

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

- 'Από τίς καταλήψεις στίς φοιτητικές έκλονές
- Μά είναι βέβαιο ότι ό Καραμανλής θά μεταπηδήσει στήν Προεδρία τής Δημοκρατίας;
- 'Ο λόγος καί τό μήνυμα τής 'Αριστεράς
- Γιά τήν αναθεώρηση του Οίκογενειακού Δικαίου

'Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Στρατής Δούκας
Κλείτος Κύρου, Νάσος Θεοφίλου
Μαργκερίτ Γιουρσενάρ

Γιά μιά θεωρία του διηγήματος
Γιά τόν Πέτρο 'Αμπατζόγλου
Τά σχέδιο στό έργο του Στρατή Δούκα
Συζήτηση γιά τόν έξπρεσιονισμό
(κείμενα του Μπ. Μπρέχτ)

Βιβλιοκριτικές: 'Ηλία Κούβελα γιά τήν «'Επιθετικότητα» του Κ. Λόρεντζ, Μαριάνας Δήτσα γιά τόν «Κωνσταντίνο Θεοτόκη», Γιώργου Καρρά γιά τό «Εύρωκομμουνισμό» του Φ. Λάδη. Βιβλιοπαρουσιάσεις, Σχόλια, νέα βιβλία καί περιοδικά.

Μηνιαία επίθεώρηση ● τεύχος 33 ● Μάρτης-Απρίλης ● 80 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση ● τεύχος 33 ● Μάρτης-Απρίλης ● 80 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μαριάννα Δήτσα	Il gran rifiuto
Παντελής Μπουκάλας	Από τις καταλήψεις στις εκλογές
Πέτρος Πιζάνιας	Παν-οικοδομική. Απεργία;
Δανάη Χατζόγλου	Αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου – μιά λιγότερο φανερή όψη του προβλήματος
Λεωνίδα Λουλούδης	«καλύτερο στόν καλύτερο τών δυνατῶν κόσμων»
Αγγελος Έλεφάντης	Μά είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής θά μεταπηδήσει στην Προεδρία της Δημοκρατίας;
Άννα Φραγκουδάκη	Ο λόγος και τό μήνυμα της άριστεράς
Νικ. Σ. Παπαντωνίου	Ο έκσυγχρονισμός του Οικογενειακού Δικαίου και ή αρχή της ίσονομίας ανδρῶν και γυναικῶν
Αλόη Σιδέρη	Λογοτεχνία δέν διδάσκουμε
Αγγελος Έλεφάντης	Γιά τή στρατηγική της εφόδου – μιά αναγκαία αναζήτηση στις άνολοκλήρωτες επεξεργασίες του Ν. Πουλιαντζά
Δημήτρης Άρμάος και Φώτης Μωρόγιαννης	Η άυτόχειρία του Νέου Άνάχαρση
Μιχάλης Παπαγιαννάκης	Συγχωνεύσεις και κρίση
Δ.Μ.	Έν επιγνώσει τῶν συνεπειῶν;
Ο λογοτεχνικός Πολίτης	Η «Επιθετικότητα» του Κ. Lorenz
Ηλίας Κούβελας	«Τί είναι και πού πηγαίνει ο εύρωκομμουνισμός;» του Φ. Λάδη
Γιώργος Καρράς	
Βιβλία-Περιοδικά	

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμνη 400 δρχ., έτήσια 800. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρωπης: έξάμνη 550 δρχ., έτήσια 1000 ΗΠΑ – Καναδά (άερ.): έξάμνη 600 δρχ., έτήσια 1200 ● Γιά Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμνη 600 δρχ., έτήσια 1200 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ – ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332. ● ΑΛΛΗ-ΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

Έκδότης: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύνταρο ΕΠΕ Ύμηττου 219, τηλ. 7516333, 7514958 ● Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 – Περιστέρι, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● Φωτογραφική επιμέλεια: Σπύρος Βασιλείου, Χ. Τρικούπη 24, 3612349

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Il gran rifiuto

«Για πολύ καιρό ή μοίρα της πολιτικής διαφωνίας στο ΚΚΕ ήταν μία: 'Η σιωπή».

Έτσι αρχίζει τό κείμενο πού πρώην μέλη και στελέχη του ΚΚΕ και της ΚΝΕ έδωσαν στη δημοσιότητα για να εκφράσουν ανοιχτά και συλλογικά την πολιτική διαφωνία και κριτική προς τό ισχυρότερο κόμμα της παραδοσιακής 'Αριστεράς.

Κι αλήθεια ή σιωπή θεωρούνταν για πολλές δεκαετίες ένδεδειγμένη πολιτική πρακτική για όσους στρατεύονταν στα ΚΚ: σιωπή έξω από τό κόμμα γιατί ό ταξικός έχθρός καταδοκούσε στην άλλη πλευρά του 'οδοφράγματος· σιωπή μέσα στο κόμμα γιατί ή ηγεσία πάντοτε ήξερε περισσότερα. Σειρά από σιωπές, φίμωμα, όπου ή αντίθετη πάλι πρακτική σήμαινε συνήθως αποτομή του μισμένου στο έχθρικό στρατόπεδο.

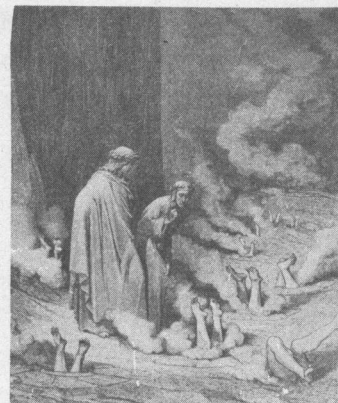
Για άλλη μία φορά στην ιστορία του ΚΚΕ σπάζουν αυτοί οι λίθινοι άρμοί από έναν όγκο πού κανείς δέν μπορεί να εκλάβει σαν άτομική περίπτωση ή άνάνηψη. Πάνω από 400 όνόματα είπαν τό μεγάλο όχι στη διοικητική διεύθτηση της επαναστατικής προοπτικής. Πίσω από μία επαναστατική συνθηματολογία, ή πολιτική πρακτική πού τό ΚΚΕ υπαγορεύει στις λαϊκές μάζες περιορίζεται σε οικονομικές διεκδικήσεις, αναφερόμενο σε γενικά πολιτικά προβλήματα, άποσιωπώντας, καταδικάζοντας ή ίσοπεδώνοντας – ανάλογα μέ την περίπτωση – τίς κοινωνικές σχέσεις άρα και τά κοινωνικά κινήματα πού διαμορφώνονται μέσα ή κόντρα σ' αυτές τίς καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Μιά, στην ουσία, αντικυβερνητική πολιτική, ή όποία κάθε τόσο όπισθοδρομεί από τίς επιλογές πού ή ΕΣΣΔ της επιβάλλει, δέν μπορεί φυσικά, δέν θά έπρεπε, να θεωρείται μοχλός επαναστατικής πολιτικοποίησης των μαζών. Λέγοντας όχι σ' αυτή την «άφοπλισμένη» άριστερά, οι διαφωνούντες κομμουνιστές σηματοδοτούν συνάμα τόν έκτενή άκάλυπτο χώρο πού οι άριστερές δυνάμεις στην 'Ελλάδα, λόγω της κρίσης, – κι όχι μόνο στην 'Ελλάδα – δέν μπόρεσαν να κατοικήσουν: τό κενό της λαϊκής πολιτικής πρακτικής, της παραγωγής μαρξιστικής ιδεολογίας και έπιστήμης, μιας πρωτοποριακής κουλτούρας πού να προσανατολίζονται προς τή δημοκρατική προοπτική του σοσιαλισμού. Όμως αυτό τό ΟΧΙ λίγο δέν είναι.

Μαριάννα Δήτσα

Παν-οικοδομική. 'Απεργία;

Έπί δικτατορίας άκόμη, ή ιδέα της έθνικής ένότητας ταλάνιζε τίς ψυχές μας ως άριστερών· όλοι, άλλοι φωναχτά και άλλοι σιωπηρά, τή λανσάρανε. Διανθισμένη πάντα μέ λατρευτικούς λόγους στο Θεό-λαό και ένάντια στην ταξική λογική των κυρίαρχων, ή ιδέα δέν πέρασε. Άργότερα ή ίδια ιδέα, διακαής πόθος πλέον της καθεστηκυίας άριστεράς μας, πήρε μία μειωμένη φόρμα, κάτι σαν συμβουλή συμπυκνωμένη στο «λαός ένωμένος ποτέ νικημένος». Ούτε αυτό πέρασε – ή πραγματικότητα επέμενε άδυσώπητα. Μπροστά σε αυτή την σκληρή στάση της πραγματικότητας ή ιδέα άρχισε να γίνεται επικινδύνως άφηρημένη. Τότε ήταν πού έπασαν τά πολλά ζήτω στον Χομεϊνί. Φυσικά αυτό δέν μπορούσε να περάσει.

Όμως τό πλήρωμα του χρόνου ήλθε και πολύς λαός (ένα σημαντικό κομμάτι του) συγκεντρώνει τίς δυνάμεις του επί τω αυτό. Ίδου λοιπόν μετά την πρώτη (φθινοπωρινή) και ή δεύτερη (άνοιξιάτικη) παν-οικοδομική άπεργία στις 19-20 Μαρτίου.

– Δάσκαλε, είπα, ποιές είν' αυτές ή ψυχές πούναι θαμμένες μέσα σ' αυτούς τούς τάφους και μοιρολογούν τόσο πικρά;

– Είναι, μου είπε, οι αίρεσιάρχει και όλοι εκείνοι πού άκολούθησαν την αίρεσίν τους· σ' αυτούς τούς τάφους εύρίσκονται πολύ περισσότεροι απ' όσους εσύ φαντάζεσαι· ό καθένας είναι θαμμένος εδώ μέ τόν όμοίο του και οι τάφοι καίνε άλλος περισσότερο και άλλος λιγώτερο.

Τότε έγύρισε προς τά δεξιά και έπεράσαμεν μέσα από τά βασανιστήρια και από τά ύψηλά τείχη.

Δάντη: *Θεία Κωμωδία*

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ήταν όλοι εκεί: οικοδόμοι, ύπομηχανικοί, μηχανικοί, αρχιτέκτονες, ύπεργολάβοι, έργολάβοι, κατασκευαστές, μέ τά κλαδικά σωματεία τους, τούς συλλόγους τους, τίς έπιτροπές τους – όλοι μαζί σέ κοινή έπιτροπή άγώνα – και φυσικά τό Τ.Ε.Ε πάνω άπ' όλα και πρίν' άπ' όλους. Είχαν όμως ξεχάσει κάποιους και αυτό παρεμπιπτόντως έχω νά τούς τό παρατηρήσω: τίς οικογένειές τους.

Σέ αυτή τήν ώραία εικόνα κοινωνικής όμόνοιας έλειπαν γιά λόγους άνωτέρας βίας κάποιιοι ριζοσπάστες τμηματάρχες, διευθυντές, γραμματείες και ένδεχομένως ύφυπουργοί. Κρίμα, γιατί τότε θά ήταν άπολύτως σαφές ότι οι κακοί στό σενάριο είναι μόνο ο Ζαρντινίδης, ο Μητσοτάκης (πρός Θεού, όχι ο πρωθυπουργός) και δύο-τρεις εταιρείες. Μιά χούφτα άνθρωποι δηλαδή (ούτε δέκα δέν είναι) καταδυναστεύουν και στερούν τό ψωμί σέ εκατοντάδες χιλιάδες συνανθρώπους. (Παρακαλώ αυτός πού φωνάζει *Μεσαίωνα* και έπειτα ξεκαρδίζεται, νά άπομακρυνθεί άπό τό κείμενο. Ψυχραμία. Όχι συναισθηματισμοί και ύπερβολές).

Οί πολυάριθμοι οικοδόμοι, λοιπόν, κατεβαίνουν στήν άπεργία γιά νά ύποστηρίξουν τό μεροκάματό τους. Οί ύπόλοιποι όμως; Έδώ έπιτρέψτε μου νά πιστεύω πώς αυτοί οι ύπόλοιποι άπλώς διεκδικούν τίς δυνατότητες στό άπίθανο κέρδος πού νέμονται εδώ και χρόνια. Άκόμη και οι καινούριοι στό έπάγγελμα, πού όνειρεύονται τίς έπερχόμενες έργολαβίες και πού τόσα παντελόνια φούστες έλιωσαν στά θρανία, θά αφήσουν τά παχυλά τους όνειρα: νά πάνε περίπατο; Όχι! Στήν άπεργία λοιπόν. Και όσο πιο πλατιά ή ταξική ποικιλία, τόσο τό καλύτερο. Έπρεπε όμως νά είχαν πάρει και τούς γερόντους τους. Θά συγκινούσαν. Στό κάτω κάτω αυτοί έδωσαν τά λεφτά γιά τίς σπουδές.

Αυτό τό φαινόμενο πού προσωρινά θά τό όνόμαζα «βούρ-όλοι-μαζί», είναι σάν τέτοιο σχετικά... προοδευτικό, γιατί ξεκόβει μέ τό προηγούμενο του χαρισματικού ήγέτη: εδώ αντί γιά τόν ήγέτη πρόσωπο έχουμε τόν ήγέτη-κοινωνική όμάδα, πού κυριαρχεί σέ ένα τομέα τής οικονομίας. Άντιτίθεται στήν άλλου τύπου συσσώρευση του κεφαλαίου πού επιλέγει μεγάλο μέρος των κυρίαρχων οικονομικά ομάδων και τό κράτος. Η κυριαρχία λοιπόν γλιστράει μέσα από τά δάχτυλά τους. Η ήγετική όμάδα του «βούρ-όλοι-μαζί» συμπαρασύρει σέ αυτή τήν αντίθεση (όπως κατ' άναλογία στό γήπεδο) τά διάφορα στρώματα των τεχνικών πού ταυμπολογιώνται μαζί της, αλλά και τή συμπαθή τάξη των οικοδόμων. Όλοι μαζί ενάντια στήν... «κρίση τής οικοδομής», τό άδηφάγο τέρας πού καταβροχθίζει τά κέρδη Μου. (Πού νά είναι αυτός πού φώναζε πρίν *Μεσαίωνα*;))

Φαίνεται πώς αυτή ή κοινωνική όμάδα (νομίζω άστική) πού έχτισε τή χώρα μέ τήν εργασία και τά λεφτά των άλλων, προάγοντάς τα σέ κεφάλαια δικά της, άπλώς θέλει τώρα νά τά μετατρέψει σέ μεγάλα κεφάλαια: «έπέκταση των σχεδίων πόλεως»... «αύξηση του αριθμού και του ύψους των στεγαστικών δανείων» και ως τσόντα «λαϊκή κατοικία». Αυτά κυρίως διεκδικούν οι περι ών ο λόγος μικρομεσαίοι και άνω και ο καθένας έχει τούς λόγους του.

Σέ αυτή τήν ιστορία ύπάρχει και κάτι άνομολόγητο. Στή χώρα εκκρεμούν καμιά δεκαριά «άντίπαλες πόλεις» και πολλά πολλά έργα. Οί φιλόδοξες όμάδες πού προωθούν τόν εκμοντερνισμό τής χώρας στον αντίστοιχο τομέα, μπορούν ίσως νά στερήσουν (πρός όφελός τους) άπό τούς εν τάξει άδελφούς τους – δηλαδή άπό τήν ήγεσία του «βούρ-όλοι-μαζί» – τή μεγάλη δυνατότητα κερδών πού θά μπορούσε νά τους άνοιχτεί. Σέ ποιά άπό τίς δύο μεριές θά καταλήξει τό πάπλωμα νομίζω ενδιαφέρει δευτερευόντως. Αυτό πού κυρίως εδώ ενδιαφέρει είναι ότι σέ αυτή τήν άνεπανάληπτη συμμαχία μίας κάθετης κατά τ' άλλα κοινωνικής και οικονομικής ιεράρχησης ή καθεστηκινία άριστέρα είναι άναφανδόν ύπέρ. Άκόμη και οι άμφισβητίες τεχνικοί, άκόμη και οι άκρως άμφισβητίες αρχιτέκτονες. Μήπως είναι προεκλογική τσιροισάντζουλα; Δέν νομίζω. Φαίνεται πώς ή ήγέτιδα όμάδα τής παν-άπεργίας άνήκει στά «έθνικά» τμήματα τής άστικής μας τάξης. Και τότε εγώ έξουθενωμένος ψελλίζω: λαός διαιρεμένος, πολιτισμένος.

Πέτρος Πιζάνιας

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἐκλογές

Ἐκλογές ἀπὸ τὴν ἀντιπροσωπικότητα τῆς πράξης στὸ ἑξαναληφτικὸ σκηνοθετημένο θέαμα τῆς ἐκλογικῆς ἐμποροπανηγύρης. Ἐκλογές ἀπὸ τὴν συμπλοκὴ μὲ τὴν αἰχμηρὴ ἐκδοχὴ τῆς πολὺπλευρῆς καθημερινῆς λιτότητας στὴν ἐμπλοκὴ τῶν μακρόπνοων προγραμμάτων.

Ἐξοδος καὶ γένεσις

Τρεῖς μῆνες τώρα τὸ νεόδμητο κίνημα πάσχιζε νὰ βρεῖ τὸ ὄνομά του: κίνημα τῶν καταλήψεων, νέο φοιτητικὸ κίνημα, ἀγωνιστικὴ ἐναλλακτικὴ λύση, χώρος τῶν αὐτονόμων, ρεῦμα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνανέωσης. Παθαίνονταν ψάχνοντας τὴν τεχνικὴ του, τὸ σχῆμα πού θὰ τὸ ὀδηγοῦσε – ἢ ὄχι – στὴν ἐκλογὴ, τὸν τρόπο συγκρότησης ἀντιπροσωπικῶν πρωτοβουλιῶν, τὸ «πῶς» τῆς στάσης του καὶ ὄχι τὸ «ποιὰ» τῆς πρότασής του.

Ἄν τὰ συμβάντα τῶν καταλήψεων διώθηκαν – κατὰ τόπους – ἐλλειμματικὰ ἢ ἔνοχα, ἢ ἀνάγνωσή τους σίγουρα δὲν συνεισέφερε στὴν ἐκπόρθση τῆς θεωρητικῆς φτώχειας τῆς ἀριστερᾶς: Μία συζήτηση μελῶν τῆς Συντονιστικῆς Ἐπιτροπῆς Κατάληψης τοῦ Χημικοῦ, στὸ Ἄντι, παγιδευμένη ἀπ' τὸν συγκινησιακὸ φορτισμὸ τῆς ἐπικαιρότητας: ἓνα τεῦχος-ἀφιέρωμα τῆς *Ρήξης* μὲ κείμενα ἀφωδωμένης γλώσσας καὶ στατικῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης: τρία ἄρθρα στὸν Ἄγωνα, τεῦχος 9, ἀμήχανα καὶ δεβιασμένα, ὅπου παλιὰ ἐργαλεῖα δοκιμάζονται σὲ καινούριες ποιότητες: μερικὲς δημοσιογραφικὲς προσπάθειες, περιγραφικὲς ἢ κνηγοὶ ἀναγνωστῶν, καὶ κάμποσες κομματικὲς ἐγγραφές ὅπου οἱ ἰδεοληψίες προκρίνουν τὸ σύν ἢ τὸ πλὴν καὶ ὅπου ζητούμενο εἶναι ἡ δικαίωση πρωτοποριῶν καὶ ἡ ἀποκομιδὴ κερδῶν: τέλος, κάποιες δοκιμὲς σὲ περιοδικὰ ὁμάδων καὶ συσπειρώσεων, ὅπου τὰ μυθεύματα καὶ οἱ ἔντονοι ἐλπίδες συγκροτοῦνται μὲ τὴν ἀτονία πού ἐπανεγκαθίδρυσε ἡ κυβερνητικὴ ἀνασταλτικὴ τακτοποίηση καὶ οἱ παραταξιακὲς παραποιήσεις γεγονότων καὶ ἐπιθυμιῶν.

Ἄπ' τὸ Δεκέμβριον μέχρι τὸ Μάρτη ὄχημα τοῦ χώρου τῶν αὐτονόμων ἦταν οἱ ἐσωτερικὲς συζητήσεις παρὰ οἱ δημόσιες ἐκδηλώσεις. Ἐσωτερικὲς συζητήσεις πρὸς γνώση καὶ διαμόρφωση. Σῆμα τοῦ χώρου τὸ ἄλλος τῆς ἔνδειας καὶ ὁ νόστος τῆς ὑστερα ἀπὸ τὴν ἔξαρση τῆς ἐξέγερσης.

Κυκλοθυμῶντας ἀνάμεσα σὲ Καρλωτάκη καὶ Ἐμπειρικό, σὲ Ἄλτουσέρ καὶ Μόρισον: ἀνάμεσα σὲ ἰδεολογικὸ αὐθορμητισμὸ καὶ θέσει ἀπαισιοδοξία: ἀνάμεσα στὴ σωματικὴ ἀντιπάθεια πρὸς τοὺς πιλοθέτες (ἀνανεωτὲς καὶ μὴ) καὶ στὴ σαγήνη τῆς αὐτάρκειας καὶ τῆς ὀργανωτικῆς ἀγνότητος πού προσφέρει ὁ πηλὸς ὄταν, ἐξορκιστικά, δὲν πλάθεται: ἀνάμεσα στὴ δημοκρατία τῆς κοινότητας καὶ τὰ εἰδοποιὰ στίγματα τῆς προϊστορίας – κομματικῆς ἢ προσωπικῆς: ἀνάμεσα στὴν ἀντιεξουσιαστικὴ ἰδεολογία καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας: αὐτόνομοι καὶ αὐτόμονοι.

Ἡ ἀπόπειρα δημιουργίας ὁμάδων ἀπὸ ἀνένταχτους, διαγραφέντες, ἀποχωρήσαντες, ἐλεύθερους σκοπευτὲς καὶ ἀνώνυμοι ἦταν πράξη:

α) ἀνθρώπινη, γιατί ἀρνήθηκαν τὸ διαχωρισμὸ καὶ τὴν μιζέρια, τὴν ἐμπορικὴ μετατροπὴ τους σὲ ψῆφο καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐφηδῶν ἀγωνιῶν τους.

β) ἀντιπροσωπικὴ, γιατί ἀντιπάλεψαν τὸν πρὸς κλειστό ἀποκλεισμὸ πού κατεργάζονται οἱ αὐτόκλητοι ἰδιοκτῆτες τοῦ πολιτικοῦ λόγου καὶ τῆς, ὅποιος, ἡδονῆς. Γιατὶ ἀντιστάθηκαν στὴν ἀναπλήρωση τῆς προσωπικῆς κατάθεσης καὶ τῆς συλλογικῆς – ἐξωκομματικῆς – δράσης.

γ) ἀριστερή, γιὰ λόγους καταγωγῆς... καὶ γιατί τὴν ἐπαγγελίαν τῆς ἀριστερᾶς βουλήθηκαν νὰ ἀρμόσουν μὲ τὴν πολὺμορφη σημερινὴ κοινωνικὴ κριτικὴ, καὶ στὴν ἀριστερᾶς τὸ σῶμα ἔβαλε τὸ ἑῶν τῶν πρὸς ἀναταξίαν καὶ ἀνάταξη.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δ) *πολιτική*: οί ομάδες παραπέμπουν και απαρτιώνουν τό πρόσωπο τους στή Συνέλευση κι ὄχι στά τήμ τῶν εἰδημόνων· ἀπεγκλωβίζουν δυνάμεις και νομιμοποιούν ἐλπίδες· πράττουν χωρίς νά πνίγονται ἀπ' τό πλάνο τους ἤ ἀπό μεσσιανικές ἐνοχές· ἀποπειρῶνται νά ἐξορίσουν τά αὐτονόητα.

Ἡ ΚΝΕ και ἡ νεολαία ΠΑΣΟΚ θεωροῦν ἀποκλειστικό γνώρισμα τῆς ἀμφισβήτησης τήν ἀνησυχία, τήν ἀγωνία, τήν ἀμφιβολία, πού, μάλιστα, τήν ἐκλαμβάνουν ὡς παραγωγή μόνο τοῦ καπιταλισμοῦ. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ πανηγυρική ὁμιλία τοῦ προέδρου τῆς ΕΦΕΕ στήν ἐναρξη τοῦ Πανσπουδαστικοῦ Συνεδρίου: ὅ,τι ἀναφερόταν στίς προσωπικές σχέσεις και τήν κακουχία τους, στό θρόγγο τῆς καθημερινότητας και στό κόστος τῆς ἐπιδίωσης, ἦταν αὐτό πού πλάσασαν φροντισμένα και κραυγαλέα οἱ ἐφημερίδες. (Ἡ ΕΦΕΕ καρπώνεται και τή γλώσσα τῶν ἀμφισβητιῶν, ὕστερ' ἀπό τήν πρακτική τους). Ἔτσι και τό πολιτικό δάρος ἐξατμίζεται και ὑπονοεῖται πῶς ἡ ἰσορροπία και ἡ εὐδαιμονία μοιράζονται σέ ὑψηλές δόσεις ἀπό τό κόμμα τῆς ἐλπίδας και τό κόμμα τῆς συνέπειας.

Ἀπ' ἄλλη ὁδó, ὁ ὑφυπουργός Ἐξωτερικῶν Ἄνδρας Ἄνδριανόπουλος, (στίς πανέξυπνα ἄθῶες προεκλογικές δηλώσεις του) και ὁ Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου (Ἀκρόπολις, 16-3-80) παρακάμπτουν τήν ἀντικαπιταλιστική ὑφή τοῦ φαινομένου, θεωρώντας το φυσικό γεγονός κι ὄχι ἀπότοκο πολλαπλοῦ διασμοῦ. Ἡ ἀμφισβήτηση δέν ἐπαναφέρει τίς φιλελεύθερες ἀστικές παραδόσεις: κρίνει και ἀρνεῖται ὄσους ἀριστερούς παραδόθηκαν στόν ἀστισμό και ἐνσωματώθηκαν.

Ἡ διαδρομή και οἱ στάσεις

Ἦδη, ἡ ἐπιτροπή τῶν πρυτάνεων ἀποφάσισε κατά πλειοψηφία τήν κατάργηση τῆς τρίτης περιόδου και τῆς τέταρτης πτυχιακῆς, μέ σύγχρονη ἀπεριόριστη μεταφορά μαθημάτων (χωρίς μεταφορά μεταφερομένων). Ἡ ἐπιφαινόμενη ἀμβλυνση τῶν ἐξεταστικῶν μέτρων θ' ἀποτελέσει σημεῖο ἀμφιλεγόμενου: ἐπαναληπτικές καταργητικές κινήσεις ἢ ἐντριβή μέ τό σύνολο ἐκπαιδευτικό πρόβλημα.

Οἱ καταλήψεις και οἱ ἀποχές στά ΚΑΤΕΕ μέ κέντρο δάρους τό ἐξεταστικό και οἱ κινήσεις τῶν σπουδαστῶν τῶν Παιδαγωγικῶν Ἀκαδημιῶν πού διεκδικοῦν τήν «ἀνωτατοποίηση» τῶν σχολῶν τους και δημοκρατικούς ὄρους μόρφωσης, συνεισφέρουν τίς συλλογιστικές τους γιά νά φανεῖ ἡ συναρμογή τῶν ζητουμένων.

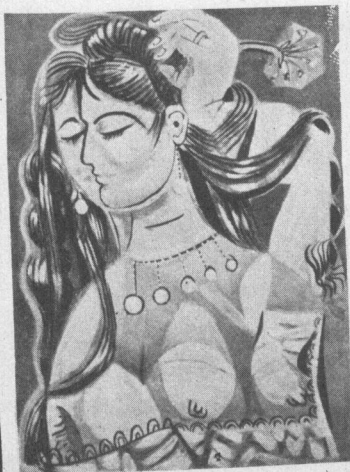
Ἡ ΕΦΕΕ (ὅπως και τό ΕΔΠ) συμμετεῖχε ἀπέχοντας στίς διαβουλεύσεις τῆς ἐπιτροπῆς. Ἔτσι, και ἡ μία και ἡ ἄλλη ἀποκτοῦσαν τά ἐχέγγυα τῆς δημοκρατικότητάς τους.

Τό φάσμα ἐκλογές/Συνέδριο δέσμευε τή φοιτητική κεφαλή. Ἐν χορδαῖς και ὄργανοις λοιπόν στό συμπόσιο τῶν κουκιῶν.

Οἱ χορδές: Οἱ ἡδυμελίθογγες τῶν κομματικῶν σειρήνων κι αὐτές τοῦ ἀντιπολιτευόμενου μπλόκ, πολύτροπες και προκλητικές.

Οἱ τοῖχοι πού ἔβαψαν μετὰ τίς καταλήψεις οἱ καθαροί ἐπαναστάτες, φαλαττικοί ὀπαδοί τῆς πάσας καθαριότητας, ξαναβρῆκαν τήν ὁσμή τους. Ἡ διακομώδηση τῶν ἐκλογῶν, και τῆς προβληματικῆς πού τίς ὑποστηρίζει, ἦταν ὁ ἄξωνας τοῦ προεκλογικοῦ ἀγῶνα τῶν συσπειρώσεων. Ἀντίφαση πού διαφοροποιούσε και κόστιζε. «Ἡ ΚΝΕ νά γίνεῖ ἐθνικός δρυμός», «Τιμημένο βέλουτέ», ἀλλά και «Συναλλαγή δέν γίνεται χωρίς τό ΚΚΕ», «Ὁ ἀγῶνας στά χέρια τῶν φοιτητῶν».

Τά ὄργανα: Τά ἀπερχόμενα νά ἀπορροῦνται καταβεβλημένα ἀπό τό δάρος τῶν τύψεῶν τους και τά ὑπό κατασκευήν νά προκαλοῦν τοὺς «εἰσοδιστές» και ν' ἀπῶθουν τοὺς «αὐτονομιστές». Σχηματικά, οἱ ἀμφισβητησιακές θέσεις συμπυκνῶνταν στό δίλημμα συμμετοχή ἢ ὄχι στό Διοικητικό Συμβούλιο. (Γιά τό Πανσπουδαστικό Συνέδριο ἡ διάθεση συμμετοχῆς ἦταν εὐκρινέστερη).

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Όπου συγκαταλέγονταν ή Β' Πανελλαδική, ή ΑΑΣΠΕ, ή ΠΕΑΣ ή ή ΟΚΔΕ, ή προϊστορία εξουδετέρωνε τό διχασμό. Άλλού επικράτησε ή αντίθεση προς τά δευτεροβάθμια όργανα, όργανα στείρα, ελεγκτικά, όργανα προτετελεσμένων διαφιλονικησεων. Έναλλακτική πρόταση ή δημιουργία συντονιστικων επιτροπων πού: α) θά εκλέγονται άμεσα από Γενική Συνέλευση, β) θ' άπασχολούνται με όρισμένο πρόβλημα και γ) θά ανακαλούνται πάλι από Γενική Συνέλευση.

Κάλπες και λογιστική

Άνοιξαν λοιπόν οι άσχοί του Αϊόλου και συνελήφθησαν έωλες οι έλπιδες για λύτρωση από την «Πανοσπουδαστική πρώτη δύναμη» και την «ΠΑΣΠ-ΠΑΣΠ πρωτοπορία»:

1. Τά περσινά άποτελέσματα δέν επιβεβαιώθηκαν ακόμα: Ό καθείς και ή έκδοχή του· τά κενά της μνήμης προσπαθούν να στομώσουν τά κενά της πολιτικής ικανότητας. Άρα, άς περιμένουμε κάνα δυό χρόνια για τά φετινά, ως να μοιραστούν οι έδρες κι ως να έπουλωθούν τά τραύματα.

2. Άλλο ποδόσφαιρο κι άλλο πολιτική. Άλλο συγκρίσεις αριθμων κι άλλο συγκρούσεις ποιότητων. Κι αν στο γήπεδο κατεβαίνουν 11 έπιλεκτοι, κι αν οι εκλογές αναδεικνύουν τούς 11, π.χ., του Διοικητικού Συμβουλίου, αυτό δέν επικυρώνει όχτάσπηλα περί «πανωλεθρίας της δεξιάς», «νίκης ΚΚΕ-ΠΑΣΟΚ» (κι όχι Πσκ-ΠΑΣΠ) και περί «εκπλήξεως πού δέν έγινε».

3. Οι εκλογές τομογραφούν - σέ συντυχία όρισμένη - τίς φοιτητικές διαθέσεις. Δέν παρακολουθούν έπίμονα και εξακολουθητικά τίς παλίρροιες και τίς άμπωτιδες τους. Συναισθηματικές καθηλώσεις (ή ΚΝΕ, π.χ., είναι ιδανικός κάτοχος της συγκινησιογόνου τεχνικής), προσωπικές εκδουλεύσεις, όργανωτικοί όργανισμοί, άκτινοβολίες των κομματικων πατρωνων, μηχανισμοί πού παράγουν άφίσεις, νοσοκομειακά χαμόγελα και όράματα: Ένας συνεταιρισμός πού βραχυκυκλώνει τόν εκλογέα πλασάροντας του τό χρέος με είδη δικαιώματος.

4. Οι εκλογές πλαστογραφούν την πραγματικότητα. Έθιμικώ δικαίω σφραγίζουν και συμμετέχουν στην άγορά (τή λαϊκή κι όχι του δήμου) όσοι άδρανεϊς μη-πολίτες. Κι έτσι, ενώ ή ΠΑΣΠ δυσκολεύεται να εκλέξει μέλος στο προεδρείο Συνέλευσης (π.χ. Όδοντιατρική) αναδύεται από την κάλπη νικήτρια και τροπαιούχος. Σά να 'χουν δίκιο λοιπόν όσοι άγορεύουν υπέρ της άξίας των Δ.Σ., της ΕΦΕΕ και των εκλογων.

5. Οι ήγεμόνες Πσκ-ΠΑΣΠ άπόμειναν χωρίς την καθιερωμένη τους άνοδο, τόν ίδιο καιρό πού τό ΠΑΣΟΚ έξουσιολογεί και τό ΚΚΕ επενδύει τά σέα και τά μέα του στην ΚΕΑ προς άντιπερισπασμό της έσωτερικής του αίμορραγίας.

Και, τελικά, ακριβώς τό εύαριθμο της άπώλειας είναι σημαντικό: I. Καταγράφει τίς ρήσεις περί αναρχοειδους μόδας και εύκολης-άνώδυνης-ουδέτερης ψήφου στις συσπειρώσεις των άνεξαρθήτων. II. Ένισχύει τίς κινήσεις έξόδου από τά στέρφα όχυρά και ύποδηλώνει τή δυνατότητα πολιτικής ζωής έξω απ' αυτά.

Η άλλαγή της γλωσσικής έκφορās, με την άποδοχή του χιούμορ και τόν υπερτονισμό των συνθημάτων άυτονομίας, επιχορήγησε τελικά τόν Δημοκρατικό Άγώνα κι όχι την ΠΑΣΠ, παρόλο πού επαγγελόταν άκηδεμόνευτο φοιτητικό κίνημα, όταν - προς έπίρρωση των άθων της προθέσεων - ό Α. Παπανδρέου κατακτούσε πατριαρχικά τά πρωτοσέλιδα του Τύπου την προτεραιά των εκλογων.

6. Ό Μάο πέθανε, καιρός να τά βρούμε μονάχοι μας. Η ΠΠΣΠ (μόνη πιά, μετά την έκλειψη της ΑΑΣΠΕ) άρπαγμένη από 'να μπλόκ πού επιθυμιολογούσε άντισταλινικά, κατάφερε να διασώσει την ιδεολογική της καθαρότητα εξαπολύοντας ένοχές σε θεούς και δαίμονες. Η άριθμητική της σαφήνεια δύσκολα θ' αντιμετώπισει τά νερά πού μπάζει και ανακατώνονται με τή λιμνάζουσα περιουσία της.

7. Έκλογική άπεργία, λευκά, άκυρα. Όμόρρυθμες και πολιτικά σημαντικές συμπεριφορές όλων όσοι, αίωρούμενοι στις παρυφές του ρεύματος, θεώρησαν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τίς έκλογές επικύρωση τών κοινοβουλευτικῶν διαδικασιῶν καί ἄρνηση τοῦ δείγματος τών καταλήψεων.

Ἡ καταχώρησή τους στό μερίδιο τῆς ἀμφισβήτησης, ἄν καί κινδυνεύει νά ἐκληφθεῖ ἀνάλογη τῆς κάρπωσης τους ἀπό τή «Νέα Δημοκρατία» καί τήν... ΕΣΔΗΝ, ἐξάγεται καί ἀπό τή συγκρότηση ἀντιεκλογικῶν συνασπισμῶν πού, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐπισημαῖναι τόν κίνδυνο ἐπαναστατικοῦ καπέλου.

8. Ὁμάδες αὐτονόμων καί Β' Πανελλαδική. Ἡ ἐνίσχυσή τους σήμανε γιά ὄλους τούς ὑπόλοιπους – καί στό δικό τους μάλιστα κώδικα – τήν ὑπαρξή τους. Ἡ κραταίωσή τους σέ σχολές ἐντατικῆς καθημερινῆς φοίτησης καί σ' ὅσες τά γεγονότα δέν ἔλειψαν, ὑπνοοῖ καί τά στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς τους. Συνομολογεῖ σ' ἐτοῦτο, ἀποσαφηνίζοντας ἀκόμα περισσότερο τό ἀνόργανο μόρφωμα, ἡ ἀνερχόμενη ἀλήθεια τους στήν Ἀθήνα.

Γιά λόγους συντομίας (;) οἱ ἐφημερίδες παρουσίασαν ὄλα τά σχήματα σάν Β' Πανελλαδική. Συνεργοί, ἀντικειμενικά, ὅσων τά πρόδηλα συμφέροντα θεραπεύθηκαν μ' αὐτή τήν ὀνοματοθεσία: ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ καί, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἡ «μητέρα – παρτάξα».

Ἡ πιθανή κοινότητα τῶν διβλιογραφικῶν παραπομπῶν Β' Πανελλαδικῆς καί αὐτονόμων δέν τεκμαίρει τήν ταυτότητα τῶν σύνολων πολιτικῶν ἀποσφαιρῶν τους οὔτε τῶν ἐπιτόπιων πρακτικῶν τους. Ἡ ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραῖος (Β' Πανελλαδική) ὀραματίζεται τό «κόμμα τῆς ἀμφισβήτησης». Γιά νά χριστεῖ δοκίμασε νά κλαδέψει συγκαδοκορμόριζα τό νεότευκτο δέντρο, μιᾶς καί – αὐτοθυσιάζομενη – προσέφερε τόν κορμό της. Οἱ ὀμάδες, ἀντιεξουσιαστικές ἀπό ἐνστικτο ἢ ἀπό συνείδηση, ἐπιλέγουν καταρχήν τό μικρόκοσμο τους, πιστεύοντας πῶς ἡ διαπλοκή τους μέ τή συγκεκριμένη καί βιωνόμενη πραγματικότητα θά συνδράμει – ἄν... – στήν ἄρση τῆς κρίσης τῆς ἀριστερᾶς.

9. «Τό ἑλληνικό φοιτητικό κίνημα τό μόνο ἀδιάσπαστο τῆς Εὐρώπης». Τό φετίχ τῆς ὁμόνοιας, ὁ μπαμπούλας τῆς διάσπασης καί τό πρόσημο τοῦ Συνεδρίου. Ἀγὼνη ἐπικράτεια τοῦτο τό Συνέδριο. Στή μέχρι τώρα διαδρομή του ἡ ἀριθμητικὴ πανηγυρίζει τό κράτος τῆς ἐκσφενδονίζοντας τό «Δέκατο συνέδριο ἀγωνιστικό» σ' ἀντιπολιτευόμενα γλωσσοτεχνήματα. Λεκτικοὶ διαπληκτισμοὶ πού γιαιτρεύουν καί τήν ἀνία τῆς σιγουριᾶς καί τήν ἀμήχανη ἀδημονία τῶν καινοφανῶν. Οἱ διαλεκτικές σχέσεις ποσότητας – ποιότητας/καί διαδικασίας – οὐσίας, δυό κλισέ πού ἐξαπολύονται ἀπ' ὄλες τίς κατευθύνσεις, ἀνατρέπονται ἀπ' τήν πραγματικότητα. Πραγματικότητα πού ἐπιδεικνύει τήν παρουσία της:

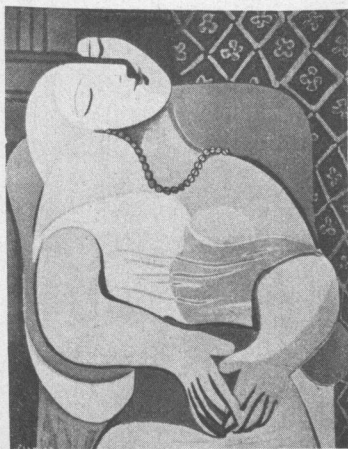
I. *Ἐκδίκαση ἐνστάσεων:* Ἀληθινὰ συμπαθητικὴ ἢ προσπάθεια ἰδεολογικῆς ὑποστήριξης τῆς ἐδροκερδοσκοπίας.

II. *Ἐσωτερικὸς κανονισμός:* Ὅταν τὰ φέμωτρα ἐκλογικεύονται γιά χάρη τῆς ἀποδοτικότητας.

III. *Ἀντιτρομοκρατικὲς ἐκδηλώσεις:* Θεσμοποίηση τοῦ μαζοχισμοῦ στή συζήτηση («ἐμᾶς κυνηγᾶνε περισσότερο, ἄρα...»), θεοποίησή του μετὰ τή συγκέντρωση τῆς 20-3-80 («ἐμᾶς χτυπήσανε οἱ ἄστυνόμοι, ὀπότε...»). Οἱ ἐφαρμογές τῆς κρατικῆς καταστολῆς στοιχεῖο ἀποδεικτικὸ τῆς ἀγωνιστικότητας.

Ἡ πορεία φανέρωσε: α) Τήν εὐτελή ὀψη τῆς πάσης θυσίας – τεχνητῆς – διαφοροποίησης: οἱ τοῦ «ἀγωνιστικοῦ μπλόκ» νά κόβουν ἀπ' τὰ στενά γιά νά προλάβουν ἀσθμαίνοντας τήν πρωτοπορία – οἱ τῆς ΕΦΕΕ νά σταλίζουν ἐπίμονα στή Σταδίου μπάς καί κινδυνεύει ἢ εὐθραδί τους μέ τή συνεκφορά. β) Τά ὄρια τῶν κομματικῶν φοιτητικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀψιμαχία τους|μέ| τήν ἀστυνομία δημιουργεῖ προηγούμενο: θά ἐπαναληφθεῖ ἢ θά ξαναγυρῶσιν οἱ καλὲς μέρες τῶν διαδηλώσεων ἐπὶ πεζοδρομίου;

IV. *Ἀπολογισμὸς τοῦ Κ.Σ. τῆς ΕΦΕΕ.* Ὅλα καλά κι ὄλα ὄραϊα. Ἡ ἀπολογία, (ὑπολογιστικὸ συμπύλημα τῶν θέσεων Πσκ-ΠΑΣΠ) βεβαίως καί ὑπερψηφίζεται. Πῶς ὁμως θά στομωθεῖ τό χάσμα μέ Μέτωπα Παιδείας καί προκάτ Δημοκρατικὸς Καταστατικὸς Χάρτες πού ἢ ἀνάγονται στίς δημόσιες σχέσεις τῶν πολιτικῶν μηχανισμῶν ἢ συνάγονται στυρί στυρί μέχρι τήν κομματόπεμπτη στιγμή πού ἢ σπείρα τῆς ἰστορίας θά μᾶς κλωστήσει δέκα πεντάχρονα μπροστά.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Μές στους καπνούς τών αυτόνοτων και τήν ύβρη πού αυτά σημαίνουν πρός ό,τι υπενθυμίζει δοκιμή πολιτικής ανάλυσης, κάποιες όμιλίες πού καταστρατηγούν τά όρια τού συνδικαλιστικού τυπικού και πού επεξεργάζονται όδυνηρά τό αντί, λειτουργούν μάλλον ως σήματα έσωτερικής αναγνώρισης, ως μεμβράνες όσμωσης, παρά ως επαγγελίες καταφατικές πρός τήν «καλοσύνη» τών ανεξαρτήτων και τή ρωμαλεότητα τών όραμάτων τους.

Τό συνεδριακό διάδημα τών αυτόνομων δέν λογίζεται άπονενομημένο κι άς έχει κυρωθεί ως πολιτικός τους τόπος ή Συνέλευση. Ή ένηλικιώσή τους δέν μπορεί φυσικά νά εύδοκιμήσει μέ τή μετάπτωση τής άτομικής ιδιώτευσης στόν όμαδικό έγκλεισμό. Στά σύνορα δεδικασμένον και άπρόσμενον παραμονεύει προκλητικό τό παιγνίδι και σ' αυτό τό χορό δέν χωρούν όσοι κατέχονται άπό σύνδρομο κέρδους ή χρέους.

Παντελής Μπουκάλας

23/3/80

'Αναθεώρηση τού Οικογενειακού Δικαίου

— μιά λιγότερο φανερή όψη τού προβλήματος —

Ή φεμινιστική προσέγγιση τών κάθε μορφής προβλημάτων — όπως, για παράδειγμα, τό πρόβλημα μιås νομοθετικής αλλαγής ή αναθεώρησης — πού άπό πρώτη ματιά μοιάζουν νά άπαιτούν για τήν ανάλυσή τους κριτήρια όχι μόνο φεμινιστικά, είναι πιστεύω δύσκολη, αλλά και άναγκαία για όλους πού ένδιαφέρονται, μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο, για τό γυναικείο ζήτημα.

Λίγο θά ένδιέφερε και θά βοηθούσε τήν αναζήτησή μου ένα αύστηρά νομικό κείμενο, πού θά έβαζε τό «ίσχύον» άπό τή μιά, τό «προτεινόμενον» άπό τήν άλλη και ή ζυγαριά θά έκλινε «αντικειμενικά» στή μιά πλευρά. Πιστεύω, πώς για μιά φεμινιστική προσέγγιση «ζυγαριά» δέν ύπάρχει έξω άπό τή δοσμένη κατάσταση τής Έλληνίδας. Όπου, κατάσταση τής Έλληνίδας δέν θά θεωρούσαμε μόνο τήν οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική αντικειμενικά θέση μας, αλλά και τή συγκρότηση και τήν παρουσία ή μή μιås συνειδητής και οργανωμένης γυναικείας διεκδικητικής δύναμης. Μιλώ βέβαια για τήν ύπαρξη ενός μαζικού αυτόνομου γυναικείου κινήματος, πού διαδραματίζει τό ρόλο ενός ύπαρκτου κι όχι μόνο «δυνάμει» παράγοντα αλλαγής.

Πώς φτάσαμε λοιπόν στήν αναθεώρηση όρισμένων άρθρων τού Άστικού Κώδικα πού ρυθμίζουν τίς οικογενειακές σχέσεις; Ποιά είναι ή σχέση αυτής τής αλλαγής μέ τήν κατάσταση τής Έλληνίδας, όπως τήν όρίσαμε πιο πάνω; Ποιές έκσυγχρονιστικές άνάγκες τού έλληνικού καπιταλισμού πάει νά καλύψει αυτή ή αναθεώρηση και ποιό συσχετισμό κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων εκφράζει;

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Αυτά είναι ερωτήματα με τα όποια οφείλουμε να αναμετρηθούμε, αν θέλουμε να καταλήξουμε σε μία απάντηση που να ξεπερνάει τη λογική της κυρίαρχης ιδεολογίας. Το κείμενο που ακολουθεί δεν τα εξαντλεί· επισημαίνει απλώς ορισμένα στοιχεία που εντάσσονται σε μία τέτοια προβληματική και, κατά τη γνώμη μου, την υποβοηθούν.

Είναι γνωστό ότι με την ψήφιση του Συντάγματος του '75, όπου: «... Έλληνες και Έλληνίδες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις...» και όπου «... έκαστος δικαιούται να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει εις την κοινωνικήν, οικονομικήν και πολιτικήν ζωή της χώρας...», αναδύθηκε το δξύ πρόβλημα της συνταγματικότητας πολλών άρθρων του Αστικού Κώδικα και ιδίως αυτών που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο.

Έτσι, όσα άρθρα έρχονται σε αντίθεση με τη συνταγματική αρχή της ισότητας πρέπει ν' αντικατασταθούν. Προθεσμία: τό τέλος του '82 (Διάταξη 116, παραγρ. I του Συντάγματος).

Η έπτάχρονη προθεσμία του συνταγματικού νομοθέτη είναι ένδεικτική της διάθεσης της κυβέρνησης: της συνειδητής της αδράνειας να κατοχυρώσει ουσιαστικά και έμπρακτα την ισονομία των δύο φύλων που υποχρεώθηκε να ψηφίσει. (Είναι χαρακτηριστικό ότι η Έπιτροπή Γαζή έχει εδώ και πολύ καιρό καταθέσει την πρότασή της). Και ή στάση αυτή αντανακλά την άμηχανία των κυρίαρχων τάξεων στην αντιμετώπιση μιας θεμελιώδους αντίφασης που δξυναν οι άλματώδεις ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία: ή λειτουργία της συγκεκριμένης δομής της ελληνικής οικογένειας - και ευρύτερα των κοινωνικών σχέσεων που απορρέουν απ' αυτήν - από τη μία μεριά σαν κοινωνικοπαράγοντα στην κάλυψη της ανάγκης για μία πληρέστερη συμμετοχή και ένσωματωση της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία, και από την άλλη σαν κατεξοχήν σταθεροποιητικού και συνεκτικού στοιχείου της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Και για να συμπληρωθεί ή εικόνα, θά πρέπει να συνεκτιμήσουμε τον κοφφορισμό και την αδυναμία της πλειοψηφίας των δυνάμεων της άριστέρας να διαμορφώσουν μία συνολική αντίληψη και στρατηγική για τό ζήτημα, που να ξεπερνάει τον παραδοσιακό οικονομιστικό τρόπο αντιμετώπισής του, καθώς και την άπουσία μαζικού γυναικείου κινήματος, που θά ώθουσε τους κοινωνικούς άγώνες σε πιο ριζοσπαστικές κατευθύνσεις για την κοινωνική άπελευθέρωση της γυναίκας. Για να τό πούμε καθαρά: τό 1975, που έμφανίζεται τό ζήτημα της αναθεώρησης του Οικογενειακού Δικαίου, οι Έλληνίδες είναι άνέτοιμες να παρέμβουν ουσιαστικά. Και πώς να μήν είναι! Στην αδυναμία - αλλά και στό φόβο - του συντριπτικά μεγαλύτερου μέρους των προοδευτικών δυνάμεων να άποδεχτούν τό σημαντικό ρόλο αυτόνομων κοινωνικών κινήματων όπως τό γυναικείο, έρχεται να προστεθεί ή μεταδικτατορική παραταξιοποίηση των γυναικείων σωματείων, άποδεκτών μόνο στον άχαρο ρόλο των καναλιών για τη διοχέτευση «πρός τα κάτω» των πολιτικών έπιλογών του κομματικού τους κηδεμόνα.

Όστόσο, μέσα από μία ιστορική διαδρομή άγώνων για πολιτικά αίτηματα (με κορύφωση τό αίτημα για ψήφο στις γυναίκες) και για οικονομικές διεκδικήσεις (με κορύφωση τό αίτημα ίση άμοιβή για ίδια δουλειά), μπαίνουμε μετά τη δικτατορία σε μία νέα φάση που χαρακτηρίζεται κυρίαρχα - όχι βέβαια άποκλειστικά - από την έμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων, διεκδικήσεων που θέτουν δηλαδή τό πρόβλημα διαμόρφωσης μιας γυναικείας συνείδησης στην συγκεκριμένη ελληνική άνδροκρατική καπιταλιστική κοινωνία. Μόνο που ή άρνηση πολλών γυναικείων φορέων να άποδεχτούν και να προωθήσουν αυτές τις φεμινιστικές διεκδικήσεις, ή προσκόλλησή τους στην άποκλειστική προβολή αίτημάτων οικονομικού χαρακτήρα και ό ιδεολογικός τους συντηρητισμός άντιμάχεται και δυσκολεύει αυτή τη διαμόρφωση.¹

Άκούγεται βέβαια, για πρώτη φορά, δειλά ή φωνή ορισμένων γυναικείων φορέων που ζητούν τη συμμετοχή των γυναικείων σωματείων στην Έπιτροπή

1. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: σε συνάντηση της Συντονιστικής Έπιτροπής των Γυναικείων Σωματείων με τον άρμόδιο ύπουργό, ή πλειοψηφία (συμπεριλαμβανομένων και συντηρητικών γυναικείων σωματείων) ζήτησε, άνάμεσα στα άλλα, την καθιέρωση του πολιτικού γάμου και του λεγόμενου αυτόματου διαζυγίου· πλύν της Ο.Γ.Ε. (Όμοσπονδία Γυναικών Ελλάδας), που ζήτησε τό δικαίωμα σε ... τέταρτο γάμο. Σκεπτικό: ή διατήρηση του θεσμού της οικογένειας που «κλονίζεται» στις μέρες μας... και άλλα παρόμοια πατριωτικά.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυνου οφθαλμου

Γαζή. Προτρέπονται όλα τα σωματεία να διαμορφώσουν τις απόψεις τους, για να γίνει δυνατή μια συνολική εκτίμηση και μια συντονισμένη παρέμβαση. Μόνο πού τό θέμα έμεινε εκεί· ή περίπου εκεί.² Καί ή Έπιτροπή Γαζή συστάθηκε, μελέτησε, κατέληξε καί κατέθεσε τό νέο Σχέδιο. Τό δίλημμα για τούς γυναικείους φορείς κι όσους άσχολούνται μέ τό γυναικείο ζήτημα έμφανίστηκε προκλητικά: Τί κάνουμε;

Λέμε καταρχήν «ναί» στό νέο Σχέδιο τής Έπιτροπής, έπειδή ύπάρχει πραγματικά ό φόβος μήπως δέν φτάσουν ποτέ στή Βουλή για ψήφιση έστω κι αυτές οι θετικές ρυθμίσεις πού προτείνει;³

Ή...

– Έπισημαίνουμε τό γεγονός ότι στήν Έπιτροπή δέ συμμετείχαν οι γυναικείοι φορείς καί έπομένως δέν πάρθηκαν ύπόψη οι απόψεις τους;

– Αναδεικνύουμε τίς διαφορές ανάμεσα στή λογική του συγκεκριμένου νομοθετικού πλέγματος καί στή φεμινιστική διάσταση των προβλημάτων πού άντιμετωπίζονται;

– Ζητούμε να περιληφθούν στήν άναθεώρηση όλες εκείνες οι διατάξεις πού έρχονται σέ σύγκρουση μέ τή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα καί άγνοούνται στήν πρόταση τής Έπιτροπής, ενώ είναι εκείνες πού κάνουν δύσκολη τήν καθημερινή ζωή τής Έλληνίδας;

– Λέμε στίς γυναίκες ότι ή κατοχύρωση του δικαιώματος να ορίζουμε τό ίδιο μας τό σώμα δέν περιλαμβάνεται στή συνταγματική αρχή τής ισότητας, έτσι πού 300.000 καί πάνω εκτρώσεις τό χρόνο θα έξακολουθούν να θεωρούνται «παράνομες» καί ή γυναίκα πού θ' άποφασίζει μόνη τής τή μητρότητα θα ύφίσταται πάντα τούς έξευτελισμούς τής νομοθεσίας;

– Λέμε ότι ή «γονική μέριμνα» πού καθιερώνει ή Έπιτροπή Γαζή δέν ρυθμίζει τό κοινωνικό πρόβλημα των έξώγαμων;

– Λέμε ότι ό πολιτικός γάμος, τό διαζύγιο, ό χωρισμός κράτους καί εκκλησίας (πού στους κόλπους τής «ή γυνή» θα έξακολουθήσει «να φοβάται τόν άνδρα») μένουν έξω από τίς προτάσεις;

– Λέμε ότι, τέλος, άναθεωρήσεις στό Οίκογενειακό Δίκαιο ούτε γίνονται ούτε μπορούν να γίνονται συχνά; Ότι οι άναθεωρημένες διατάξεις – πέρα από τόν «παιδευτικό» τους χαρακτήρα – θα καθορίζουν για πολλά χρόνια τίς κοινωνικές καί διαπροσωπικές μας σχέσεις; Κι ότι αυτές πού θα μένουν όπως έχουν, θα καθρεφτίζουν πέρα από τόν «άναχρονισμό» τής κυρίαρχης ιδεολογίας καί τίς δικές μας υπεκφυγές μπροστά στα «όσια καί τά ίερά» τής άγιας οίκογένειας;

Μ' αυτά λοιπόν στό χέρι, θα 'λεγα πώς ή Έπιτροπή δούλεψε σχολαστικά. Περιορίστηκε άκριβώς σ' ό,τι τής ανατέθηκε, φέροντας σέ πέρας ένα ρητά προσδιορισμένο έργο. Χαρακτηρισμοί όπως: «ιδιαίτερα προοδευτική δουλειά» ή «ριζοσπαστικό Σχέδιο» ή «προωθημένη άποψη» – άναφέρω ό,τι συνήθως λέγεται – είναι όχι μόνο ύπερβολικοί αλλά καί παραπλανητικοί. Καί τονίζω πώς αναφέρομαι στους χαρακτηρισμούς πού προσδίνονται στό έργο τής Έπιτροπής κι όχι στα πρόσωπα πού τήν άπαρτίσανε καί πού μπορεί σάν άτομα να συγκεντρώνουν αυτά ή καί άλλα χαρακτηριστικά.

Η λογική πού εκφράζεται μέσα από παρόμοιους χαρακτηρισμούς είναι ένδεικτική μιας ξεπερασμένης φοβάμαι πολιτικής γύρω από τό γυναικείο ζήτημα. Πού δέν δάξει σέ πρώτο πλάνο τή φεμινιστική προσέγγιση των προβλημάτων, μέ άφετηρία τά διώματα καί τήν καθημερινή ζωή των γυναικών. Πού γι' αυτό δέ δημιουργεί τίς προϋποθέσεις για μία πλατιά συνειδητοποίηση στό γυναικείο πληθυσμό καί τή δυνατότητα μιας μαζικής παρέμβασης. Καί πού καταλήγει να υπερεκτιμά, πολλές φορές, τίς ρυθμίσεις κορυφής, παγιδευμένη σέ διλήμματα του τύπου «ναί ή όχι».

Σέ μία δημόσια συζήτηση, όπου συμμετείχε νομικός – μέλος τής Έπιτροπής – του έγινε ή έρώτηση: «γιατί προτάθηκε από τήν Έπιτροπή όριο ηλικίας γάμου για τίς γυναίκες τά 16 καί για τούς άντρες τά 18 χρόνια;».

2. Τό «περίπου» σημαίνει: δημιουργήθηκε μία συντονιστική Έπιτροπή σέ επίπεδο Διοικητικών Συμβουλίων, δύσκαμπτη από άποψη σύνθεσης, άνομοιογενής από τήν άποψη τής ιδεολογίας καί των επιλογών. Έτοι ή κατάληξη ήταν προφανής κι όχι τό ζητούμενο, πού θα έπρεπε να είναι ή εκδήλωση μιας δυναμικής πίεσης από τή μαζική παρέμβαση των γυναικών.

3. Στίς προτάσεις τής Έπιτροπής Γαζή περιλαμβάνονται καί θετικές ρυθμίσεις χρόνιων προβλημάτων, όπως: ή κατάργηση τής προίκας, ή «γονική μέριμνα» στή θέση τής μέχρι σήμερα «πατρικής έξουσίας», ή σχετική κατοχύρωση στήν άσκηση επαγγέλματος κ.λπ.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

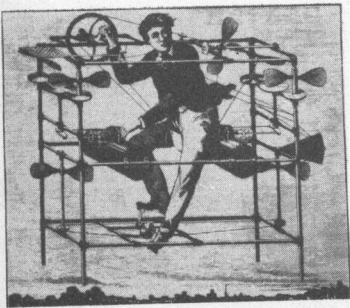
Ἡ ἀπάντηση δόθηκε μέ καταφανή καί, πιστεύω, ἀπόλυτα εἰλικρινή ἀπορία: «μά... γιατί οἱ γυναῖκες ὠριμάζουν νωρίτερα»!

Εἶναι προφανές, πῶς ὁ ἄντρας καί νομικός δέν ἀναρωτήθηκε ποτέ ποιά ἦταν τά κριτήρια πού χρησιμοποιήσαν οἱ προηγούμενοι νομοθέτες ὅταν ἔβαζαν ὄριο «ὠρίμανσης» τῶν γυναικῶν τά 14 χρόνια καί ποιά τά νέα κριτήρια σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ἡ Ἐπιτροπή ἀποφάσισε ὅτι θά «ὠριμάζουμε» στά 16 μας ἀπό τήν ἐπομένη τῆς ψήφισης τοῦ νέου Νόμου. (Ἡ Ἐπιτροπή βέβαια δέν ἄγνοεῖ ὅτι ἄγوريا καί κορίτσια τελειώνουν τόν κύκλο τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης στά 18). Ἔτσι, δέν εἶναι ἄξιο ἀπορίας ὅτι οἱ φεμινίστριες δηλώνουν πρῖν ἀπ' ὅλα τήν δυσπιστία τους ἀπέναντι σέ τέτοιου εἶδους «ἐπιστημονικά» ἐπιχειρήματα, στούς «εἰδικούς» πού τά ἐπικαλοῦνται καί στίς ἔρευνες καί τίς νομοθεσίες πού ἔρχονται νά τά στηρίζουν.

Ἴσως, σήμερα, «εἶναι προτιμότερο νά κάνεις τίς γυναῖκες πρῶτα δύσπιστες καί μετά νά τίς ἐνημερώσεις».

Δανάη Χατζόγλου

Ἡ μεγάλη ἐνεργειακή στροφή γιά τό «καλύτερο στόν καλύτερο τῶν δυνατῶν κόσμων»*

Ἡ Β' Δημόσια Συζήτηση πού ὁργάνωσε ἡ Ἑλληνική Ἐταιρεία Πυρηνικῶν Ἐπιστημόνων (ΕΕΠΕ) τήν περασμένη ἐβδομάδα, μέ θέμα «Πυρηνικοί Ἀντιδραστήρες Ἴσχύος» δέν κατέληξε μέν σέ ὀριστικά συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ἐγκατάσταση πυρηνικῶν ἀντιδραστήρων στή χώρα μας, ἔδωσε ὅμως τήν εὐκαιρία σ' ὅσους τήν παρακολούθησαν νά διαπιστώσουν ὄχι μόνο τή σοβαρότητα τοῦ ζητήματος, ἀλλά καί τήν οὐσία τῆς διαφωνίας Κυβέρνησης καί Ἀντιπολίτευσης στήν ἀντιμετώπισή του. Γιατί ὅλα τά κόμματα – πλὴν τῆς Ἐ.Δ.Α. – δέχτηκαν ὅτι «κατ' ἀρχήν» εἶναι συζητήσιμη ἡ ἐναλλακτική αὐτή λύση, ἀλλά καί ὅλα (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ ἐσ., Ε.Δ.Η.Κ., ΚΟ.Δ.Η.Σ.Ο.) πλὴν τῆς Ν.Δ. ἔθεσαν ὀρισμένες προϋποθέσεις γιά τήν ἐφαρμογή της. Τό ἐρώτημα εἶναι κατά πόσο οἱ προϋποθέσεις αὐτές συνιστοῦν μίαν ἄλλη πολιτική ἐπιλογή ἀπό ἐκείνη τῆς κυβερνήσεως.

Διακηρυκτικά τουλάχιστον, ἡ «κατ' ἀρχήν» ὁμοφωνία φαίνεται νά στηρίζεται στό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο πλευρές παρά τίς ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεις τους δέν μποροῦν νά ἀγνοήσουν τίς φαριδιές λεωφόρους τῆς Προόδου πού ἀνοίγει ἡ σύγχρονη Ἐπιστήμη καί Τεχνολογία. Ὁ ὑπουργός ἐνεργείας κ. Ἐβερετ εἶναι σαφής: «τό ἐρώτημα πού τίθεται δέν εἶναι ἂν θέλουμε πυρηνική ἐνέργεια ἢ ὄχι, ἀλλά ἂν θέλουμε πρόοδο ἢ ὀπισθοδρόμηση» (ἐφ. Ἐλευθεροτυπία, 16.8.79). Ἀντίληψη πού εἶχε διατυπώσει λίγο ἔνωριτερα ὁ ἀρχηγός τῆς ἀντιπολίτευσης κ. Παπανδρέου: «ὅσο γιά τόν τομέα τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ τήν πρόοδο», (ἐφ. Βῆμα, 22.7.79) καί ἐπανάλαβε ὁ εἰσηγητής τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν τρίτημερη συζήτηση. Ἐπειδή λοιπόν ἡ ἐμφάνιση κάθε νέας τεχνολογίας εἶναι συνώνυμη μέ τήν (κοινωνική) πρόοδο, τό ΠΑΣΟΚ ὑποστήριξε ὅτι τό θέμα τῆς Π.Ε.: «μπορεῖ καί πρέπει νά ἰδωθεῖ μόνο στρατηγικά καί ὄχι βραχυπρόθεσμα». Μέχρι τότε θά πρέπει νά ἐπιστευθεῖ «ἡ ὀλοκλήρωση τῶν ἐρευνῶν γιά οὐρανιοῦχα κοιτάσματα, ἡ ἐντατικοποίηση τῆς ἔρευνας στή τεχνολογία, ἡ ἐκπαίδευση ἐλλήνων τεχνικῶν» καί «νά ἀναβληθεῖ ἡ

* ἀπόφθεγμα τοῦ Λάιμπνιτς:
«Ὅλα εἶναι γιά τό
καλύτερο, στόν καλύτερο
τῶν δυνατῶν κόσμων»

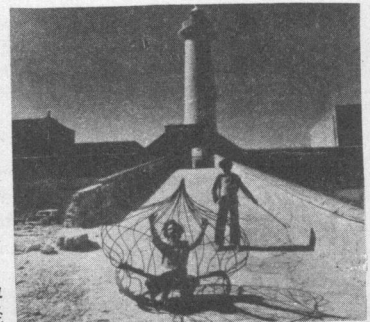
Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

έγκατάσταση Πυρηνικού Ηλεκτρικού Σταθμού μέχρις ολοκλήρωσης των έρευνών και προώθησης επίλυσης των προβλημάτων που προαναφέρθηκαν» (ένν. επεξεργασία καταλοίπων, έρευνα ούρανιούχων ορυκτών, ασφάλεια, χωροταξικές - περιβαλλοντολογικές μελέτες). Και συνοπτικά ή θέση του ΠΑΣΟΚ: αναμονή τεχνικών εξελίξεων και καλύτερη οργάνωση του κυκλώματος παραγωγής ενέργειας. Δέν διαφέρουν ουσιαστικά οι θέσεις των λοιπών διαφωνούντων πλὴν του ΚΚΕ που δέν διατηρεί καμιά επιφύλαξη για τά τεχνικά προβλήματα αλλά άνησχει για τήν «έθνικά ώφέλιμη αξιοποίηση τής πυρηνικής ενέργειας, δηλαδή τήν μή ύποταγή σε όρισμένες ξένες πυρηνικές βιομηχανίες που θγαίνουν κερδοσμένες από μιά τέτοια συναλλαγή». Διατύπωση που άν συνδυασθεί με τήν θέση τής κομματικής του οργάνωσης Σουηδίας, στο δημοψήφισμα τής 23/3, που ύποστήριζε τήν λειτουργία 24 αντιδραστήρων (οί συντηρητικοί ζητούσαν 12), και τήν ύπέρ τής Π.Ε. όμιλία του εκπροσώπου τής ΕΣΣΔ κ. Κοριάκιν στή συζήτηση, δέν αφήνει καμιά άμφιβολία ότι ουσιαστικά ή διαφωνία του άφορα τή χώρα προέλευσης μίας έθνικά ώφέλιμης και άσφαλούς άγοράς αντιδραστήρων.

Τεχνικές εξελίξεις λοιπόν και Πρόοδος προοιωνίζουν «τό καλύτερο, στον καλύτερο των δυνατών κόσμων» και συνθέτουν τό αισιόδοξο πλαίσιο μέσα στο οποίο δυνάμεις τής άλλαγής και τής συντήρησης συζητούν τό πρόβλημα. Διαφωνούντες για τό γεωλογικό χρόνο «ουδέτεροποίησης» των ραδιενεργών αποβλήτων, τον τρόπο προμηθείας των έγκαταστάσεων, των όριών άσφαλείας και των προβλημάτων λειτουργίας αλλά συμφωνούντες ex principio για τήν ουδέτερότητα τής προτεινομένης Τεχνολογίας και τήν αντικειμενικότητα τής Προόδου που συνιστά ή εφαρμογή της. Με μιά εξαίρεση, τήν ΕΔΑ. Άς δοϋμε τήν ουσία τής διαφωνίας της (ρητά όχι στήν Π.Ε.) 'Ο εκπρόσωπος της θεώρησε ότι καμιά τεχνολογική εξέλιξη δέν είναι πολιτικά ουδέτερη, όταν ή εφαρμογή της άπαιτεί ένα καθορισμένο τύπο κοινωνικής οργάνωσης και μόνο έτσι μπορεί να αξιολογηθεί σε σχέση με τήν συμβολή της στήν πρόοδο τής ανθρωπότητας. Συγκεκριμένα, είπε, ή αξιοποίηση τής Π.Ε. άπαιτεί υπερβολικά βαριές και πολύπλοκες τεχνικές (τά ίδια προβλήματα παρουσιάζουν και οι τεράστιοι σταθμοί παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας που χρησιμοποιούν λιγνίτη) που όχι μόνο θά έντεινουν τό οικολογικό πρόβλημα, αλλά και θά ένισχύσουν τήν έξουσία των τεχνοκρατών σε κοινωνίες με ιεραρχική, συγκεντρωτική και αυταρχική κατεύθυνση. Τοποθέτηση σαφής που άναδεικνύει τό πολιτικό πρόβλημα. «Άναγκαίο κακό» άντειπαν οι προτεινοντες όμοθυμωσ, αλλά και οι «κατ' άρχήν». Και έδώ έρχόμαστε σ' ένα δεύτερο ζήτημα όχι λιγότερο ουσιώδες.

Κακό ναί, αλλά γιατί άναγκαίο; Το έρώτημα δέν έτέθη καν σε μιά συζήτηση, που με δεδομένα τό ενεργειακό πρόβλημα, τό οικολογικό άδιέξοδο, τήν εξαλείψη των φυσικών πόρων, και τήν έπισφαλή λειτουργία των αντιδραστήρων, θά 'πρεπε να περιστραφεί κυρίως στή σκοπιμότητα όχι μόνο αύξησης αλλά και διατήρησης άκόμα του σημερινού έπιπέδου ενεργειακής παραγωγής / κατανάλωσης. Η άποσιώπηση αυτού του καίριου ζητήματος άποδεικνύει άκόμη μιά φορά τήν άπουσία κάθε αξιολογικού ή ήθικου κριτηρίου στον έννοιολογικό όρισμό τής προόδου, που επέτρεψε τήν «κατ' άρχήν» συναίνεση όλων των κομμάτων. Γιατί βέβαια ή καλύτερη οργάνωση του κυκλώματος παραγωγής ενέργειας και ή «έλληνοποίηση» του άποτελούν στοιχεία του προβλήματος. Τήν καρδιά του όμως άποτελούν οι στόχοι αυτής τής παραγωγής. Που σήμερα έξυπηρετούν τή βιομηχανική άπληστία, τήν πολεοδομική άσυναρτησία, τήν κυκλοφοριακή άσφυξία, τον κατακλυσμό τής άγοράς με εύτελή έμπορεύματα κάθε είδους που τροφοδοτούν τό μικροαστικό όραμα ιδιαίτερα εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων που στριμώχνονται σήμερα κάτω από τά λάβαρα τής επαγγελλόμενης Άλλαγής. Στή συζήτηση οι άνάγκες θεωρήθηκαν δεδομένες, ή σημερινή τους έξυπηρετήση προβληματική και ή αύριανή - προόδου ένεκεν - πάση θυσία εξασφαλιστέα.

Όλα τά παραπάνω δέν άποτελούν μόνο «θεωρίες» αλλά και αίτήματα ύπαρκτων κινήματων με έντονη πολιτική παρέμβαση, ιδιαίτερα σε χώρες με

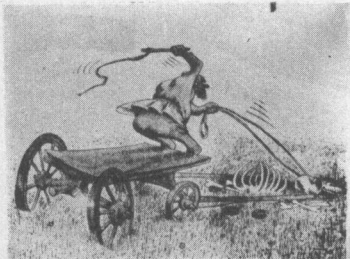
Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

ύψηλή τεχνολογική ανάπτυξη και άρτια οργανωτική ύποδομή. Για παράδειγμα, οι ύποστηρικτές της «τρίτης άποψης» στο συνηθικό δημοψήφισμα της 23ης Μαρτίου αντιτίθενται στην πυρηνική ενέργεια γιατί την βλέπουν ως σύμβολο πολλών άποθητικών στοιχείων της σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας: ύψηλή τεχνολογία, απομόνωση και μοναξιά των ανθρώπων, αδυναμία συμμετοχής του πολίτη στις αποφάσεις που τον άφορούν. Θά 'λεγε κανείς ότι ύποτιμώντας αυτές τις διαστάσεις του προβλήματος κυβέρνηση και αντιπολίτευση μεταθέτουν σε δευτερευούσης σημασίας ζητήματα την πολιτική τους διαφωνία. Καί δέν είναι ή πρώτη φορά άλλωστε. Μόνο που αυτή τή φορά τό ζήτημα είναι ιδιαίτερα κρίσιμο και ό ελληνικός λαός όφείλει νά τό γνωρίζει.

Όπως και:

- Νά γνωρίζει άν ή απόφαση της κυβέρνησης για τίς πυρηνικές μονάδες είναι όριστική (κ. Έβερτ, έφ. Έλευθεροτυπία, 16.8.79) ή υπό αίρεση (κ. Πρωτοπαπαδάκης στή συζήτηση).
- Νά γνωρίζει ότι τό πυρηνικό άτύχημα στό Χάρρισμπουργκ δέν «μπορούσε νά περιορισθεί σά όρια ενός άπλου λειτουργικού περιστατικού» όπως ύποστήριξαν στή συζήτηση οι τομεάρχες της ΔΕΗ αλλά όφείλεται και σε άτέλειες σχεδιασμού, όπως ανέφερε σε κύριο άρθρο της ή *Herald Tribune* (13.4.79) την έπαύριο του άτυχήματος μέ τό χαρακτηριστικό τίτλο: *Post mortem*.
- Νά γνωρίζει ότι ή εξάρτηση δέν μειώνεται μέ την έκμετάλλευση ούρανιούχων κοιτασμάτων, έντατικοποίηση της έγχώριας πυρηνικής έρευνας και εκπαίδευση Ελλήνων τεχνικών, καθώς ή κυριότερη έπεξεργασία του καυσίμου (έμπλουτισμός) μπορεί νά γίνει σε έλάχιστες άναπτυγμένες χώρες και μόνο από κρατικούς τους φορείς.
- Νά γνωρίζει ότι ειδικά μέ την πυρηνική ενέργεια είναι πολύ δύσκολη ή «προώθηση της έρευνας για την παρακολούθηση της μεταφοράς της στό τόπο μας» (ΠΑΣΟΚ). Η ύψηλή τεχνολογία που απαιτείται δέν «μεταφέρεται» αλλά «έμπορευματοποιείται» μιās και ή γνώση καθαυτή είναι τό ίδιο τό αντικείμενο της άγοραπωλησίας.
- Νά γνωρίζει ότι τό κόστος της παραγόμενης ενέργειας είναι πολύ ύψηλό άν συνυπολογισθούν οι έρευνητικές δαπάνες, ό έμπλουτισμός, ή άποθήκευση άποβλήτων, ή σημερινή τιμή ούρανίου, ή χαμηλή άποδοτικότητα του αντιδραστήρα, τά ασφάλιστρα και ή ενέργεια που απαιτεί τό κύκλωμα παραγωγής Π.Ε.
- Νά γνωρίζει ότι δέν έχει σημασία άν ή «ραδιενέργεια που εκλύθηκε στό Χάρρισμπουργκ ήταν άμελητέα» όπως ύποστήριξε ό άμερικανός εκπρόσωπος κ. Κόουτς στή συζήτηση, γιατί πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι ή ραδιενέργεια συσσωρεύεται στό ανθρώπινο σώμα και άρα κανένα «όριο ασφάλειας» δέν προφυλάσσει τή δημόσια ύγεια (περ. *Radical Science*, αρ. 9, σ. 88).

Θά μπορούσε νά συνεχίσει κανείς παραθέτοντας και άλλα στοιχεία που ή άποσιώπησή τους έλαστοποιεί ή συγκαλύπτει τό πρόβλημα. Άς άρκεσθούμε στην έπισήμανση ότι ή άποσιώπηση αυτή ευνοεί την πυρηνική έπιλογή. «Είναι όμως σκόπιμο νά μή δίδονται τέτοια στοιχεία στό κοινό που δέν είναι εξοικειωμένο μέ τό θέμα» είπε ό εκπρόσωπος της εταιρείας πυρηνικών έπιστημόνων Δ. Γερμανίας. Δήλωση εύλογη προς όσους ύποτιμούν τίς πολιτικές διαπλοκές ενός σύνθετου έπιστημονικού και τεχνικού ζητήματος στις λειτουργίες και τίς τάσεις της σύγχρονης δημοκρατίας. Άλλιώς θά συμφωνούσα μέ τόν κ. Βέλιο (έφ. *Μεσημβρινή*, 2.2.80) που σε άρθρο του μέ τόν τίτλο: «Η μεγάλη ενεργειακή στροφή της έπομένης δεκαετίας» γράφει ότι: «στό διάλογο για την πυρηνική ενέργεια ή κυβέρνηση έχει όλα τά άτου μέ τό μέρος της: γερα τεχνικά έπιχειρήματα, άπουσία σοβαρής «πολιτικής» άμφισβήτησης. Άν άρνηθεί νά τά εκμεταλλευθεί, «τό σφάλμα θά είναι "όλο δικό της"».

Λεωνίδας Λουλούδης

Μά είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής θά μεταπηδήσει στήν προεδρία της Δημοκρατίας;

του Άγγελου Ήλεφάντη

Γνωρίζαμε κάποτε ότι οι σοβαρές πολιτικές αλλαγές όφειλονται σε σημαντικούς κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους, όρατους ή άορατους, πάντοτε όμως ύπαρκτους. Μάς τό είχε μάθει τόσο μιά πλούσια πολιτική και κοινωνική έμπειρία, όσο και ένας συνεκτικός πολιτικός στοχασμός πού στήριζε τήν ανάλυσή του, όχι στά θαύματα και τά καπρίτσια τών μεγάλων άνδρων τής πολιτικής ούτε στά αιφνίδια ξεσπάσματα του «παράλογου τής ιστορίας», αλλά σε όρισμένες πολιτικές έννοιες μέ τις όποιες στοχαζόταν και ταξιθετούσε τις πολιτικές δυνάμεις και μπορούσε νά δεί κάτω από τήν επιφάνεια τής καθημερινότητας. Άλλά τώρα, σε μιά υπερπολιτικολογούσα πολυπραγμοσύνη, ή πολιτική ανάλυση περιήλθε στή δικαιοδοσία τής καφετζούς. Μαθαίνουμε από τις έφημερίδες πώς δημοκρατικοί ή κυβερνητικοί «κύκλοι» «ύποστηρίζουν», «έκτιμούν», «λένε» κλπ. ότι θά γίνει τό τάδε ή τό δείνα, και άφου αυτό τό τάδε και τό δείνα παρουσιαστεί ως βεβαιωμένο «γεγονός» (ότι τό γεγονός δέν έγινε δέν έχει σημασία), οι πολιτικοί σχολιαστές και αναλυτές θά βαλθοϋνε νά καταδείξουν συνέπειες και εξελίξεις πού θά άκολουθήσουν ύστερα από τό έναυσμα του «γεγονότος» (πού δέν έγινε).

Περί προεδρολογίας

Κλασική περίπτωση αυτού του είδους πολιτικομαντείας είναι ό σάλος πού δημιουργήθηκε τούς τελευταίους μήνες για τό ύποτιθέμενο άλμα του Καραμανλή στην προεδρία τής Δημοκρατίας, και όλα όσα, ως πιθανές μετά τήν προεδροποίησή του εξελίξεις, ύποστηρίχτηκαν: δικομματικό σύστημα, κυβέρνηση Ν.Δ. - ΠΑΣΟΚ, ό Α. Παπανδρέου πρωθυπουργός — ό Καραμανλής Πρόεδρος, διάσπαση τής Ν. Δημοκρατίας κ.λπ, κ.λπ. Συνταρακτικές «ειδήσεις» μέ τις όποιες ό καθημερινός τύπος τρέφει τό πορτοφόλι του και έκτρέφει, θέλοντας και μή, πολιτικά πάθη, έντάσεις, προβλέψεις, κουβεντολόι, και, κυρίως, άποπροσανατολισμούς. Και καλά ό τύπος. Τά ύπεύθυνα κόμματα; Κάποιες ξαφνικές έντάσεις όπως ή αντιπαράθεση ΚΚΕ - ΠΑΣΟΚ, ή ή σωρεία διεργασιών στά πολιτικά έπιτελεία τροφοδοτήθηκαν άκριβώς από τό «δεδομένο» ότι ό Καραμανλής θά περάσει στην Προεδρία. Τό «γεγονός» πού δέν έγινε γίνεται ό κοινός παρανομαστής τών προβλέσεων και τών πολιτικών εκτιμήσεων, αλλά και οδηγός για τό δέον γενέσθαι.

Πού βασίστηκε δηλ αυτή ή φιλολογία και ή ένταση του τελευταίου καιρού;

Όλες οι εκτιμήσεις για τή μεταπήδηση του Καραμανλή στην Προεδρία έκκινούν από τή φιλοδοξία πού του καταλογίζουν και πού τον οδηγεί, πέρα από τή στενή και τετριμμένη περιοχή του κομματικού ήγέτη, στό ρόλο του ύπεράνω κομμάτων έθνικού ήγέτη. Λέγεται μάλιστα (για νά άρκεστοϋμε σε μιά μόνο επιγραμματική διατύπωση):

«στό ρόλο αυτό μπορεί νά ανταποκριθεί καλύτερα όταν κατέχει τό ύπέρτατο αξίωμα τής πολιτείας, παρά όταν φθίρεται καθημερινά μέ τις πεζότητες και τά κυμαινόμενα μεγέθη του άρχηγού κόμματος, ή έστω του έν ενεργεία πρωθυπουργού» (ΑΝΤΙ, τ. 137).

Συρροή, λοιπόν, ύποστηρίζουν όλοι, οι ένδείξεις αλλά και οι άκριτομύθιες. Και οι άποδείξεις; Δέ βαριέσαι, πολιτική είναι αυτή, δέν δουλεύει μέ άποδείξεις.

Άς άρκεστοϋμε στις ένδείξεις: ότι δηλαδή κατά τήν περιόδεια του πρωθυπουργού στις δυτικές πρωτεύουσες ό Σμίτ και ό Ζισκάρ τον διαβεβαίωσαν άλλη μιά φορά ότι οι χώρες τους θά επικυρώσουν σύντομα τή συνθήκη ένταξης τής Ελλάδας στην ΕΟΚ, πράγμα πού παρέχει τήν άνεση στον Καραμανλή, μιά και θά έχει περατώσει τό έργο του, νά περάσει στην Προεδρία τής Δημοκρατίας. Και ρωτάμε: άν ό Καραμανλής δέν σκόπευε νά μεταπηδήσει στην προεδρία δέν θά έπέδωκε τή διαβεβαίωση τών Ευρωπαίων για τήν επικύρωση τής ένταξης τής Ελλάδας στην ΕΟΚ; Η επικύρωση δέν χρειάζεται άν παραμείνει πρωθυπουργός; Τήν έχει ανάγκη μόνο ως πρόεδρος για νά κοιμάται ήσυχος;

Η άλλη μεγάλη ένδειξη είναι ότι συναντήθηκε μέ τον Α. Παπανδρέου. Άπ' αυτή τή συνάντηση φτιάχτηκε τό δίδυμο Καραμανλής πρόεδρος - Παπανδρέου πρωθυπουργός, παρόλο πού τίποτε συγκεκριμένο δέν προέκυψε από τή συνομιλία τών δύο πολιτικών. Προστίθεται μάλιστα ό λόγος του Παπανδρέου στό 'Ηράκλειο πού, σύμφωνα μέ τούς παρατηρητές, είχε κυβερνητικό ύφος και προσανατολισμό. Άλλά ή «ένδειξη» αυτή δέν σημαίνει τίποτε παραπάνω από τή φυσιολογική κίνηση ενός κόμματος νά θέλει νά παρουσιάζεται ως δύναμη πού διεκδικεί τήν έξουσία.

Αυτά ως προς τις ένδείξεις πού θεμελίωσαν τις «άποδείξεις».

Και τό έρώτημα παραμένει. Γιατί ό Καραμανλής θά πάει στην προεδρία; Άπάντηση: διότι «φιλοδοξεί νά παίξει τό ρόλο του έθνικού ήγέτη». Και προστίθεται ότι τό άλμα έγινε πιά αναγκαίο για τό Καραμανλή επειδή, σύμφωνα πάντα μέ τούς «παρατηρητές» και τούς «έγκυρους κύκλους», ή Νέα Δημοκρατία δέν πρόκειται νά πάρει πάνω από 39% στις προσεχείς εκλογές. Έτσι, μέ τόσο μειωμένη δύναμη, άν εγκαιρα δέν μεταπηδήσει στην προεδρία τής Δημοκρατίας, θά ύποχρεωθεί είτε σε μικροκομματικούς συμβιβασμούς είτε νά περάσει στην αντιπολίτευση, πράγμα πού ή «φιλοδοξία του» δέν του τό επιτρέπει. Σύμφωνα μέ τούς «έγκυρους κύκλους», για τον Καραμανλή ή προεδρία άποτελεί άμυνα και όχυρό, και ταυτόχρονα είναι φιλοδοξία. Πράγματι πολύ ώραία φιλοδοξία.

Οί «συλλογισμοί» από κεί και πέρα γίνονται ιμπρεσιονιστικοί: τό δαιμόνιο τής άρχουσας τάξης τήν συμβούλευσε νά μαστορέψει γιά τήν περίσταση ένα δικομματικό σύστημα φτιάχνοντάς τα μέ τό ΠΑΣΟΚ. Άφοϋ ή ΝΔ δέν μπορεί πλέον νά καλύψει τίς πολιτικές ανάγκες τής άρχουσας τάξης, αϋτή βλέπει πλέον τόν Άνδρέα ώς έναλλακτική λύση (βεβαιούται επίσης ότι τό ΠΑΣΟΚ θά πάρει παραπάνω έδρες από τή ΝΔ διότι έχει «ρεϋμα»). Ίδού, λοιπόν: έναλλαγή δύο άστικών κομμάτων στήν έξουσία, δηλαδή τό δικομματικό σύστημα, όπως στή Δυτ. Γερμανία ή τήν Άγγλία κλπ, παλαιό όνειρο τής άρχουσας τάξης, μέ τήν κομμουνιστική άριστερά στήν άκρη. Γι' αϋτό ή άριστερά επιτίθεται, άποκαλύπτει τά καταθρόνια σχέδια, καταγγέλλει τό δικομματισμό, κατηγορεί τό ΠΑΣΟΚ και συνηγορεί γιά τήν πλατιά συνεργασία όλων τών αντιμπεριαλιστικών δυνάμεων και έν γένει τή συμπαράταξη όλου τού δημοκρατικού κόσμου γιά νά πέσει ή έξουσία τής Δεξιάς. Άλλά και τό ΠΑΣΟΚ άντεπιτίθεται υποστηρίζοντας ότι είναι ή μόνη και ή αδιάλλακτη δύναμη άλλαγής· κι αϋτά περι συμβιβασμών τό ΚΚΕ νά τά πει άλλοϋ. Και τό ΚΚΕ όντως τά λέει άλλοϋ.

Στό μεταξύ άλλοι πολιτικοί παρατηρητές, σχολιαστές, εκπρόσωποι κομμάτων και κινήσεων, προβέπουν τή διάσπαση τής Ν. Δημοκρατίας σέ άκροδεξιά και κεντροδεξιά πράγμα πού, λένε, συνεπάγεται μιá μελλοντική κυβέρνηση κεντροδεξιάς - κεντροαριστεράς. «Δεδομένης» δέ τής αναλογικής πού δέν θά επιτρέψει σέ κανένα κόμμα νά έχει αϋτόνομη πλειοψηφία, ό Καραμανλής, ως πρόεδρος τής Δημοκρατίας, θά μπορεί νά άσκει ρυθμιστικό ρόλο και θά κρατάει τήν ίσορροπία ανάμεσα στίς διάφορες παρατάξεις και κόμματα. Όσο γιά τό ΚΚΕ πού συμερίζεται όλες αϋτές τίς προβλέψεις και εκτιμήσεις, προβάλλει τήν ανάγκη νά αϋξηθεί ή δύναμή του ώστε νά μήν περάσει ό δικομματισμός, και μάλιστα, πασχίζει νά υποχρεώσει τό ΠΑΣΟΚ σέ συνεργασία γιά νά «πέσει ή δεξιά». Γι' αϋτό ή ΚΕΑ τού ΚΚΕ άποκτá κοσμοϊστορική σημασία! Άλλοι, πάλι, βλέπουν τή σωτηρία στή συμμαχία ΚΚΕ Έσωτ. - ΕΔΑ - ΚΟΔΗΣΟ (Ήλιοϋ), άλλοι θά θεωρήσουν ότι μόνο ή συσπείρωση στού ΠΑΣΟΚ μπορεί νά διαμορφώσει τή μεγάλη δύναμη τής άλλαγής, τό αντίπαλο δέος στούν καραμανλισμό (Μαγκάκης κ.λπ), ένώ τό ΚΚΕ Έσωτερικού θά επαναλάβει γιά χιλιοστή φορά in abstracto τήν πρόταση «δημοκρατικής συνεργασίας», και τήν ανάγκη εκλογής Προέδρου τής πιό πλατιάς άποδοχής.

Μήπως θυμάστε από πού ξεκινήσαμε; Άπό τό «γεγονός» ότι ό Καραμανλής πάει όπωσδήποτε στήν προεδρία τής Δημοκρατίας. Κι έτσι φτιάχτηκε τό ρομάντζο πού επιτρέπει όλων τών ειδών τίς όνειροπολήσεις.

Ό πολιτικός ρόλος τού Καραμανλή

Μήπως όμως πράγματι ύπάρχει τό ένδεχόμενο νά περάσει ό Καραμανλής στήν προεδρία τής Δημοκρατίας; Γιατί, άν οί «ένδειξεις» ή τά επιχειρήματα πού προβάλλονται αϋτό τόν καιρό δέν έχουν καμιά βαρύτητα, δέν σημαίνει ότι ή προοπτική αϋτή δέν έχει βάση. Μπορεί νά επαληθευτεί, χωρίς όμως ή επαλήθευσή της νά δικαιώνει τήν πολιτικομαντεία πού προαναφέρθηκε. Και δέν θά τή δικαιώνει διότι ή μεταπήδηση τού Καραμανλή στήν προεδρία είναι δυνατό νά προκύψει

άπό ένα όρισμένο εϋνοϊκό γι' αϋτόν συσχετισμό δυνάμεων και ένα τελείως διαφορετικό πολιτικό σκηνικό: ένα συσχετισμό δυνάμεων πού θά τού επιτρέψει και θά τού επιβάλλει όχι νά ίκανοποιήσει τίς φιλοδοξίες του αλλά νά θέσει σέ πλήρη λειτουργία τό σύστημα τής προεδρικής δημοκρατίας, πού προβλέπει και δέν προβλέπει τό Σύνταγμα.

Έπειδή ό Καραμανλής μέσα στή Νέα Δημοκρατία, δέν είναι μόνο ένα ήγετικό στέλεχος· επειδή στού πρόσωπό του κυρίως συγκεντρώνεται ή λαϊκή συγκατάθεση — όση στρέφεται πρós τή Ν.Δ.· επειδή άποτελεί τή δύναμη πού εξισορροπεί και οργανώνει τίς διάφορες πολιτικές οικογένειες τής Ν.Δ.· επειδή τελικά ή εκσυγχρονιστική του πολιτική έδωσε τό στρατηγικό άξονα πλεύσης στήν ελληνική άστική τάξη από τήν έποχή τής δημοκρατικής τομής και μετά ταϋτα· επειδή συγκεντρώνει τήν εμπιστοσύνη τών βασικών δυνάμεων τής ΕΟΚ: γιά όλους αϋτούς τούς λόγους άποτελεί, από μόνος του, ιδιότυπη πολιτική δύναμη — σχετικά αϋτόνομη από τό κόμμα στού όποιο άνήκει. Δέν είναι στέλεχος, έστω κορυφαίο, τής Νέας Δημοκρατίας. Ή δύναμη όμως αϋτή, όπως κάθε δύναμη, ύπόκειται σέ άξιομειώσεις.

Στή σημερινή φάση τό πραγματικό έρώτημα έντοπίζεται στού άν ό Καραμανλής έχει τή δυνατότητα:

α) Νά έξουδετερώσει ή νά περιορίσει τή μικρή, έστω, άπειλή αφαίμαξης πού αντιπροσωπεύει γιά τή Νέα Δημοκρατία ή ΕΠ.

β) Νά διεκδικήσει μέ επιτυχία εκπροσώπηση συμπερόντων από εκείνα πού καλύπτονταν κάτω από τήν κομματική έπωνυμία τής ΕΔΗΚ. Διότι, στίς προσεχείς εκλογές, τό 11,7% τής ΕΔΗΚ ούτε όλο πρόκειται νά προσχωρήσει στή Ν.Δ., ούτε νά μείνει άνεπαφο ύπό τόν Ζίγδη, ούτε νά προσχωρήσει στού ΚΟΔΗΣΟ, ούτε νά αλωθεί από τό ΠΑΣΟΚ, ούτε νά μεταποιηθεί σέ νέα Ένωση Κέντρου, όπως λέγεται, ύπό τόν Μαύρο. Τό μέλλον αϋτής τής πολιτικής περιοχής είναι ή εκκρεμότητα πού άφησαν αϋλητη οί προηγούμενες εκλογές. Σήμερα διάφορες πολιτικές δυνάμεις έχουν βάσει ύποψηφιότητα γιά τή μοιρασιά. Τί ακριβώς θά γίνει είναι τό έρωτηματικό από τό όποιο, σέ μεγάλο βαθμό, θά έξαρτηθεί ό μελλοντικός συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στα διάφορα κόμματα.

γ) Νά συσπειρώσει στήν πολιτική του προοπτική τίς πολιτικές οικογένειες τής Ν.Δ. και τά βασικά άστικά συμφέροντα: νά μήν ύπάρξουν δηλαδή σοβαρές πολιτικές αντίστάσεις μέσα στίς ίδιες τίς γραμμές τού συνασπισμού έξουσίας.

δ) Νά διατηρήσει, και μάλιστα νά αϋξήσει, τή λαϊκή στήριξη πού είχε ό συνασπισμός έξουσίας, νά διατηρήσει δηλαδή τή συμπαγή ταξική του βάση.

Άν μιá ανάλυση τών παραπάνω σημείων έδειχνε ότι ό Καραμανλής συγκεντρώνει τίς δυνατότητες αϋτές τότε, και μόνο τότε, θά είχε τήν άνεση νά άνέβει στήν προεδρία τής Δημοκρατίας. Νά άνέβει: διότι τότε δέν θά πρόκειται γιά καταφύγιο μπροστά στήν άποτυχία πού τού άποδίδουν «οί έγκυροι κύκλοι» και οί «αφυγομετρήσεις» τής κοινής γνώμης αλλά γιά ένίσχυση

της εξουσίας, και συνάμα δομική αλλαγή της μορφής της. Διότι *θα τεθεί έτσι σε ουσιαστική εφαρμογή ο θεσμός της προεδρικής δημοκρατίας.*

Αυτό το τελευταίο σημείο χρειάζεται ορισμένες επεξηγήσεις.

Με βάση το σημερινό Σύνταγμα ο πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι δυνατό να διαθέτει ουσιαστικές πολιτικές εξουσίες και αρμοδιότητες. Στην ως τώρα εφαρμογή του Συντάγματος τό προεδρικό λειτουργήμα μοιάζει δευτερεύουσας σημασίας διότι ο πρωθυπουργός-κυβέρνηση συνιστούν τον κυρίαρχο πόλο άσκησης της εξουσίας. Ωστόσο η μορφή αυτή δεν ανταποκρίνεται στις σκοπιμότητες που υπαγόρευσαν το Σύνταγμα, σύμφωνα με τό όποιο τό πολίτευμα μπορεί να είναι και προεδρική και προεδρευόμενη δημοκρατία. Αυτή άλλωστε ή δυνατότητα δεν διατυπώθηκε τυχαία στό συνταγματικό κείμενο αλλά, ακριβώς, για να κατοχυρώσει ένα όρισμένο, και πολύ αποτελεσματικό, μηχανισμό άσκησης και αναπαραγωγής της εξουσίας. Και ό μηχανισμός αυτός προστατεύεται από τήν αντικειμενικότητα του υπερβατικού λόγου του υπέρτατου πολιτειακού νόμου που είναι τό Σύνταγμα. Συνάμα τό ένα κέντρο της εξουσίας, ή προεδρία, τοποθετείται μακριά από τήν τριβή της τρέχουσας πολιτικής και κοινόβουλευτικής πραγματικότητας, δηλαδή τοποθετείται, κατά κάποιον τρόπο, σε σημείο που δεν προσβάλλεται άμεσα από τίσ διακυμάνσεις της ταξικής πάλης.

Όστε, εφόσον τό Σύνταγμα προβλέπει τή δυνατότητα να υπάρχει ουσιαστικός πρόεδρος, τό σύστημα αυτό κάποτε πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή γιατί δεν προβλέφτηκε για διακοσμητικούς ή φορμαλιστικούς σκοπούς. Αν σήμερα ό θεσμός άργεί όφείλεται στήν έλλειψη των αναγκαίων πολιτικών προϋποθέσεων, μία από τίσ όποιες, και βασικότερη, είναι ή παραδοχή του συστήματος αυτού από τήν ίδια τήν άστική τάξη, πράγμα καθόλου βέβαιο μετά από εκείνο τό 30% υπέρ του βασιλικού θεσμού που έφερε τό δημοψήφισμα του 1974, και τό όποιο, ως προς τό κύριο ήταν δυνάμεις άστικής — συντηρητικής κατεύθυνσης. Γι' αυτό στήν πρώτη φάση έχουν τεθεί σε εφαρμογή οι, όχι χωρίς σημασία, τυπικές προϋποθέσεις του θεσμού, όπως τό πρωτόκολλο και ή ιδεολογική κατοχύρωσή του, όπου μεγάλη ήταν ή συνεισφορά του σημερινού προέδρου της Δημοκρατίας.

Παραμένει όμως σε έκκρεμότητα ένα τεράστιο πολιτικό και πολιτειακό ζήτημα που δημιουργεί στήν εξουσία σοβαρότατες αντιφάσεις, κυρίως διότι δεν έχει εξασφαλισμένους, θεμιτοποιημένους και θεσμοποιημένους τούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της. Και μία εξουσία επί της όποίας επικρέμαται ή δαμόκλειος σπάθη του «μετά τόν Καραμανλή τί;» είναι τό λιγότερο άσταθής. Η ουσιαστικοποίηση, λοιπόν, της προεδρίας, ή εμπέδωση μέ άλλα λόγια του θεσμού της προεδρικής δημοκρατίας αποτελεί τήν κύρια μέριμνα των πολιτικών δυνάμεων της εξουσίας. Και τό πράγμα δεν είναι χωρίς σημασία.

Διότι, οι ίδιοι οι θεσμοί του κράτους έπεμβαίνουν άποφασιστικά τόσο στήν έδραϊωση της εξουσίας όσο και στήν αναπαραγωγή της. Και έτσι εξασφαλίζεται ό γενικότερος ρόλος του κράτους ως σχετικά αυτόνομης δύναμης, οργανώτριας των συμφερόντων της άρ-

χουσας τάξης και εξισοροπιτικής των αντιφάσεών της (Πουλαντζάς).

Με βάση τά συνταγματικά μας δεδομένα είναι δυνατό να διαμορφωθούν δύο κέντρα εξουσίας μέσα στό κράτος όχι άλληλοεπικαλυπτόμενα αλλά σε άρμονική σχέση μεταξύ τους, διαφοροποιημένα ως προς τίσ λειτουργίες και εξειδικευμένα: ή κυβέρνηση που χειρίζεται τά προβλήματα της άμεσης πολιτικής, ό πρόεδρος που αναλαμβάνει τίσ μακροπρόθεσμες και γενικές έπιλογές, κι άκόμη, έναρμονίζει τίσ τυχόν αντιθέσεις άσκώντας ρυθμιστικό ρόλο, ιδίως σε στιγμές κρίσης. Έτσι, εξασφαλίζεται ή αναπαραγωγή. Και αν οι ίδιοι οι θεσμοί μεθοδεύουν τήν αναπαραγωγή της εξουσίας τότε δεν χρειάζονται πρόσωπα-σωτήρες και χαρακτηριστικοί ήγέτες. Άλλωστε τά πρόσωπα-σωτήρες δεν υπάρχουν πάντα και ή κατασκευή τους κοστίζει πολύ.

Διάλυση της Βουλής ή ουδέτερος πρόεδρος;

Με τά προηγούμενα δεν εξαντλείται τό θέμα. Άπλως, πιστεύω, έντοπίζεται ως θέμα σχέσεων των πολιτικών δυνάμεων της εξουσίας, των δυνατοτήτων και προοπτικών τους, όπου πολλά χρήσιμα θά μπορούσαν να λεχτούν αν έγκαταλείπαμε τή μέθοδο της πολιτικομαντείας ή τόν άκαδημαϊκό νομικισμό που βλέπει μόνο άρθρα και παραγράφους νόμων. Θά μπορούσαμε έπίσης να κατανοήσουμε ότι ρόλος του Καραμανλή είναι άκριβώς να φτιάξει τό προεδρικό λειτουργήμα. Έπομένως, άφου δικής του έμπνευσης ήταν τό Σύνταγμα (ή δεν ήταν;) που τήν επέβαλε καταρχήν στό σύνολο των δυνάμεων του συνασπισμού εξουσίας, «φιλοδοξία» του, ή σωστότερα, πολιτική του προοπτική είναι να θέσει σε λειτουργία τίσ άρχικές του έπιλογές, που θά προδιαγράψουν τήν ιστορική πορεία του άστισμού στον τόπο μας.

Όρισμένα στοιχεία δείχνουν ότι μετά τά προς Δυμάς και Άνατολάς ανοίγματα του Καραμανλή, τήν ΕΟΚ αλλά και τή γενικότερη έσωτερική πολιτική του οι διάφορες μερίδες της άστικής τάξης, και μάλιστα οι μονοπωλιακές, όχι μόνο δεν αντιδρούν αλλά αντίθετα στρέφονται μέ περίσσεια βουλι μία προς τούς νέους όρίζοντες που πολιτικά δημιούργησε. Κι αυτή ή συμπαράταξη αποτελεί άναγκαίο όρο όχι όμως και άρκετό για τήν πολιτική τομή που έκκρεμεί. Γιατί από κεί και πέρα χρειάζεται τό consensus μεσοστρωμάτων και λαϊκών δυνάμεων, πράγμα καθόλου βέβαιο σήμερα λόγω της οικονομικής κρίσης, του πληθωρισμού, των αυθαιρεσιών της δεξιάς, της αναβίωσης του παλαιοκομματισμού, της κυβερνητικής άρρυθμίας, της άσταθειας πολλών κρατικών μηχανισμών. Έφόσον, όμως λήγει πλέον ή θητεία του σημερινού προέδρου τίθεται για τόν Καραμανλή, όπως και για όλες τίσ άλλες πολιτικές δυνάμεις τό μεγάλο έρώτημα: Ποιός θά είναι ό νέος πρόεδρος της Δημοκρατίας;

Όπως όμως προσπαθήσαμε να δείξουμε τό έρώτημα αυτό παραπέμπει άναγκαστικά σε ένα άλλο: τί είδους πρόεδρος θά είναι; Θά γίνει ή όχι τό πολίτευμα προεδρική δημοκρατία; Θά υπάρξουν ή όχι τά δύο κέντρα εξουσίας;

Πιστεύω και δυστυχώς είμαι ύποχρεωμένος να πω «πιστεύω» μία και δεν μπορώ να προβάλω άποδείξεις παρά μόνο συλλογισμούς — ότι όλο τό πρόβλημα έ-

ξαρτάται από τό είδος τών εκτιμήσεων πού κάνουν ό Καραμανλής και τά επιτελεία του συνασπισμού έξουσίας. Στόχος, αναμφίβολα, είναι ή προεδρική δημοκρατία, ή ούσιαστικοποίηση του προεδρικού θεσμού.

Όστόσο αν επιδιωχθεί, νά εκλεγεί πρόεδρος τής Δημοκρατίας ό Καραμανλής στήν παρούσα Βουλή, αυτό θά σημαίνει πολιτική ήττα. Διότι, μέ βάση τό κοινοβουλευτικό συσχετισμό, θά εκλεγεί ως κομματικός πρόεδρος, (δηλαδή μέ 180 ψήφους, στήν τρίτη ψηφοφορία) άρα μειωμένης αντιπροσωπευτικότητας, μειωμένου πολιτικού βάρους και, κατά κάποιον τρόπο υποκείμενος στις μελλοντικές διακυμάνσεις τής Νέας Δημοκρατίας. Έπιπλέον τό επιχείρημα τής αναντιστοιχίας τής σημερινής Βουλής και του πραγματικού φρονήματος του λαού πού προβάλλει τό ΠΑΣΟΚ, θά αποκτά όλο και πίο μεγάλη σημασία, έτσι πού δύσκολα θά μπορεί νά διασκεδαστεί ή εντύπωση πώς ό Καραμανλής κατέφυγε στήν προεδρία γιά νά κατοχυρωθεί σέ ύψηλό πόστο όσμίζόμενος εκλογική ήττα τής Νέας Δημοκρατίας στις προσεχείς εκλογές. Καί τό πολίτευμα, σάν τέτοιο, θά παραμένει άσαφές.

Έπομένως;

Έπομένως, δεδομένου ότι πρέπει όπωσδήποτε νά εκλεγεί νέος πρόεδρος, άπομένουν δύο επιλογές.

Α. Διάλυση τής Βουλής, διενέργεια εκλογών, τήν τελευταία στιγμή τών συνταγματικών προθεσμιών, επιδίωξη νά μεγιστοποιηθεί ή δύναμη τής Ν.Δ. και εκλογή νέου προέδρου από τή νέα Βουλή. Σ' αυτή τήν περίπτωση ό Καραμανλής έντελώς φυσιολογικά θά είναι ό νέος πρόεδρος. Η έκδοχή αυτή, όπως είναι αυτονόητο, συνεπάγεται ότι οι εκλογές στήν ούσία θά είναι προεδρικές. Η Νέα Δημοκρατία και ό Καραμανλής προσωπικά θά προσπαθήσουν νά εκμεταλλευτούν τό μεγάλο επιχείρημα ότι είναι ό μόνος ένδεδειγμένος γιά πρόεδρος, ότι χωρίς αυτόν θά άκολουθήσει τό χάος κ.ο.κ.: μιά επανέκδοση του ή Καραμανλής ή τά τάνκς. Θά μπορέσει έτσι νά τραβήξει δυνάμεις από τήν ΕΠ, νά διατηρήσει τίς δυνάμεις τής Νέας Δημοκρατίας αλλά και συντηρητικούς ψηφοφόρους του παραδοσιακού κέντρου νά άσπασεί.

Η πλειοψηφία πού θά προκύψει, δεδομένου ότι οι εκλογές, θά είναι στήν ούσία προεδρικές θά έχει τά χαρακτηριστικά τής προεδρικής πλειοψηφίας, άντλημένης άμεσα από τό εκλογικό σώμα. Κι αυτή ή δύναμη θά είναι ή έγγύηση και ή νομιμοποίηση γιά τήν άνετη εκ μέρους του Καραμανλή μετάπλαση του προεδρικού θεσμού, τήν πολιτική έρμηνεία του Συντάγματος και τή συγκέντρωση έξουσιών στό δεύτερο πόλο.

Είναι επίσης αυτονόητο ότι ή επιλογή γιά τή διάλυση τής Βουλής και τή διενέργεια εκλογών θά έξαρτηθεί από τήν εκτίμηση τών δυνάμεων πού διαθέτει σήμερα ή Νέα Δημοκρατία. Ό χειρισμός θά είναι έξαιρετικά παρακινδυνευμένος αν λάβει κανείς ύπόψη του τή γενικότερη λαϊκή άντικυβερνητική άγανάκτηση και τή φθορά του κυβερνώντος κόμματος.

Β. Έκλογή «ουδέτερου» προέδρου από τήν παρούσα Βουλή. Αν εκτιμηθεί ότι ή Νέα Δημοκρατία σέ ένδεχόμενες εκλογές διακινδυνεύει τό όριο άσφαλείας, τότε βεβαίως δέν πρόκειται νά προκριθεί ή λύση τών πρόωρων εκλογών. Ό νέος πρόεδρος θά εκλεγεί από τήν παρούσα Βουλή: θά είναι «πολιτικά ουδέτερος», εκλεγμένος σχεδόν άποκλειστικά από τίς δυνάμεις τής Νέας Δημοκρατίας, δηλαδή κομματικός ή περιπου

και δέν θά διαθέτει ούσιαστικές έξουσίες. Μοναδικός πόλος τής έξουσίας θά παραμένει ή κυβέρνηση, τό πολίτευμα θά διατηρηθεί στή μορφή τής προεδρευόμενης δημοκρατίας, ό προεδρικός θεσμός θά άργει. Γιά τό ζήτημα αυτό θά «άποφασίσουν» οι έπόμενες εκλογές, πού θά διενεργηθούν ούτως ή άλλως τό 1981 — θά ύπάρξουν άλλωστε και οι εκλογές γιά τό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τόν Ίανουάριο-Φεβρουάριο του 1981. Γι' αυτό άλλωστε, τόν τελευταίο καιρό, από τήν άπόλυτη και γενική «σιγουριά» ότι ό Καραμανλής θά μεταπηδήσει όπωσδήποτε στήν προεδρία, άκούγονται διάφορα όνόματα ύποψηφίων: Κανελλόπουλος, Στασινόπουλος, Παπακωνσταντίνου, έπανεκλογή του σημερινού προέδρου κ.λπ.

Τά προηγούμενα ήταν μιά προσπάθεια νά διερευνηθούν οι σκοποί τής έξουσίας και οι πιθανοί χειρισμοί. Άποκαλύπτουν όμως και μιά άλλη πλευρά του θέματος όχι λιγότερο σημαντική: ότι οι θεμελιακοί μας θεσμοί δέν έχουν καμιά άντικειμενικότητα. Έξαρτώνται συνεχώς από τή βούληση, τίς άντάγκες, άρα και τή δυνατότητα έρμηνείας τους, από τους ίδιους τους κρατούντες. Κι αυτό δέν είναι δημοκρατικό. Τό αυταρχικό κράτος άποκαλύπτει μιά πλευρά του, όχι τή λιγότερο καταπιεστική. Οι πολίτες τής δημοκρατίας πρέπει νά ρίξουν τά χαρτιά γιά νά μάθουν μέ ποιό τρόπο θά κυβερνηθούν, άρα και μέ ποιό τρόπο μπορούν νά επηρεάσουν τόν τρόπο πού θά κυβερνηθούν. Η διαφορετικά ή πολιτική τής μυστικότητας, του αϊφνιδιασμού, του βιασμού, του αυθαίρετου. Ένας όλόκληρος λαός περιμένει τήν άπόφαση τής Σφίγγας, τή ρήση του Όλύμπιου και στό μεταξύ τρέφεται από τή βαβούρα τών διαδρόμων, τών «ειδήσεων», τών εκτιμήσεων και τών «έγκύρων κύκλων». Ένας λαός ύπνός — όχι ελεύθερων, συνειδητών και προπαντός ένήμερων πολιτών πού από άντικείμενο τής πολιτικής τών πολιτικών πρέπει νά γίνει ό ίδιος ύποκείμενο. Καί καλά οι κρατούντες. Γι' αυτούς όλοι είμαστε πεισμένοι γιά τήν άντιδραστικότητα τών μεθόδων τους, τών επιλογών τους και τής πολιτικής τους φιλοσοφίας. Άλλά ή δημοκρατική αντιπολίτευση; Πόσο τό κεφαλαϊώδες θέμα του προέδρου, δηλαδή τής τελικής μορφής του τρόπου άσκησης τής έξουσίας είχε π.χ. τεθεί στή διάρκεια τών πρό τριετίας εκλογών; Η μήπως τότε δέν ήταν γνωστό ότι ή θητεία του σημερινού προέδρου θά έληγε τήν άνοιξη του 1980; Η τό 1980 ήταν άπώτατο μέλλον; Πόσο ό μενόμενος άντιιμπεριαλισμός τών δημοκρατικών κομμάτων, πόσο εκείνο τό βουερό προεκλογικό πανηγύρι του 1977 άφησαν τόν κόσμο νά σκεφτεί τά πραγματικά προβλήματα τής έξουσίας τά όποια, ύποτίθεται, τίθενται και λύνονται, διά τής λαϊκής έτυμγορίας, στή διάρκεια τών εκλογών; Αν από τή μιά μεριά ή μυστικότητα, ό αϊφνιδιασμός τό αυθαίρετο άποτελούν τά βαθύτερα πολιτικά πιστεύω μιας παράταξης πού λέγεται και είναι Δεξιά, γιά νά μπορεί νά χειραγωγεί, νά ποδηγετεί και νά κυβερνά έν όνόματι τών δημοκρατικών θεσμών, από τήν άλλη ή μεριά, ή δημαγωγία και ή συνθηματολογία τής δημοκρατικής, και μάλιστα λέει τής σοσιαλιστικής παράταξης, δείχνουν τό πρόσωπο μιας ζαρωμένης άλλαγής: μιας άπολιτικής πολιτολογίας.

Άλλά κι αυτό δέν είναι δημοκρατικό.

‘Ο λόγος καί τό μήνυμα τῆς ἀριστερᾶς

– ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ κώδικα στήν ἀπουσία τοῦ μηνύματος –

τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη

Ἐφορμή γιά τό κείμενο αὐτό στάθηκε ἡ διαπίστωση ἑνός φαινομένου, πού εἶναι πολύ διαδεδομένο καί πού ἐμφανίζεται στήν πιό ἀκραία μορφή του στό γραπτό καί προφορικό λόγο τῶν πολιτικῶν καί συνδικαλιστικῶν ομάδων τῶν νέων. Τῆ συστηματική καταστροφή τοῦ ὄργάνου ἐπικοινωνίας, πού εἶναι ἡ γλώσσα, μέσα ἀπό δύο κυρίως διαδικασίες. Ἡ πρώτη εἶναι μιά μορφή γλωσσικῆς ἐπιθετικότητας, πού ἐκφράζει τήν ἔμμεση ἀντιπαράθεση μέ τήν ἐξουσία μέσα ἀπό τήν παραφθορά τῶν λέξεων. Ἡ γλωσσική αὐτή ἐπιθετικότητα θά πρέπει κυρίως νά ὀφείλεται στήν ἐπίσημη καί θεσμοθετημένη γλωσσική τομή, πού μέχρι τό 1975 ἐπιτρέπει ἡ χρήση καί μόνο τῆς καθαρῆς νά παρηγεῖ τή συμμετοχή στό λόγο τῆς ἐξουσίας. Τό οὐσιαστικό αὐτό κατάλοιπο τῆς διγλωσσίας εἶναι ἡ ἐπιβίωση, παρά τή γλωσσική μεταρρύθμιση, μέσα στίς συνειδήσεις μιάς πίστεως στίς προοδευτικές ἢ καί ἐπαναστατικές ιδιότητες τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ἐπιβίωση πού κάνει σήμερα τοὺς ἐκπροσώπους ὀργανώσεων κυρίως τῶν νέων νά γράφουν «κάλεσμα» στή γενική συνέλευση, ν’ ἀπευθύνουν «χαιρέτισμα» στό ἀκροατήριο, ἢ νά διεκδικοῦν τήν κατοχύρωση τοῦ «ἄσφου τοῦ πανεπιστήμιου». Ἡ δεύτερη διαδικασία γλωσσικῆς καταστροφῆς εἶναι ἕνα εἶδος «ρητορικῆς τῆς ἀπελπισίας». Ἡ συχνή καί ἀναρχή χρήση ὄρων καινούριων ἢ κατασκευασμένων ἀπό μετάφραση, πού οἱ χρήστες ἐπαναλαμβάνουν δίχως καταφανῶς νά κατέχουν μέ σαφήνεια τή σημασίαν τους καί τίς χρησιμοποιοῦν ὄχι σάν ἔννοιες πού ξεκαθαρίζουν τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, ἀλλά

σάν ὑπαινιγμούς φευγαλέων σημασιῶν. Ρητορική τῆς ἀπελπισίας πού κατασκευάζει τέρατα ὅπως «συγκυριακή ιδεολογοποίηση» ἢ «δυσλειτουργικοποιημένη δομή», γλωσσικές κατασκευές πού τό κυριότερο ἴσως εἶναι ὅτι ἀποδεικνύουν μεγάλη ἄγνοια καί τρομερές θεωρητικές συγχύσεις. Ἡ χρήση τῶν ὄρων αὐτῶν δέ σκοπεύει στήν κατανόησή τους ἀπό τοὺς δέκτες, ἀφοῦ καί οἱ χρήστες δέν τίς καταλαβαίνουν ξεκάθαρα, ἡ χρήση τους παίζει ἀπλῶς τό ρόλο ἀναγνώρισης ἀνάμεσα σέ ἄτομα πού μέ τίς μαγικές αὐτές λέξεις δείχνουν ὅτι ἀνήκουν σέ μιά κοινωνική ομάδα ἀμφισβήτησης.

Καί ἀρχίζω ν’ ἀναρωτιέμαι μήπως τό πρόβλημα τελικά εἶναι αὐτή ἡ ἀμφισβήτηση.

Προσπαθῶ νά ἐπισημάνω ἕνα πρόβλημα πού δέν ἀφορᾷ τό γλωσσικό θέμα, ὅπως τίθεται σήμερα καί πού ἀγγίζει πλατιά κοινωνικά στρώματα, τήν ἐθνική ἀναπηρία πού ἔχει δημιουργήσει μιά ὀρισμένη γλωσσοεκπαιδευτική πολιτική πολλῶν δεκαετιῶν καί ὑποχρεώνει νά πληρώνονται ὑπάλλληλοι στίς δημόσιες ὑπηρεσίες γιά νά γράφουν στή θέση τοῦ κάθε ἐγγράμματος κατά τήν Ἐθνική Στατιστική Ὑπηρεσία πολίτη «παρακαλῶ νά μοῦ χορηγήσετε πιστοποιητικό γεννήσεως». Αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο τεράστιο θέμα, πού χρειάζεται ἀνάλυση καί ἐρμηνεία ἀπό μιά κυρίως σκοπιὰ: τῆ μελέτη κάποιων πολύ παλιῶν ἀριστοκρατικῶν ἀντιλήψεων γιά τή γλώσσα τῶν ὀλίγων, ἀντι-

λήψεων που αποτέλεσαν κοντά έναν αιώνα τη θεωρητική βάση της γλωσσολογικής πολιτικής του κράτους που γέννησε την αναπηρία αυτή να είναι σύσσωμος ο ελληνικός λαός λειτουργικά αναλφάβητος, αντίληψεων που ξαναζωντανεύουν σήμερα μεταμφισμένες με στοιχεία από νεωτεριστικές γλωσσολογικές θεωρίες, ανοίγουν ένα πολύ περίεργο μέτωπο ενάντια στη φιλελεύθερη δημοκρατική παράταξη και ναρκοθετούν την ιδέα της αναγκαιότητας να διδάσκεται η γραμματική του Τριανταφυλλίδη στα σχολεία, από την ίδια σκοπιά και τελικά από τον ίδιο θεσμό που πολεμούσε τό' ίδια πράγματα πριν 60 και 70 χρόνια.

Τό πρόβλημα που προσπαθώ να έπισημάνω άφορρά τους διανοούμενους (και τους φοιτητές), δηλαδή τους κατά τεκμήριο μορφωμένους. Άφορρά όχι τίς δυσκολίες, τά μείγματα ή ό,τι άλλο χαρακτηρίζει τή γλωσσική ανεπάρκεια και αυτών των κατά τεκμήριο μορφωμένων, αλλά μία άλλη καταστροφή, τήν καταστροφή, νομίζω, του έπιστημονικού λόγου στή σημερινή ελληνική κοινωνία.

Έχει πράγματι κανείς τήν έντύπωση πώς ή ελληνική κοινωνία περνάει μία άφασική περίοδο. Είναι πλήρης σχεδόν ή άπουσία έπιστημονικού λόγου στίς κοινωνικές κυρίες έπιστήμες και στήν πολιτική, έπιστημονικού μέ τήν έννοια: λόγου που έπιχειρεί τήν άνάλυση και έρμηνεία τής πραγματικότητας. Τό φαινόμενο είναι ιδιαίτερα άξιωπερίεργο, καθώς δέν άσκειται σήμερα από τήν έξουσία ή λογοκρασία εκείνη που τή δεκαετία 1950-60 έμπόδιζε τήν άπλή χρήση έπιστημονικών έννοιών, μετατρέποντας αυτόματα στο πολιτικό επίπεδο άστικοφιλελεύθερες άξίες σε συνθήματα άνατρεπτικά. Τήν έποχή άκριδώς που δέν άσκειται τέτοια λογοκρασία, διαπιστώνουμε τήν έντυπωσιακή άπουσία του έπιστημονικού λόγου, τήν καταστροφή του κώδικα έπικοινωνίας, τήν άπουσία μηνύματος και τή μεταμφίσηση στο πολιτικό επίπεδο κάποιων άστικοφιλελεύθερων άξιων σε συνθήματα ψευδοανατρεπτικά.

Θά ήταν χρήσιμο ν' άναρωτηθεί κανείς άν ή άπώλεια άφορρά τόν κώδικα, ή άπλούστατα τό μήνυμα.

Συνήθως σε μία κοινωνία, ό κατεξοχήν ιδεολογικός λόγος είναι ό λόγος τής έξουσίας. Ό λόγος εκείνος μέ τόν όποιο οί έκπρόσωποι τής κυρίαρχης τάξης μεταδίδουν τήν κοινωνική τους φιλοσοφία. Λόγος που τείνει άποκλειστικά στή διαιώνιση τής έξουσίας, που άρα δέν έχει στόχο του τή μετάδοση μηνύματος ή πληροφορίας, αλλά εκφράζει και παράγει τήν ταξική συνοχή τής κυρίαρχης τάξης, παρουσιάζοντας τήν κοινωνική πραγματικότητα σαν ήθική και λογική, σαν αυτονόητη και μοιραία, σαν φυσικό άποτέλεσμα τής εξέλιξης και τόν τελευταίο σταθμό αυτής τής εξέλιξης, δηλαδή σαν άμετάκλητη και όριστική. Ό λόγος αυτός τής έξουσίας συνήθως δέν επιδιώκει νά πείσει, αλλά νά κατασκευάσει τή συνοχή, για τούτο δέν είναι ποτέ αναλυτικός ή έρμηνευτικός, αλλά τελετουργικός και ταυτολογικός.

Στό λόγο αυτό τής έξουσίας άντιπαράθεται συνήθως ό λόγος των έκπροσώπων άλλων κοινωνικών τάξεων, που άμφισθητούν τή συγκεκριμένη κοινωνική ίσορροπία και άποδεικνύοντας ότι δέν είναι άμετά-

κλητη προβάλλουν τήν προοπτική μιάς άλλης. Άναγκαστικά ό λόγος αυτός δέν είναι τελετουργικός αλλά αναλυτικός, δέν είναι αυταπόδεικτος αλλά έρμηνευτικός. Έπιδιώκει νά πείσει, άρα στόχος του είναι ή μετάδοση συγκεκριμένου μηνύματος. Ιστορικά σ' αυτή τή δεύτερη κατηγορία άνήκει ό λόγος τής άριστερας, που έπιχειρεί νά κάνει διαφανή τήν οικονομική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων, τήν κοινωνική λειτουργία των ιδεών, ν' άποδείξει τό πεπερασμένο τής κάθε κοινωνικής ίσορροπίας και νά στοιχειοθετήσει τήν άλλη προοπτική.

Θά ήθελα νά διατυπώσω μία ύπόθεση έρμηνείας τής άφασικής, όπως προκλητικά τήν όνόμασα πιο πάνω, περιόδου που φαίνεται νά περνάει ή ελληνική κοινωνία: μήπως ό κατεξοχήν αντίλογος στο λόγο τής έξουσίας, που είναι ό λόγος τής άριστερας, έχασε τήν έπαφή του μέ τόν έπιστημονικό λόγο τόσο πολύ ώστε νά καθορίζει αυτή ή άπώλεια τήν καταστροφή σε όλα τά επίπεδα; Μήπως ό λόγος τής άριστερας μέσα στή θαύτατη ιδεολογική κρίση που τή χαρακτηρίζει έχασε τόν κοινωνικό του ρόλο και μεταδλήθηκε κι αυτός σε λόγο άποκλειστικά ιδεολογικό; Μήπως ή άριστερά μέσα από τήν καταστροφή των όραμάτων τής άλλης προοπτικής έχασε τό μήνυμα, μέ άποτέλεσμα νά μετατραπεί ό λόγος τής σε τελετουργικό και αυταπόδεικτο, που στόχο του δέν έχει τή μετάδοση μηνύματος, αλλά τή διατήρηση τής συνοχής τής κοινωνικής ομάδας που αυτοαναγνωρίζεται σαν «άριστερά»; Η τρομακτική διαπίστωση ότι ό λόγος τής άριστερας δέν επιδιώκει νά πείσει δέν μπορεί νά οδηγήσει παρά στήν άκόμα τρομακτικότερη διαπίστωση ότι δέν έχει άντικείμενο. Έπιδιώκει τή συνοχή που πετυχαίνει μέ τήν τελετουργική επανάληψη τής πίστης στήν αναγκαιότητα τής ύπαρξης τής και στήν ιερότητα των αίτιων αυτής τής ύπαρξης.

Μήπως είναι ύπερβολικά τά παραπάνω; Και όμως ό λόγος τής άριστερας από τό 1974 και δώθε¹ χαρακτηρίζεται από μία τρομακτική άκαμψία, από τήν πλήρη άπουσία έρμηνευτικών έννοιών και τό χειρότερο από τόν ένγκλεισμό του σε μία άξιωματική αντιπαράθεση του Καλού μέ τό Κακό. Διατηρεί από τήν ιστορία του ένα μικρό μόνο άριθμό σχηματοποιημένων άξιολογήσεων, που όλες καταλήγουν σ' αυτή τή μοναδική αντίθεση Καλό-Κακό, και τούτο όποιος κι άν είναι ό χαρακτηρισμός του Καλού (σοσιαλισμός γενικά, ή σοβιετικός σοσιαλισμός, ή δημοκρατικός σοσιαλισμός) και όποιος κι άν είναι ό χαρακτηρισμός του Κακού (δεξιά, ή ίμπεριαλισμός, ή κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός), γιατί οί χαρακτηρισμοί δέν άνήκουν στο χώρο του έπιστημονικού λόγου, δηλαδή δέν όνοματίζουν έτσι ή άλλως μία πραγματικότητα επειδή όρίζοντάς τη γίνεται σαφέστερη, αλλά ή όνομασία που τής άποδίδουν είναι άπλώς άξιολογική, μέ στόχο όχι τήν κατανόηση τής πραγματικότητας, αλλά τή δικαίωση τής πολιτικής πρακτικής τους.

Παγιδευμένος έτσι ό λόγος τής άριστερας στήν άξιολογική αντιπαράθεση του Καλού μέ τό Κακό δέν μπορεί παρά νά λειτουργήσει όπως κάθε θεολογική άξιωματική, που θεωρεί εκ των προτέρων δεδομένη και αυτονόητη τήν ύπαρξη του παραδείσου. Τό Καλό και τό Κακό σαν άφετηρίες, άπολύτως στατικά και τά

δύο ιεραρχημένα, δέν είναι δυνατό παρά νά οδηγήσουν σ' ένα λόγο πού αποφεύγει συστηματικά τήν όποια έπιχειρηματολογία βρίσκεται έξω από τήν έκ τών προτέρων αυτονόητη αυτή αντιπαράθεση. Πράγμα πού σημαίνει ότι αποφεύγει συστηματικά νά μπει στον κόπο νά ερμηνεύσει γιατί είναι τό Καλό καλό και κακό τό Κακό, άκόμα περισσότερο μάλιστα ν' αποδεχτεί τήν ύπαρξη αντιφάσεων στήν κοινωνική πραγματικότητα του ενός ή του άλλου.

Καί νά, πού «ό μαρξισμός εκδικείται». Μέσα από αυτή τή συστηματική καταστροφή του έννοιολογικού ερμηνευτικού όπλοστασίου πού ιστορικά άνηκε στον άριστερό λόγο, ή άριστερά βρίσκεται τελείως άοπλη και άνίσχυρη μπροστά στή συγκεκριμένη πραγματικότητα της «ευρωπαϊκής» φάσης της έλληνικής κεφαλαιοκρατίας. Μήν μπορώντας νά τήν κατανοήσει, καθώς ξεπερνάει τό σχήμα της ήθικης και άξιολογικής αντίθεσης, άρνείται κοντά 6 χρόνια τώρα νά δει αυτή τήν πραγματικότητα και έφευρίσκει έπιχειρήματα πού τή μεταμφιέζουν. Πώς άλλως νά εξηγήσει κανείς τό άπίστευτο γεγονός ότι ή άριστερά αντί ν' αναλύσει τά καινούρια μεταδιδακτορικά δεδομένα, τίς νέες κοινωνικές συνθήκες (μέ τήν έννοια της εμφάνισης νέων κοινωνικών αντιφάσεων) και από τήν άνάλυση και έρμηνεία τους νά κατασκευάσει και τή νέα της τοποθέτηση, άρνείται συστηματικά νά παραδεχτεί πώς υπάρχουν νέες κοινωνικές συνθήκες και δέν έχει άλλο νά πει παρά ότι οί συνθήκες είναι οί παλιές, έθελότυφλα επαναλαμβάνοντας ότι τίποτα δέν άλλαξε.

Αναπόφευκτη συνέπεια είναι νά παγιδύεται ό λόγος της άριστεράς μέσα στή λειτουργία της κυρίαρχης ιδεολογίας, πού στόχος της είναι ή δικαίωση μέσα από τή μεταμφίεση της κοινωνικής πραγματικότητας, έμποδίζοντας τήν κατανόσή της γιά νά πετύχει τήν ένταξη σ' αυτήν εκείνων άκριβώς των κοινωνικών στρωμάτων στών όποιων τό όνομα μιλάει ή άριστερά. Τί άλλο ρόλο από ένισχυτικό της κυρίαρχης ιδεολογίας παίζει ό λόγος της άριστεράς όταν αντί νά γίνεται μεγενθυτικός φακός γιά νά κάνει όρατούς τους μηχανισμούς πού αναπαράγουν τήν κοινωνική τάξη των πραγμάτων, παραφθίρει τήν πληροφόρηση, συσκοτίζει αντί νά φωτίζει τήν πραγματικότητα, έμποδίζοντας έτσι τήν κατανόσή της;

Πώς είναι δυνατό ή άριστερά νά μένει άναυδη και άφωνη μπροστά στήν πραγματικότητα; Η θεολογική άξιωματική της δέ χωράει τήν πραγματικότητα. Γιά νά χρησιμοποιήσω δύο εύκολα παραδείγματα, δέ χωράει τήν έξοδο από τό ΝΑΤΟ και τήν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Αντί νά ερμηνεύσει τήν έξοδο από τό ΝΑΤΟ, έμεινε πέντε όλόκληρα χρόνια τόσο έμβρόντητη μπροστά στό γεγονός, ώστε δέν έχει άλλη πληροφορία νά μεταδώσει και επαναλαμβάνει άσταμάτητα τήν άπειλή ότι όπου νά 'ναι θά ξαναενταχθούμε. Προφητεία τόσο άβέβαιη όσο και ή άκριβώς αντίθετη της, γιατί άφού κανείς μας δέν κατάλαβε γιά ποιούς λόγους βγήκαμε, ποιού συσχετισμοί επέτρεψαν τήν έξοδο και τί σκοπούς έξυπηρετούσε, πώς είναι δυνατό νά προβλέψουμε άν οί συσχετισμοί και οί σκοποί άλλαξαν ή έστω άν πρόκειται ν' αλλάξουν. Τό ίδιο μέ τήν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ξαφνιάζεται ή άριστερά όταν ή παραδοσιακή καθαρομανής δεξιά προτείνει και ψηφίζει τή δημοτική π.χ. γλώσσα. Καί αντί νά δοκιμάσει νά εξηγήσει τό φαινόμενο, κατα-

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 63 - ΤΗΛ. 3608.180

ΜΑΡΙΟΥ ΠΛΩΡΙΤΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΑ
 ..
1975-1976

Θεμέλιο

ΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ
Η ΕΠΑΓΓΕΛΙΑ
ΤΗΣ ΑΔΥΝΑΤΗΣ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
Κ.Κ.Ε. ΚΑΙ ΑΣΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΘΕΜΕΛΙΟ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

σκευάζοντας μέσα από την εξήγηση και τη νέα της τοποθέτηση, εξακολουθεί να παίζει τον παλιό της ρόλο, ζητώντας καθαρότερη δημοτική και μονοτονικό σύστημα, καλλιεργώντας έτσι μία γλωσσική επιθετικότητα δίχως αντικείμενο που κάνει τούς φοιτητές που θέλουν να είναι άριστεροί ν' άπευθύνουν «χαιρέτισμα» στη γενική συνέλευση (θά τρίζουν τά κόκαλα του Γληνού).

Τό πιό περιεργό άπ' όλα είναι πώς ή άριστερά έμφανίζεται άοπλη και άφωνη μπροστά σέ μία άναπτυξιακή πολιτική (τής κεφαλαιοκρατικής άνάπτυξης) που δέν έχει καν συνοχή και ένότητα, ούτε ισχυρά οικονομικά έρεισμάτα, αντίθετα είναι γεμάτη αντιφάσεις, φόβους, πιασγυρίσματα, έσωτερικές αντιθέσεις. Νά μήν έχει ή άριστερά τίποτα νά πεί μπροστά σέ μία άναπτυξιακή πολιτική τόσο αντιφατική και μίξερη; Που χάθηκαν οί έννοιες της πάλης των τάξεων, των παραγωγικών σχέσεων, ή έρμηνεία του ρόλου του Κράτους, ή κοινωνική λειτουργία της ιδεολογίας;

Θά πρέπει νά γυρίσουμε λίγο πίσω, ξαναδιατυπώνοντας την έρώτηση μήπως ή άριστερά δέν έχασε τόν κώδικα αλλά τό μήνυμα. Η καθαρά ρητορική αντιπαράθεση του Καλού μέ τό Κακό την άπαλλάσει, όπως είδαμε, από τη θεμελιακή πολιτική ύποχρέωση της έρμηνείας και της άπόδειξης που θά στοιχειοθετήσει τόσο την κριτική όσο και την προοπτική της. Ο λόγος της άυτονόητος, άυταπόδεικτος και ταυτολογικός στηρίζεται σέ άξίες και δέν άντέχει την αντίφαση γιατί καταστρέφεται άπ' αυτή. Έτσι την έξορίζει συστηματικά, μέ αντίτιμο ν' άποφεύγει τό κάθε συγκεκριμένο πρόβλημα, δηλαδή τελικά την ίδια την πραγματικότητα.

Μήπως τό πρόβλημα είναι άκριβώς ή προοπτική της; Μήπως την άπουσία μηνύματος καθορίζει ή φθορά των συμβόλων της 'Οκτωβριανής Έπανάστασης; Μήπως όλα όφείλονται στό γεγονός ότι τά έπαναστατικά όράματα για την άλλαγή του κόσμου, που άλλοτε κινητοποιούσαν τεράστιες μάζες και μάλιστα μέσα σέ συνθήκες πολύ δυσκολότερες, δέ λειτουργούν πιά; Μήπως έκτός από την πειστικότητά της ή άριστερά έχει χάσει και την έμπιστοσύνη στην ίδια της την προοπτική, καθώς ο κόκκινος ήλιος των καταπιεσμένων του κόσμου και ή υπεράσπιση της χώρας-πρότυπο, που άλλοτε γινόταν μέ τέτοιο ένθουσιασμό και άυτοθυσία που ακόμα θαραίνει τρομερά παντού στον κόσμο, σήμερα έχει μετατραπεί σέ σοφιστική συλλογιστική που δέν πείθει κανένα.

Μήπως μέ άλλα λόγια ή άριστερά, παγιδευμένη μέσα στις αντιφάσεις μιας προοπτικής που δέν άποτελεί όπως άλλοτε τό όνειρο της άλλαγής του κόσμου, νιώθει άνίσχυρη νά ξανακατασκευάσει τό όνειρο από την άρχή και μπροστά στη θεωρητική άγωνία του κενού, που άναγνώριση της ύπαρξής του σημαίνει την τεράστια και βαριά εύθύνη νά ξαναεφευρεθεί ή προοπτική, μήπως μπροστά στην άγωνία του κενού άποφάσισε πώς ή ιστορία σταμάτησε;

Γιατί άκριβώς όπως ή συσκότιση της πραγματικότητας μετατρέπει τό λόγο της άριστεράς σέ ένισχυτικό της κυρίαρχης ιδεολογίας, έτσι και ή άρνηση της αντιμετώπισης των προβλημάτων που θέτει ή ύπαρ-

κή σοσιαλιστική κοινωνία για την κατανόησή τους, κατανόηση που θά όδηγήσει στην άρχή μιας διαδικασίας για την άναδημιουργία της προοπτικής για την άλλαγή του κόσμου, παγιδεύει την άριστερά μέσα σέ μία διαπίστωση που και πάλι συναντάει την κυρίαρχη ιδεολογία και άποτελεί άρνηση της ίδιας της ιστορικής όπτικής. Άν δέν έχουμε νά διαλέξουμε άνάμεσα στα ύπάρχοντα πρότυπα κοινωνιών, τότε ή ιστορία σταμάτησε. Άν δέν έχουμε νά διαλέξουμε παρά τό λιγότερο κακό (έμμεση άναδίωξη της αντιδραστικής φιλοσοφίας του Παρέτο ότι πάντα στην άνθρωπότητα θά ύπάρχουν καταπιεστές και καταπιεσμένοι), τότε ο κατάλογος των δυνατών κοινωνιών έξαντλήθηκε. Μά ποιόν συμφέρει αυτή ή διαπίστωση άν όχι τίς κοινωνικές δυνάμεις στην έξουσία; Γιατί άν ο κατάλογος των δυνατών κοινωνιών έξαντλήθηκε, τότε δέν έχουμε πιά τίποτα νά περιμένουμε από τό μέλλον, τότε δέν ύπάρχει πιά χώρος στην ιστορία για τό όραμα εκείνης της ριζικής τομής που μεταμορφώνει τά πάντα και όνομάζεται επανάσταση.

Θά μπορούσαμε εδώ ν' άπαντήσουμε άισιόδοξα ότι ή ιστορία, σέ πείσμα των ιδεολογιών, δέν πρόκειται νά σταματήσει. Και τούτο είναι σωστό, μόνο μέ όπτική μακρόχρονη, καθώς ή ιστορία συνηθίζει νά προχωρεί μέ δήματα πολύ μεγαλύτερα από τό μέσο όρο ζωής του καθενός μας. Άντίθετα για τό άμεσο μέλλον και μέ βραχυχρόνια όπτική, ή προφητεία του τέλους της ιστορικής εξέλιξης θά λειτουργήσει ένισχύοντας την έπαλήθευσή της. Όταν ή ιδεολογία γίνεται πολιτική, μέ κάποιο τρόπο έπιδρά στην πραγματικότητα, γίνεται στοιχείο αυτής της πραγματικότητας, πραγματικότητα ή ίδια. Η προφητεία του τέλους των δυνατοτήτων άλλαγής, ή προφητεία του τέλους των όραμάτων μειώνει πολύ άποτελεσματικά τις δυνατότητες έφεύρεσης του όράματος. Περιορίζει τόν όρίζοντα των δυνατών προοπτικών και καταστρέφει για άπρόβλεπτο χρονικό διάστημα τις πιθανότητες δημιουργίας τους.

1. Ός τό 1974 και για δεκαοχτώ χρόνια, ο λόγος της άριστεράς, παρόλο που ήταν παγιδευμένος στην άστική προοπτική κοινωνικής άνάπτυξης, έξαιτίας της ιδεολογικής της κρίσης μετά τόν εμφύλιο πόλεμο αλλά και της άμεσης βίας που άσκούσε ή έξουσία, άγωνίζεται ν' άποκαταστήσει μ' ένα είδος όρθολογικού ύλισμού μίαν εικόνα της πραγματικότητας. Έναντια στό ιδεαλιστικό άμάλγαμα άποφθεγμάτων των ύπαλλήλων της ιδεολογίας που καταπολεμούν τόν όρθολογισμό και την αίτιοκρατική λογική κατά την περίοδο εκείνη που ή κοινωνική ίσορροπία στηρίζεται άποκλειστικά στη βία, ή άριστερά έπιχειρεί μέ μία μορφή φιλοσοφίας της πρακτικής νά προσδώσει στις αιώνιες άλήθειες της έξουσίας την κοινωνική τους διάσταση και νά κάνει διαφανέστερα κάποια κοινωνικά φαινόμενα διακρίνοντας την οικονομική τους διάσταση. Πάντως ο θεωρητικός της ρόλος είναι εύκολος, πράγμα που την παγιδεύει κιόλας μέσα στις βασικές άρχές και άξίες της άστικής ιδεολογίας, καθώς ή πολιτική έξουσία καταπολεμάει συστηματικά τις φιλελεύθερες αυτές άρχές και άξίες γιατί τις φοβάται.

Ο ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

— και η αρχή της ισονομίας ανδρῶν και γυναικῶν —

του Νικ. Σ. Παπαντωνίου

I

Ἡ ἀνάγκη νά προσαρμοσθεῖ τό οἰκογενειακό δίκαιο τῶν κυριότερων ἀστικῶν κωδικοποιήσεων τῆς Εὐρώπης στίς σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες ἔχει διαπιστωθεῖ, σέ διεθνή κλίμακα, τίς τελευταῖες δεκαετίες. Ἡ μεταρρυθμιστική αὐτή τάση δέν ὀφείλεται σέ διάθεση νεωτερισμοῦ, πού εἶναι ξένη πρὸς τή νοστοροπία τοῦ νομοθέτη ἀστικοῦ κώδικα, ἀλλά στή συναίσθηση ὅτι ἡ μεταβολή τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς οἰκογένειας, τὴν ὁποία ἐπέφερε ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, ἐπιβάλλει τὴν προσαρμογή τῆς νομοθεσίας, στή σύγχρονη δομὴ καὶ ἀποστολή τῆς οἰκογένειας.

Ἡ ἀνάγκη νά ἐκσυγχρονισθεῖ τό οἰκογενειακό δίκαιο εἶναι ἴσως πῶς ἔντονη γιὰ τό δικό μας ἀστικό κώδικα, ἂν καὶ νεότερο ἀπὸ πολλές ἀστικές κωδικοποιήσεις, γιὰ τὸ 1940 ἐγκαταλείφθηκε τό προοδευτικό γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ προσχέδιο τοῦ Κ. Δεμερτζή, ἀλλὰ καὶ τό σχέδιο τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς. Ὅπως εἶναι γνωστό, τό 1938 ἀνατέθηκε στὸν καθηγητὴ Γ. Μπαλῆ τό ἔργο νά συντονίσαι καὶ ἀναθεωρήσει τὰ σχέδια τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς. Στό λόγο του γιὰ τὴν κύρωση τοῦ ἀστικοῦ κώδικα, τό 1940, τόνιζε ὁ Μπαλῆς, «ἐκράτησεν, ὡς ἦτο ἐπόμενο, συντηρητικὸν πνεῦμα εἰς τό περὶ οἰκογενειακοῦ δικαίου τμήμα τοῦ κώδικος». «Ἡ θέση αὐτή», συνέχιζε, «εἶναι ἡ προσήκουσα καὶ ἡ ἀνταποκρινομένη καὶ εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως» δηλαδή τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου. Ἀντίστοιχα, ὁ τότε δικτάτορας Ἰ. Μεταξάς, στήν ἴδια τελετὴ κυρώσεως τοῦ κώδικα, ἔλεγε ὅτι «... ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς νοστοροπίας, ἥτις... ἐπεκράτησεν μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου 1936 εἰς ὅλην τὴν νομοθεσίαν... καὶ τῆς ὁποίας μετὰ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν εἶναι... καὶ ὅτι τό βασικὸν συστατικὸν τῆς κοινωνίας μας, ἡ οἰκογένεια, δέον νά συντηρηθῆ καὶ νά ἐνισχυθῆ, τηρουμένου πάντοτε καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῆς χαρακτήρος».

Ἡ τάση αὐτὴ νά ἀνταποκριθεῖ τό οἰκογενειακό εἰ-

δικά δίκαιο στίς «περὶ δικαίου ἀντιλήψεις» τῆς δικτατορίας, εἶχε σάν συνέπεια νά ἀγνοηθοῦν οἱ προτάσεις πού ἔγιναν τό 1930 καὶ πού ἂν εἶχαν καταστῆ τότε νόμος, ἴσως νά μὴν εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀντιμετωπίζουμε, τό 1980, γενικὴ μεταρρύθμιση τοῦ οἰκογενειακοῦ μας δικαίου. Νομίζω ὅτι εἶναι σκόπιμη σύντομη ἀναδρομὴ σέ δύο τουλάχιστον σημεία ἀπὸ τίς συζητήσεις καὶ τό σχέδιο τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1930, γιὰ νά φανεῖ πὼς οἱ τροποποιήσεις πού προτείνονται σήμερα, μετὰ μισὸ αἰῶνα, δέν εἶναι οὔτε νεωτεριστικὲς οὔτε ἐπαναστατικὲς, ὅπως θὰ ἤθελαν νά τίς ἐμφανίσουν ὀρισμένοι «κύκλοι», μέ σκοπὸ νά ἀποτρέψουν κάθε μεταρρύθμιση.

Γιὰ τὴν τέλεση τοῦ γάμου, ἀντιμετωπίζεται, τό 1930, σοβαρὰ ἡ καθιέρωση καὶ τοῦ πολιτικοῦ γάμου, ἐνῶ ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος πρότεινε νά θεσπισθεῖ στὸν κώδικα μόνο ὁ πολιτικός γάμος. Ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ κατέληξε νά δεχθεῖ τὸν πολιτικό γάμο, μέ δήλωση στό ληξίαρχο, ἂν οἱ μελλοντικοὶ δέν ἀνήκουν στό ἴδιο θρήσκευμα ἢ ἂν δηλώσουν στό ληξίαρχο «ὅτι δέν ἀνήκουσι εἰς ἀνεγνωρισμένην θρησκείαν ἢ δόγμα, ἢ ὅτι δέν πρεσβεύουσι τὸν γάμον ὡς μυστήριον», ἢ ἂν ἡ ἐκκλησία ἀρνεῖται νά ἱερολογῆσαι γάμο.

— Μετὰ πενήντα ἀκριβῶς χρόνια, φαίνεται πολὺ αἰσιόδοξη ἢ προοπτικὴ νά γίνον νόμος, ἔστω τὰ ἄρθρα αὐτὰ τοῦ σχεδίου τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1930.

Γιὰ τίς προσωπικὲς σχέσεις τῶν συζύγων ὁ εἰσηγητὴς Κ. Δεμερτζῆς, πού πέθανε πρωθυπουργὸς τό 1936 καὶ ὁ ὁποῖος πολιτικά ἦταν ἰδιαίτερα συντηρητικός, τόνιζε πὼς «οὐδέν τό φυσικότερον ὅπως κατὰ τὸν κανονισμόν τῶν προσωπικῶν σχέσεων τῶν συζύγων (ἢ γυνῆ) ἔχη ἴσα δικαιώματα καὶ ἴσας ὑποχρεώσεις πρὸς τὸν ἄνδρα», ἀποψη πού, τότε, οὐσιαστικά μόνο στή Σουηδία εἶχε νομοθετικὰ καθιερωθεῖ.

Τό θέμα, δηλαδή ἡ ἰσότης τῶν δύο φύλων, συζητήθηκε ἐκτεταμένα στήν ἀναθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ. Ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἀρχηγούς πού συμμετείχαν, χωρὶς ψῆφο, στήν ἀναθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ, ὁ Παπαναστασίου, στή συνεδρίαση τῆς 2ας Ἰανουαρίου

1931, τόνιζε στην όμιλία του ότι πρέπει «ο κώδιξ να προσαρμοσθή εις την σημερινήν κοινωνικήν και οικογενειακήν κατάστασιν. Πρέπει να θεσπισθή εις τόν Κώδικα ήμών ή αρχή της ισότητος» και κατέληγε: «χρησσομέθα υπέρ της προτάσεως του κ. Δεμερτζή, περί της αναγνωρίσεως δηλαδή της ισότητος των δύο φύλων».

Τήν πρόταση αυτή Δεμερτζή, ψήφισαν όμως, εκτός από τόν ίδιο, μόνο οί Σβώλος και Βαρβαρέσος, ενώ άλλοι δήλωναν ότι δέν συντάσσονται μέ τήν άποψη του είσηγητή να καθιερωθεί ή ισονομία, από τό φόβο ότι σε κάθε διαφωνία των συζύγων θά έπρεπε να έπεμβαίνει ό δικαστής. Φυσικά τέτοιες λύσεις δέν χωρούσαν στον κώδικα του 1940.

II

Όταν έπιστήμονες και πολιτικοί θεωρούσαν τό 1930 ότι οί κοινωνικές συνθήκες, όπως είχαν τότε διαμορφωθεί, επέβαλαν ριζική μεταρρύθμιση στο βυζαντινορωμαϊκό δικαιο που ίσχυε, θά ήταν περιττό να αναφερθεί κανένας στην εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων που παρατηρήθηκαν τον τελευταίο μισό αιώνα και ειδικά μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, για να υποστηρίξει νομοθετικές λύσεις που είχαν τότε αποφασιστεί ή έστω συζητηθεί.

Έκτός όμως από τά δύο συγκεκριμένα θέματα που αναφέραμε, αποτελεί κοινή συνείδηση πιά ότι ή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα επιβάλλει να προσαρμοστούν προς αυτήν και άλλες ρυθμίσεις του οικογενειακού μας δικαίου.

Από τίς ρυθμίσεις αυτές του κώδικα τά δεξύτερα κοινωνικά προβλήματα προκαλούν ίσως οί διατάξεις που αναφέρονται στα *εξώγαμα* παιδιά και τό *διαζύγιο*.

Για τά *εξώγαμα*, ό Μπαλής στο λόγο του στον οποίο αναφερθήκαμε και προηγουμένως, διευκρινίζει ότι «ως προς τόν θεσμόν των *εξωγάμων* τέκνων, τάς περί αναγνωρίσεως ή νομιμοποιήσεως αυτών διατάξεις διαπνέει κυρίως προσπάθεια να μη πληγή ή νόμιμος οικογένεια και πρό παντός τά εκ ταύτης τέκνα». Η «προσπάθεια» αυτή κατέληξε στο να στερηθούν τά *εξώγαμα* ουσιαστικής προστασίας, μέ συνέπεια «για να μη πληγεί ή οικογένεια», να πλήττονται παιδιά που δέν *εφταιξαν* σε τίποτα. Παρά τό «έτος παιδιοῦ» που γιορτάστηκε, δέν φαίνεται ακόμα να συνειδητοποιούμε πόσο κοινωνικά και ήθικά αντιφατικές είναι τέτοιες καταστάσεις...

Όσο για τό *διαζύγιο*, ό Μπαλής πάλι τόνιζε ότι «και εις τό σημείον τουτο ό κώδιξ έμμένει εις τό ισχύν μέχρι τουδε δίκαιον», δηλαδή σε νόμο του 1920. Οί παλαιότερες αυτές ρυθμίσεις του θέματος του διαζυγίου είχαν σαν πρότυπο τήν οικογένεια σε εποχές που αποτελούσε ακόμα οικονομική, παραγωγική μονάδα. Σήμερα όμως, όπως έχει από καιρό διαπιστωθεί και γίνει γενικά αποδεκτό, ή οικογένεια έπαψε να αποτελεί οικονομική μονάδα και βρίσκει τή δικαίωσή της ως τό κέντρο στο οποίο ό άνθρωπος μπορεί να *επιζήσει* να διασώσει στοιχεία της προσωπικότητάς του, που συνθλίβεται στην τεχνοκρατούμενη κοινωνία μας. Αν έτσι ήταν σκόπιμο, παλαιότερα, να προσπαθει ή πολιτεία να μη διασπαστεί ή οικογένεια, που θά σήμαινε και διάλυση οικονομικής μονάδας,

σήμερα, όποτε ή αποστολή της οικογένειας εκπληρώνεται μόνο όσο υπάρχουν ομαλές συζυγικές σχέσεις, ή τεχνική διατήρησή της μέ αυστηρούς λόγους διαζυγίου και άσκοπη είναι και κοινωνικά επικίνδυνη. Η θέση αυτή κλονίζει τό θεσμό του γάμου, αφαιρώντας του τή βάση που τόν δικαιολογεί και οδηγεί τους νέους, που δέν έννοούν να υποταχτούν σε δεσμά τά όποια δέν ανταποκρίνονται στην σημερινή πραγματικότητα, σε *ελεύθερες* συμβιώσεις, μέ δυσμενείς νομικές συνέπειες για τά παιδιά τους.

III

Ένώ, όμως, είναι σκόπιμο, κοινωνικά και πολιτικά, να μεταρρυθμιστούν πολλοί από τους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου, ώστε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εποχής μας, *ορισμένες τροποποιήσεις του οικογενειακού δικαίου τίς επιβάλλουν ρητές συνταγματικές επιταγές.*

Η διάταξη έτσι του άρθρου 13 του Συντάγματος, που διακηρύσσει τήν *ελευθερία* της θρησκευτικής συνείδησης, νομίζω ότι επιβάλλει όχι μόνο τήν *απάληψη* κωλυμάτων γάμου για θρησκευτικούς λόγους, αλλά και τήν καθιέρωση του πολιτικού γάμου, τουλάχιστο για όσους δέν αποδέχονται τό γάμο ως μυστήριο και *δέβαια* για γάμο μεταξύ *ετεροδόξων* ή *αλλοθρήσκων* ή *αθέων*.

Σημαντικότερη όμως από τίς διατάξεις του Συντάγματος που επιβάλλουν μεταρρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου, είναι *άσφαλως* ή διάταξη του άρθρου 4 παρ. 2 του Συντάγματος που καθιερώνει τήν *ισότητα* δικαιωμάτων και υποχρεώσεων *Έλλήνων* και *Έλληνίδων*. Η ιδιαίτερη σημασία της διατάξης αυτής *έγκειται* κυρίως στο ότι τό άρθρο 116 παρ. 1 του Συντάγματος *ορίζει* πως «*υφιστάμεναι* διατάξεις *αντιβαίνουσαι* εις τό άρθρον 4 παρ. 2 *παράμενον* εν ισχύϊ μέχρι της διά νόμου καταργήσεώς των, τό *δραδύτερον* δέ μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1982».

Μέ τήν προθεσμία αυτή που τάσσει τό Σύνταγμα, τό θέμα της *ισονομίας* ανδρών και γυναικών *έμφανίζεται* ως τό *πιό επίκαιρο* και *γι' αυτό* περιορίζονται σ' αυτό οί παρατηρήσεις που ακολουθούν.

IV

Είναι γνωστό, πως τό *οικογενειακό* μας δικαιο έχει σαν πρότυπο τήν μορφή της πατριαρχικής οικογένειας και *σειρά* από διατάξεις κατοχυρώνουν τήν *υπεροχή* του πατέρα και του συζύγου. Σάν τίς *πιό* χαρακτηριστικές, αλλά όχι και τίς *μόνες*, θά μπορούσα να *απαριθμήσω* από τόν *αστικό* κώδικα, μέ *αριθμητική* σειρά, τή διατάξη του άρθρου 55, πως «*ή* γυνή έχει κατοικίαν τήν του συζύγου της», του άρθρου 1387, μέ παράτιτλο «*ό άνήρ* αρχηγός του οίκου», που *ορίζει* μέ *πομπώδη* διατύπωση πως «*ό άνήρ* είναι ή *κεφαλή* της οικογενείας», του άρθρου 1388 πως «*ή* γυνή λαμβάνει τό *έπώνυμον* του άνδρός», του 1398 πως «*ό άνήρ* φέρει τά *βάρη* του γάμου», *όλο* *δέβαια* τό *κεφάλαιο* που αναφέρεται στην προίκα, άρθρα 1406 ως 1437, του 1493 πως «*τό τέκνον* λαμβάνει τό *έπώνυμον* του πατρός», του 1500 πως «*ό* πατήρ έχει τήν *πατρικήν* *έξουσίαν* επί του

ανηλίκου τέκνου» και τὰ ἐπόμενα ἄρθρα πού ρυθμίζουν τήν ἐξουσία αὐτή τοῦ πατέρα.

Ἡ ἀντίθεση τῶν διατάξεων αὐτῶν πρὸς τὸ ἄρθρο 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος εἶναι πρόδηλη. Βέβαια καὶ χωρὶς τὴ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ τῆς ἰσονομίας οἱ διατάξεις αὐτές θά ἦταν ἀναχρονιστικές, ἀφοῦ ἡ μορφή τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας στήν ὁποία ἀνταποκρίνονται ἔχει ἀπὸ δεκαετίας ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴ μορφή τῆς συζυγικῆς οἰκογένειας. Ἀλλά σήμερα δέν χρειάζεται νά ἐπικαλεσθεῖ κανένας κοινωνικο-πολιτικούς λόγους γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν ρυθμίσεων αὐτῶν καὶ ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ στὴ συνταγματικὴ διάταξη τοῦ ἀρθροῦ 4 παρ. 2 πὼς «Ἕλληνες καὶ Ἕλληνίδες ἔχουν ἴσα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις». Ἀντικείμενο ὁμως συζήτησης καὶ κριτικῆς δέν ἔχει βέβαια νόημα νά εἶναι πιά ἡ συνταγματικὴ αὐτὴ διάταξη, ἀλλὰ μόνο ὁ τρόπος προσαρμογῆς τῆς νομοθεσίας πρὸς τὴ διάταξη αὐτή.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ 1976 συστήθηκε νομοπαρασκευαστικὴ ἐπιτροπὴ μὲ σκοπὸ τὴ σύνταξη τελικοῦ σχεδίου, γιὰ τὴν προσαρμογὴ στοῦ ἀρθροῦ 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος τῶν διατάξεων τοῦ ἀστικοῦ κώδικα καὶ εἰδικότερα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ, πού οὐσιαστικά συνέχισε τὸ ἔργο μικρότερης ἐπιτροπῆς πού εἶχε συσταθεῖ τὸ 1975, ἔγινε γνωστὴ ὡς «ἐπιτροπὴ Γαζῆ», ἀπόλυτα δικαιολογημένα, ὄχι μόνο γιὰ τὸ καθηγητὴ Ἀνδρέας Γαζῆς ἦταν Πρόεδρος τῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ αὐτὸς προσωπικά ἐπωμίστηκε τὸ κύριο βάρος τοῦ ἔργου τῆς καὶ εἰδικότερα εἰσηγήθηκε ἐμπεριστατωμένα τὰ προβλήματα πού ἀνακύπτουν, πρότεινε αἰτιολογημένα λύσεις τους καὶ συνέταξε τὴν αἰτιολογικὴ ἔκθεση.

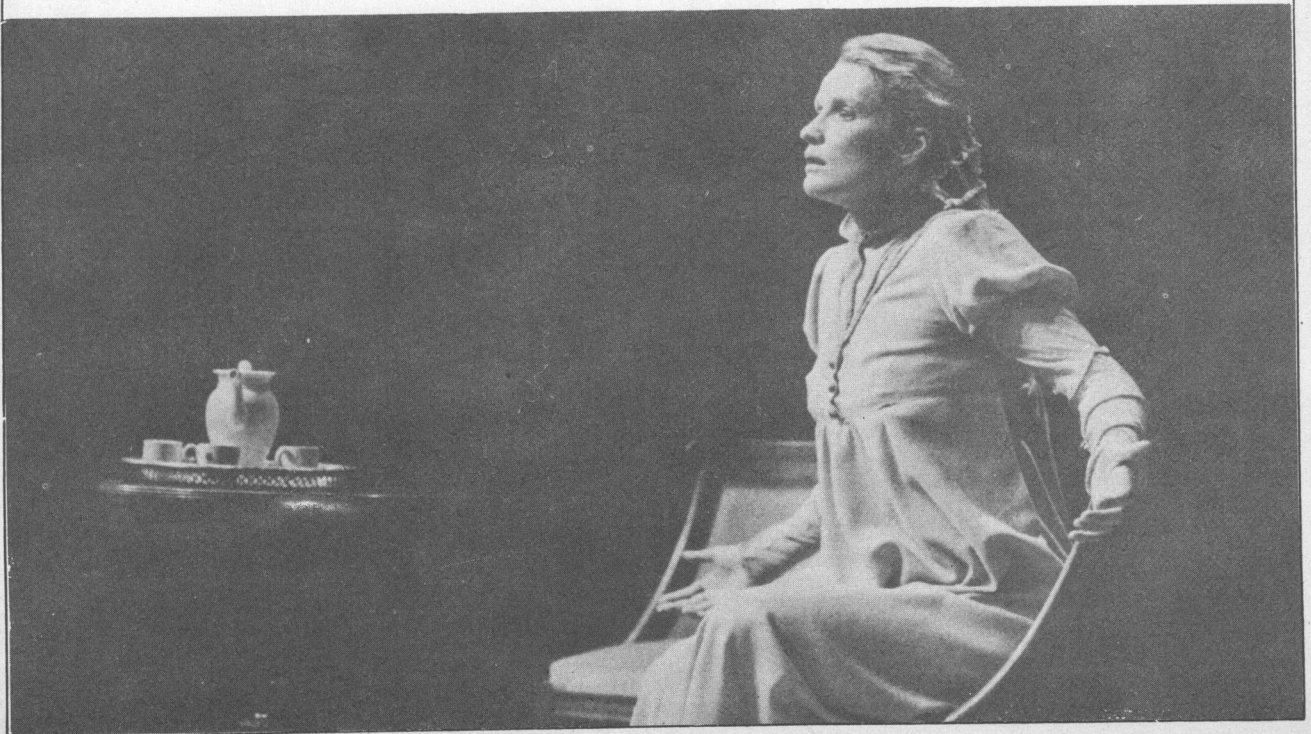
Σάν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, δέν εἶμαι βέβαια ἀρμόδιος γιὰ νά κρίνω τὸ σχέδιο νόμου πού ἔχει πιά δημοσιευτεῖ καὶ μὲ τὸ ὁποῖο προτείνονται τροπο-

ποιήσεις τῆς νομοθεσίας «πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς κατὰ τὸ ἄρθρο 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος ἰσότητος δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων Ἑλλήνων καὶ Ἑλληνίδων». Σκόπιμο ὁμως εἶναι νά διευκρινιστεῖ ἡ σημασία μερικῶν τροποποιήσεων πού προτείνονται καὶ μάλιστα αὐτῶν πού φαίνονται πῶς ἐντυπωσιακές.

V

1. Ἐάν ἐπρόκειτο κανένας νά ἐπιλέξει τὸ ἄρθρο τοῦ κώδικα πού ἀντίκειται πῶς θά βάνουσα στήν ἀρχὴ τῆς ἰσονομίας, δέν θά ἦταν δύσκολο νά ὑποδείξει τὸ ἄρθρο 1387, πού μὲ παράτιτλο «ὁ ἀνὴρ ἀρχηγὸς τοῦ οἴκου» ὀρίζει πὼς «ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας». Ἡ διατύπωση αὐτὴ πού θυμίζει τὴν ἐξουσία τῆς manus τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἐκφράζει παραστατικά τὸ πνεῦμα πού διέπει τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο τοῦ κώδικα. Ἡ διάταξη πού προτείνεται νά ἀντικαταστήσει τὸ ἄρθρο 1387 τοῦ κώδικα ὀρίζει πὼς «οἱ σύζυγοι ἀποφασίζουν ἀπὸ κοινοῦ περὶ παντός, ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν συζυγικὸν βίον...».

Τὸ ὅτι ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στήν συνταγματικὴ ἐπιταγὴ τῆς ἰσονομίας δέν νομίζω πὼς εἶναι δυνατό νά ἀμφισβητηθεῖ. Θά ἦταν ὁμως εὐλόγο νά διατυπωθεῖ ὁ φόβος, πού εἶχε ἐκφραστεῖ καὶ στίς συζητήσεις τῆς συντακτικῆς καὶ τῆς ἀναθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1930, ὅτι σὲ κάθε περίπτωσι πού οἱ σύζυγοι ἀδυνατοῦν «νά ἀποφασίσουν ἀπὸ κοινοῦ» θά καταφεύγουν στοῦ δικαστήριου μὲ ἀναπόφευκτη συνέπεια νά κλονίζεται ἡ σχέση τοῦ γάμου. Μέχρι σήμερα, μὲ τὸ δικαίωμα τοῦ συζύγου, καὶ ἀντίστοιχα τοῦ πατέρα, νά ἀποφασίζει μόνος γιὰ ὅλα τὰ θέματα, φυσικά δέν ἀνακύπτει θέμα «ἰσοψηφίας» πού θά πρέπει ἴσως νά ἐπιλύει ὁ δικαστής. Ἡ ἔννοια τῆς ἰσο-

νομίας αντίθετα προϋποθέτει να αποφασίζουν οι δύο σύζυγοι, ώστε να αποκλείεται περίπτωση πλειοψηφίας, με την οποία λύνεται το θέμα σε πολυμελή όργανα. Αυτό όμως δεν δικαιολογεί το φόβο ότι σε κάθε διαφωνία οι σύζυγοι θα καταφεύγουν στα δικαστήρια σαν αντίδικοι με μεγάλη πιθανότητα να ξαναφτάσουν στο δικαστήριο με άγωγή διαζυγίου. Δεν πρέπει να μάς διαφεύγει πώς τα εκατομμύρια των συζύγων που δεν είναι νομικοί αγνοούν τι όριζει ο νόμος για ό,τι αφορά το συζυγικό βίο ή για τις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Ο κανόνας είναι πώς για τα θέματα του συζυγικού βίου οι σύζυγοι ή συμφωνούν ή ο ένας υποχωρεί στη γνώμη του άλλου και δεν είναι καθόλου βέβαιο, παρά την αρχαιοπρεπή διακήρυξη του νόμου, ότι ο άνηρ είναι αρχηγός του οίκου, πώς σε πολλές περιπτώσεις δεν επικρατεί η γνώμη της συζύγου. Στό δικηγόρο και στον άστικο κώδικα καταφεύγουν οι σύζυγοι όταν βρίσκονται στα πρόθυρα διαζυγίου, ακριβώς για να διαπιστώσουν τα δικαιώματά τους από τη λύση του γάμου ή για να αποκτήσουν πλεονεκτήματα κατά τη διαδικασία του διαζυγίου. Η προσφυγή στα δικαστήρια δεν είναι και δεν θα είναι αίτια να κλονιστεί η σχέση του γάμου, αλλά συνέπεια του ότι έχει κλονιστεί.

2. Αντίστοιχο προς το 1387 που κατοχυρώνει την υπεροχή του συζύγου, είναι το άρθρο 1500, που κατοχυρώνει την υπεροχή του πατέρα, έναντι της μητέρας, σε σχέση με το ανήλικο παιδί τους, όριζοντας ότι «ο πατήρ έχει την πατρικήν εξουσίαν επί του ανήλικου τέκνου». Είναι αυτόνομο πώς η συνταγματική επιταγή της Ισονομίας επιβάλλει να αντικατασταθεί η πατρική «εξουσία» από την «εξουσία των γονέων». Η εξουσία όμως αυτή, είτε πατρική είτε γονική, αποτελεί χαρακτηριστικό λειτουργικό δικαίωμα που άσκειται από το δικαιούχο για το συμφέρον του παιδιού. Για να τονιστεί η φύση αυτή του δικαιώματος των γονέων, προκρίθηκε ο όρος «γονική μέριμνα», τον οποίο αποδέχτηκε και ο γερμανός νομοθέτης με νόμο της 18.7.1979.

Η αντικατάσταση της πατρικής εξουσίας από τη γονική μέριμνα φαίνεται να δημιουργεί σε μερικούς την εντύπωση ότι έπικείται ανατροπή των όσων κρατούν σήμερα. Η «πατρική εξουσία», όπως προσδιορίζεται από τα άρθρα 1501 και 1502 δεν περιλαμβάνει, εκτός από την διοίκηση της περιουσίας, παρά την επιμέλεια του παιδιού, δηλαδή κυρίως την ανατροφή, επίβλεψη και εκπαίδευσή του. Και σήμερα όμως που νομικά την επιμέλεια του ανήλικου έχει ο πατέρας, θεωρείται αυτόνομο να συνεννοούνται οι γονείς για το σε ποίο σχολείο θα πάει το παιδί ή που θα παραθερίσει το καλοκαίρι και πολλές φορές το βάρος της απόφασης πέφτει στη μητέρα, συχνότερα δέ ίσως αποφεύγουν πατέρας και μητέρα, άσχετα αν καλώς ή κακώς, «να χαλάσουν το χατήρι» του παιδιού.

Η καθιέρωση της «γονικής μέριμνας» παρουσιάζει βέβαια θεωρητικά το μειονέκτημα που παρουσιάζει και η αντικατάσταση του δικαιώματος του συζύγου να ρυθμίζει κυριαρχικά τα σχετικά με το συζυγικό βίο ζητήματα, από την υποχρέωση των συζύγων να αποφασίζουν μαζί για τα θέματα αυτά, δηλαδή τον κίνδυνο να υποχρεωθούν οι σύζυγοι να καταφύγουν στα δικαστήρια.

Αν όμως πατέρας και μητέρα δεν μπορούν να συνεννοηθούν π.χ. για το σχολείο στο οποίο θα πάει το

παιδί τους και αποφασίζουν να καταφύγουν στο δικαστήριο, αυτό θα σημαίνει ότι οι σχέσεις τους έχουν φτάσει σε τέτοια κατάσταση, ή όποια, όπως παρατηρούσε πριν πενήντα χρόνια ο Δεμερτζής σε αντίστοιχη παρατήρηση που έγινε στην αναθεωρητική επιτροπή του κώδικα, «δεν σώζεται παρά μόνον διά διαζυγίου».

3. Οι διατάξεις που αναφέρονται στο *επώνυμο* της συζύγου και του παιδιού, παρουσιάζουν ίσως τα πιο λεπτά νομοτεχνικά προβλήματα. Τα άρθρα 1388 και 1453, που αντίστοιχα όριζαν πώς «η γυνή λαμβάνει το επώνυμον του άνδρος» και πώς «το τέκνον λαμβάνει το επώνυμον του πατρός», αναμφίβολα αντίκεινται στη συνταγματική επιταγή της Ισονομίας. Η αντικατάστασή τους όμως, είναι μόνον έτσι υποχρεωτική, αλλά καθόλου απλή, όπως ήταν π.χ. η αντικατάσταση της πατρικής εξουσίας από τη γονική μέριμνα.

Το επώνυμο του προσώπου, όπως είναι γνωστό, επιτελεί περισσότερες λειτουργίες. Ειδικότερα προσδιορίζει την ταυτότητα του προσώπου, δείχνει την καταγωγή του, συμβολίζει την ένότητα της οικογένειας και είναι θέμα νομοθετικής πολιτικής σε ποιά ή σε ποιές από τις λειτουργίες αυτές θα δώσει ο νόμος το προβάδισμα.

Εφόσον προκριθεί το ενιαίο οικογενειακό επώνυμο, το πρόβλημα πρέπει να λυθεί κατά τη τέλεση του γάμου και δεν υπάρχει πια κανένα ζήτημα ως προς το επώνυμο των παιδιών, αφού αυτά θα έχουν με τη γέννησή τους το οικογενειακό επώνυμο. Αν αντίθετα προτιμηθεί να μη μεταβάλλεται το επώνυμο συζύγου με το γάμο, το πρόβλημα επιλογής μετατίθεται στο επώνυμο των παιδιών.

Από τις λύσεις αυτές, ο γερμανικός π.χ. κώδικας, όπως τροποποιήθηκε, ακολουθεί την πρώτη, ο γαλλικός π.χ. από τη σύνταξη του στις αρχές του περασμένου αιώνα, μη ρυθμίζοντας το θέμα μεταβολής του επωνύμου με το γάμο, τη δεύτερη, ενώ άλλες σύγχρονες νομοθεσίες ακολουθούν σύστημα συνδυασμού των λύσεων αυτών ή εναλλακτικές λύσεις.

Η ποικιλία των ρυθμίσεων αποδεικνύει ότι καμία από τις λύσεις που είναι συνεπείς προς την αρχή της Ισονομίας ανδρών και γυναικών δεν μπορεί να είναι συγχρόνως και ιδανική.

Προσωπικά, ως προς το επώνυμο συζύγων, πιστεύω ότι το σύστημα που ακολούθησε το γαλλικό δίκαιο, δηλαδή να μη μεταβάλλεται το επώνυμο συζύγου με το γάμο, αλλά απλώς να έχει κάθε σύζυγος, στη Γαλλία έθιμικά αποκλειστικά η σύζυγος, το δικαίωμα να χρησιμοποιεί στις κοινωνικές σχέσεις το επώνυμο του συζύγου, είναι το απλούστερο και σκοπιμότερο.

Η βασική λειτουργία του επωνύμου νομίζω πως είναι να υποδηλώνει την ταυτότητα του προσώπου και αυτή εξυπηρετείται συνεπέστερα αν κάθε άνθρωπος γεννιέται και πεθαίνει με το ίδιο επώνυμο. Με τον τρόπο αυτό ενισχύεται και η ασφάλεια των συναλλαγών, αφού οι τρίτοι δεν θα παραπλανώνται από τα διαδοχικά επώνυμα συναλλασσομένων τους.

Το σύστημα αυτό δεν είναι άγνωστο και σε μας για τις γυναίκες που εργάζονται σε υπηρεσίες, όπου εξακολουθούν, σήμερα παράνομα, να εμφανίζονται με το όνομα με το οποίο προσελήφθησαν πριν παν-

τρευτούν, ενώ στίς κοινωνικές τους σχέσεις είναι γνωστές με τό επώνυμο του συζύγου τους.

Αντίστοιχα και γυναίκες πού σταδιοδρομοῦν ὡς καλλιτέχνιδες ἢ ἔχουν δημοσιεύσει βιβλία ἑξακολουθοῦν τήν ἐπαγγελματική ἢ ἐπιστημονική σταδιοδρομία τους μέ τό ἀρχικό τους ἐπώνυμο.

Τή λύση αὐτή προτείνει καί τό σχέδιο τῆς ἐπιτροπῆς.

Μέ τό σύστημα αὐτό τό πρόβλημα ἐπιλογῆς ἐπωνύμου μετατίθεται στό ἐπώνυμο τοῦ παιδιοῦ. Τήν ἐπιλογή ὁμως αὐτή περιπλέκουν καί ψυχολογικοί παράγοντες πού ἐμπλέκονται μέ τά νομικά κριτήρια πού προτείνονται. Εἶναι γνωστή ἡ ψύχωση πολλῶν νά πάρουν τά παιδιά τό μικρό ὄνομα, τό βαφτιστικό, συγκεκριμένου παπποῦ ἢ γιαγιάς μέ συνέπεια νά καταπιέζονται τά παιδιά σέ ὄλη τους τή ζωή μέ κακόχη ἢ κωμικά ὀνόματα, πού προσπαθοῦν νά κρύψουν μέ γελοία ὑποκοριστικά. Πολύ πιό ἔντονη ἀσφαλῶς θά εἶναι ἡ τάση νά διαιωνίζεται τό ἐπώνυμο...

Νομίζω πώς βασικό πλεονέκτημα ἐνός ἐπωνύμου εἶναι ἡ ἀπλότητα καί γι' αὐτό εἶναι σκόπιμο νά ἀποτραπῆ ἡ καθιέρωση ὅπωςδήποτε διπλοῦ ἐπωνύμου πού σέ μᾶς, μέ τά συνήθως μακρόσυρτα πολυσύλλαβα ἐπίθετα, ἄν μάλιστα ὑπάρχει καί διπλό βαφτιστικό, θά κατάντοῦν ἀπό ὄνομα, δυσκολοδιάβαστο κείμενο.

Τό σύνθετο ἐπίθετο ἀτέρριψε καί τό σχέδιο τῆς ἐπιτροπῆς, μέ πλειοψηφία. Ἡ λύση πού προτείνεται εἶναι νά προσδιορίζουν τό ἐπώνυμο τοῦ κάθε παιδιοῦ οἱ γονεῖς πρὶν ἀπό τήν τέλεση τοῦ γάμου καί ἄν δέν ὀρίσουν ἐπώνυμο οἱ γονεῖς, νά παίρνει τό παιδί τό ἐπώνυμο τοῦ πατέρα.

Ἡ ἀμφιβολία μήπως εἶναι ἀντισυνταγματική ἢ

λύση νά παίρνει τό παιδί τό ἐπώνυμο τοῦ πατέρα ἄν δέν συμφωνηθεῖ κάτι ἄλλο, δέν φαίνεται δικαιολογημένη, ἀφοῦ παρέχεται στούς γονεῖς ἡ δυνατότητα νά προσδιορίσουν αὐτοῖ τό ἐπίθετο τοῦ παιδιοῦ. Μεγαλύτερες ἀμφιβολίες δικαιολογεῖ ἴσως ἡ δυνατότητα νά ἔχουν τά ἀδέλφια διαφορετικά ἐπώνυμα, κάτι πού σήμερα συμβαίνει μόνο μέ τά ἑτεροθαλή, ἀλλά δέν φαίνεται νά ὑπάρχει λύση καί συνταγματικά συνεπῆς καί νομοτεχνικά ἀπλή.

Ἡ λύση πού προτείνεται ἀπό τό σχέδιο πιστεύω ὅτι ἔχει δύο ἀποφασιστικά πλεονεκτήματα: Ἀποφεύγει σύνθετα, περίπλοκα ἐπώνυμα καί δημιουργεῖ τά λιγότερα προβλήματα σέ σύγκριση μέ τό σημερινό καθεστώς, ἀφοῦ θά πρέπει νά προβλέψουμε ὅτι συνήθως θά ἀποφεύγεται συμφωνία γιά τό ἐπώνυμο τῶν παιδιῶν, πού ἔτσι θά παίρνουν, ὅλα, τό ἐπώνυμο τοῦ πατέρα. Ἡ ἀποψη αὐτή συνταγματικά ἴσως δέν εἶναι ἀποψη, ἀλλά δέν παύει νά εἶναι πρακτικά ἀπλή.

4. Ἡ ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προβλημάτων πού ἀνακύπτουν ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἰσονομίας ἀνδρῶν καί γυναικῶν, ἀσφαλῶς πρέπει νά περιλάβει καί τό θέμα τῆς προίκας, πού φαίνεται πώς εἶναι γιά τήν κοινή γνώμη καί ἡ πιό ἐντυπωσιακή ἀπό τίς τροποποιήσεις πού ἐπιβάλλει τό Σύνταγμα. Ἡ προίκα, τό νά παρέχεται δηλαδή, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 1406 τοῦ ἀστικού κώδικα, ἀπό τή γυναίκα «ἢ ἄλλου χάριν αὐτῆς» περιουσία στόν ἄντρα «πρός ἀνακούφισιν τῶν βαρῶν τοῦ γάμου», δικαιολογεῖται μόνο ὅσο τά βάρη τοῦ γάμου φέρει ἀποκλειστικά ὁ σύζυγος. Σύμφωνα ὁμως μέ τήν ἐπιταγή τοῦ ἄρθρου 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος, εἶναι αὐτονόητο πώς «οἱ σύζυγοι φέρουν τά βάρη τοῦ γάμου ἀπό κοινοῦ, ἕκαστος ἀναλόγως τῶν δυνάμεών του», ὅπως ὀρίζει τό ἄρθρο 28 τοῦ

σχεδίου της επιτροπής, ώστε η διατήρηση του θεσμού της προίκας να είναι και λογικά αντιφατική.

Άσχετα όμως από οποιαδήποτε επιχειρήματα, η προίκα αποτελεί θεσμό που αντίκειται πολλαπλά στην αρχή της ισονομίας, ώστε η κατάργησή της να επέρχεται άμεσα από το Σύνταγμα. Αυτό όμως δεν σημαίνει βέβαια πως οι γονείς δεν θα ενισχύουν τα παιδιά τους όταν παντρεύονται ή όταν αρχίζουν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Κατάργηση της προίκας σημαίνει απλά και μόνο, πως ό,τι δίνεται στην κόρη τους που παντρεύεται θα δίνεται σ' αυτήν και όχι στον άντρα της.

Για να διευκολυνθεί μάλιστα η ενίσχυση των παιδιών από τους γονείς, η επιτροπή Γαζή εξέφρασε την ευχή οι παροχές γονέων προς τα τέκνα να φορολογούνται ευμενέστερα, όπως γίνεται σήμερα για την προίκα και διατύπωσε ευρύτερα ή τροποποίησε διατάξεις που αναφέρονται σε παροχές προς τα παιδιά, αφού είναι βέβαιο πως άλλες μορφές παροχών θα υποκαταστήσουν την προίκα.

5. Το πρόβλημα των παροχών γονέων προς τα παιδιά τους έχει όμως και άλλη διάσταση, άσχετη με το θέμα της ισονομίας και την κατάργηση του θεσμού της προίκας. Το αίτημα να προστατεύεται και ενισχύεται η νεότερη γενιά, ώστε οι νέοι να έχουν την δυνατότητα να ιδρύσουν οικογένεια, να ανεξαρτητοποιηθούν και αποκτήσουν την δυνατότητα παραγωγικής εργασίας είναι βέβαια παλαιό. Την ικανοποίηση του αιτήματος αυτού προσπάθησε ο νομοθέτης να πετύχει κυρίως με το κληρονομικό δίκαιο. Σήμερα όμως, όπου με την αύξηση του μέσου όρου ζωής διαπιστώνεται ότι τα παιδιά κληρονομούν τους γονείς τους όταν έχουν πιά φτάσει τουλάχιστο σε ηλικία σαράντα χρονών, είναι πολύ αμφίβολο αν επιτελείται η βασική αυτή κοινωνική λειτουργία του κληρονομικού δικαίου. Η ανάγκη να ενισχυθούν οι νέοι υπάρχει όταν αρχίζουν τη σταδιοδρομία τους, ενώ όταν έχουν φτάσει σε ηλικία σαράντα ή και πενήντα χρονών, είτε έχουν δημιουργηθεί, είτε είναι πιά άργα για να δημιουργηθούν. Στο ελληνικό δίκαιο, τόν καιρό της τουρκοκρατίας, δεν ήταν άγνωστη, σε πολλές περιοχές, η παροχή «προαιρειτικής κληρονομίας», όσο ζούσαν οι γονείς. Η ανάγκη έτσι ενίσχυσε των νέων φαίνεται ότι θα πρέπει – σε κάποια μελλοντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού του δικαίου – να θεωρηθεί μάλλον ως λειτουργία του οικογενειακού, παρά του κληρονομικού δικαίου.

Άσχετα με το ειδικό αυτό θέμα, που δεν φαίνεται ότι είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε νομοθετικά, η κατάργηση του θεσμού της προίκας, σε συνδυασμό με την υποχρέωση πιά των συζύγων να φέρουν «από κοινού» τα βάρη του γάμου, είναι πρόδηλο πως θα δημιουργήσει προβλήματα που ήταν άγνωστα στο σημερινό νομικό καθεστώς.

Η αναγκαστικά άφρημένη διατύπωση των διατάξεων του κώδικα δεν δίνει λύσεις σε όλα αυτά τα προβλήματα, αλλά έμμεσα επαφίεται στο δικαστή να διαμορφώσει αυτός απαντήσεις στα ποικίλα προβλήματα που θα ανακύψουν. Από τα απλούστερα τέτοια προβλήματα θα είναι να διευκρινιστεί αν «συνεισφορά» της γυναίκας στα βάρη του γάμου αποτελεί και μόνο η εργασία στο σπίτι ή μήπως η γυναίκα πρέπει να συνεισφέρει στα βάρη του γάμου όπωσδή-

ποτε με εισόδημα από την εργασία ή την περιουσία της, ενώ το «νοικοκυριό» θά αντιμετωπίζουν οι σύζυγοι «από κοινού».

Με την καθιέρωση της αρχής ότι τα βάρη του γάμου θά φέρουν και οι δύο σύζυγοι, σε συνδυασμό με το σύστημα του χωρισμού των περιουσιών των συζύγων, που είναι σκόπιμο να διατηρηθεί, θά προκύψει ένα ιδιαίτερα λεπτό πρόβλημα σε περίπτωση που ο γάμος λυθεί με διαζύγιο, αν ο ένας των συζύγων, σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 35 του σχεδίου, «δ' ιδίων μέσων κατέστησε τόν έτερον πλουσιώτερον». Παράδειγμα τέτοιου θέματος θά είναι αν, ενώ δούλευαν και οι δύο σύζυγοι, είχαν συμφωνήσει να ζούν από τα εισοδήματα του συζύγου και να αποταμιεύονται τα εισοδήματα της συζύγου, με σκοπό την αγορά διαμερίσματος, το οποίο και αγοράστηκε στο όνομά της. Αν ο γάμος λυθεί με διαζύγιο, ή σύζυγος έμφανίζεται, στο παράδειγμα, σαν άδικαιολόγητα πλουσιότερη αφού διατηρεί το διαμέρισμα, ώστε να χρειάζεται να υπολογιστεί κατά τί ακριβώς έγινε πλουσιότερη, για να μπορέσει ο σύζυγος να αναζητήσει τόν πλουτισμό.

Παρόμοιες έπιπλοκές αποτελούν το αναγκαίο τίμημα για τη μεταρρύθμιση παραδοσιακών θεσμών.

VI

Η προσαρμογή της νομοθεσίας μας στη συνταγματική επιταγή του άρθρου 4 παρ. 2 εκσυγχρονίζει τμήμα τουλάχιστον του οικογενειακού μας δικαίου. Θά ήταν περιττό να διευκρινιστεί, ότι εκσυγχρονισμός δεν σημαίνει απλά νομοτεχνική βελτίωση, αλλά τάση να ανταποκριθεί η νομοθετική ρύθμιση στην κοινωνική πραγματικότητα. Η παρατήρηση αυτή νομίζω ότι δίνει απάντηση στις επιφυλάξεις που φαίνεται να υπάρχουν, ότι τάχα η μεταρρύθμιση που επιβάλλεται από το Σύνταγμα, θά προκαλέσει «κοινωνικά προβλήματα». Άλλά κοινωνικά προβλήματα προκαλούνται από νομοθετική ρύθμιση, ή οποία δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες, και όχι από την αντικατάσταση διατάξεων που έχουν για πρότυπό τους την παλαιότερη μορφή της πατριαρχικής οικογένειας, από διατάξεις προσαρμοσμένες στη σημερινή δομή της.

Προβλήματα θά προκαλούν οι διατάξεις του οικογενειακού μας δικαίου όσο δεν προσαρμόζονται στις κοινωνικές συνθήκες, τίς όποιες προκάλεσε ή διομηχανική επανάσταση. Ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου και σε θέματα άσχετα με την ισονομία των δύο φύλων δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά επιτακτική ανάγκη, ακριβώς για να αποτραπούν κοινωνικά προβλήματα.

Λογοτεχνία δέν διδάσκουμε της 'Αλόης Σιδέρη

Όσα γράφονται κατά καιρούς για τὰ «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Α' και Β' Γυμνασίου και τελευταία τό άρθρο του Μ. Παμφιώτη στον *Πολίτη* ενισχύουν τήν εντύπωσή μου για τή γενική σύγχυση πού επικρατεί σχετικά μέ τό περιεχόμενο του ιδιαίτερα ταλαιπωρημένου μαθήματος, πού λέγεται Νέα Έλληνικά.

Οί περισσότεροι ώστόσο συμφωνοῦμε πώς μέ τό μάθημα αυτό διδάσκουμε νεοελληνική λογοτεχνία και γλώσσα. Μολονότι, μέ πρώτη ματιά, φαίνεται πώς ή εξήγηση αυτή λύνει τό πρόβλημα, είναι αυτή ακριβώς πού επιτείνει τή σύγχυση. Ο λόγος είναι ή βασική παρεξήγηση πού υπάρχει στην αντίληψη ότι διά της λογοτεχνίας διδάσκουμε γλώσσα. Ότι ἐγγέει διά της λογοτεχνίας διδάσκουμε (γλώσσα ή οτιδήποτε άλλο) και άρα λογοτεχνία δέν διδάσκουμε.

Αρχίζουμε λοιπόν νά συζητάμε τό περιεχόμενο των σχολικών αναγνωστικών μέ λαθεμένο κριτήριο: Τί και πώς διδάσκουμε μέ τὰ νεοελληνικά κείμενα. Είναι απογοητευτικό ότι δέ φαίνεται νά υπάρχει αντίρρηση για τόν άφορητο διδακτισμό πού μαστίζει τό μάθημα στό σύνολό του. Οί διαφωνίες εντοπίζονται στό ζήτημα ποιὰ γλώσσα ή - άκόμα χειρότερα - ποιές ήθικές αξίες ή ποιὰ πραγματικότητα διδάσκουμε. Μέ λίγα λόγια έχουμε χάσει από τὰ μάτια μας τό γεγονός πώς ή λογοτεχνία είναι τέχνη.

Στά σχολεία μας τὰ καλλιτεχνικά μαθήματα κακοπαθαίνουν ἐγγέει. Η λογοτεχνία κακοπαθαίνει ιδιαίτερα. Στο κάτω-κάτω όταν διδάσκουμε μουσική ή ζωγραφική, δέν μπορούμε παρά νά διδάσκουμε καλά ή κακά - συνήθως κακά - τίς τέχνες αυτές. Τουλάχιστον ἐδώ δέν έχουμε πρόσχημα, έχουμε πρόβλημα και τό ξέρουμε. Όταν υποτίθεται ότι διδάσκουμε λογοτεχνία, τό πρόβλημα παρακάμπτεται.

Θαυμάσια μπορούμε νά διδάσκουμε γραμματική ή συντακτικό, πατριδογνωσία, ιστορία, έθιμα ή ήθική. Αν δέν απαγκιστρωθούμε από τήν παρεξήγηση αυτή, ή συζήτηση για τὰ σχολικά αναγνωστικά είναι καταδικασμένη νά χάνει πάντα τό δρόμο της.

Ένα πρώτο ξεκαθάρισμα ίσως θά ήταν τό εξής: Τό μάθημα, πού γενικώς και άορίστως λέγεται Νέα Έλληνικά, είναι στην οὐσία δύο μαθήματα: Λογοτεχνία και γλώσσα. Σέ άλλες ώρες, μέ άλλα διβλία πρέπει νά διδάσκει τὰ καθένα. Άλλιώς νά ονομάζεται. Ο σκοπός του καθενός είναι διαφορετικός. Τό μάθημα της λογοτεχνίας έχει σκοπό νά μάθουν τὰ παιδιά νά «διαβάζουν» τὰ λογοτεχνικά κείμενα (μέ δ,τι αυτό μπορεί νά σημαίνει) και τό μάθημα της γλώσσας τὰ μαθαίνει νά εκφράζονται στό γραπτό και στον προφορικό λόγο. Όταν επιδιώκουμε και τούς δύο σκοπούς μαζί, άστοχούμε και στους δύο.

Είναι μάταιο νά αναζητούμε κριτήρια για τήν επιλογή των κειμένων του ενός και μόνο διβλίου. Αν θέλουμε νά κατακτήσουν μ' αυτό τὰ παιδιά τό γλωσσικό όργανο πού θά τούς χρησιμεύει στην πρακτική ζωή ή στην επιστημονική μελέτη, πρέπει νά εξοβελίσουμε από τὰ αναγνωστικά τους τόν Παπαδιαμάντη, τόν Βιζυηνό, τόν Κάλβο, τόν Καδάφη, τόν Έμπειρίκο.¹ Κι όχι μόνον αυτούς. Πλειοδοτώντας στην άποψη του κ. Παμφιώτη, πού προτείνει νά προστεθούν και κείμενα «άπλου νεοελληνικού λόγου», ἐγώ θά πρότεινα νά εξοστρακίσουμε από τὰ αναγνωστικά κάθε λογοτεχνικό κείμενο.² Αυτό όμως θυμίζει τήν άρχή «πονάνει κεφάλι - κόβει κεφάλι» και οδηγεί στό έρώτημα «πρέπει ή δέν πρέπει επιτέλους νά διδάσκουμε λογοτεχνία;»

Είναι επιζήμιο και για τήν εκμά-

θηση της γλώσσας - ή ζημιά είναι τό λογοτεχνίζον ύφος πού επισημαίνει ό κ. Παμφιώτης - αλλά και για τήν προσέγγιση της λογοτεχνίας νά επιχειρούμε γλωσσική μελέτη στα λογοτεχνικά κείμενα. Από τή στιγμή πού θ' αναφερόμαστε σε γενικούς γλωσσικούς κανόνες, χάσαμε από τὰ μάτια μας τό λογοτέχνημα. Τό σημείο όμως αυτό χρειάζεται διευκρίνιση: Δέν μπορούμε νά διαβάσουμε λογοτέχνημα χωρίς νά δοῦμε τή γλώσσα του. Μόνο πού ή γλώσσα σ' αυτό είναι υλικό για νά γίνει τέχνη κι όχι μέσο για πρακτικούς σκοπούς. Λειτουργεί λοιπόν άλλιώς. Κι ἐδώ επίσης έχουμε νά μιλήσουμε για τονισμό, για στίξη, για οὐσιαστικά και ρήματα και επίθετα, για τόν τρόπο μέ τόν όποιο χτίζεται ή φράση κ.λπ., κ.λπ. Αναφερόμαστε όμως σε μιὰ άλλη χρήση της γλώσσας, πού είναι ιδιόζουσα σε κάθε λογοτέχνη, άκόμα και μοναδική σε κάθε λογοτέχνημα, σε κάθε φράση, σε κάθε στίχο. Δέν πειθαρχεί, ή τουλάχιστον δέ χρειάζεται νά πειθαρχεί, στους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, δέν μπορεί νά χαρα-

1. Μέ τό αιτιολογικό αυτό, ότι περιέχουν κείμενα σε καθαρεύουσα, τό Έπουργείο Παιδείας έκρινε άκατάλληλα για σχολική διδασκαλία τὰ Νεοελληνικά Κείμενα για τό Γυμνάσιο πού εξέδωσε τό Έδρυμα Τριανταφυλλίδη.

2. Έννοείται ότι δέν είναι τόσο άπλό ζήτημα τὰ κριτήρια, μέ βάση τὰ όποια ένα κείμενο μπορεί νά χαρακτηριστεί λογοτεχνικό ή όχι. Δέν ισχύει βέβαια ή αντιδιαστολή του κ. Παμφιώτη ανάμεσα σε λογοτεχνικά και σε κείμενα άπλου ελληνικού λόγου σαν νά μήν ήταν ή άπλότητα στοιχείο του λογοτεχνικού ύφους. Είναι πολύ σχηματικό νά δεχτούμε τήν άποψη πώς «ό λόγος του λογοτέχνη είναι μεταφορικός» και είναι βέβαια μόνο της κακής λογοτεχνίας γνώρισμα ό «γεμάτος στολίδια λόγος».

κτηριστεί παρά μόνο έντελῶς χοντρικά δημοτική ἢ καθαρεύουσα, δέν πειράζει ἂν ἔχει στοιχεία τοπικῶν διαλέκτων ἢ πρωτάκουστες λέξεις κ.λπ., κ.λπ. Ἡ μελέτη τῆς γλώσσας μ' αὐτή τὴν ὀπτική δέν ἔχει ἄλλο σκοπὸ παρά νά βοηθήσει, μαζί μὲ ἄλλα πολλά, «νά διαβάσουμε» τὸ συγκεκριμένο λογοτεχνία. Πλουτίζει δέβαια καὶ τὸ γλωσσικὸ αἰσθητήριο, ἀλίμονο ὅμως ἂν δίνει ὑποδείγματα ἔκφρασης. Οἱ ἔκφραστικοὶ τρόποι εἶναι προσωπικὸ θέμα τοῦ καθενός καὶ εἶναι δέβαια ἄλλοι ἀνάλογα μὲ τὸν σκοπὸ πού ἐπιδιώκουμε μιλώντας ἢ γράφοντας.

Ἐπὶ αὐτῆς καὶ τὸ ζήτημα ποιῆς ἀξίες, ποιῆς μορφῆς καὶ ποιῆς στάση ζωῆς, τί ἱστορία, ποιῆς τοπία, ποιῆς συναισθήματα κ.λπ., κ.λπ., θά παρουσιάζονται – ἄρα θά διδάσκονται – μὲ τὰ ἀνθολογημένα κείμενα. Ἐάν ἀλλάξουμε τὴν ἐρώτηση καὶ τὴν κάμουμε «τίνος ἀξίες, τίνος ἀπόψεις γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ τὴν ἱστορία κ.λπ.» θά «μεταδώσουμε» ἢ, κατὰ τὴ χυδαιότερη ἔκφραση, «θά περάσουμε» στὰ παιδιά, παύουμε αὐτομάτως νά συζητᾶμε ἢ συζητᾶμε ἐπ' ἀπειρον.³ Δέν εἶναι ὅμως ἐκεῖ τὸ πρόβλημα. Τὸ ἐπίμαχο σημεῖο εἶναι ἂν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιοῦμε τὴν τέχνη γιὰ διδακτικούς σκοπούς (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος «μορφώνεται» μὲ τὴν πιὸ πλατιά σημασία τῆς λέξης). Ἐπειδὴ τὸ θέμα αὐτὸ συνδέεται μὲ τόσες ἀμφισβητήσεις καὶ μᾶς ἔχει στοιχίσει – ὅπως καὶ στὴν τέχνη τὴν ἴδια – πάρα πολλά, εἶναι προτιμότερο, στή σύντομη αὐτὴ μελέτη, νά πέσει τὸ βάρος στὴν ἀποψη πού ἀφορᾶ μόνο τὰ λογοτεχνικά κείμενα τῶν σχολικῶν ἀναγνωστικῶν:
Μ' αὐτὰ δέν διδάσκουμε οὔτε γλώσσα οὔτε ὀτιδήποτε ἄλλο· διδάσκουμε λογοτεχνία.

Ἐάν ἐξετάσουμε μὲ τὰ κριτήρια αὐτὰ τὰ νέα ἀναγνωστικά τῆς Α' καὶ Β' Γυμνασίου, δέ θά τὰ θροῦμε ἐνμέρει καλὰ καὶ ἐνμέρει κακὰ. Εἶναι ὀλωσδιόλου ἀκατάλληλα καὶ γιὰ τὰ δύο μαθήματα πού ἀναφέραμε παραπάνω, γιατί οὔτε γλώσσα διδάσκουν οὔτε λογοτεχνία. Διδάσκουν – σύμφωνα μὲ ὅσα γράφονται στὰ περιεχόμενά τους – θρησκευτικὴ πίστη, τὴν ἀγάπη (!), φιλικούς δεσμούς, τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ ἀτόμου,

τὴν ἐθνικὴ μας παλιγγενεσία, παλιότερες μορφές ζωῆς, προβλήματα τῆς σύγχρονης ζωῆς,⁴ τὸν τόπο μας καὶ ἄλλους τόπους κ.λπ., κ.λπ. Γιὰ νά παρουσιαστοῦν τὰ θέματα αὐτά, ἐπιστρατεύονται, μ' ἓνα κείμενο ὁ καθένας, οἱ πάντες. Στὴ θεματικὴ ἐνότητα «Θρησκευτικὴ πίστη»⁵ παρουσιάζονται διαδοχικὰ τὰ *Κάλαντα τῆς Πρωτοχρονιάς* (πρώιμο Βυζαντινὸ), ὁ Κόντογλου (γενιὰ τοῦ '30), ὁ Στέφανος Δάφνης (φτωχὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ὄψιμου δημοτικισμοῦ), ὁ Δροσίνης (πρώιμος δημοτικιστὴς τῆς γενιᾶς τοῦ 1880), ὁ Σολωμὸς (τί νὰ ποῦμε; ἄλλος ἀπὸ ἄλλου), ὁ Παπατσώνης (ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τῆς μοντέρνας ποιήσεως) καὶ – γιατί ὄχι; – ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία! Βέβαια ὁ Σολωμὸς χρησιμοποιεῖται καὶ ἄλλου: Στὸ κεφάλαιο «Φιλικὸι δεσμοί» συντρέχει τὴ σχετικὴ διδασκαλία μὲ τὴν *Ἀγνωριστὴ* (ἀπὸ τοῦ κι ὡς τοῦ «φιλικὸι δεσμοί»;) καὶ τὴν *Ξανθούλα!* Τὸν Παπατσώνη ὅμως δέν θά τὸν ξανασυναντήσουμε. Τὸ γνωρίσαμε ἄρκετὰ μὲ τοὺς ἐφτά στίχους ἀπὸ τὸ *Ἐρημοκλήσι...* Στὸ βιβλίο τῆς Β' Γυμνασίου, στὴ θεματικὴ ἐνότητα «Ἡ ἀγάπη» (ποιῆς ἀγάπη; δέν εἶναι ἀνόητα τὰ παιδιά) συναντᾶμε ἐπιτέλους τὸ Μαλακάση. Ὁ ποιητὴς ἐκπροσωπεῖται μὲ τὸ *Παίξει ἀπόψε τὸ φεγγάρι* καὶ μόνο μ' αὐτὸ.

Δέν θά ἀναφέρουμε περισσότερα. Δέν διδάσκεται ἔτσι ἡ λογοτεχνία. Διδάσκονται ἄλλα θέματα ἢ καλλιεργοῦμε ἓνα στεῖρο αἰσθητισμὸ. Διδάσκοντας ἄλλα θέματα ἀγνοοῦμε πὼς ἡ λογοτεχνία εἶναι τέχνη καὶ διδάσκοντας σκόρπια κείμενα ἀγνοοῦμε πὼς ἡ φιλολογία εἶναι ἐπιστήμη. Μόνο μ' ἓναν τρόπο μποροῦμε νά κατατάξουμε τὰ κείμενα σ' ἓνα βιβλίο λογοτεχνίας: Τὸν ἱστορικὸ. Τὸ σχολικὸ βιβλίο νά εἶναι μιὰ μικρὴ καὶ ἀπλή (καθετὴ μπορεῖ νά γίνει ὅσοδήποτε ἀπλό) ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μὲ προσεκτικὰ ἀνθολογημένα κείμενα. Ἐάν μὴν πεῖ κανεὶς ὅτι ἔτσι πάλι δέν διδάσκουμε τέχνη, ἀλλὰ ἱστορία. Ἐάν ἐξαιρέσουμε – καὶ πρέπει νά τὸν ἐξαιρέσουμε – τὸ σκοπὸ νά φτιάξουμε στὴ Μέση Ἐκπαίδευση καλλιτέχνες, παῦει νά εἶναι ἄλλο μάθημα ἢ ποιήση καὶ ἄλλο ἢ ἱστορία τῆς. Διδάσκουμε λογοτεχνία στὴν ἱστορικότητά της κι ἔτσι – καὶ μόνο ἔτσι – τὴν προσεγγίζουμε. Κατὰ τὰ ἄλλα τὴν ἀφήνουμε νά

κάμει τὴ δουλειά της. Μόνο πού γιὰ νά τὴν κάμει – καὶ ἐννοῦ ἐκεῖνη τὴν ἐξοικειώση πού θά φέρει τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα – χρειάζεται νά μῖνουμε ἄρκετὰ σέ κάθε λογοτεχνία. Μεταβαίνοντας ἀπὸ τὸ ἓνα ἔργο τοῦ στοῦ ἄλλο νά συνηθίσουμε τὴν προσωπικὴ του γλώσσα, ὥστε νά κατορθώσουμε νά τὸν «διαβάσουμε». Ὑστερα μποροῦμε νά προχωρήσουμε σέ ἄλλον, ἂν μπορεῖ «ἀδελφὸν ἐν γράμμασι», στὴν ἴδια περίοδο πάντα, καὶ σέ ἄλλον... Ἐτσι σέ λίγο θά ξέρουμε τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, τὴ φάση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τίς συνθήκες πού τὴ διαμόρφωσαν. Ἐτσι ἐπιτέλους θά πάψουν τὰ παιδιά νά ἀντιγράφουν ἀπὸ ἐγκυκλοπαίδειες – καὶ τί ἄλλο νά κάμουν ὅταν τοὺς δίνεται τὸ *Παίξει ἀπόψε τὸ φεγγάρι* καὶ τοὺς ζητᾶς μελέτη γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μαλακάση;

Μένει τὸ πρόβλημα ἂν, καὶ μὲ ποιὸ τρόπο (θά πρόσθετα καὶ μὲ τί δασκάλους) μπορεῖ ὀποιοδήποτε μάθημα νά συντρέξει ἐκεῖνη τὴ μυστικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ λογοτεχνία, πού εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν καθαρά φιλολογικὴ προσέγγιση. Ἐάν αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλο πολὺ μεγάλο ζήτημα.

27-2-1980

3. Ἐγώ, γιὰ παράδειγμα, θά διαφωνοῦσα ριζικὰ μὲ τὸν κ. Παμφιώτη στὴ διαπίστωση πὼς «ἡ χώρα μας... μὲ γοργὸ ρυθμὸ προχωρεῖ πρὸς τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν τεχνολογικὴ τῆς πρόοδο». Δέ θά ἔδρισα «τὸ μεγάλο καὶ τὴ δόξα τοῦ ἀνθρώπου» στοὺς δορυφόρους πού ἐκτοξεύονται καὶ στὸν αὐτοματισμὸ οὔτε τὴν «τραγικότητά του» στὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος καὶ στὰ τροχαῖα ἀτυχήματα. Θά ἀγανακτοῦσα μὲ τὴν πρόταση νά «ἀποκτήσουν οἱ μαθητὲς περισσότερη αὐτοπεποίθηση γιὰ τίς τεχνολογικὲς προόδους τῆς πατρίδας τους», γιατί τέτοιες ἀπόψεις μὲ ἀπελπίζουν πὼς μπορεῖ νά γιαντρεῖται ποτέ ἡ ἐκπαίδευση ἀπὸ τὴν πιὸ χρόνια καὶ τὴν πιὸ κακὴ ἀρρώστια τῆς. Θά διασκέδαζα συζητώντας γιὰ τὴν διεγερση τοῦ συναισθήματος «τοῦ ἐκ φύσεως ἀψίκορου ἑλληνικοῦ χαρακτήρα» καὶ γιὰ τὸν ἐρωτικὸ λόγο, νά ὑπάρχει ἢ νά μὴν ὑπάρχει στὰ ἀναγνωστικά.

4. Ἐάν μὴν παραπονιέται λοιπὸν ὁ κ. Παμφιώτης· κι αὐτὸ ἀκόμα ὑπάρχει.

5. *Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας Α' Γυμνασίου*, σελίδα 35-56.

Γιά τή στρατηγική τῆς ἐφόδου

– μιά ἀναγκαία ἀναζήτηση
στὶς ἀνολοκλήρωτες ἐπεξεργασίες τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ

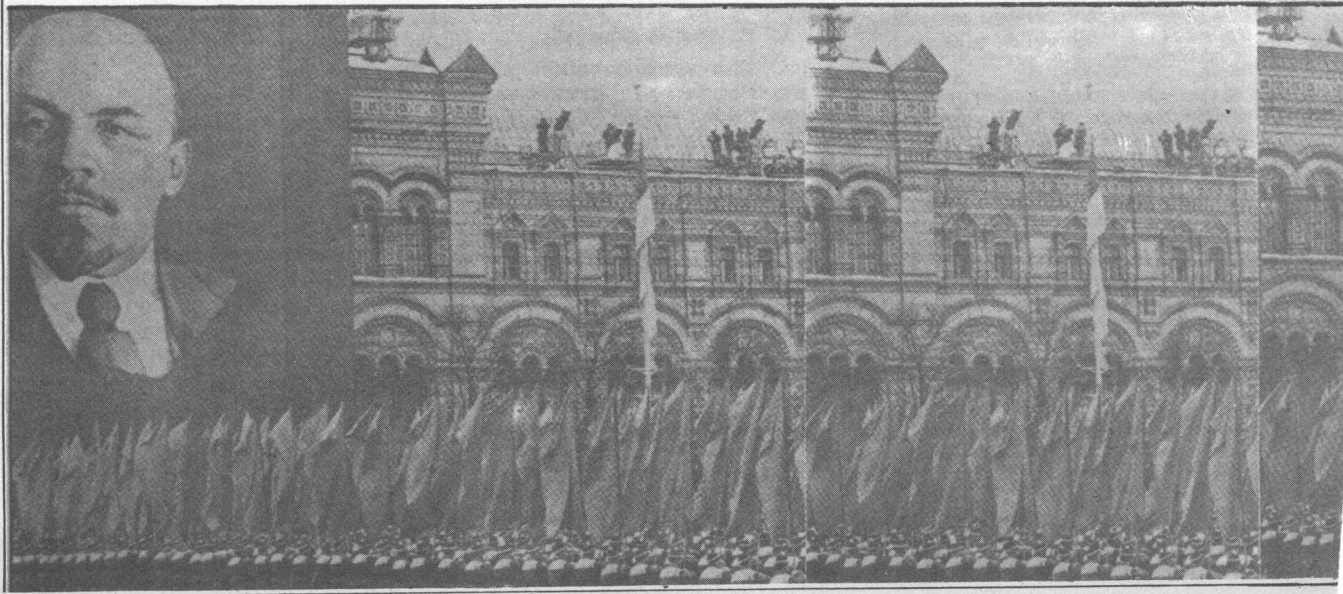
τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Εὐχαριστῶ τὴν ΕΛ.Ε.Μ.Ε.Π. καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης πού μου ζήτησαν νά συμμετάσχω στὸ σημερινό συμπόσιο. Οἱ ὀργανωτὲς μου ἔδωσαν τὴν εὐχέρεια νά διαλέξω τὸ θέμα μου: ἓνα θέμα πού νά σχετίζεται μὲ τὸ ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ. Σκέφτηκα ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ συνδέεται τόσο στενά μὲ τὰ δρώμενα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴ στρατηγική του, ὥστε

**Ὁμιλία στὸ συμπόσιο πού ὀργάνωσαν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Μελετῶν καὶ Ἐπιστημονικοῦ Προβληματισμοῦ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης στὴν Πάντειο στὶς 11 τοῦ Μάρτη τοῦ 1980 στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ μὲ γενικό θέμα «Ὁ Νίκος Πουλαντζᾶ καὶ τὸ κράτος». Στὸ ἴδιο συμπόσιο μίλησαν ἐπίσης ὁ καθηγητὴς Ἀριστόβουλος Μάνεσης («Ἡ σχετικὴ ἀὐτονομία τοῦ Κράτους στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ»), ὁ Κώστας Φιλίνης («Θεωρητικὲς τοποθετήσεις καὶ πρακτικὲς στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ: ἀντινομία ἢ συμπληρωματικότητα;») καὶ ἡ Christine Buci-Glucksmann («Αὐταρχικός κρατισμός καὶ κρίση τῶν κομμάτων· τὰ νέα προβλήματα τῆς κρίσης»).*

κάθε παρουσιάσή του πού θά ἄφηνε στὴν ἄκρη τὰ πολιτικά ζητήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ θά περιχαρακωνόταν σὲ ἓνα δῆθεν καθαρό ἐπιστημονικό πεδίο, θά συνιστοῦσε ἀθέμιτη παραχάραξη καὶ πλαστογράφηση μιᾶς σκέψης πού φτιάχτηκε, ἀναπτύχθηκε καὶ ἔδωσε ὅ,τι μπόρεσε νά δώσει, μέσα ἀπὸ ἓνα ἀδιάκοπο διάλογο μὲ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μέσα ἀπὸ μιάν ἀσίγηστη ἀπορία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σκέφτηκα ἐπίσης, ὅτι ὄχι μόνο γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς καὶ τοὺς μαρξιστὲς, ἀλλὰ γιὰ ὅλους ὅσοι, μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ἐρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀστικό σύστημα, τὴν ἐκμετάλλευσή του, τὸν κυνισμό του καὶ τὴν καταπιεστικότητά του, δὲν ὑπάρχουν πιά κρίσιμα ἐρωτήματα ἀπὸ αὐτὰ πού σχετίζονται μὲ τὴ στρατηγική τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὶς σημερινὲς συνθήκες.

Στὴ συζήτηση αὐτὴ θά ἦταν καλύτερα νά εἶχαμε τὸν Νίκο Πουλαντζᾶ ἀνάμεσά μας· αὐτό, δυστυχῶς, δὲν μπορεῖ νά ξαναγίνει πιά. Ὁφείλουμε ὅμως νά συνεχίσουμε. Γιατί ἡ ἀγωνία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ πού διαπερνᾶ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ,

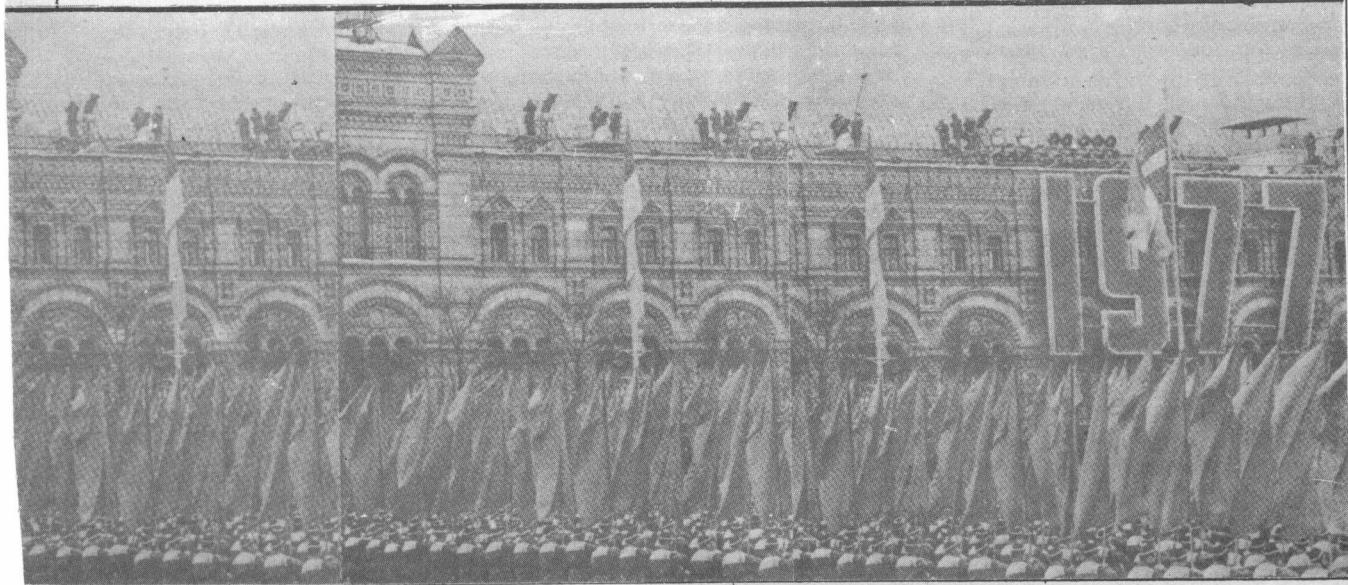
τό πάθιασμά του γι' αὐτήν τή Μεγάλη Ὑπόσχεση τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης καί τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας εἶναι καί δικό μας πάθιασμα. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού μάς ἐνδιαφέρει ὁ Πουλαντζᾶς, ἰδιαίτερα σέ μιά ἐποχή ὅπου τό ξέφτισμα πολλῶν ἐλπίδων γιά τό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ ἔξωθει στήν ἀπολιτικότητα καί τήν ιδιωτικοποίηση. Ἡ σκέψη του μπορεῖ νά διατηρήσει κάποιες ἐστίες ἀντίστασης καί νά τροφοδοτήσει γόνιμες ἀναζητήσεις γιά καλύτερες μέρες. Γιατί οἱ ἄνθρωποι δέν θά σταματήσουν νά παθαίξονται μέ τήν ἴδια τους τή ζωή καί δέν θά πάψουν νά θέλουν νά τήν ἀλλάξουν.

Οἱ ἀναζητήσεις τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ, οἱ μελέτες του καί ὁ συνολικός ἐπιστημονικο-πολιτικός προβληματισμός στά τελευταῖα ἔργα τῆς ζωῆς του ἐπικεντρώθηκαν στό πρόβλημα τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. «Ὁ σοσιαλισμός θά εἶναι δημοκρατικός ἢ δέν θά ὑπάρξει καθόλου», τόνισε καί ξανατόνισε στό τελευταῖο του βιβλίο καί σέ διάφορα ἄρθρα τοῦ τελευταίου χρόνου. Οἱ ἀναλύσεις του γιά τό Κράτος, γιά τή Διοίκηση, τά πολιτικά κόμματα, γιά τούς κρατικούς ἰδεολογικούς καί κατασταλτικούς μηχανισμούς, γιά τόν οικονομικό ρόλο τοῦ Κράτους, τήν ὑλικότητα τῶν θεσμῶν του, οἱ ἐπισημάνσεις του γιά τήν παρακμή τῆς δημοκρατίας καί τήν ἀνάδειξη τοῦ σύγχρονου κρατικοῦ αὐταρχισμοῦ, ἔχουν μόνιμη ἀντίστιξη τήν κριτική τῶν στρατηγικῶν ἐπιλογῶν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί ἰδιαίτερα τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων: στρατηγικῶν ἐπιλογῶν ὅπως προέκυψαν στή διάρκεια τῆς ἱστορίας τους καί ὅπως θεωρητικοποιήθηκαν ἀπό τούς ἐκπροσώπους τους. Παράλληλα μ' αὐτήν τήν κριτική, μέσ στά γραπτά του ἀναδεικνύεται ἕνας ἀγωνιώδης προβληματισμός γιά μιά νέα στρατηγική μετάβασης στό σοσιαλισμό ἢ σωστότερα γιά τίς θεωρητικές καί πολιτικές προϋποθέσεις τῶν σύγχρο-

νων μέ τήν ἐποχή μας στρατηγικῶν ἐπιλογῶν στό πλαίσιο τῶν καθεστώτων τοῦ ὄριμου καπιταλισμοῦ. Ὅμως οἱ ἀναζητήσεις τοῦ Πουλαντζᾶ ἔμειναν ἀνολοκλήρωτες καί μετέωρες. Μετέωρες ὄχι μόνο γιατί δέν τοῦ δόθηκε ὁ ἀναγκαῖος χρόνος νά τίς ὀλοκληρώσει ἀλλά καί γιατί πίστευε πώς κανεῖς δέν εἶχε ἀκόμη στή διάθεσή του ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού θά μπορούσαν νά τόν ὀδηγήσουν στή διαμόρφωση μιάς ὀλοκληρωμένης στρατηγικῆς σύλληψης. Τοποθετημένος πολιτικά στό ρεῦμα τοῦ ἀριστεροῦ εὐρωκομμουνισμοῦ, ἐνός ρεύματος πού ὀρίζεται περισσότερο ἀπό τούς ἀποκλεισμούς πού κάνει καί λιγότερο ἀπό τίς θετικές ἀπαντήσεις πού δίνει στά προβλήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ, πίστευε ὅτι ἀκόμη καί στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ νέου ἱστορικοῦ ρεύματος πού ἀνοίγει μιά νέα φάση γιά τό ἐργατικό κίνημα στίς χώρες τῆς Εὐρώπης, δέν ὑπάρχουν παρά μόνο τά πρῶτα σκιρτήματα μιάς σκέψης πού τείνει νά συγκροτηθεῖ σέ θετική θεωρία τῆς δημοκρατίας καί τοῦ σοσιαλισμοῦ: Ἦξερε ἐπιπλέον ὅτι οἱ λαϊκοί ἀγῶνες πού ὀδηγοῦν στήν κραταίωση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος μόλις τώρα ἀρχίζουν καί συνεπῶς οἱ ὀριστικές ἀπαντήσεις δέν θά ἦταν παρά ἐγκεφαλικές θεωρητικολογίες. «Ἡ ἀπάντηση στά ἐρωτήματα τῆς νέας στρατηγικῆς δέν ὑπάρχει ἀκόμη» ἔγραφε στόν ἐπίλογο τοῦ τελευταίου βιβλίου του.

Ἦθελα νά τονίσω τό σημεῖο αὐτό γιά νά μή νομιστεῖ ὅτι στό ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς τίς ὀριστικές ἀπαντήσεις, τίς συνταγές ἢ τά πρὸς ἐφαρμογήν μοντέλα. Ὅποιοι ξεκινᾶ μ' αὐτήν τήν προδιάθεση θά βγεῖ μᾶλλον ἀπογοητευμένος. Σίγουρα ὅμως θά βρεῖ ὀρισμένα ἐνδεικτικά σημεῖα πού θά μπορούσαν νά χρησιμεύσουν στήν ἐκπόνηση μιάς νέας στρατηγικῆς.

Ἐπιδίωξή μου εἶναι νά θίξω περιληπτικά τά σημεῖα αὐτά, ἔτσι ὅπως ὁ Πουλαντζᾶς τά ἔβλεπε στά τελευταῖα ἔργα του. Οὕτως ἢ ἄλλως ἢ διερεῦνησέ

τους έχει έγγραφει στήν ήμερήσια διάταξη γιατί ή άποτυχία δύο ιστορικών ήμπειριών, τής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και τών χωρών του όνομαζόμενου «ύπαρκτου σοσιαλισμού», άποτελει πλέον πεποίθηση μεγάλων δυνάμεων του ευρωπαϊκού εργατικού και λαϊκού κινήματος.

Κάθε επαναστατική στρατηγική, για να είναι άξια του όνοματός της, όφείλει να έκκινεί από τό πρόβλημα τής έξουσίας. Έπαναστατική στρατηγική πού δέν έχει στόχο τήν έξουσία και τό κράτος δέν νοείται. Καί λέγοντας στρατηγική έννοούμε τόν κατάλληλο συνδυασμό στόχου και μέσων σέ ένα δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό πού μπορεί να όδηγήσει στή νίκη τής δυνάμεις του σοσιαλισμού, να επαναστατικοποιήσει τής κοινωνικές δομές, να ανατρέψει τής ύπάρχουσες άστικές παραγωγικές σχέσεις, να επιφέρει τό ριζικό μετασχηματισμό του κράτους, τή ριζική, μέ δυό λόγια, άλλαγή τής κοινωνίας. Κομβικό, λοιπόν, σημείο κάθε στρατηγικής ήταν και παραμένει τό Κράτος και ή κρατική έξουσία. Έκει δοκιμάζεται, εκεί πετυχαίνει ή άποτυχαίνει, τόσο ως θεωρία όσο και ως πρακτική.

Ποιές ήταν οι στρατηγικές έπιλογές πού δοκίμασε ως τώρα τό εργατικό κίνημα; Ποιά ή άποτελεσματικότητά τους; Ποιό μέλλον προοιωνίζονται; Τι μπορούμε να σκεφτούμε σήμερα μέ βάση τήν ιστορική, θεωρητική και πρακτική ήμπειρία; Πώς πρέπει να επανεκτιμήσουμε τήν ήμπειρία αυτή;

Σημαντικό μέρος τών αναλύσεων του Νίκου Πουλαντζά συνίσταται στό ότι έδειξε πως τό κράτος δέν είναι ούτε αντικείμενο ούτε ύπερβατικό ύποκείμενο. Άλλά μία σχέση ταξικών δυνάμεων, συμπύκνωση, τελικά, μιας σχέσης δυνάμεων μεταξύ τάξεων. «Τό κράτος, γράφει, δέν είναι ούτε ένα πράγμα – εργαλείο πού μπορούμε να τ' άρπάξουμε, ούτε ένα κάστρο για να τρυπήσουμε έντός του χρησιμοποιώντας κάποιον Δούρειο ίππο».

Όμως, οι θεωρητικοί τής Διεθνούς και τά κομμουνιστικά κόμματα από τήν έποχή του μεσοπολέμου διακατέχονταν από τήν εργαλειακή αντίληψη για τό Κράτος και τήν κρατική έξουσία. Γι' αυτούς τό κράτος ήταν όργανο στα χέρια τής άρχουσας τάξης, χειραγωγίσιμο κατά βούληση από τήν άστική τάξη, τής οποίας και άποτελούσε ευθύγραμμη πολιτική προέκταση. Οι ένδοκρατικές αντιφάσεις έρμηνεύονταν σαν ένδοαστικοί σκυλοκαβγάδες, συγκρούσεις για τή λεία μιας άστικής κλίμας έναντίον τών άλλων. Σύμφωνα πάντα μέ τήν τριτοδιεθνική άνάλυση οι λαϊκές μάζες στέκονταν έξω από τό κράτος, οι λαϊκοί άγώνες δέν τό διαπερνούσαν, καμιά ταξική σύγκρουση άξια λόγου δέν συνέβαινε στό έσωτερικό του. Τό κράτος φάνταζε μονολιθικό, άπροσπέλαστο, καθάρó άπόσταγμα άστισμού. Έτσι οι ταξικοί ανταγωνισμοί έπαιρναν τή μορφή δύο συγκρουόμενων σφαιρών, πού έχουν ένα και μόνο σημείο έπαφής, πού όμως, είναι ταυτόχρονα και σημείο σύγκρουσης. Από τή μία μεριά τό άστικό κράτος και ό άστισμός, από τήν άλλη οι λαϊκές δυνάμεις εκτός κράτους. Ένα Κράτος κάστρο, φρούριο, πού τό πολιορκούν λαϊκές δυνάμεις, εκατέρωθεν έπελάσεις, έφοδοι, έξοδοι ή άψιμαχίες.

Γιά τήν τριτοδιεθνική στρατηγική ή κατάληψη τής έξουσίας θα έρχόταν ως άποτέλεσμα μιας γενικής και νικηφόρας έφοδου ενώ οποιαδήποτε άλλη αντίληψη στιγματιζόταν ως ρεφορμιστική. Συνεπώς:

– Τό βασικό άξίωμα αυτής τής στρατηγικής είναι ότι ή κατάληψη τής κρατικής έξουσίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέ μετωπική σύγκρουση, άνάλογα μέ τής συνθήκες ένοπλη ή μή ένοπλη, άφού περάσει μία φάση μετωπικής περικύκλωσης, ή έστω πολέμου θέσεων όπως ύποστήριζε ό Γκράμι.

Η τελική έφοδος θα έρθει όταν ύπάρξει επαναστατική κρίση, μία κατάσταση δηλαδή στήν όποία από οικονομικούς ή άλλους λόγους έξασθενίζει αισθητά ή κρατική έξουσία και οι πολιτικές δυνάμεις της: όπου οι επάνω δέν μπορούν να διατηρήσουν τήν έξουσία και οι κάτω δέν θέλουν πια να τήν ύφίστανται. Όσοπύ να φτάσουμε στό σημείο αυτό οι άγώνες των μαζών στόχο έχουν τήν επιτάχυνση τής διαδικασίας πού όδηγεί στήν επαναστατική κρίση. Τότε, μέ όδηγό και πρωτοπορία τό κόμμα τής εργατικής τάξης, δημιουργούνται στή βάση τά όργανα τής επανάστασης: Σοβιέτ, Συμβούλια, Έπιτροπές, πού άποσπούν από τό κράτος τμήματα έξουσίας. Δημιουργείται δηλαδή μία κατάσταση δυαδικής έξουσίας. Η δεύτερη αυτή έξουσία, των σοβιέτ, κατά τήν τελική έφοδο συντρίβει τά ύπολείμματα του άστικού κράτους και, έχοντας καταλάβει τήν έξουσία, όρθώνει τό δικό της θεσμικό σύστημα. Όστόσο τό Κράτος των Σοβιέτ πού συντρίφει και αντικατέστησε τό άστικό κράτος, στήν κυριολεξία, δέν είναι κράτος αλλά ένα κράτος στό όρμό του μαρξισμού και τής άπένεγκρωσης.

– Μία άλλη συνέπεια τής εργαλειακής αντίληψης τής ΙΙΙ Διεθνούς για τό Κράτος, σαφέστατης τουλάχιστο στή σταλινική τής περίοδο, ήταν ότι, στήν πραγματικότητα, δέν ύπήρχε μία στρατηγική θεώρηση για τή μακρά και περίπλοκη διαδικασία μετάβασης στό σοσιαλισμό. Έλειπαν δηλαδή τόσο ή θεωρία όσο και ή πρακτική για τό ριζικό μετασχηματισμό των κρατικών μηχανισμών, των άγώνων για τό σκοπό αυτό, για τήν ανατροπή, τελικά, του συσχετισμού δυνάμεων, ως τήν ώρα τής επαναστατικής κρίσης. Ός διαδικασία νοούνταν μόνο ή ώρα τής επαναστατικής κρίσης πού σαν τέτοια άλλωστε ήταν λίγο πολύ βραχύχρονη. Ήταν μία ευκαιρία. Πρίν έρθει ή μεγάλη στιγμή, πρακτικά, οι μάζες καταδικάζονταν σέ στάση άναμνηής πού έπαιρνε τό όνομα «άγώνας για τής διεκδικήσεις των εργαζόμενων». Η έξωθύνταν σέ άγονους άκτιδισμούς πού ύποτίθεται θα επιτάχυναν τούς ρυθμούς ή ώρίμανσης των ύποκειμενικών συνθηκών και θα σφουρηλατούσαν τό πνεύμα έτοιμότητας για τή μεγάλη στιγμή τής επανάστασης.

– Η τρίτη συνέπεια τής ίδιας στρατηγικής ήταν ότι τό κρίσιμο ζήτημα του ριζικού μετασχηματισμού του κράτους παραπεμπόταν στα μετά τήν κατάληψη τής έξουσίας. Έξυπνοοούσαν και προπαγανδίζαν τή γενική καταστροφή του ύπάρχοντος άστικού κρατικού συστήματος και τήν αντικατάστασή του μετά τήν έπιτυχία τής επανάστασης από νέους θεσμούς και νέα κρατικά όργανα. Έτσι, στή στρατηγική τής ΙΙΙ Διεθνούς σύμφυτο στοιχείο ήταν ή περιφρόνηση προς όλους τούς θεσμούς τής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των πολιτικών έλευθεριών, καθόσον κι

αυτές θεωρούνταν προϊόντα της άστικής τάξης και της δικτατορίας της.

Όσο το κράτος που συγκροτείται εκ του μηδενός μετά την κατάληψη της εξουσίας, στο βαθμό που καθοδηγείται άνωθεν από το κόμμα της πρωτοπορίας, στο βαθμό που καταστρέφει τις μορφές πολιτικής ύπαρξης και αντιπροσώπευσης των πολιτών, στο βαθμό που δεν θεσμοθετεί την πολιτική διαφωνία και τις πολιτικές ελευθερίες μέχρι και την άνοιχτη πολιτική και κοινωνική κριτική, παρόλο που ξεκινά από μορφές άμεσης δημοκρατίας στη βάση, μετατρέπεται, αναγκαστικά, σε ένα άλλο κράτος εξίσου συγκεντρωτικό και συγκεντροποιημένο: ένα άλλο κράτος, με άμεση σύνδεση του οικονομικού επιπέδου και του κράτους όπως στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, χωρίς αντικειμενικό πλέγμα θεσμών για την ύπαρξη της πολιτικής κοινωνίας, έχοντας απορροφεί με διατάγματα τις ταξικές αντιφάσεις, ελεγχόμενο από το μοναδικό κόμμα, πλασμένο και το ίδιο στην κρατικιστική μήτρα του κράτους που θέλησε να αντικαταστήσει.

Εδώ εντοπίζεται η ουσία του σταλινικού αυταρχικού κρατισμού. Δεν πρόκειται συνεπώς για κάποια παραβίαση της σοσιαλιστικής νομιμότητας, ούτε για παρέκκλιση, αλλά για τις αναγκαίες συνέπειες κάποιων αρχικών στρατηγικών επιλογών που στην συνέχεια απολυτοποιήθηκαν μέσα στην τραχύτητα της ταξικής πάλης. Άλλα αυτό είναι μία άλλη ιστορία που συνδέεται με τα καθέκαστα της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών κοινωνιών και ειδικά της Σοβιετικής Ένωσης, που από πρώτη χώρα της σοσιαλιστικής επανάστασης, στη διάρκεια μερικών δεκαετιών, μετατόπηκε στην υπερέδναμη που εξαγάγει όχι πλέον επαναστάση αλλά τον πόλεμο και την κατάκτηση.

Είναι φανερό ότι η παρουσίαση των βασικών στρατηγικών θέσεων της III Διεθνούς και η κριτική τους από το Νίκο Πουλαντζά, όπως και από άλλους μελετητές, δεν μπορεί να πάρει τη θέση της συγκεκριμένης ανάλυσης της ιστορίας των διαφόρων φάσεων της IIIης Διεθνούς ή της ιστορίας των επιμέρους κομμουνιστικών κομμάτων και των συνθηκών μέσα στις οποίες τό καθένα πάλεψε. Ούτε αυτή η γενική έκθεση μπορεί να πάρει τη θέση της ιστορίας του κομμουνιστικού κινήματος κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά απ' αυτόν. Η ιστορία αυτή, ή μάλλον οι ιστορίες αυτές, τώρα μόλις αρχίζουν να βλέπουν τό φως.

Είναι φανερό επίσης ότι η προηγούμενη έκθεση των στρατηγικών θέσεων, ενώ δεν είναι η ιστορία, ωστόσο, περιγράφει και έννομηματώνει μίαν ιστορική πραγματικότητα. Δηλαδή μάς παρέχει τις γενικές και κατευθυντήριες ιδέες με βάση τις οποίες κινήθηκαν τά κομμουνιστικά κόμματα. Πιο σωστά: μερικές από τις ιδέες με βάση τις οποίες πλάστηκαν και με βάση τις οποίες διαμόρφωσαν μίαν όρισμένη έσωτερική ιδεολογία, από τη μιά μεριά σαφέστατα περιχαρρακωμένα, αλλά και προορισμένα να εισαχθεί στο εργατικό κίνημα ως έναίιο, οίκουμενικό και καθολικό μοντέλο ύπαρξης της επαναστατικής διαδικασίας.

Ο Μάρξ έλεγε ότι «τό προλεταριάτο δεν έχει ως σκοπό να πραγματώσει ένα ιδανικό αλλά να απελευθερώσει τά στοιχεία της νέας κοινωνίας». Όσο το ή στρατηγική της εφόδου ιστορικά υπήρξε ως γιγαντιαία έπιχείρηση έπιβολής όρισμένων προκατα-

σχεασμένων ιδανικών που υποτίθεται ενσάρκωναν τό γενικό συμφέρον. Σήμερα, όμως, ύστερα από τη συγκεκριμένη ιστορική έμπειρία κανείς δεν θέλει να αλλάξει τον αυταρχισμό του σύγχρονου καπιταλισμού με τό δεσποτισμό του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η φοβερή είδηση για τη επανάσταση του 'Οκτώβρη που κάποτε άναστάτωσε τον κόσμο είναι πλέον πολύ μακρινή.

Απ' αυτή την άποψη έχει τεράστια σημασία να τονιστεί και να φανεί τό σαθρό έδαφος πάνω στο οποίο κινείται ή στρατηγική της εφόδου. Γιατί, κοντά στά άλλα, ή σημερινή βαθιά κρίση του κομμουνιστικού κινήματος αντιστοιχεί στην άφερεγγυότητα των παραδοσιακών στρατηγικών επιλογών. Και για ένα έπιπλέον λόγο. Η στρατηγική της εφόδου, όπως την κωδικοποίησαν και τη θεωρητικοποίησαν από τά χρόνια της IIIης σταλινοποιημένης Διεθνούς, αποτέλεσε τον επαναστατικό δεκάλογο για τό εργατικό κίνημα. Περιβλημένη με τό κύρος του ΚΚΣΕ και της ΕΣΔΔ μετατράπηκε σε άκρογωνιαίο λίθο της πολιτικής των ΚΚ.

Στην πραγματικότητα ή στρατηγική αυτή - και εδώ θά ήθελα να έπιμείνω λίγο, πηγαίνοντας πέρα από τις ανάλυσεις του Νίκου Πουλαντζά - κάλυπτε και έξωραίζε ιδεολογικά μίαν όρισμένη πολιτική πραγματικότητα: Του όρου δηλαδή που έπωμίζονταν τά κομμουνιστικά κόμματα στις χώρες του καπιταλισμού.

Θά προσπαθήσω να έξηγηθώ με άκρα συντομία. Ποίος είναι ο όλος των κομμουνιστικών κομμάτων στα χρόνια της Διεθνούς και άργότερα;

Αυτόνομη. Νά πραγματοποιήσουν τό καθένα στον τόπο του τη σοσιαλιστική επανάσταση. Πότε όμως είναι ώριμη ή σοσιαλιστική επανάσταση; Πότε δηλαδή τό μοντέλο που προηγούμενα σκιαγραφήσαμε μπορεί να ένεργοποιηθεί και να τεθεί σ' εφαρμογή;

Η άπάντηση σ' αυτό τό ερώτημα δεν είναι αυτόνομη.

Στις πολιτικές θέσεις και τις στρατηγικές έπεξεργασίες όλων των κομμουνιστικών κομμάτων αναφέρεται ότι έρχεται ή ώρα της σοσιαλιστικής επανάστασης όταν ώριμάσουν οι ύποκειμενικές συνθήκες. Πράγμα που, από μιά άποψη, αποτελεί μίαν καταπληκτική ταυτολογία. Όσο, ή εκτίμηση για την ώριμότητα των ύποκειμενικών και αντικειμενικών συνθηκών γίνεται από τό επαναστατικό έπιτελείο, δηλαδή την ήγεσία του κόμματος. Και για μίαν εποχή, που για όλόκληρο τον κόσμο υπήρχε ένα και μόνο επαναστατικό κέντρο, υποτίθεται ή ήγεσία της Διεθνούς και άργότερα της Κομινφόρμ, ή εκτίμηση έναπόκειται αποκλειστικά σ' αυτό τό Κέντρο. Στην πράξη, όμως, ή εκτίμηση είναι της αποκλειστικής ευθύνης και άρμοδιότητας της Σοβιετικής Ένωσης, για την οποία συνομολογείται ο πρωταγωνιστικός όλος, και του ΚΚΣΕ, στο οποίο αναγνωρίζεται ή ιδιότητα του κόμματος-όδηγου.

Όσο σ' όλη τη μακρά διάρκεια που πάει από την άνοδο του σταλινισμού, και για πολλά κομμουνιστικά κόμματα, ακόμη και της Δύσης, φτάνει ως τις μέρες μας, δεν θά βρει κανείς πουθενά και για καμιά χώρα του κόσμου μίαν παρόμοια εκτίμηση: ούτε στα χρόνια της Διεθνούς ούτε άργότερα. Κι ωστόσο πολιτικές κρίσεις υπήρξαν σωρό, γενικές λαϊκές κινητο-

ποιήσεις επίσης, μέχρι και καθολικές ξεγέρσεις. Ἀκόμη και πετυχημένες ἐπαναστάσεις πραγματοποιήθηκαν με τὴν ἡγεσία κομμουνιστικῶν κομμάτων ὅπως στὴ Γιουγκοσλαβία, τὴν Κίνα ἢ τὸ Βιετνάμ. Γιὰ καμιά ἀπ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις, τὸ παγκόσμιο ἐπαναστατικό καθοδηγητικό κέντρο δὲν ἐκτίμησε ὅτι εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ κατάλληλες ὑποκειμενικὲς καὶ ἀντικειμενικὲς συνθήκες.

Ἄλλὰ περὶ τίνας πρόκειται; Ἡ ρῆση περὶ ὠριμότητας τῶν ὑποκειμενικῶν καὶ ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν μέσα στὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες, συμπεριλαμβάνει τὸν εὐνοϊκὸ συσχετισμὸ τῶν διεθνῶν δυνάμεων. Συναντᾶμε ἔτσι τὸν παράγοντα Σοβιετικὴ Ἐνωση. Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ δύναμη τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἔχει μειωθεῖ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἐπέμβει ἀπὸ τὴ μιά μεριά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ δύναμη τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου ἀφενὸς ἔχει αὐτὴ καθαυτὴ αὐξηθεῖ, ἀφετέρου ἔχει μεγαλώσει ἢ ἐπιρροή του, στὴ συγκεκριμένη χώρα.

Ἡ μελέτη τῶν στρατηγικῶν κειμένων τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων – καὶ ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθῶ σὲ καμιά ἰδιαίτερη περίπτωση γιατί ὅλες εἶναι πανομοιότυπες – δείχνει ὅτι ὑπάρχει ἓνα κρίσιμο σημεῖο: ὁ ρόλος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, ἢ ἡ ἐνεργοποίηση τῆς στρατηγικῆς τῆς ἐφόδου. Σ' αὐτὴ τὴν, ἀφατη, κατὰ κάποιο τρόπο, στρατηγικὴ, ὠριμες εἶναι οἱ συνθήκες ὅταν ὑπάρχει ἀκτινοβολία τῶν κατακτήσεων τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου, ὅταν ἡ ἀκτινοβολία αὐτὴ ἔχει πάρει τέτοιες διαστάσεις ὥστε μεγάλες δυνάμεις πλέον πιστεύουν σ' αὐτήν, ὅταν, ἀκόμη, ἡ ἴδια ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἔχει τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα νὰ δράσει, τουλάχιστο σὰ δύναμη ἀποτροπῆς τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἐπέμβασης, πράγμα πού τελικά μόνο ἡ ἴδια μπορεῖ νὰ τὸ κρίνει. Τότε λοιπὸν ἡ κωφορῶμενη ἐπανάσταση, ἔχοντας ἰδεολογικὸ ὄραμα γιὰ τίς μάζες, (δηλαδή τὸ μοντέλο σοσιαλισμοῦ πού προβάλλει ἡ ΕΣΣΔ), ἐφόσον τὸ ὄραμα αὐτὸ ἔχει διαδοθεῖ πλατιά στὶς μάζες καὶ μὲ βάση αὐτὸ ἔχουν ὀργανωθεῖ, ὅταν ὑπάρχει ἓνα κόμμα πού ὀδηγεῖ καὶ καθοδηγεῖ τὴ λαϊκὴ διαθέσιμότητα καὶ, τέλος, ὅταν ἡ ἐπανάσταση ἔχει καλυμμένα τὰ νῶτα της καὶ μπορεῖ νὰ λάβει δραστικὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ στρατόπεδο, τότε καὶ μόνο τότε, ἢ κατὰσταση, σύμφωνα μὲ τὴν πεμπτοσύνη αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς, εἶναι ὠριμὴ καὶ ἡ γενικὴ ἐφοδος γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας, μὲ τὴ μορφή ἐξέγερσης, γενικῆς ἐπαναστατικῆς ἀπεργίας ἀκόμη καὶ ἐκλογικά, εἶναι δυνατὴ.

Ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ ἔχει ἓνα κρίσιμο σημεῖο: ὅτι ἡ ἐκτίμηση γιὰ τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στὴ δοσμένη κοινωνία δὲν ἐναπόκειται στὸ ἴδιο τὸ κίνημα τῆς χώρας ἀλλὰ στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Τὰ κινήματα ἔτσι καὶ τὰ ΚΚ ἀπαλλοτριώνονται ἀπὸ τίς κύριες πολιτικὲς τους εὐθύνες καὶ λειτουργίες. Ἀπολιτικοποιοῦνται ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὡς τὴ βάση. Τὸ ἀποτέλεσμα ὁμως ἱστορικά ὑπῆρξε ἡ ἐξάρτηση τῶν ΚΚ ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ἐπαναστατικὸ κέντρο καὶ ἡ ὑπαγωγή τους στὶς ἀνάγκες τῆς σοβιετικῆς πολιτικῆς. Γιὰ τὴ ΕΣΣΔ, γιὰ λόγους πού ἀφοροῦσαν τὰ κρατικά της συμφέροντα, τὰ καταδίκαζε στὴ στάση ἀναμονῆς καὶ τὰ μετέτρεπε σὲ ἐξωτερικὲς, μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, δυνάμεις στήριξης

καὶ ὑπεράσπισης τοῦ σοσιαλιστικοῦ στατοπέδου. Κάποτε μάλιστα αὐτὸ λεγόταν καὶ ρητά: τὸ πρῶτο καθήκον τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων καὶ τῶν κομμουνιστῶν εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ κατὰσταση αὐτὴ σήμερα, σὲ γενικὲς γραμμὲς, τείνει νὰ ξεπεραστεῖ. Τὸ ρεῦμα τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ, ἂν κάτι σημαντικό ἔχει προσφέρει στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Εὐρώπης εἶναι ὅτι, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀποδεσμεύει τεράστιες λαϊκὲς μάζες ἀπὸ τὴ μέγγενη τῆς ἀναμονῆς καὶ τίς στρέφει πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς ταξικοὺς-κοινωνικοὺς ἀγῶνες. Ὡστόσο, παρὰ τίς ερωγμὲς τῆς αὐτῆς ἢ στρατηγικῆς δὲν ἔχει πάψει νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ ἐπενεργεῖ ἀποδιοργανωτικά. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἀφγανιστάν τὸν τελευταῖο καιρὸ εἰκονίζει ἀρκετὰ καλά τὴν ἀνθεκτικότητα αὐτοῦ τοῦ παλιοῦ μοντέλου, ἀλλὰ καὶ ὑπογραμμίζει τίς τεράστιες προσπάθειες, πολιτικὲς καὶ θεωρητικὲς, πού χρειάζονται γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ ὀλοκληρωτικά.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ συναντᾶμε τὴ δραστικότερη καὶ μακροβιότερη ἐπίδραση τοῦ σταλινισμοῦ πάνω στὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, ἴσως πολὺ πῶς δραστικὴ, ἂν καὶ ὀμῶρορη, μὲ τὸ χαρακτῆρα κόμματος πού ὁ σταλινισμὸς κατάφερε νὰ ἐπιβάλλει, τὴν καθιέρωση μιᾶς ὀρισμένης ἐσωκομματικῆς ζωῆς, τὴν ἐπιλογὴ ἑνὸς ὀρισμένου πολιτικοῦ προσωπικοῦ πού συνεχῶς ἀναπαράγεται στὴ βάση τῆς ἀρχικῆς μήτρας κ.λπ. Κάπως ἔτσι, καὶ ἀντιπαρέρομαι τὰ τεράστια ἱστορικά προβλήματα πού θέτει αὐτὴ ἡ διατύπωση, τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, ἀπὸ δυνάμεις καὶ πρωτοπόρα στοιχεία τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, μετατράπηκαν σὲ δυνάμεις στήριξης τῶν κρατικῶν συμφερόντων τῆς ΕΣΣΔ. Ὅχι βέβαια μὲ τὴ βοήθεια πρακτόρων καὶ

κομματικῶν ἀσυνομιῶν ὅπως τό θέλει μιά παλιά ἀντικομμουνιστική παράδοση. Ἄλλὰ μέ τήν ἐσωτερικήν στή ἐπιμέρους κομμουνιστικά κινήματα τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ σταλινισμού, τόν ἐγκλιματισμό τῶν βασικῶν γνωρισμάτων πού μάλιστα στά χρόνια τοῦ τιτάνιου ἀγώνα τῆς ἀντιφασιστικῆς ἀντίστασης ἐνισχύθηκαν, ἐκλαϊκεύτηκαν, ἀπέκτησαν λαϊκή βάση καί ἀπήχηση πού ξεπέρασε τά ὅρια τοῦ κόμματος. Τότε ἦταν πού ὁ σταλινισμός δέθηκε μέ δεσμούς αἵματος γι' αὐτό καί πήρε τή θέση λυτρωτικῆς ἰδεολογίας, κι ἄς θεωροῦμε σήμερα, ὅσοι τέλος πάντων τό θεωροῦμε, ὅτι δέν ἔχει νά κάνει μέ τή λυτρωτική φύση τοῦ μαρξισμού καί τοῦ σοσιαλισμοῦ. Καί σάν ἐγκλιματισμένη ἰδεολογία πού ἦταν ὁ σταλινισμός – καί ὄχι δύσμορφη ἐκβάλαση ὅπως εἶπαν – ἔθρεψε καί θρέφει συνεχῶς στό ἐσωτερικό τῶν κινήματων τούς ἰδεολογικούς καί τούς ὀργανωτικούς ὁρους ἀναπαραγωγῆς του.

Ἄς ξαναρθοῦμε ὁμως στή στρατηγική τῆς ἐφόδου τονίζοντας ἓνα σημεῖο. Ἡ κριτική της ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ πραγματικοῦ πολιτικοῦ νοήματός της πού, ὅπως προσπάθησα νά δείξω, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ὑπαγωγή τοῦ κινήματος στίς ἀνάγκες τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Ἡ κριτική τοῦ Πουλαντζά δείχνει πῶς ἡ ἐργαλειώδης ἀντίληψη γιά τό κράτος καί ἡ σύνδρομη περιφρόνηση τῶν θεσμῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, (θεσμῶν πού καθιερώνουν μιά κάποια ἀντικειμενικότητα στίς σχέσεις κράτους-πολίτη ἀκόμη καί στό πλαίσιο τῆς μεταβατικῆς περιόδου τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπου τό κράτος ἀκόμη ὑπάρχει καί δέν ἔχει μετατραπεί σέ ἄμεση κοινωνική δύναμη), ὁδηγοῦν ἀναγκαστικά σέ ἓνα μοντέλο στρατηγικῆς ἀκίνησιος ἢ πραξικοπηματικοῦ ἀκτιβισμού. Θά πρέπει ὁμως νά πάμε ἀκόμη πιό πέρα. Καί νά δοῦμε ὅτι αὐτή ἡ στρατηγική ἀκίνησιος σημαίνει ἐσωτερικήν στή ἓνα κίνημα τῆς πίστεως ὅτι μόνο μέ τή συνδρομή τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης μπορεῖ νά ὑπάρξει ἡ ἀντικαπιταλιστική ῥήξη.

Καί αὐτή εἶναι κατά τή γνώμη μου ἡ πιό ὀλέθρια συνέπεια τοῦ σταλινισμού καί τῆς στρατηγικῆς τῆς ἐφόδου. Γιατί τό λαϊκό κίνημα ἀντί νά βασίζεται στίς δικές του δυνάμεις πού ἀναδεικνύει ἡ ταξική πάλη, ἀντί νά δρᾷ γιά τήν ἐνότητά του καί τή μαζικότητά του, ἀντί νά παλεῦει γιά τό μετασχηματισμό τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν πρίν ἀπό τήν φάση τῆς μεγάλης ῥήξης, βρίσκεται πάντα πίσω ἀπό τήν πραγματικότητα, ἐγκλωβίζεται στήν ἀναμονή τῶν εἰνοϊκῶν συνθηκῶν πού δέν εἶναι ἄλλες ἀπό τήν ἐνδυνάμωση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, τήν ἀκτινοβολία τῶν κατακτήσεων τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου, ὅταν δέν εἶναι πολύ ἀπλά ἡ πίστη στόν σύγχρονο Ἀγαθάγγελο: δηλαδή τό πλησίασμα τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ, κατά τό πρότυπο ὀρισμένων λαϊκῶν δημοκρατιῶν στό τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Βρισκόμαστε ἔτσι μακριά ἀπό τή μαρξιστική προοπτική καί τό δημοκρατικό σοσιαλισμό. Ὅπως τονίζει ὁ Πουλαντζάς, συνεχίζοντας τίς ἀναλύσεις τῶν κλασικῶν τοῦ μαρξισμού πρέπει νά ἔχουμε μιά *συνολική προοπτική θεώρηση γιά τό μαρξισμό τοῦ Κράτους, θεώρηση πού περιέχει δύο στενά συναρθρωμένες μεταξύ τους διαδικασίες: τό ριζικό μετασχηματισμό*

τοῦ κράτους καί ταυτόχρονα τήν ἀνάπτυξη τῆς ἄμεσης δημοκρατίας στή βάση. Ἡ προοπτική αὐτή συνιστᾷ τό στρατηγικό στόχο. Ἄν ὁμως ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, τότε ἡ πίστη στόν πρωταγωνιστικό ρόλο τῆς ΕΣΣΔ ἀποτελεῖ φενάκη καί ἀποπροσανατολισμό τουλάχιστον ὡς πρὸς τό κύριο: τήν ἀπονέκρωση τοῦ κράτους. Πλῆν κι ἂν πιστέψουμε ὅτι στίς χῶρες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως λέχτηκε, ὁ μαρξισμός τοῦ κράτους περνάει μέσα ἀπό τό δυνάμωμά του.

Ἡ κριτική, πολιτική καί θεωρητική, αὐτῆς τῆς ἀντίληψης θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ξεκολλήσουμε ἀπό μιά παράδοση πού παραγνοῖζει, σέ τελευταία ἀνάληψη, τά κινήματα κοινωνικῆς κριτικῆς, παλιά καί νέα, καί μόνο πολιτικές καταστροφές ἔχει προκαλέσει. Γιατί αὐτό πού λέμε ὁ μέσος ἄνθρωπος προβάλλοντας τό διωμένο παρελθόν στό παρόν του καί τό μέλλον του, ἀναπλάθοντας μιά ὀρισμένη ἱστορία γεμάτη καταστροφές καί ἀναγνωρίζοντας στά σημερινά πολιτικά σχήματα ὅλα τά βασικά γνωρίσματα πού τοῦ ἀνακαλοῦν τίς εἰκόνας τῆς καταστροφῆς, τῆς ἀνεπάρκειας καί τῆς ἀκίνησιος, στρέφεται πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις.

Τό πρόβλημα λοιπόν συνοψίζεται, μέ τά λόγια τοῦ Πουλαντζά ὡς ἔξης: «*Πῶς θά συλλάβουμε τή δυνατότητα γιά ἓνα ριζικό μετασχηματισμό τοῦ κράτους, συναρθρώνοντας τήν διεύρυνση καί τήν ἐμβάθυνση τῶν θεσμῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας καί τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν μέ τήν πλατιά ἀνάπτυξη μορφῶν τῆς ἄμεσης δημοκρατίας στή βάση καί τή γονιμοποίηση αὐτοδιαχειριστικῶν ἐστιῶν;*» Ἐδῶ ἐντοπίζονται τά οὐσιαστικά στρατηγικά προβλήματα τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου πρὸς τό σοσιαλισμό καί τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀπό τήν ἀπάντηση πού θά πᾶρον τά ἐρωτήματα αὐτά ἐξαρτᾶται ἡ νέα πορεία τοῦ σοσιαλισμοῦ: ἀπό τήν ἀπάντηση πού θά δώσει δηλαδή ἡ ταξική πάλη. Γιατί ἄλλος δρόμος δέν ὑπάρχει ἀπό ἐκεῖνον πού χαράζουν οἱ λαϊκοὶ ἀγῶνες.

ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ «ΠΟΛΙΤΗ»

Ἡ αὐτοχειρία τοῦ νέου Ἀνάχαρη

ἢ
Ἑλληνες προοδευτικοί
διανοούμενοι
μεταναστεύοντες
πρὸς ἀναζήτησιν
μῆς καλυτέρας μοίρας
ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ

τῶν Δημήτρη Ἀρμάου
καὶ Φώτῃ Μωρόγιαννη.

Γράφουν σοφοὶ ἄντρες πολλοί, γράφουν τυπογράφοι ντόπιοι καὶ ξένοι διαβασμένοι γιὰ τὴν Ἑλλάδα – ἓνα πρῶμα μόνον μὲ παρακίνησε κ' ἐμένα νὰ γράψω, ὅτι τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοὶ καὶ ἀμαθεῖς καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλεόν μικρότεροι ἄνθρωποι· ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσωμεν ἐδῶ. Τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλάμεν κ' ὅλοι μαζί καὶ νὰ μὴν λέγη οὔτε ὁ δυνατός «ἐγώ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγη ὁ καθεὶς «ἐγώ»; Ὅταν ἀγωνιστῇ μόνος του καὶ φκειάσῃ ἢ χαλάσῃ, νὰ λέγη ἐγώ· ὅταν ὁμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκειάνουν, τότε νὰ λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε εἰς τό «ἐμεῖς» κ' ὄχι εἰς τό «ἐγώ». Καὶ εἰς τό ἐξῆς νὰ μάθωμεν γνώση, ἂν θέλωμεν νὰ φκειάσωμεν χωριόν, νὰ ζήσωμεν ὅλοι μαζί.

(Μακρυγιάννης, Ἀπομνημονεύματα, «Ἐπίλογος», φωτοτυπικὴ ἔκδοση τῆς πρώτης, χ.χ. καὶ λοιπὰ στοιχεῖα, πρόλογος – ἐπιμέλεια: Γιάννη Βλαχογιάννη).

Προλεγόμενα

Λόγος γιὰ προσφορά στέγης, ἀπὸ μέρους ἑνὸς πολιτικοῦ περιοδικοῦ, στὴ λογοτεχνία.

Στὸ τεῦχος 31 (Δεκέμβριος 1979) ὁ *Πολίτης* δημοσίευσε ἀνακοίνωση («Ὁ λογοτεχνικός Πολίτης», σ. 15) πού σύμφωνα μ' αὐτὴ θά προσφέρει – οργανωμένα πιά σέ ἀνεξάρτητο τμῆμα του – μερικὲς σελίδες στὸ χῶρο τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου (πρωτότυπου ἢ μεταφράσματος), τοῦ λογοτεχνικοῦ μελετήματος καὶ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ἡ πράξη αὐτὴ μᾶς βρῖσκει ἐπιφυλακτικούς, ἴσως καὶ ἀντίθετους καὶ (πάντως) ἀρκετὰ θλιμμένους. Καὶ σ' αὐτό πάνω θά ἐξηγηθοῦμε.

Ὁ *Πολίτης* πρωτοεμφανιζόμενος (τό Μάη τοῦ '76) εὐαγγελίστηκε κάποιο περιεχόμενο πού ἀναφερόταν στὴ ζωντανή μαρξιστικὴ σκέψη. Αὐτό καθοριζόταν ἀπὸ τὴν «πολιτικὴ ἀφετηρία» τοῦ περιοδικοῦ, ἔτσι ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τὴ Γραμματεία καὶ τὴ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ του, στὸ πρῶτο τεῦχος: «ὀρίζεται κυρίως ὡς πρὸς τὰ σημεῖα τῆς πού ἀποκλείονται». Καὶ

σημεῖα τέτοια στάθηκαν (ὅπως προέκυψαν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ περιοδικοῦ, πού ἀκολούθησαν): ἡ κάθε λογῆς συντήρηση στὸ στοχασμό, ὁ πολιτικὸς δαλτωνισμός, ἡ μαρξιστικὴ δογματικὴ (σέ ὅποιαδήποτε ἐκφραστῆς), ἡ ἔθελουφλία, ἡ ἀστηριοσκλήρυνση, ἡ ἀνευθυνότητα, οἱ ἀναχρονιστικὲς θέσεις, ἐκτιμήσεις, προτάσεις, ἐπιλογές καὶ – κύρια καὶ πρωταρχικά – ἡ κάθε λογῆς ἀπάθεια.

Οἱ ἀρχές αὐτές, ἴσως, δέν ξεχάστηκαν. Ἄλλ' ἀπωθήθηκαν μπροστά σ' ἓνα φαινόμενο πού θά τό λέγαμε – μ' ἐλάχιστα περιθώρια λάθους – «ἀποτελμάτωση» τῆς μαρξιστικῆς διανόησης (πού δυνητικά καλύπτει καὶ προβλέπει στὸ σχῆμα του ὁ *Πολίτης*). Πιστεύουμε πῶς αὐτό τό ἐπίσημο ἀνοιγμα στὴ λογοτεχνία ἀποτελεῖ δηλωτικὸ σημάδι τῆς ἀπόθησης μπροστά στὸ φαινόμενο πού κατονομάστηκε.

1. Ἡ «ἀποτελμάτωση» τῆς μαρξιστικῆς διανόησης

Θά πρέπει νὰ εἰπωθεὶ πῶς μιλώντας γιὰ μαρξιστικὴ διανόηση, σή-

μερα και στην Ελλάδα, δεν περιλαμβάνουμε στο χώρο της τή μικρή δρόμα σιωπηλών χειροκροτούν της δογματικής περιοχής μέσα και γύρω από το ΚΚΕ. Διανοούμενος, σημαίνει - κυρίαρχα - διαπλασσομένος. Και κάθε - σκεπτόμενος, βέβαια - άνθρωπος που υπόκειται σε μία σειρά διαδικασιών διάπλασης και διαρροής, *ἀμφισβητεί*. Αυτή του ή ἀμφισβήτηση αποτελεί το μόνο ευδιάκριτο γνώρισμά του.

Ουσιαστικά λοιπόν, μιλάμε για τους διανοούμενους του *Πολίτη* (και δεν θά θέλαμε να δάλουμε στην ίδια μοίρα τον κ. Μαρωνίτη και τον κ. Μπαλτά - κ. Μπαλτά, περάστε έξω σας παρακαλούμε). Μ' αυτή την περιχράκωση, συγκεκριμενοποιείται ή ομάδα, που δεχόμαστε ότι παρουσιάζει τά συμπτώματα της «ἀποτελμάτωσης» (χωρίς, βέβαια, να καθιστούμε ισόπεδη την άποψή μας). Ταυτόχρονα, αναφερόμαστε και σ' όλους τους ομογάλακτους με τους «πολιτικούς», «έξωπολιτικούς» διανοούμενους.

Ια. Η Πενία

Πρόκειται για «έντός των τειχών» σύμπτωμα, διαμορφωμένο με στοιχεία «έντός και εκτός των τειχών». Εκφράζεται στην άπουσία ατόμων, στην έλλειψη εργαλείου έρευνας και συλλογιστικής και στη σύγχυση των εικόνων της ελληνικής κοινωνίας.

ΙαΙ. Άπουσία ατόμων

Η ελληνική διάνοηση, μπορεί να λογαριαστεί σά μία μειονότητα πού, ολοένα και ταχύτερα, αποδεκατίζεται. Και όσοι απομένουν, αδρανολοιούνται, αποδυναμώνονται και, όχι σπάνια, πέφτουν σε μαρασμό. Τό φαινόμενο είναι πλατιά διαδεδομένο αλλά, όπωσδήποτε, υπάρχουν και έξαιρέσεις. Σύμφυτο μέ μία σειρά αλλαγών και ανακατατάξεων, προδόντων δύο παράλληλων κινήσεων: μίας δεξιάς αυτοαμυντικής, πού εμφανίζεται παντοδύναμη (όντως και κάτ' επίφαση) και μίας άριστεράς άπολυ-

μένης στην αυτοάφεση (ώς τό σημείο ταύτισης μ' ένα προπολεμικό καρωτακισμό).

ΙαΙΙ. Έλλειψη εργαλείου

Πλήρης έκφραση: έλλειψη εργαλείου, κατάλληλου για έπιστημονική έρευνα, μέ σωστή διαδικασία, μέθοδο και συμπερασματολογία. Τό εργαλείο αυτό υπάρχει δυνητικά (έπιστημονικός μαρξισμός) και θεωρητικά. Όμως έλάχιστο χρησιμοποιήθηκε και, κατά τά φαινόμενα, τείνει να εγκαταλειφθεί ολοτελώς (βλέπε και τό άρθρο πού παρακάτω θά σχολιάσουμε). Στη θέση του ακούγονται κραυγές απογοητευμένων, κραυγές άγνωσμένων, κραυγές ναρκίσεων, κραυγές για τίς κραυγές. Η άμέθοδη αναρθρολογία δεν είναι τό καλύτερο υποκατάστατο μίας τέτοιας ζημιατικής έλλειψης.

ΙαΙΙΙ. Σύγχυση των εικόνων

Πρόκειται για μία σύγχυση πού δεν είναι έπιστημονικά δυσανάγνωστη. Τά όρια της δυσκολίας μπορεί να προσδιορίζονται από συνθήκες πού ήδη αναφέρθηκαν (οί δύο παράλληλες κινήσεις) όμως από ένα σημείο και πέρα όφειλονται (έτσι πλατιά πού κρυσταλλώθηκαν) σε ίδιες ευθύνες της άριστερής διανόησης (έλλειψη εργαλείου).

Ιβ. Η περιθωριοποίηση της διανόησης

Ένα σύμπτωμα «εκτός των τειχών»: ή διάνοηση πραγματικά δεν έχει ευθύνες. Όσοι διανοούμενοι, μέσ στην άριστερά, δεν συμπεριλαμβάνονται στο «περιθώριο» - γιατί, άπλουστατα, δεν είναι διανοούμενοι - πρέπει να έχουν ευθύνες (κ. Μπαλτά, περάστε μέσα) και άρκετές τύψεις.

Ό δογματισμός εμφανίζεται και παρέχει τά αίτια και τίς άφορμές για τούτη την περιθωριοποίηση, και σά κόμματα πού διαφοροποιούνται από τό ΚΚΕ και τούς άριστεριστές (έξω από μερικές

ομάδες), ίδια καθώς και σ' αυτούς τούς δύο χώρους (όθεν έλκουν και την καταγωγήν).

ΙβΙ. Άδυνατότης στεγάσεως

Η ανανεωτική άριστερά (έτσι παρουσιάστηκε), ίδια καθώς τά δογματικά κόμματα πού κατάγγειλε, άπόκλεισε από την πολιτεία της τούς διανοούμενους μέ τίς πολύ γνωστές και άρχέγονες μεθόδους, για να τούς περιορίσει στην κενολογία και τόν αυτοέξουτελισμό (υπάρχουν και περιπτώσεις αυτοέξουτελισμού ενός διανοούμενου, όταν γίνεται ύποψήφιος βουλευτής επικρατείας - και μόνο τ' όνομά του άποτελεί, άσχετα μέ την αξία του αδιάβαστου έργου του, λαϊκισμό). Άλλοτε πάλι, ή ίδια ή ανανεωτική άριστερά δίνοντας στέγη σε κάποιους διανοούμενους τούς άποστέωσε, τούς άπαλλοτρίωσε, τούς απονέκρωσε διά της μεθόδου της περιέξεως, της εργασιοθεραπείας. Κάθε σκληροπυρηνικό ανταγωνίζεται ό,τι καινούτομο, νεωτερικό, νέο, έπαναστατικό. Τέτοια ή φύση του.

ΙβΙΙ. Στεγανοποίηση των διανοούμενων

Γενικά οί διανοούμενοι στην παρουσία τους σάν *στρώμα* μέσα στο κοινωνικό σύνολο, εμφανίζονται στεγανοί, άπροσπέλαστοι και διωσάμενοι πρós τή μάζα των «τηλεθεατών». (Τό φαινόμενο της διάστασης αυτής δεν εμφανίζεται στή «διάνοηση» της δογματικής άριστεράς όπου είναι άλλωστε «άφύσικο». Όμως μη όντας *τωρινό* και *προόκαιρο*, συνδυάζεται μέ την πάγια τακτική των μέχρι σήμερα σκοταδιστικών καθεστώτων σά ζητήματα της παιδείας και της «καθ' όλου» ενημέρωσης). Η άναγκαστική αυτή απομόνωση έχει θιγεί σε πλήθος διακηρύξεις και προσωπικές έξομολογήσεις, καθώς και σε λογής πρακτικές (ό Γ. Βέλτοος τύπωσε ποιητική συλλογή).

Κι έτσι, ή στέρηση του λόγου από τούς διανοούμενους καταλήγει για τούς «τηλεθεατές» σ' έκμηδέ-

νιση του λόγου (κι αφού «ή σκέψη σχηματίζεται στο στόμα» κατά τον Jaga, και σ' εκμηδένιση της σκέψης).

ΙΒΙΙΙ. Μικροψυχία των διανουμένων

Σύγκεται στά εξής «χαρακτηρολογικά» στοιχεία τους:

i. Νιώθουν έναν βάσιμο και βασικό μετωρισμό ανάμεσα στην κατάσταση ρευστότητας (προσοδοκίων και εξέλιξεων – μ' όλη την πίστωση χρόνου πού τούς παρέχουν) και στην αυτονομία και τον αυτοκαθορισμό της σιωπής.

ii. Έχουν την ανάγκη της πρόσβασης στο διάλογο και στις αποφάσεις (όσο και σ' αυτήν την πρακτική) με προδιαγραφές προσφοράς κι εμπιστοσύνης.

iii. Γυρεύουν μίαν κάποια ανταπόδοση στην όποια προσφορά τους, μιά κάποια ήθικη επιβεβαίωση και – ίσως-ίσως: γιατί όχι; – μιά κάποια πρόσδο (= τοποθέτηση στον άξονικό χώρο των διευθετήσεων).

iv. Απαιτούν τό υλικό και τό περιθώριο της άσχολίας τους, της μέριμνάς τους, της ζωτικής τους φροντίδας.

«Κάθε διανοούμενος, κρύβει μέσα του έναν μικροαστό» (L. Althusser). Και πρέπει νά τό σεβαστούμε.

2. «Πολίτης» και λογοτεχνία

Τή σχέση – ουσιαστική άλλωστε – των πολιτικών διανοουμένων μέ τή λογοτεχνία και τίς υπόλοιπες τέχνες, υπέβαλε κι εμφάνισε καταφάνερα ο Πολίτης. Σέ μιά σειρά δημοσιευμάτων ποικίλου περιεχομένου κι από αξιόλογους μελετητές κάθε περιοχής. Τή λογοτεχνία, είναι ή αλήθεια, τήν πρόσεξε ιδιαίτερα, παράλληλα μέ τήν καθαντό πορεία του.

2α. «Πολίτης» και μαρξιστική σκέψη

Στό ζήτημα αυτό δέ θά 'πρεπε νά γίνει ανάπτυξη: πρόκειται για τήν ουσία και τό κύριο έργο του περιδικού. Όμως θά γίνει μιά σύντομη αναφορά, εξαιτίας ενός δημοσιεύματος πού φαίνεται νά είναι κι επίσημη αυτοπαρουσίαση της Γραμματείας και της Συντακτικής Έπιτροπής του.

2αΙ. Κάποιοι υπερφίαλοι

Στό τεύχος 3-4 (Ιούλιος – Αύγουστος 1976, σσ. 5-9) του Πολίτη (στή στήλη του «Διά γυμνού όφθαλμού»), δημοσιεύθηκε τό άρθρο του κ. Άριστειδη Μπαλτά «Μιά πρόκληση (ή πρόσκληση)». Μέ τή συμπλήρωση του τρίτου τόμου του περιοδικού (τεύχος 23, Δεκέμβριος 1978) ή «πρόσκληση» του κ. Μπαλτά, αναδημοσιεύεται μέ τίτλο «Μιά πρόσκληση (ή πρόκληση)» στερημένη από ένα πρώτο της τμήμα (σσ. 2-5), προλογισμένη από τή Σύνταξη μ' ένα κείμενο άποδοχής των άπόψεων «σχετικά μέ τό ρόλο των προοδευτικών διανοουμένων» πού εκφράζει. Επίσης στό τεύχος 24 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1979) στην πικραμένη έπιστολή του κ. Κ. Λόη, πού σχολιάζει τό αναδημοσιευμένο (στό τεύχος 23) άρθρο του κ. Μπαλτά, παρατίθεται άπάντηση του τελευταίου (μέ τίτλο «Τρία έρωτήματα μετά από "μιά "άπάντηση"») όπου αναδημοσιεύεται και τό πρώτο τμήμα του άρθρου του πού είχε περικοπεί στην αναδημοσίευσή του στό προηγούμενο τεύχος. Γιατί τόσες λεπτομέρειες; Γιατί αυτές τίς λεπτομέρειες τίς θεωρούμε ένισχυτικά στοιχεία της άποψής μας, πού σύμφωνα μ' αυτήν τό άρθρο του κ. Μπαλτά πράγματι αποτελεί κείμενο επίσημης άποδοχής άπ' τή μεριά του Πολίτη. Παρά τή σκανδαλιστική παρουσία των «μαύρων όπών» στην άπάντηση του κ. Μπαλτά προς τόν κ. Κ. Λόη, έμεις θά μιλήσουμε για τήν «επίσημη θέση» του περιοδικού όπως εκφράζεται στην «πρό(σ)κληση» του τεύχους 2-3.

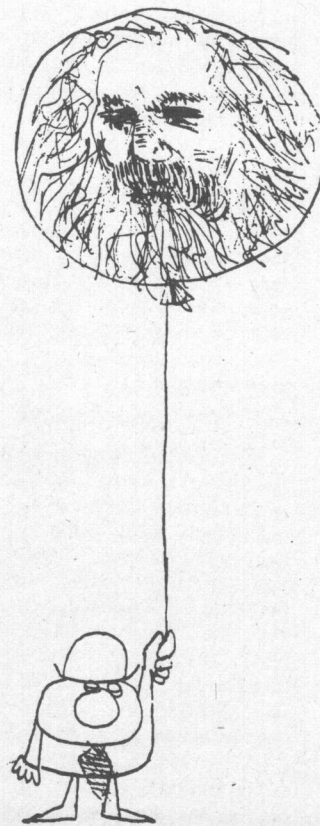
i. Διαφοροποιούνται – μέ εμφανή άτσαλία – οί κοινοί άγώνες των εργαζομένων (συμπεριλαμβανομένων και των διανοουμένων). Η διαμαρτυρία για τήν προσχώρηση («βαρβαρική εισβολή») των εργατών στους χώρους πού μονοπωλούσαν, ως ένα στάδιο, οί πνευματικά εργαζόμενοι («φοιτητές, επιστήμονες, στελέχη των πολιτικών κομμάτων») φτάνει σ' επίπεδα «έκλεκτισμού» και υπερφίαλου «άριστοκρατισμού» και ως τήν πλήρη διάσταση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας μέσα στην έπαναστατική – μακροπρόθεσμα και βραχυπρόθεσμα – δράση, δηλαδή φτάνει ως έναν θεμελιώδη αντιμαρξισμό (πού πρέπει δυστυ-

χώς νά τόν αναγνωρίσουμε σάν άσυνείδητο).

ii. Παρουσιάζεται μιά περίεργη και ιδιάζουσα διάθεση ιδιοποίησης χώρων-συμβόλων ενός «πάλαι ποτέ» παλλόμενου λαϊκού κινήματος. Δηλαδή μιά χωροκαπηλεία, ένας σοβινισμός – σέ τελευταίαν άνάλυση – , έκπληκτικής θρασύτητας.

iii. Έμφανίζεται μιά έπιδεικτική – κι άπαράδεκτη γι' αυτό τό λόγο και μόνο – υπερκατανάλωση της προσωπικής άντωνυμίας, μιά περιουτολογία (άραγε ο πληθυντικός δηλώνει πλήθος ή μεγαλοπρέπεια – τή μεγαλοπρέπεια του πλήθους;). Πέντε φορές και σέ διάφορες πρώτες του πληθυντικού συναντιέται ή έκφραση «έμεις, οί προοδευτικοί διανοούμενοι»... Για νά μή λογαριάσουμε τήν άκατάσχετη χρήση των κτητικών.

Η σύγκριση των πτώσεων στό κείμενο αυτό θυμίζει τήν – τόσο μοιραία για τό μέλλον των στίχων του – σύγκριση του Σούτσου, μεταξύ αυτού και του Μακρουγιάννη (πού ή προμετωπίδα, παρ-

μένη από τό έργο του, τώρα απο-
κτᾶ νόημα): «Όσον γνωρίζω νά
στρέφω έγώ τήν σπάθην...»

iv. Ἡ σύγχυση τῶν εἰκόνων στό
«μή περαιτέρω». Παντελής ἔλλειψη
ἐργαλείου. Καί θανάσιμη ἀμάθεια.

v. Ἐπανάσταση: «Ἦσυχη ἀντι-
στασιακή συνείδηση» ὀνομάζεται.
Κενοδοξία λοιπόν καί μικροαστι-
κός κομπορμισμός.

vi. Ἐκπτώση τοῦ αἰμάσσοντος
προβληματισμοῦ σέ «φετερουγι-
σματα τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ τῆς ση-
μερινῆς προοδευτικῆς διανόησης».

vii. Ἐφησυχασμός γιά τήν
ἐξέλιξη καί τά συμβαίοντα «στό
προσκήνιο τῆς καθημερινῆς, κανο-
νικῆς, ρυθμισμένης καί πολιτικο-
ποιημένης ζωῆς μας, στό κέντρο
τῆς Ἀθήνας». Ἐνάντια στήν ἀπο-
κέντρωση τάχα; ἢ ταύτιση μέ τήν
πολιτική ἐθελουφλίας τῆς δεξιᾶς,
στόν τόπο μας;

viii. Τέλος ἡ – συνάδουσα μέ τή
σύγχυση καί τόν παροπλισμό –
ἀπολυτότητα μιᾶς ματαιοδοξίας,
χωρίς ὄρια καί ντροπή, προΐσταται
διακηρύσσοντας πώς ἡ «ἦσυχη
συνείδησή μας», ὡς διανοουμένων,
μᾶς παρηγορεῖ πώς στά χρόνια τῆς
χούντας καί παλαιότερα ἀποδεί-
ξαμε ἔμπρακτα τήν προοδευτικό-
τητά μας καί ἄρα «εἰς τό διηνε-
κές», «ἐς αἰεί». (Μετά ταῦτα, κ.
Παπανούτσε, σᾶς δίνουμε τά δια-
πιστευτήριά μας...).

2αII. Ἡ ἀπάθεια

Τίς περισσότερες φορές, στό
περίγραμμά της ἐνσαρκώνεται μιᾶ
κατάσταση «ἐκτάκτου ἀνάγκης».
Ἐκφράζεται μέ τίς ὀκτώ παρα-
πάνω ἐνδείξεις.

Οἱ τρόποι πού περιέροχεται κα-
νεῖς στήν ἀπάθεια (= διαστολή
μυῶνων παθολογικοῦ χαρακτήρα)
εἶναι πολλοί καί διάφοροι:

i. Διάτρηση ἐγκεφάλου, ἀπό
αὐτί σέ αὐτί, μέ πρόθεση «ἀπό τό
ἓνα νά μπαίνουν καί ἀπό τό ἄλλο
νά βγαίνουν». Τό διαμπερές αὐτό
τραῦμα καταστρέφει τούς κοχλίες,
μ' ἀποτέλεσμα τήν ἀπώλεια τῆς αἰ-
σθησης τοῦ χώρου καί τήν ἀστά-
θεια.

ii. Ὑποβιθασμός τῶν ἐπαναστα-
τῶν καθοδηγητικῶν διανοουμένων
σ' ἐπίπεδο οὐρσουλινῶν. Λέγεται
καί «παλιμπαιδισμός» καί ἐμφανί-
ζεται σάν ἀπότοκο τῆς μακροχρό-
νιας ἀποχῆς ἀπό τήν κάθε μορφή
ὀργανωμένης δράσης.

Ἡλία Κ. Δημακάκου – Θανάση Π. Κυριαζόπουλου
ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

ΛΥΚΕΙΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

- Οἱ νέοι
- Ἡ οἰκογένεια
- Ἡ παράδοση
- Ἡ δημοκρατία
- Ἡ πνευματική ἡγεσία
- Ἡ τέχνη
- Ἡ πρόοδος - Ἡ εὐτυχία
- Τό ἄγχος, ἡ μοναξιά
- Ἡ ἀλλοτριώση
- Ἡ διαφήμιση

ΕΚΔΟΤΗΣ Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΘΗΝΑ

Περιέχει:

Θέματα γιά προβληματισμό. Τομές στή σύγχρονη
ζωή μέ καυτά ἐρωτήματα. Δίνονται ἀποσπάσματα ἀπό
κείμενα σύγχρονων, γνωστών Ἑλλήνων καί ξένων
πνευματικῶν ἀνθρώπων, πού ἐκθέτουν τίς ἀπόψεις
τους πάνω σέ θέματα τῆς ἐποχῆς μας.

εκδότης **Ι. Γ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ**
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 15Ε αθήνα
τηλ. 362.33.82

iii. Άσυνειδησία. Σύμπτωμα ιδίων ευθυνών που εμπίπτει στην παραπάνω ανάλυσή μας. Η απάθεια του κ. Μπαλτά φρονούμε ότι δεν εικονίζει κάτι αντίστοιχο με τα συμβαινόντα στο πλάτος της προσφοράς της μεγαλύτερης ομάδας συνεργατών του *Πολίτη*. (Μιά ιδέα θλίψης δέ γίνεται να στριμωχτεί κάπου ή να φιωθεί).

Στήν εικονοπλασία του Παλαμά («Σατυρικά γυμνάσματα», «Δεύτερη σειρά-4», *Άπαντα* - εκδόσεις Μπίρη ή Γκοβόστη - Τόμος 5) ή άριστερή διανόηση του είδους εύκολα ξεχωρίζεται:

*Οί γάτοι λιγεροί στά κεραμίδια
ταιριάζουν έρωτόπαθους γιαρέδες.*

Συνθήκες όλοτελα κωμικοτραγικές. Όσοι ενδιαφέρονται για τήν υπόθεση της μαρξιστικής σκέψης, άς διαβάσουν προσεκτικά, με τά γυαλιά τους αυτή τή φορά, τό άρθρο του κ. Μπαλτά στό τεύχος 2-3. Τώρα που ή μαρξιστική σκέψη κινδυνεύει νά γίνει έργο βιτρίνας, άφορμή έπιδεικτισμού και (για μερικούς υπερευαίσθητους κύκλους) βαρετή άπασχόληση.

«...[Τό λοιπόν, άν θέλετε] νά μάθετε για τή σοδειά του σιταριού, πέφτει συνεχώς από τότες που ό σατανάς φανερώθηκε στό μύλο χαιρετώντας μας ευγενικά. [...] Οί χωριάτες άρχισαν νά άποφεύγουνε τό μύλο κι ό διευθυντής με τή γυναίκα τον τό ρίζανε από φόδο στό πιτό, μέχρι που μία μέρα ό διευθυντής κατάβρεξε τή γυναίκα του με δότκα και τής έβαλε φατιά. Έπειτα έφυγε και πήγε στό Λαϊκό Πανεπιστήμιο νά σπουδάσει Μαρξισμό για νά μπορεί, έτσι λέει, ν' αντιπαράθετει κάτι τό σωστόν σε τούτα τά παράλογα στοιχεία...» (Σλάδομω Μρόζεκ, *Ό Έλέφαντας, I* - Άπό τή σκοτεινιά, μτφρ. Ν. Μπαλι, εκδόσεις Γράμματα, σειρά Λογοτεχνία-5, Άθήνα 1979).

26. Τό σχήμα του «Πολίτη»

Τό θεωρούμε διάφορο από αυτή τήν απάθεια. Δέν τήν προβλέπει και δέν κινδυνεύει απ' αυτήν.

Θά λέγαμε πώς ό *Πολίτης*, ως τά σήμερα, εργαζότανε σε δύο ταμπλώ - κύρια - κι αυτά τά διακρίνουμε - μηχανιστική πρωτοβάθμια διάκριση - σε:

i. Μαρξιστική σκέψη και έπιστήμες του ανθρώπου και

ii. Λογοτεχνία και κουλτούρα.

Πρόκειται για δύο άσχετα και σχετικά χωρία της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Ό μαρξισμός πλούται και αναπτυσσόταν εύελικτα μέσα στα μελετήματα που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς γύρω από τίς έπιστήμες του ανθρώπου. Τό ίδιο και στή λογοτεχνία: τό μπόλι της έπιστημονικής θέσης και θέασης κινούσε με μαεστρία και σοβαρότητα τήν έρευνα.

Τό έρώτημα - που άδιάστως ανατέλλει|στά χείλη|του|αναγνώστη - είναι: γιατί ξεχωρίζεται ή λογοτεχνία σαν ιδιαίτερος τομέας του περιοδικού; Τά σχετικά μ' αυτήν κείμενα, που μέχρι τώρα δημοσιεύονταν σε κάθε τεύχος της, δέ νομίζουμε πώς θά είναι λιγότερα από τά δημοσιευόμενα στο έξής υπό τον έπίσημο σχηματισμό: τό πολύ πολύ μία αύξηση της ύλης με πρωτότυπες δημιουργίες νέων κειμενογράφων - άμφίβολης άξίας (αισθητικής και άλλης). Και πάλι, μπορεί νά πέφτουμε' έξω εδώ. Μ' αυτό δέν σημαίνει: Μένουν όλα τά προηγούμενα.

Γιατί, λοιπόν;

2γ. Η προσφυγή στή λογοτεχνία

Η άπάντηση έχει δοθεί απ' τή μεριά μας, σ' όλη τήν παραπάνω ανάλυση διαπιστώσαμε και συμπτώματων. Ανακεφαλαιώνουμε διατυπώνοντας ένα φόδο:

Μήπως ή λογοτεχνία έγινε καταφύγιο έσχατου κίνδυνου, για όλα εκείνα που συγκλίνουν στήν άποψη πώς ή άριστερή διανόηση στον τόπο μας περιήλθε σε κατάσταση άπάθειας; Μήπως ό ντόρος γύρω από ένα έπίσημα λογοτεχνικό τμήμα του περιοδικού άποσκοπεί σε παραπλάνηση του αναγνώστη (του παλιού - όσο και του νέου); Και γιατί κάτι τέτοιο; Πρόφτασε νά γίνει κατεστημενική πραγματικότητα ή απάθεια στή σύνταξη του *Πολίτη*; Ό κ. Μπαλτάς άποτελεί όντως έπίσημη λογοδοσία του περιοδικού;

Τό μισοδέβαιο αυτό έρώτημα τείνει νά γίνει μισοδέβαιο κατηγορητήριο. Κι είμαστε άναγκασμένοι ν' άπαντήσουμε σε μία τέτοια πεποίθηση δανειζόμενοι τά λόγια ενός Βόρειου:

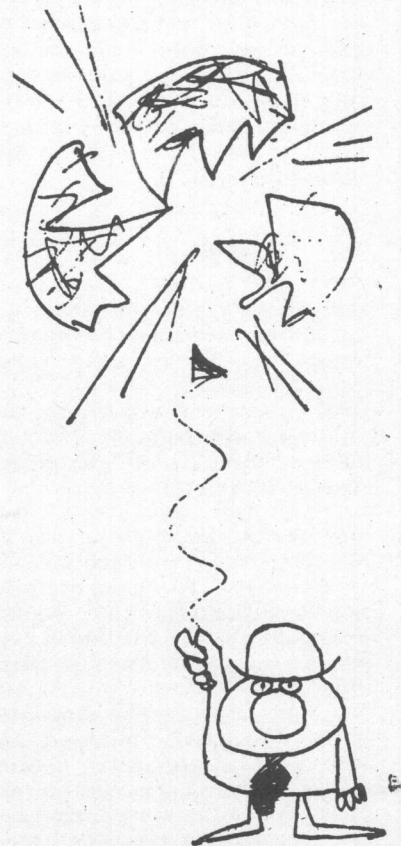
«Όποιος σπíti δέν έχει τώρα, δέ θά χτίσει πιά.

Όποιος μονάχος είναι τώρα, για καιρό θά μείνει, θ' άγρυπνά, θά διαβάσει, θά γράφει γράμματα μεγάλα και τίς δειτροστοιχίες εδώ κι εκεί, δίχως γαλήνη θά πλανιέται...

(Ράινερ Μαρία Ρίλκε, *Έκλογή από τό ποιητικό έργο...*, *Τό βιβλίο των εικόνων* (1899-1905), Φθινοπωρινή μέρα, μτφρ. Άρ. Δικταίος, εκδόσεις «Κάδμος», Άθήνα, 1957).

3. Ό «Άγιος Άντώνιος στήν έρημο - πειρασμός - δραματισμός, αντίδοτο - πρόταση

Δέν πιστεύουμε πώς ή διανόηση της άριστεράς στον τόπο μας δτι είχε νά πράξει τό 'πραξε (βλ. άποψη Μπαλτά). Αντίθετα, πιστεύουμε πώς παραμένουν άπαιτητικές άμετρες έκκρεμότητες. Μιά τέτοιας λογής άπόθεση δέ βλέπουμε πουθενά νά ώφελει - κι ώστόσο βλέπουμε ν' άνθει. Φοβού-

μαστε πώς από τή διανοήση πού ἀναφερόμαστε ἐκπορεύεται ἡ «ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης».

Μένουν πολλά νά κάμετε καί – μείνετε «ἠσυχιοι» – ἐπιτακτικά μέσα στή δεοντολογία μας. Ἀπό μιάν ἀποψη, ὁ διανοούμενος εἶναι στή σωστή του μορφή ὅταν ἔχει φτάσει στό ἐλάχιστο ὄριο ἀπολαβῶν καί κερδῶν – στήν ἔσχατη ἐξαθλίωση μέσα στό κορύφωμα τῆς προσφοράς του. Μυστική ἢ ἀντίληψη; Ὅχι! κάτι τέτοιο θά 'ταν ὑπέροτατη διαλεκτική χοντροδα (σύγχυση τοῦ ὄρθου λόγου μ' ἕνα σχῆμα λόγου).

i. Προέχει ἢ μέ κάθε τρόπο ἀποδυνάμωση τῶν φορέων τοῦ δογματισμοῦ μέσ στήν ἀριστερά. Δέν εἶναι, βέβαια, εὐκολο πρᾶμα. Κι οὔτε ἀποτελεῖ καθοριστικό παράγοντα γιά τά παραπέρα ἢ ἐπιτυχία σ' αὐτό τόν τομέα. Ἔτσι κι ἄλλιώς, στήν ἐξέλιξη τοῦ ἕνα κίνημα εἶναι ἀναγκασμένο νά διαλύσει τήν τροχοπέδη τοῦ κάθε μορφῆς δογματισμοῦ.

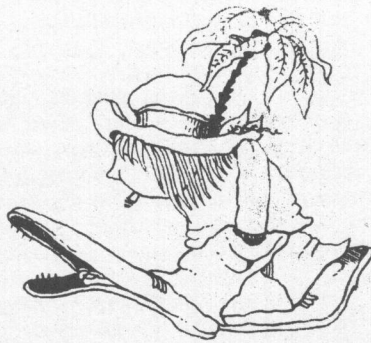
ii. Μόνη διέξοδος ἢ αὐτομόρφωση. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ καθενός στό χώρο του (ἐπιστήμη, τέχνη – ἢ ὅ,τι ἄλλο εἶναι αὐτός). Δέν ὑπάρχει καλύτερη μέθοδος ἀνάπτυξης τῆς μαρξιστικῆς σκέψης ἀπό αὐτήν πού περνάει μέσ' ἀπό τή βίωση τῶν μεθόδων ἔρευνας κι ἐκφρασης τοῦ προσωπικοῦ χώρου κίνησης καί διακίνησης. Ἡ ἐπιστημολογία, μέ τήν ἐξέλιξη πού πρόσφατα ἔλαβε, δικαιώνοντας τό μαρξιστικό ἐργαλεῖο σάν μόνο ἐπιστημονικό ἐργαλεῖο καί σῶν πιότερο δῶσπιστων ἐμπρός τά μάτια, εἶναι ἢ καταφανέστερη ἐγγύηση τῶν ὄσων ἰσχυρίζομαστε.

iii. Ἡ κάποια ἐπαφή μέ τήν Τέχνη καί ἢ γενικότερη πολιτική ἐνημέρωση – τομεῖς σπουδαῖοι καί ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τή ζωή ὄλων μας – προσθέτουν τόσο στήν ἐπιτυχία ἐπιστημονικῆς θεώρησης τοῦ κάθε ἰδιαίτερου χώρου, ὅσο καί στήν ἀπόκτηση ἑνός στοιχειώδους ἐκφραστικοῦ ὄργανου. Τά δύο αὐτά στοιχεῖα ἀποτελοῦν ταυτόχρονα προϋπόθεση, στόχο καί δεκανίκι τῆς αὐτομόρφωσης.

iv. Αὐτά πού ἐδῶ ἰσχυρίζομαστε καί εἰσηγοῦμαστε, πρέπει νά μή θεωρηθοῦν σάν προωθητικά τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ ἀγῶνα καί τῆς αὐτοεγκατάλειψης τῶν διανοουμένων. Ἀπλά καί μόνο προτείνουμε – γιά ἕνα μᾶλλον μικρό διαστημα

(γοητευόμαστε νά τοῦ δίνουμε τέτοιες διαστάσεις) – συμμετοχή ἀπ' τό ἀνάγειο... Προβλέπουμε, γιά τό μέλλον μιᾶς κοινωνίας τέτοιων διανοουμένων, τή δημιουργία ἐπάλληλων ὁμάδων μαρξιστῶν στοχαστῶν, καλλιτεχνῶν καί ἐπιστημόνων, σέ χαλαρά ὀργανωτικά σύνολα. Ἐπειτα τήν ὄλο καί, πυκνότερων συνδυασμῶν σύνθεση μεγάλων ὁμάδων κοινῶν ἐπιδιώξεων. Καί τέλος, τήν ἐπαναστατική τηλεσίδικη διοργάνωση τοῦ συλλογικοῦ μετώπου διανοουμένων – ὑπόλοιπων ἐργαζόμενων.

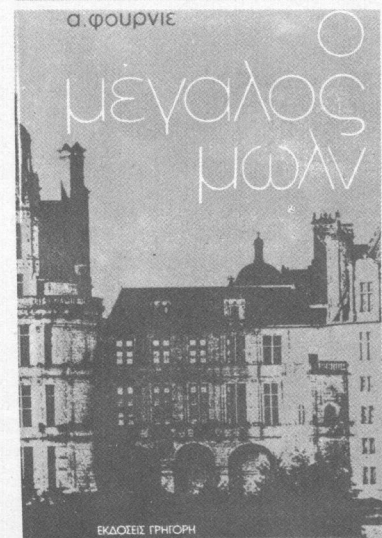
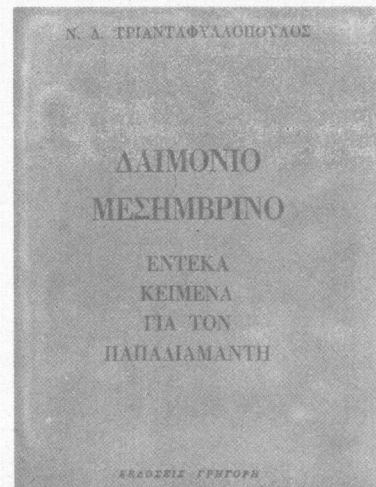
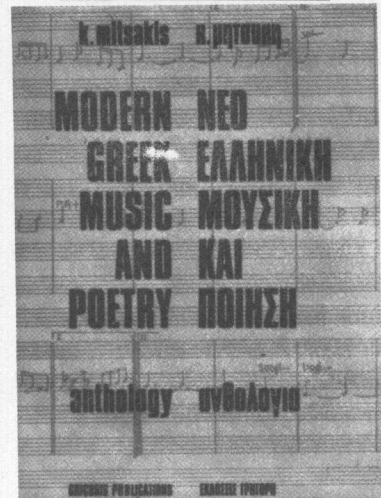
Μετά ἀπ' αὐτό τό «φόρτο ἐργασίας» πού ἐμεῖς βλέπουμε νά ἐκφρασεῖ, πῶς μπορεῖ ὁ Πολίτης νά προσφεύγει στόν κεκορημένο χώρο τῆς λογοτεχνίας καί νά παραπλανᾷ τόν ἀναγνώστη του ἔξω ἀπό τά πλαίσια πού εἶχε ἀρχικά ὀρίσει γιά «νερά» του; Τί λογῆς ἀπαράδεκτη μετανάστευση εἶναι αὐτή, γιά ἕνα περιοδικό, ἀπό τό φλεγόμενο χώρο τῆς δρομολόγησής του στόν «παράδεισο μέ τά πιάτα»;

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ

ΓΡΗΓΟΡΗ

γιά κάθε καλὸ βιβλίο
Σόλωνος 71 - Ἀθήνα

ΣΥΓΧΩΝΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ

Μέσα στις πολύπλοκες και συχνά αντιφατικές εξελίξεις της οικονομικής κρίσης τα φαινόμενα δέν είναι ποτέ μονοσήμαντα. Στις γενικές και άφηρημένες τάσεις που μπορεί κανείς να διαπιστώσει στη σύγχρονη μας φάση της ανάπτυξης του καπιταλισμού (διεθνοποίηση του κεφαλαίου και της παραγωγής, «ανάδιπλωση» τομέων και εθνών, υπερεκχείλιση του καπιταλιστικού συστήματος και της βιομηχανικής ανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο κ.λπ.) οι έπιχειρήσεις ή καλύτερα τα μεγάλα έπιχειρηματικά συγκροτήματα προσαρμόζονται ή και αντιδρούν. Μιά παλιά καλή συνταγή είναι και ή συνεργασία, συγχώνευση, συγκέντρωση του κεφαλαίου και των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους. Τά τελευταία χρόνια παρατηρείται νέα έξαρση του φαινομένου με πολλαπλές καταβολές και πολλαπλούς – όχι πάντα παραδοσιακούς – στόχους. «Μανία συγχωνεύσεων» επικρατεί εδώ και τρία χρόνια στις ΗΠΑ (*International Herald Tribune*, 5/12/1979) και μερικές από αυτές θά αφήσουν έποχή: έτσι π.χ. ή αγορά της Μπέριτζ Όιλ Κόμπανυ από τη Σέλλ θεωρείται ή μεγαλύτερη συγχώνευση της ιστορίας. Θά κοστίσει στην Σέλλ, αν παρακαμφθούν οι αντιρρήσεις άλλων πετρελαϊκών εταιριών μετόχων της Μπέριτζ, 3,65 δισεκατομμύρια δολάρια. Ο στόχος της συγχώνευσης εδώ φαίνεται κλασικός και προφανής. Σέ άλλες περιπτώσεις τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Εύρώπη τά πράγματα είναι πιο σύνθετα. Έτσι οι συνεχείς αγορές και απορροφήσεις εταιριών κάνουν την Έλεκτρολούξ (Σουηδία) μιά πραγματική αυτοκρατορία στον αρχικό της τομέα αλλά και σε άλλους καινούριους που την βοηθάνε να διαφοροποιήσει τις δραστηριότητές της και τις γεωγραφικές της βάσεις: Αγόρασε τό 1974 την Νάσιοναλ Γιούνιον Έλέκτρικ στις ΗΠΑ (ήλεκτρικές σκούπες – 20% της αμερικανικής αγοράς), τό 1974 την Άρτύρ Μαρτέν στη Γαλλία (ήλεκτρικά είδη κουζίνας), τό 1977 την Τορνάντο και την κυριότερη ανταγωνίστριά της Χουσκβάργνα (Σουηδία), στό τέλος δέ του 1979 την Γκραινγκερ (Σουηδία – μεταλλουργία, αλουμίνιο κ.λπ.). Έτσι έφτασε τό συγκρότημα Έλεκτρολούξ να έχει έτησιο τζίρο 20 δισεκατομμύρια σουηδικές κορώνες (κάτι λιγότερο από 5 δισ. δολάρια μόνο ή Βόλβο εισπράττει περισσότερα στη Σουηδία) και να είναι ό πρώτος έργοδότης της Σκανδιναβίας (90.000 μισθωτοί από τους όποιους 40.000 στη Σουηδία). Έπέκταση και διαφοροποίηση είναι και ό στόχος της κοινής εταιρείας που ίδρυσαν πρόσφατα ή γαλλική Ματρά (αυτοκίνητα, πύραυλοι κ.λπ.) και ή γερμανική VDO. Στόχος ή οικοδόμηση ενός συγκροτήματος παραγωγής ρολογιών μέ παγκόσμια διάσταση (2% της παγκόσμιας αγοράς σήμερα, 4% τό 1985, 6% τό 1990, σύμφωνα μέ τά σχέδιά τους) που να μπορεί να αντισταθεί στους Ίάπωνες και τους Άμερικανούς (Σέικο και Τάιμξ Κέλτον αντίστοιχα) που κυριαρχούν σήμερα, μπροστά ακόμη και από τους Έλβετους κατασκευαστές. Έπέκταση, διαφοροποίηση αλλά και «έξορθολογισμός», δηλαδή καλύτερος συντονισμός, αύξηση της παραγωγικότητας και μείωση της άπασχόλησης (μαζί μέ τις πτωχεύσεις και τό μαρασμό των επενδύσεων είναι ή τρίτη σημαντική πηγή ένεργειας). Έτσι ή επέκταση της Φίλιπς στις ΗΠΑ και ή «ορθολογικότερη» οργάνωσή της στην Εύρώπη μείωσαν τό δυναμικό του συγκροτήματος κατά 50.000 άτομα από τό 1974 (318.000) στό 1978 (268.000) στην Εύρώπη. Ένώ ή αύξηση του κεφαλαίου της AEG – Τελεφούνκεν μέ τη βοήθεια των τραπεζών μεταφράζεται σε μείωση κατά 13.000 των 131.000 μισθωτών της, ενώ παράλληλα κλείνουν θυγατρικές της εταιρείες στην Ίσπανία (μετασηματιστές) και την Αύστρια (θερμοσίφωνες) και μειώνεται ή δραστηριότητα του συγκροτήματος στη Σουηδία, Ίρλανδία και Βενεζουέλα.

Άλλά για να γυρίσουμε στις συγχωνεύσεις και εξαγορές της «κλασικής» μορφής που πρωτοαναφέρθηκε, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να σημειωθεί τό πως αυτές διευκολύνονται από τους ίδιους τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού συστήματος σε κρίση. Πρόσφατα ή αμερικανική κυβέρνηση προοπάθησε μέ διάφορα μέτρα να περιορίσει τις πιστώσεις που δίνουν οι τράπεζες σε έπιχειρήσεις που εξαγοράζουν άλλες (πιστώσεις που θεωρούνται μη παραγωγικές και γενεσιουργές πληθωρισμού). Παρά τά μέτρα τό κύμα εξαγορών συνεχίστηκε και μόνο στό διάστημα δύο μηνών (Οκτώβρης-Νοέμβρης 1979) οι προσφορές για εξαγορά έπιχειρήσεων ξεπέρασαν τά 2 δισεκατομμύρια δολάρια. Πολλές εταιρείες πληρώνουν μέ χρήμα ξένων επενδυτών-δανειστών τους ή μέ μετοχές τους κ.λπ. Ο λόγος για μιά τέτοια έπιμονή είναι άπλός: οι εταιρείες

πού έχουν ρευστά ή πού τά βρίσκουν μέ άλλους τρόπους, κάνουν μιά πολύ αποδοτική τοποθέτηση άν εξαγοράσουν άλλες πού παράγουν σέ τομείς αποδοτικούς – τώρα ή στό μέλλον – ή πού τούς επιτρέπουν νά διαφοροποιήσουν τίς δραστηριότητές τους. Ο πληθωρισμός μειώνει τήν αξία του χρήματος πού μένει χρήμα. Συνάμα αύξάνει τό κόστος πού θά υποβάσταζε μιά εταιρεία γιά νά δημιουργήσει έξαρχής μιά νέα εταιρεία. Ένώ αντίθετα πάντα ο πληθωρισμός, καθώς και οί αυξανόμενοι τόκοι, μειώνουν τήν αξία των μετοχών (των υπό εξαγορασμό εταιρειών) στό χρηματιστήριο. Έτσι όλα συνηγορούν στό νά είναι πολύ πιό συμφέρον νά δώσεις άκόμα και μιά τιμή άκριβότερη από τήν «αξία» τής εταιρείας (άν κριθεί από τήν τιμή των μετοχών της) παρά νά τήν οικόδομήσεις έσύ ή νά κρατάς τά χρήματά σου άνενεργά.

Ανάλογοι συλλογισμοί ισχύουν και γιά τίς άλλες, λιγότερο ίσως «κλασικές», περιπτώσεις συγχωνεύσεων και επεκτάσεων. Υπογραμμίζονται συνήθως τά πιό φανερά και οδονηρά αποτελέσματα μιās τέτοιας πολιτικής των μεγάλων εταιρειών και συγκροτημάτων: συνεχιζόμενη ή αυξανόμενη άνεργία, μικρή αύξηση ή στασιμότητα τής παραγωγής. Πολύ λιγότερο έπισημαίνονται οί άλλες προοπτικές, πιό μακροχρόνιες, λιγότερο σαφείς και έπ' ουδενί λόγω βέβαια άπόλυτα έξασφαλισμένες, τέτοιες όπως ή μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και «πλαστικότητα» των νέων συγκροτημάτων πού αναπτύσσονται, ή συμπίεση του κόστους τής παραγωγής τους, ή αυξημένη άναγωνιστικότητα τους, ή αύξηση των δυνατοτήτων τους γιά πρωτοβουλίες και δράση σέ έθνικό και διεθνές επίπεδο. Και όμως αυτές οί προοπτικές ίσως μετρήσουν ιδιαίτερα άποφασιστικά στις άναμετρήσεις πού ήδη έχουν άρχίσει γιά τήν αναδιάρθρωση τής «παγκόσμιας οικονομικής τάξης» και τό διεθνή άνακαταμερισμό τής εργασίας.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

ΠΕΡΣΙΑ: ΝΕΕΣ ΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΕΡΑΤΕΙΟΥ

Γιά τόν ιμάμη Χομεϊνί – τόν «όδηγητή τής επανάστασης», όπως πλέον πολιτογραφήθηκε στον τόπο του – ο διεθνής κομμουνισμός είναι έξίσου επικίνδυνος μέ τόν δυτικό ίμπεριαλισμό, τό σιωνισμό και τό Ίσραήλ. Μέσα σ' ένα χρόνο σχεδόν, αυτός ο άτεγκτος και λαλίστατος αντιιμπεριαλιστής σχετικοποίησε στό έπακρο τόν κίνδυνο πού αντιπροσωπεύουν γιά τήν Ιρανική επανάσταση οί ΗΠΑ και τώρα πλέον ως κύριο μέτωπο άναδεικνύει τήν ΕΣΣΔ. Έτσι θά καταδικάσει μέ τή μεγαλύτερη διαιότητα «τή βάνανση κατοχή του Άφγανιστάν» από τούς «ληστές τής Ανατολής» και θά έκφράσει τήν ευχή ότι «ο μουσουλμανικός λαός του Άφγανιστάν θά καταφέρει νά ξανακερδίσει τήν άνεξαρτησία του και νά άποσπαστεί από τά νύχια αυτών πού παρουσιάζονται ως υπερασπιστές τής εργατικής τάξης».

Αυτά λέχτηκαν σέ τρεις άλληπάλληλες διακηρύξεις προς τό έθνος μέ άφορμή τό Ιρανικό νέο έτος (21 Μαρτίου). Έπιπλέον ο λόγος του περιλαμβάνει νέα προγραμματικά στοιχεία, πού θά αποτελέσουν στό έξής τόν άξονα πλεύσης γιά τήν Ιρανική κυβέρνηση. Πιό συγκεκριμένα:

α) Δέν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στις ΗΠΑ και δέν κάνει λόγο γιά τούς όμηρους άμερικανούς διπλωμάτες και τήν έκδοση του Σάχη. β) Άμνηστεύει τούς συνεργάτες και τά στελέχη του παλιού καθεστώτος (πλήν των υπεύθυνων γιά βασανισμούς, δολοφονίες και κατασχέσεις). Μεταξύ άλλων, 40.000 πράκτορες τής ΣΑΒΑΚ, πού θά μπορούν μελλοντικά νά επανενταχθούν στον κρατικό μηχανισμό. γ) Θεμιτοποίησε τό έκλογικό όργιο, πρίν νά έκδοθεί ή άπόφαση τής σχετικής έπιτροπής έρεύνης, χάρη στό όποιο τό Δημοκρατικό Ίσλαμικό Κόμμα κατέκτησε τήν πλειοψηφία στις πρόσφατες έκλογές. δ) Άποσιώπησε τίς αίματηρές συγκρούσεις και τίς πιέσεις σέ βάρος των άριστερών κομμάτων και κυρίως των Μουζαχεντίν. ε) Άπαγόρευσε τίς άπεργίες και ένγένει τίς διεκδικήσεις των εργαζομένων: οί άπεργοί θά δικάζονται ως «άντεπαναστάτες». στ) Άνήγγειλε ότι ή άνώτατη έκπαίδευση θά «ίσλαμοποιηθεί» και θά έκδιωχθούν στοιχεία «ύποπτα συμπαθειών γιά τήν Ανατολή ή τή Δύση». ζ) Διαδήλωσε άκόμα μιά φορά ότι ή Ιρανική επανάσταση ήταν, άποκλειστικά,

έργο τῶν μουλάδων. Λέξη γιά τούς φοιτητές, τούς ἐργάτες, τά κόμματα καί τίς ὀργανώσεις πού ἐπί χρόνια πάλευαν ἐναντίον τοῦ Σάχη καί τοῦ ΣΑΒΑΚ. η) Ἐταξε στό στρατό καί τά σώματα ἀσφαλείας ὡς κύριο καθήκον νά τηροῦν τή τάξη, τήν αὐστηρή πειθαρχία καί νά καταπολεμοῦν τούς ἐχθρούς τοῦ νέου καθεστώτος. Κάθε ἀπειθαρχία, εἶπε, θά τιμωρεῖται παραδειγματικά: «τά ἐπαναστατικά δικαστήρια ὀφείλουν νά ἐπιβάλλουν θεῖες (;) τιμωρίες». θ) Τέλος διατύπωσε τήν επίσημη θεωρία τοῦ κράτους: «Τό Ἰσλάμ εἶναι ἓνα πλούσιο σέ διδάγματα Σχολεῖο καί δέν πρόκειται νά διαφθαρεῖ ἀπό τίς μαρξιστικές θεωρίες».

Οἱ προηγούμενες προγραμματικές θέσεις, διατυπωμένες σέ 13 σημεία, ἀποτελοῦν τόν κώδικα πού, σύμφωνα μέ τή θέληση τοῦ «ὀδηγητῆ τῆς ἐπανάστασης» καί χάρις στή δύναμη τοῦ ἱερατείου, ὀφείλουν νά πηροῦν ἀπαρέγκλιτα ἡ κυβέρνηση, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, τά κόμματα, ὁ στρατός καί ὁ λαός. Τά πράγματα ἔτσι γίνονται σαφέστερα. Τό ἱερατεῖο στό βαθμό πού ἐπικρατεῖ πολιτικά – καί φαίνεται ὅτι σέ γενικές γραμμές ἔχει ἐπικρατήσει – ξεκαθαρίζει τίς πολιτικές του θέσεις, ἐγκαταλείπει τά ἐπαναστατικοφανή ξεσπάσματα τῶν πρώτων μηνῶν πού ἦταν κατάλληλα νά κερδίσουν τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ἐξευρεμένων μαζῶν, καί μετατρέπει τίς θεοκρατικές, συντηρητικές του ἀντιλήψεις σέ νόμους, θεσμούς καί κανόνες συμπεριφορᾶς.

Δημ. Μηλιάκης

ΕΝ ΕΠΙΓΝΩΣΕΙ ΤΩΝ ΣΥΝΕΠΕΙΩΝ;

– Οἱ Σουηδοί,
ψηφίζοντας ἄνετα
καί χαρωπά «ναί»,
θά κινοῦν στό ἔξῃς
τή σοσιαλιστική τους
δημοκρατία μέ πυρηνική
ἐνέργεια –

Στή Σουηδία ἀφοῦ ἡ πυρηνική ἐνέργεια εἶχε οὐσιαστικά γενικευτεῖ – πάνω ἀπό τό 1/4 τοῦ συνολικά καταναλισκόμενου ἠλεκτρικοῦ ρεύματος στή χώρα αὐτή εἶναι πυρηνικῆς προέλευσης: λειτουργοῦν ἤδη ἔξι πυρηνικοί ἀντιδραστήρες καί ἐτοιμάζονται ἄλλοι τέσσερις – διενεργήθηκε καί ἓνα δημοψήφισμα γιά νά «ἀποφανθεῖ» ὁ λαός. Ἀποτέλεσμα 58% ὑπέρ, καθαρά καί ξάστερα. Γνωρίζοντας τούς λόγους τῆς ἀπόφασής τους καί παραγωνρίζοντας τίς συνέπειες πρὸς ζῶντας καί ἐπιγενομένους, γιά τίς ὁποῖες κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ ἀλλά γιά τίς ὁποῖες, ἐμπρός στόν ἐνεργειακό πανικό, μπορεῖ νά ἀδιαφορεῖ.

Ἐπὶ 39% κατά. Ἐπίσης καθαρά καί ξάστερα, ἀπολύτως ὁμως μάταια γιά τὸ παιχνίδι αὐτό, ὅπως καί μέ τή χειροβομβίδα ὅπου τό πρῶτο σφάλμα εἶναι καί τό τελευταῖο, δέν μπορεῖ πλέον νά ξαναπαιχτεῖ.

Ὅσο γιά τούς σοσιαλιστές τοῦ Ὀλαφ Πάλμε καί τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας Ἐργασίας – πού ὑποστήριξαν τή συνέχιση τοῦ πυρηνικοῦ προγράμματος κατ' ἀρχήν ἀλλά σοσιαλιστές γάρ ζητοῦσαν τήν ἐθνικοποίηση ὀλόκληρου τοῦ ἐνεργειακοῦ τομέα –μποροῦν νά καταγράψουν τήν ἀντικειμενική τους σύμπτωση μέ τούς κύριους προαγωγούς τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ δημοψηφίσματος: τούς βιομήχανους καί τούς ἀντιδραστικούς.

Ἡ πυρηνική ἐνέργεια ἀποτελεῖ ἓνα τέσπ γιά τή δημοκρατία. Ὅταν τέτοια ζητήματα λύνονται μέ δημοψηφίσματα πρέπει νά ξέρομε ὅτι ἀσχεῖται ἡ πολιτική τοῦ τετελεσμένου γεγονότος, μιά κι ἔξω: δημοκρατικότητα. Ὅποτε τό ζήτημα δέν εἶναι πόσοι ψήφισαν ὑπέρ καί πόσοι κατά, ἀλλά τό νόημα μιάς πολιτικῆς καί ἐνός συστήματος πολιτικῶν θεσμῶν ὅπου οἱ ἀποφάσεις, ἔστω διά τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας, ἔχουν ὀλοκληρωτικό καί τελεσιδικό χαρακτήρα. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ὅσοι ἀντιτάχτηκαν στά πυρηνικά προγράμματα ἐκφράζουν ἓνα νέο πολιτικό κόσμο, καί μιά νέα πολιτική ποιότητα. Διατυπώνουν μίαν ἄρνηση σέ μιά παραδοσιακή καί συνάμα ἀντιδραστική ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς πού χρησιμοποιοῖ τή δημοκρατία σάν ψιμύθιο τοῦ αὐταρχισμοῦ. Πρόκειται γιά τόν κόσμο πού ξεπερνώντας τό μῦθο τῆς ἀνάπτυξης καί τόν ἀγχώδη ψυχαναγκασμό τοῦ παραγωγισμοῦ ἀρχίζει νά ἀναρωτιέται γιά τίς σκοπιμότητες τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, νά ἐνδιαφέρεται γιά τίς συνέπειες τῶν ἀποφάσεων καί τή διλημματική θεσμοποίηση τῆς πολιτικῆς.

Τό δημοψήφισμα στή Σουηδία γιά τήν πυρηνική ἐνέργεια, καί ἐπειδή προέχρινε τήν κοινωνική καί τήν πολιτική ἀπερισκεψία καί ἐπειδή τό 39% τῶν ἀνθρώπων τῆς δείχνουν νά γνῶρίζονται ἰστοχαστικότερα γιά τόν κόσμο τους, ἐγκαλεῖ μιά ζοφερή πραγματικότητα. Ἀλλά καί δείχνει ὅτι τό μέλλον εἶναι, ὅπως πάντα, ἀνοιχτό γιά τά πάντα.

Δ.Μ.

Ο Λογοτεχνικός Πολίτης

Επιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα, Διονύσης Καψάλης

Περιεχόμενα

Κλείτος Κύρου
Πέντε ποιήματα

Νάσος Θεοφίλου
Τό έπισκεπτήριο τής Άγίας Παρασκευής

Μαργκερίτ Γιουρσενάρ
Πώς σώθηκε ό Βάνγκ-Φό

Στρατής Δούκας
Τό Ιστορικό τής «Ιστορίας ενός αίχμαλώτου»
• Προοράσεις και προσυλλήψεις

Διονύσης Καψάλης
Τό σχέδιο στό έργο του Στρατή Δούκα

Mario Vitti
Πώς ή ανάγκη ύποχρέωσε τόν Πέτρο Άμπατζόγλου νά γίνει σούπερμαν

Παν. Μουλλάς
Γιά μιά θεωρία του διηγήματος

Μπέρτολτ Μπρέχτ
Ή συζήτηση για τόν έξπρεσιονισμό:
Δύο κείμενα για τό ρεαλισμό

Σχόλια:
Βραβεία, λογοτεχνία και κέρδος • Για τήν άδεια τών ήθοποιών • Ήμές είδα στόν ύπνο μου (Ή «Μαγιακόβσκι» του Γιούτκεβιτς) • Οι άκριτικές περιοχές ζητούν Νταίνικεν

Μαριάννα Δήτσα
Άς δουλέψουμε λιγάκι στό μεγάλο στόρισμα:
Κωνσταντίνος Θεοτόκης - Δύο βιβλία

Ήλιος Κούβελας
Ή «Ήπιθετικότητα» του K. Lorenz

Γκώργος Καρράς
«Τί είναι και πού πηγαίνει ό Εύρωκομμουνισμός» του Φ. Λάδη

Βιβλιοπαρουσίαση
«Ποίηση και άφηρημένη σκέψη - Ή καθαρή ποίηση» του Paul Valéry • «Άφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη»

Βιβλία-Περιοδικά:
Ήπιλογή από τίς τελευταίες εκδόσεις

Ο κένταυρος

Μετά από 31 τεύχη παράτολμη εργένικη ζωή, κάπως σαν φρόνιμη όψιγαμία φάνταξε ό τελευταίος Πολίτης, σύζυγος μέ τό λογοτεχνικό του «άλλοθι». Κι αν είναι κένταυρος, μισός λογοτεχνία μισός πολιτική, τότε ποιός ίππεύει ποιόν; Ή λογοτεχνία αναβάτης στή ράχη τήν όλόμαυρη τής πολιτικής; Ή μήπως πάλι τό σιλιπνό και άτίθασο κορμί τής καθαρόαιμης λογοτεχνίας τό ίππεύει, μέ τή γνωστή της έπαρση και αυθάδεια, ή πολιτική; Μόνο πού τό μάθαμε πιά, τό ανθιστήκαμε, πώς οι κένταυροι είναι άποκύημα όφθαλμαπάτης. Φταίει, κατά μία έκδοχή, ή ταχύτητα: τέτοιοι δεινοί επιδήτορες οι παλαιοί, τέτοια άπαράμιλλα άλογα. Και όσον άφορά τά όκνηρά περιοδικά μας, καμιά όφθαλμαπάτη δέν χωρεί (παρεκτός ως ψευδώνυμο - έπαναστατικό ή λογοτεχνικό - τής έθελουφλίας): άλλο οι μυθικές εκτάσεις του θεσσαλικού κάμπου κι άλλο οι μυστικές εντάσεις του κλεινού άστεως. Πού και πώς, στό άδιαχώρητο και άδιέξοδο, νά αναπτύξεις τέτοια ταχύτητα ώστε οι κατάπληκτοι ίθαγενείς νά σμίξουν στή φαντασία και τίς άφηγήσεις τους τό άτι μέ τόν αναβάτη σ' ένα άξεχώριστο μυθολογικό πλαίσμα; Κάτι σαν τήν όνειρική συμπύκνωση ή άλλιώς τή γλωσσολογική μεταφορά: νά πού από τήν - πολιτική - κυριολεξία καταλήξαμε, άνέξοδα, στή - λογοτεχνική - μεταφορά. Και ή άπώλεια; (Μιλούμε για άπώλεια πραγματικότητας.) Δέν ισχύει έδώ ή έντροπία;

Και ύστερα γιατί έξαφνα αυτή ή άπατηλή μυθολογική διεξοδος; Ήφόσον κένταυροι δέν ύπάρχουν, γιατί αυτή ή έπίφαση του καλπασμου εκεί πού όλοι, πεζοί και έποχούμενοι, βραδυπορούμε; Μήπως κατάκοποι και ήττημένοι πλαγιάσαμε νά όνειρευτούμε έγερτήρια σαλπίσματα και νικηφόρους καλπασμούς;

Κι ἂν – ὅπως ὡς τώρα ἀφήσαμε νά ἐννοηθεῖ – ἀκόμη θέλουμε πεζά, περισσότερα πεζά (ὄχι στήν τεχνική μά στήν ἰδεολογική ἀποδοχή τοῦ ὄρου καί τῆς ἐπίκλησης), τότε πρὸς τί ἢ τόση ποίηση; Μήπως ἡ εὐδαιμονία τῆς ποιητικῆς σύλληψης καλύπτει – ἀλλά καί προϋποθέτει – τὴν ἐξακολουθητική κακοδαιμονία τῆς πολιτικῆς ἔκτρωσης; Ποιὸν ἐπιτέλους θέλουμε καί ποιὸν ρίχνουμε; Τό ρίχνουμε στή λογοτεχνία: ἡ ἀπερίφραστη διατύπωση μιᾶς ἀμετάθετης ὑποψίας. Ἐρωτήματα πού καταπιαστήκαμε νά ἀπαντήσουμε στό προηγούμενο τεῦχος, μὴ μπορώντας νά ἀρκεστοῦμε στήν εὐνόητη κατάφαση, νά ἐπικαλεστοῦμε κέφια, μεράκια, ἐπιθυμίες. Φαίνεται πὼς ἡ μακροτέρα ὁδὸς μεταξὺ δύο σημείων εἶναι ἡ δημιουργική κατάφαση, γιατί συνεπάγεται τόσες καί τόσες κριτικές παρεκβάσεις. Μαζί μὲ τὰ μεγάλα ὄχι φαίνεται πὼς χάσαμε καί τὰ μεγάλα ναί.

Ἀντιστρέφουμε λοιπόν τὰ ἐρωτήματα: Μήπως καί ἡ λογοτεχνία δέν μοιάζει νά μεταρσιώθηκε στή σφαίρα τῆς μυθολογίας; Ἐκλύεται ἀπὸ τό περίσσευμα μιᾶς οἰονεῖ ἀπογοητευμένης στράτευσης, γιὰ νά ἀνακαλύψει ἐκ νέου τὴ σαγηνευτική ἐπωδὸ: «ὅπως λέει ὁ ποιητής...». Ἄν πιστέψουμε ὅσους τὴ συνιστοῦν γιὰ ἀντίδοτο, ἡ λογοτεχνία, κάποια λογοτεχνία, ἐπέστρεψε μεταμελημένη καί καταχρεωμένη στίς ἀποσκευές τοῦ δαψιλοῦς «πνευματικοῦ ἀνθρώπου», γιὰ ἓνα ἐσωτερικὸ ταξίδι πρὸς ἐξεύρεση ἢ ἀνεύρεση ἀξιών. Μήπως ἀνέκαθεν δέν λαχταροῦσε τὸν ἔπαινο τοῦ δήμου καί τῶν σοφιστῶν; Πρόκειται γιὰ μιὰ βαθύτατα πολιτικὴ παλινωδία, μιὰ σαφέστατα ἰδεολογικὴ οἰκειοποίηση, πού τελεῖται στό ὄνομα τῆς μὴ πολιτικῆς. Κι αὐτὴ ἡ «μὴ πολιτικὴ» πού γιαιοπορεύει τοὺς πάσχοντες ἀπὸ πολιτικὴ ὑπερκόπωση, ἀκροθινιάζεται στοὺς καρπούς ξένης ἐργασίας· κατοχυρώνεται ἔτσι ἐκ τῶν προτέρων καί πάντοτε κατόπιν ἐροτῆς· ἐπενδύει στήν τράπεζα τοῦ μέλλοντος καί ἀπαιτεῖ κάθε λογοτεχνικὴ πράξη νά καταβάλλεται ἔναντι. Ἡ ἱστορία – ὄχι ἡ πραγματικὴ, ἀλλὰ ἡ θυμοσοφικὴ «αἰώνια», αὐτὴ πού κρίνει – μῆψε ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς ὑπηρεσίας γιὰ νά συγγυρίσει, νά διενθετῆσει καί νά διεκπεραιώσῃ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἡ Ἀκαδημία εἶναι πράγματι μιὰ ὁδός, ἀλλὰ ὄχι ἡ μόνη· κι ἡ ἀθανασία ἢ πιὸ κακόμοιρη εὐθανασία. Ἄν πράγματι ἡ λογοτεχνία εἶναι ἄνευ λόγου, γιατί νά δίνει τό λόγο τῆς ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς; γιατί νά λογοδοτεῖ στοὺς ἐξομολογητῆς; Κι ἂν πράγματι ἡ λογοτεχνία εἶναι παρηγοριά, γιατί παραμένον τόσο φλύαρα ἀπαρηγόρητοι οἱ, συμβιδιασμένοι καί ἀσυμβιδιαστοί, πνευματικοὶ ἄνθρωποι;

«**Θέλουμε, λοιπόν, νά καλύψουμε τό κενό...**». Ἡ στερεότυπη μεγαλοστομία – κι ἐπειδὴ στερεότυπη, ἀπολογητικὴ καί φοβισμένη. Ἄν μὴ τί ἄλλο, τὰ κενὰ εἶναι σημαντικότερα καί διότι μιᾶς δίνουν τό μέτρο τῆς ἀπώλειας στήν ἀποθησαύριση ἀθλιότητων. Τὰ κενὰ εἶναι ἡ στίξη πού ὀρίζει τίς – ἐφικτές ἢ ἀνέφικτες – προτάσεις μας· γιατί νά τὰ καταργήσουμε; Δέν εἶναι ὕβρις, κι ἄς λογίζεται, νά θέλεις νά καλύψεις κάποιο κενό· εἶναι φνυγομαχία, φλύαρος καλλωπισμός. Ἡ πραγματικὴ μεγαλοστομία θά ἦταν: ὄχι νά καλύψουμε τό κενό, ἀλλὰ νά διεκδικήσουμε, νά ἀνοίξουμε χῶρο μέσα στό συνωστισμό.

Πὼς λοιπόν θά φτάσει ὁ Ἀχιλλεὺς στόν προορισμό του; Διαιρώντας τὴν ἀπόσταση, ποτέ. Θά μένει πάντοτε στή μέση – ὁδὸ, ἀντίληψη καί τάξη. Καί ἡ ἀπόσταση διαιρεῖται διαρκῶς, διαρκῶς ὁ προορισμός ἀπομακρύνεται· οἱ προτιμήσεις μας κι αὐτὲς διαιροῦνται, διαιρεῖται κι ἡ ἰδεολογία μας – σάν νά ἀνακαλεῖ τὴν ἔφεδρο ὥρα τῆς ἀρτοκλασίας, προοίμιο τῆς προτετελεσμένης προδοσίας. Διαιρέτης πάντοτε ἡ ἐνδημικὴ μιζέρια: χρεώνει τό πηλίκον στοὺς εἰδωλολάτρεις καί τό πιστώνει στὰ εἰδῶλα. Κι ὁ κένταυρος, ἀδιαίρετος, πασχίζει νά πείσει ὅτι δέν εἶναι εἰδῶλο, ὄπτασία, ἀποκύημα τοῦ χρεοκοπημένου πολιτικοῦ μύθου, μήτε καί θάναυσος ἀναχρονισμός· ὅτι προορισμός δέν ὑπάρχει, παρά φτιάχνεται· καί ὅτι οἱ προθέσεις εἶναι κι αὐτὲς πράξεις ὅσο τουλάχιστο κι οἱ διακηρύξεις ἀπεχθεῖς.

Κλεῖτος Κύρου

Πέντε ποιήματα*

Η ΠΟΙΗΣΗ

Ένας πυρετός στό-αἷμα μιά θηλειά στό λαιμό μηνίγγια πού βροντο-
χτυπούν φωνές πού σέ προστάζουν κρύψου σ' ἀκοῦν τά θηλυκά φω-
νήεντα νά στριγγλίζουν στό σκοτάδι διάπτοντες ν' ἀργοπεθαίνουν
χρώματα νά στροβιλίζουν κι ἡ διάγνωση κατηγορηματική ΕΝΑ
ΠΟΙΗΜΑ ΓΕΝΝΙΕΤΑΙ λέξεις διάφανες νά συνωθοῦνται μέσα σου
συνταιριάζονται πλέουν σέ μιά θάλασσα φωτός φωτιάς ποτισμένες στό
αἷμα τῆς καρδιάς σου καταγράφουν περιγράφουν κι ὁ Ποιητής ἡ μόνη
ἀληθινή αὐθόρμητη γνήσια φωνή

Σ' ἓναν κόσμο συναλλαγῶν ἡ Ποίηση δέ συναλλάσσεται Σ' ἓναν κόσμο
φθορᾶς ἡ Ποίηση παραμένει ἀφθαρτη Εἶναι μιά ἀρρώστια πού σέ σι-
γοκαίει ὅπως ὁ ἔρωτας καί ἡ θέρμη Συμπτώματα: συμπεριφορὰ παι-
διοῦ καθαρό μυαλό καί μάτι πού τρυπάει σκοτάδια καί καπνοῦς
Ὅπου Ποίηση καί Ἀλήθεια Φάρμακο γιά τή μοναξιά καί τούς πόνους
τῆς καρδιάς Δέ χρειάζεται φίλτρο Χρήση ἐσωτερική Καί προπαντός
ὑπόθεση προσωπική

Μέσα σέ πλήθη τυμβωρύχων φαρισαίων κι ἐπιτήδειων κάτω ἀπ' τούς
ὄγκους μολυσμένου περιβάλλοντος πίσω καί πέρα καί πάνω ἀπ' τόν
ἡλιοδόρο χρόνο πάντοτε θά ξεπροβάλλει ἡ Ποίηση γιά τήν πιό μεγάλη
ἀναμέτρηση τοῦ ἀνθρώπου

* Ἀπό τόν τόμο **Οἱ Κατασκευές** πού θά κυκλοφορήσει τόν Ὀκτώβριο ἀπό
τίς ἐκδόσεις «Κέδρος».

ΜΙΑ ΠΑΘΗΣΗ

Δέν τόν ἀπασχολοῦν οἱ συνδυασμοί
 Στό ντύσιμο παραμένει ἀδιάφορος
 Μέ τή ζωγραφική μέ τήν ὀργιαστική
 Ἐμφάνιση τῶν γυναικῶν μέ τά παιχνίδια
 Τῆς φύσης μέ τά πυροτεχνήματα
 Πάσχει ἀπό μονοχρωμία

Τή νύχτα διατρέχει ἀπελπισμένα
 Τήν κατασκότεινη τοῦ ὕπνου σήραγγα
 Χωρίς ποτέ νά βλέπει ὄνειρα δέν ξέρει
 Ἄλλωστε καί τί σημαίνουν τοῦ ἀφαιρέθηκε
 Ὁ μικροσκοπικός μηχανισμός ὀνείρων

Ἴσως μιά τραγική περίπτωση γιά μᾶς
 Ὁ ἴδιος δέν τό ἀντιλαμβάνεται ἀντίθετα πιστεύει
 Πῶς ὅταν φτάσει κάποτε ὁ Πανδαμάτωρ
 Θά ἔναι σέ θέση νά τόν ἀντιμετωπίσει

ΔΟΥΡΕΙΟΣ ΙΠΠΟΣ

Τίς ὥρες τῆς ἐγρήγορης περνοῦσε ἀπό τό Χημεῖο τῶν
 Διόσκουρων γιά νά ὑποβληθεῖ στή γνώριμη διαδικασία
 τῆς συντήρησης
 Ἐκεῖ τοῦ ἀφαιροῦσαν τήν ὀρνυκτὴ μελάνη κι ὕστερα
 πλάγιαζε τυφλός κι ἔκλεβε μέ βαθιές εἰσπνοές τ' ὀξυγόνο
 ἀπό τά πουλιά πού φτεροκοποῦσαν μέσα του μέ ὑπό-
 κωφη βοή

Τότε φανερόνονταν στήν ὄψη του τό μαγικό κάτοπτρο
 σκέτος οὐρανός στιλπνό χωρίς ρωγμές μόνο πού χρειά-
 ζονταν πότε πότε κάποια ἐπίχριση ὀνείρου
 Τά ρινίσματα τῶν στίχων σέ ποσότητα κάτω τοῦ φυσιο-
 λογικοῦ Τά σύννεφα ἀνοδικά Ὁ ἀριθμός τῶν ξένων σω-
 μάτων ὑπερβολικός
 Κι ὁμως τ' ἀποτελέσματα τῆς τελευταίας δεκαετίας
 ἔδβαιναν πάντα θετικά

Τόσον καιρό χρειάστηκαν κι οἱ Ἀχαιοί ἔκανε τή σκέψη
 νά κατακυριεύσουνε τήν Τροία κι ἔστηνε τό αὐτί νά πιά-
 σει κάποιο μακρινό καλπασμό ἀλόγου

DREAM FACTORY 2

Όταν καταλαγιάζει ὁ ἀχὸς
 Τῆς σύγχρονης τεχνολογίας
 Κι ἀκούγεται μόνο
 Τὸ παράπονο
 Τοῦ λαβωμένου περιστεριοῦ
 Ἄρχίζει ἡ παραγωγή τῶν ὀνειρῶν

Κι ὅπως πάντα
 Τὸ πρωὶ τριγυρνοῦν
 Μὲ ἀπόχες στοὺς δρόμους
 Οἱ ὀνειροσυλλέκτες

ΔΙΑΣΠΟΡΑ

Τὰ βράδια συνήθως ὅταν τὸν καταδιώκουν τ' ἀποσπά-
 σματα κι ἡ ἀποθέωση βρίσκεται στὴ χάση τῆς τρυπῶνει
 στὴ σπηλιά του φράζει τὴν εἴσοδο μὲ μιά μεγάλη πέτρα
 πυροδοτεῖ τίς γέφυρες κι αἰσθάνεται νά βουλιάζει στὰ
 κατάμαυρα κύματα πού μὲ πυκνοὺς συριγμοὺς τὸν κυ-
 κλώνουν ἀπειλητικά

Ἄδειάζει τίς τσέπες του καὶ σκάβει μέσα του βαθιά ν'
 ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ ἐπικίνδυνο ἔρμα πού τὸν τραβάει
 ψηλά ἐνῶ γδοῦποι ἀκούγονται τριγύρω στὰ φατνώματα
 καθὼς μέσα ἀπὸ τίς ρωγμές κάτω ἀπὸ τὰ ἐπάλληλα λέ-
 πια προβάλλει φοβερό τὸ λεπίδι τοῦ κατατρεγμοῦ

Οἱ ἄνθρωποι τῆς φυλῆς του συλλογίζεται ἀπὸ ξένοια-
 στοὶ νομάδες κατάντησαν ἐπίορκοι ἔραστες Ἄλλοτε σέ
 ὀμάδες κατακλύζαν τοὺς δρόμους οἱ φωνές μιᾶς πρώτης
 μυθολογίας κρέμονταν ἀπὸ τ' ἀνοιχτὰ παράθυρα κι ὄλοι
 μαζί κυνηγοῦσαν μ' εὔστοχες προφορικές βολές τὸν ἥλιο
 τὸν ἦχο τὸ στίχο κι ὕστερα ἀπὸ τὸν κατακλυσμό συρρι-
 κνώθηκαν σέ σκοτεινὲς σπηλιές ξεφουρνίζοντας παιδιὰ
 κι ἀφορισμοὺς στ' ὄνομα ἑνὸς καλύτερου χτέος

Ἡ ἀνάμνηση ὡστόσο διατηρεῖται
 Ἡ μορφή ἀποθανατίζεται
 Ἡ φωνὴ καταγράφεται
 Τὸ δάχτυλο ἀποτυπώνεται
 Ἄλλὰ ἡ ἀφή πὲς μου πῶς γίνεται νά διασωθεῖ

Τό έπισκεπτήριο τής 'Αγίας Παρασκευής

Τακτοποίησα και τίς τελευταίες λεπτομέρειες. Έβαλα ναφθαλίνη στή ντουλάπα μέ τά ρούχα και στερέωσα καλά τά παράθυρα γιά ν' άντέχουν στους θυελλώδεις άνέμους τών χειμερινών δελτίων καιρού. Έσφιξα τή θρύση, κατέδασα τόν γενικό διακόπτη, έβγαλα έξω τή γάτα και κλείδωσα τήν έξώπορτα. Η Χιονάτη θά περνούσε κι αυτόν τό χειμώνα ψάχνοντας τά σκουπίδια τών γειτόνων ή κυνηγώντας πουλιά στίς γύρω αυλές. Άπ' τό δρόμο έριξα μία τελευταία ματιά στό σπίτι. Έμοιαζε μέ σφραγισμένη βιοτεχνία - λόγω πτωχεύσεως - καθώς τό έπιθεωρούσα, έλέγχοντας και τίς έξωτερικές λεπτομέρειες, γιά νά βεβαιωθώ πώς όλα ήταν εντάξει. Έτσι όπως είχα κοντοσταθεί εκεί πέρα, βρισκόμουν έκτεθειμένος στήν παρεξήγηση τών λίγων περαστικών πού θά μ' έπαιρναν σίγουρα γιά δικαστικό κλητήρα. Στο τελευταίο δλέμμα τής άμηνανίας μου, πρόλαβα και είδα τή Χιονάτη πού είχε τεντωθεί σέ τόσο και στραγγίξε τή νύστα της.

Τό εισιτήριο μου είναι γιά μεθαύριο. Τά μάζεψα όμως από σήμερα, γιατί θέλω νά δώ κάποιον φίλο μου πού μένει σέ μία γειτονική κωμόπολη - είκοσιπέντε περίπου χιλιόμετρα άπ' τή δική μου - και λογαριάζω νά μείνω μία μέρα εκεί. Ύστερα μέ περιμένουν και κάτι συμβολαιογραφικά έγγραφα και ύποθέσεις, πού πρόπει νά τακτοποιηθούν, λίγο πρίν άναχωρήσω άπ' τήν πρωτεύουσα του νησιού γιά τήν πρωτεύουσα όλόκληρης τής χώρας.

Θά έπαιρνα λοιπόν τό άπογευματινό λεωφορείο και θά πήγαινα στήν κωμόπολη του φίλου μου, στήν Άγία Παρασκευή, θαυμάζοντας κρυφά τους κατοίκους της πού έχουν τήν άνεση νά όνομάζουν «άγία» μία μέρα τής έβδομάδας. Κατέβηκα στήν αγορά γιά καφέ κι άρχισα νά ξεοδεύω τίς ώρες στό καφενείο. Απολάμβανα τήν άπραξία μου, έγκαταλειμμένος μέσα στήν όχλοβοή πού σιγόβραζε, και περιμάζεψα σποραδικά τίς παραγράφους άπ' τή συζήτηση τών χωρικών. Διάφορα φρέσκα προϊόντα, γεωργικοί συνεταιρισμοί, βροχές, θερμοκήπια, ζωέμποροι, κτήματα, συγκομιδή, άλιευτικά δίχτυα κι άλλα σχετικά, πού περιλαμβάνονται στίς έξαγγελίες τών άρμοδίων ύπηρεσιών και στά σχολικά άναγνώσματα. Μάλιστα, κατά τή σχολική μου περίοδο, έτρωγα τό ψωμί μας μέ πολλή δυσκολία έπειδή νόμιζα πώς πρειείχε τόν ιδρώτα τών άγροτών, όπως μās έλεγαν οί δάσκαλοι και διάφοροι άλλοι φορείς. Τελικά έμπλεξα μέ κάτι κεράσματα φανατικών μεθυσμένων και μās πήρε τό μεσημέρι στήν παραζάλη του. Παραδοθήκαμε στά ούζα όλοσχερώς και βρεθήκαμε νά κουβεντιάζουμε παραμιλώντας διάφορα ντόπια άναπτυξιακά θέματα, πού θά τά άμφισβητούσαν μέ κατανόηση όλοι οί ύποψήφιοι κοινοτάρχες, καθώς και οί τράπεζες. Μόλις πού πρόλαβα τό άπογευματινό δρομολόγιο.

Έφτασα στήν Άγία Παρασκευή νυσταγμένος κι έκατσα στήν πλατεία γιά νά συνέλθω λίγο, πρίν συναντήσω τόν φίλο μου. Η ώρα ήταν κιάλας έξημισι έσπερινή του Όκτωβρίου. «Καλά έφτασα...», λέω, και παράγγειλα ένα καφέ. Φόρεσα τό σακάκι μου στή διπλανή καρέκλα κι έσιαξα τό εισιτήριο πού έξείχε άπ' τήν άνω δεξιά τσέπη, σά μαντιλάκι περασμένης μόδας. Μ' αυτό θά έφρευγα μεθαύριο γιά τήν πολιτεία τών άρχιτεκτόνων και τών πολιτικών μηχανικών, μέ τήν πτήση ΟΑ743. Τώρα όμως καθόμουν έδω και είχα πολλές ώρες μπροστά μου γιά νά ξεκουραστώ μέ άνεση, άπολαμβάνοντας τή φιλοξενία πού δικαιούται ένας παροδικός κάτοικος. «Παρεπιδημών, είναι ό σωστός χαρακτηρισμός...», θά μου 'λεγε κάποιος διαβάτης, άν μπορούσε ν' άκούσει τίς άθόρυβες σκέψεις μου πού ενεργούσαν σάν θαλάσσιο κύμα από έννοιες ύποήχων και ξεχαρβάλων άμείλικτα τόν πιο άπλό μου εϊρμό. Τότε θά ντρεπόμουν λίγο γιά τή γλωσσική μου άκαταστασία και θά προσπαθούσα νά μπαλώσω τά πράματα, μιλώντας του μέ τήν πειθώ ίκανών πωλητών, σ' ένα ρυθμό άναγνώσεως έφημερίδας. Συγχρόνως άπορούσα μέ τήν ύποπτη έπιμονή του κόσμου, τών εντύπων, τών ίθυνότων και τών έν γένει διαφόρων, ν' άποκαλούν τό νησί «Μυτιλήνη», ενώ ή όνομασία του είναι Λ έ σ β ο ς. Άναμφισβήτητα, λοιπόν, βρισκόμουν τώρα στή Λέσβο και περίμενα έναν καφέ.

Είναι ή ώρα μέ τήν άραιή κίνηση στίς έπαρχιακές μικροπόλεις, όπου όλα μοιάζουν έξουθενωμένα και βουλιαγμένα στή χαύνωση, λίγο πρίν αναβαπτισθούν στή βραδινή ένταση πού καταφθάνει μέ τό σούρουπο. Παραδίπλα μου κάποιος του καφενείου κατάβρεχε τό λιθόστρωτο κι έσθηνε ό ήλιος πάνω στίς άκακίες τής δεντροστοιχίας, άνακατεύοντας στή διαφάνεια τών φύλλων χαμηλούς τόνους άποσύνθεσης και σκουριάς. Δέν μπόρεσα ν' άποφύγω τήν ανάμνηση, όπου τά κουρέλια τών ίσκιων, ξηλωμένα στό φώς, κυμάτιζαν πάνω στους τοίχους μέ τά κάδρα, στή σιφονιέρα, στό πάτωμα, κι άφηναν τό δωμάτιο παραμορφωμένο στή μυστική τους διάθλαση. Ο ίδιος ήλιος περνούσε στήν κάμαρά μου και μ' έδαφε στό κόκκινο τής σεμνοτυφίας, σά νά μέ είχαν συλλάβει όλόγυμνο μέ τήν έρωτική μου χειρολαβή στό χέρι, ενώ ή λάμπα του δωματίου έδειχνε άναμμένη άπ' τό φώς τής δύσης. Ξαφνιάστηκα μ' αυτή τήν παρο-

ξύτονη σκέψη μου πού ἐπέμενε νά ἐπιβεβαιώνει πράγματα τόσο ξεκάθαρα καί λησμονημένα. «Σκόρπιες σκέψεις» – ὅπως γράφουν καμιά φορά, σέ κάτι μόνιμες στήλες, τά περιοδικά ποιικιλῆς ὕλης. Ἄλλωστε, ἀπό τότε μέχρι αὐτή τή στιγμή, ἔχουν περάσει εἰκοσιπέντε χρόνια περιόδου. Ἦρθε τό γκαρσόνι κι ἄφησε πάνω στό τραπέζακι τόν καφέ κι ἓνα ποτήρι νερό. Ὁ κόσμος ἦταν ἀκόμα λιγοστός στά καφενεῖα τῆς πλατείας. Τριγύριζε κι ἓνας ταλαιπωρημένος χωροφύλακας πάνω σ' ἓνα ποδήλατο καί διασκέδαζε μέ τούς δύσκολους ἐλιγμούς του, πλανόδιος καί ἰσοροποιστής. Ἀπάνω στίς δύσκολες στροφές, κοίταζε πρὸς τό τραπέζι μου τυχαία. Ἄν ἄθροισα τή διαφορά τῆς ὥρας πού ἔδειχναν μεταξύ τους τά ρολόγια τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τή στιγμή ἐκείνη, μπορεῖ νά ἔβρισκα ἓνα, ἴσως καί δύο χρόνια. Ἦταν ἓνα λαθραῖο διάστημα, πού φαινόταν νά λείπει ἀπ' τή ζωή μου. «Στ' ἀλήθεια, τίποτα δέν ἔχει ἀλλάξει, ἐκτός ἀπ' τή διάθεσή μου...», σκεφτόμουν, καθώς ἀντίκρου τά τζάμια τῶν σπιτιῶν καί τῶν καταστημάτων ἀναβαν στό ἠλιοβασιλεμα.

Ὁ Πάνος εἶχε βγεῖ κιόλας νά μέ ψάχνει καί μόλις μέ πήρε τό μάτι του, γλύκανε τό πρόσωπό του μ' ἓνα χαμόγελο πού μέ καλωσόριζε. Ἦπια μόνορουνι τόν ὑπόλοιπο καφέ, πήρα τό σακάκι μου καί τραθήξαμε κεφάλι γιά τό φαρμακεῖο. Ἀπ' ἔξω περίμεναν δύο πελάτες πού μου κούνησαν ἀμυδρά τό κεφάλι, ἀνάμεσα σέ δισταγμοῦ κι εὐγένεια, καθώς ὁ Πάνος ξεκλειδώνει τήν πόρτα. Τούς ἔδωσε γρήγορα ὁ,τι ζήτησαν καί τούς παρακολούθησε ὑπομονετικά μέ τό βλέμμα του ὥσπου νά περάσουν τό κατώφλι. Καθήσαμε στίς δύο πολυθρόνες, κοντά στό χαμηλό τραπέζακι, κι ἀρχίσαμε νά λέμε τά νέα κι ὁ,τι ἄλλο εἶχε μαζέψει ὁ καθένας μας στό διάστημα πού εἶχε μεσολαβήσει ἀπ' τήν τελευταία μας συνάντηση. Ἐλαμπε στήν εὐχαρίστησή του καί ρωτοῦσε γιά τούς γνωστούς καί φίλους. Ὁ Χρῆστος, ἡ Λυδία, ἡ Ἄννα, ὁ Ἄγγελος, ὁ Ἰγνάτιος...

Κουβεντιάζαμε χωρίς ταξινόμηση, ξεσκαλίζοντας τῶν ἀλληλογραφίας, πού εἶχαν συσσωρευτεῖ πάνω στό γραφεῖο, γεμάτα σκόνη τῶν πελατῶν. Στό τραπέζακι μέ τίς ντόπιες ἐφημερίδες καί τά φυλλάδια, κείτονταν τά ματογυάλια του ἀναποδογυρισμένα σέ δυστύχημα μοτοσικλέτας. Μέ κοίταζε μέ γυμνά μάτια πού ἐφεγγαν στή διάθλαση τῆς εὐτυχίας του καί καθρέφτιζαν εἰδῶλα πρεσβυωπίας, μαζί μέ τό φῶς πού ἔσβηνε στά παράθυρα. Τό ραδιοφωνάκι ἔπαιζε χαμηλά τό πρόγραμμα τῆς ἡμέρας, χωρίς νά τό προσέχουμε. Ἀνοίγει καί κλείνει κι αὐτό μέ τίς ὥρες τοῦ φαρμακείου. Ἐξω ἔπεφτε τό σούρουπο. Μιλοῦσε ἀργά, ὅπως στάζει μιά βρῦση. Ἐξιστοροῦσε διάφορα μικροσυμβάντα του, πρόσφατα, κι ἐνιωθα τίς λεπτομέρειες νά μού σταλάζονν λεκέδες ἀπόρρητης μνήμης, καθώς ἡ κάθε λέξη του ἄρμεγε νοστιμιά ἀπό πράγματα σχεδόν ἀσημαντά.

Ἐνα μικρὸ κορίτσι μέ τή συνταγή στό χέρι, μπῆκε ἀθόρυθα μέσα καί κοντοστάθηκε δίπλα στή σόμπα πού ἦταν σθηστή ἀπ' τόν περσινὸ χειμῶνα. Μᾶς περίμενε λίγο, μέχρι νά βάλουμε μιά προσωρινή τελεία στήν κουβέντα μας. Ὁ Πάνος σηκώθηκε, πήρε τό χαρτί κι ἀρχισε νά ψάχνει στά τζαμμένα ντουλάπια. Ἀπὸ πάνω ἦταν κρεμασμένα τά κάδρα διαφόρων ὄπλαρχηγῶν τοῦ 1821, ζωγραφισμένα μέ κάρβουνο. Εἶχαν τίς ἴδιες ἐκείνες κορνίζες πού περιέχονν συνήθως τόν ἰδρυτὴ τοῦ καταστήματος, ἓνα δίπλωμα ἢ κάποιον νεκρὸ πολιτικό. Μᾶς κοιτάζαν μέ τά εὐγενικά καί θλιμμένα πρόσωπα, λές κι εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τή μνήμη τῶν ἱστορικῶν τους γεγονότων καί πάλιναν ἐκεῖ μέσα, ἐγκλωβισμένοι στά ὄρια ἑνὸς ἐπαρχιακοῦ μύθου πού τὸν ἐφτιαξαν γιά τίς κοινοτικές τους ἀνάγκες οἱ κάτοικοι τούτης τῆς κωμόπολης. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση τὴν ἔκανε πιὸ ἐντονη ἡ παρουσία τοῦ κοριτσιοῦ καί ἡ διάχυτη μυρωδιά τῶν φαρμάκων. Τυλίγοντας τά εἶδη τῆς συνταγῆς σ' ἓνα χαρτί μέ τή φίρμα του, μέ ρώτησε ξαφνικά:

– Λοιπὸν, πόσες μέρες θά μείνεις;

– Αὐριο τό μεσημέρι πρέπει νά φύγω ἀπὸ δῶ. Ἐχω καί κάτι χαρτιά νά τακτοποιήσω στή

Μυτιλήνη...

– Μόνο γιά τόσο λίγο ἦρθες; Εἶχες πει ὅτι θά καθόσουν τέσσερις πέντε μέρες... Κοίμα!

Καί τό πρόσωπο τοῦ Πάνου πήρε ξαφνικά λίγη ἀπὸ κείνη τὴ θλίψη τῶν ὄπλαρχηγῶν. Ἦθελα βέβαια νά ἔμενα ἐδῶ, ἀκόμα κι ἓνα μῆνα. Ὅμως ὁ καιρὸς τῆς δικιάς μου κωμόπολης ἔχει περάσει γιά φέτος. Πλησιάζει ὁ χειμῶνας καί πρέπει πάλι ν' ἀλλάξω τόπο καί νά ψάξω γιά κανένα εὐκαιριακὸ ἐπάγγελμα, μέχρι τὴν ἀνοιξη πού θά ξαναγυρίσω.

«Τότε, τί καθόμαστε...» εἶπε ὁ φίλος μου κι ἀρχισε νά κλείνει τά φῶτα καί τίς προθήκες τῶν φαρμάκων, κουνουρίζοντας νευρικά τά κλειδιά στό χέρι του. Κλείσαμε τό φαρμακεῖο καί τραθήξαμε σέ μιά γνωστὴ ταβέρνα. Πήραμε τούς στενοὺς δρόμους, ἀκολουθώντας ἐλεύθερη κατεύθυνση ροῆς, ὅπως οἱ χεῖμαρροι. Βαδίζαμε ἑτερόφωτοι τό λιθόστρωτο, πού – μόλις – τό

έφεγγαν οι μελαγχολικοί στύλοι της κοινότητας, κι ένα μαλακό αεράκι διέτρεχε την άκατάστατη ρυμοτομία και μάς άπόπνεε τη φρεσκάδα των φυτών. Είχαν ποτίσει από νωρίς τις αύλές, σ' ένα τοπικό φθινόπωρο που τό ξεφύλλιζαν κιόλας τ' αναγνωστικά του νέου σχολικού έτους. Ή άρωματική ύγρασία κατέβαινε στο κορμί μαζί με τό ρίγος μιάς μάλλινης ζακέτας γι' αυτή την ώρα.

Πιάσαμε θέση, έξω στο πεζοδρόμιο του κεντρικού-δρόμου. Ο ταβερνιάρης σκούπισε γρήγορα τά φύλλα της άκακίας άπ' τό τραπέζι και μάς άφησε τό κρασί. Ήπιαμε από ένα μονορούφι για ξεδίψασμα κι άφήσαμε άδεια τά ποτήρια νά περιμένουν στο ρυθμό μας. Έχουν είδοποιηθεί δυό ντόπιοι φίλοι νά έρθουν άπόψε στην παρέα μας. Όμως δέν είναι και πολύ σίγουρο... «Είναι, βλέπεις, οι δημοτικές εκλογές τώρα και δέν πολυκάνουμε παρέα τόν τελευταίο καιρό. Καταλαβαίνεις...» είπε ο Πάνος και κούμπωσε τό σακάκι του για τή βραδινή ψύχρα.

Λίγο πιο πάνω, στην ίδια σειρά των καταστημάτων, άπ' τή μεριά του πεζοδρομίου που καθόμαστε, διέκρινα τό ιστορικό καφενείο της γνωριμίας μας. Έκει συναντηθήκαμε για πρώτη φορά, σέ μιά έποχή που και ή πιο θερμή χειραψία ενός άγνωστου σήμαινε χειροπέδες. Είχα άκούσει πολλά για τόν φίλο μου, πριν τόν γνωρίσω. Μιλούσαν για έναν παράξενο κι ώραίο «άντιχριστο», που μόλις τέλειωσε τις σπουδές του ήρθε σ' αυτήν έδώ τήν κωμόπολη, παντρεύτηκε κι άνοιξε τό φαρμακείο του. Σαράντα χρόνια συνέχεια φαρμακοποιός, χωρίς νά τό κουνήσει από δώ. Άπ' αυτά τά χρόνια της φαρμακευτικής θητείας, λείπουν μόνο τά διαστήματα της έξορίας και της φυλακής του. Κάποτε λοιπόν, διάβασα εκείνα που έγγραφε κι έστειλε σποραδικά στις τοπικές εφημερίδες. Ήταν κάτι άφηγήματα σαν άνταποκρίσεις άπ' τόν εαυτό του. Από φρέσκα λαχανικά, μέχρι πολέμους. Μές άπ' αυτές τις έπαρχιακές του «άνταποκρίσεις» έμαθα πολλές λεπτομέρειες για τόν φίλο μου... «Ότι καθόταν - λέει - μισό χρόνο, με τό ώραριο των καταστημάτων, μπροστά στην πόρτα του φαρμακείου και προσπαθούσε με τήν άντανάκλαση του καθρέφτη νά δοηθήσει τήν ανάπτυξη ενός φυτού - ένα είδος άγκάθι - που είχε φυτρώσει άπέναντι, σέ μόνιμη σκιά. Σύμφωνα με άλλη του άνταπόκριση, μιά μέρα καταπιόστηκε νά μαγειρέψει ένα φαγητό βορειών κλιμάτων, όπως αναφερόταν μέσα σέ κάποιο μυθιστόρημα που διάβαζε. Έκλεισε γρήγορα τό φαρμακείο, πήγε στο σπίτι κι έβαλε μπρός τή συνταγή. Λογάριαζε νά μαγειρέψει άρκετή ποσότητα, νά του φθάσει τό φαγητό μέχρι νά τελειώσει τό μυθιστόρημα. Άπέτυχε όμως, και ή συνταγή κατέληξε σέ καταστροφή. «Καταποντιστήκανε οι ριγηλοί κι οι χιονοσκεπείς κείνοι τόποι του διβλίου μέσα στη μαύρη ζούγκλα της κασαρόλας...». Ύστερα ήρθε ο καιρός, που άγάπησε μιά σόμπα. Ναι, μιά σόμπα ξύλων!... Τήν έγκατέστησε στο φαρμακείο και τή βάφτισε με τ' όνομα της άξέχαστης στάς Μαίρης Πίκφορδ. «Ήταν ένα θερμαντικό κομψοτέχνημα», έγγραφε στη σχετική άνταπόκριση. Χρόνια τή μεταχειριζόταν τή Μαίρη, που τόν συντρόφευε με άνάλογη άφοσίωση, ώσπου τή θέση της πήρε κάποτε μιά άλλη άγγλογαλλικής καταγωγής.

Έτσι λοιπόν, κάποιο βράδι που περνούσα τυχαία άπ' τήν Άγία Παρασκευή, άποφάσισα νά τόν γνωρίσω. Έβρεχε πολύ. Χώθηκα σ' ένα παντοπωλείο νά πάρω τσιγάρα και ρώτησα. Μου έδειξαν ένα μικρό καφενείο άπέναντι: «Έκει στην παρέα με τούς τέσσερις... Αυτός που κάθεται προς τόν τοίχο, με τό παλτό». Ο Πάνος και οι άλλοι της παρέας του μάς μισοκοιτάζαν άπ' τά τζάμια τους, που τούς δείχναμε. Τυλίχτηκα καλά στην καμπαρντίνα μου και πέρασα τροχάδην στο άπέναντι πεζοδρόμιο. Μπήκα γρήγορα στο καφενείο κι έκλεισα πίσω μου τήν πόρτα, αφήνοντας έξω τόν θόρυβο της βροχής που κόχλαζε πάνω στις λαμαρίνες. «Όλοι με κοιτάζαν με ύποπτο δέος κι άπόμειναν άμίλητοι. Πλησίασα κοντά τους και ρώτησα για τόν - άγνωστο άκόμα - φίλο μου. Κρυφοκοιτάχτηκαν συντετριμμένοι και μερικοί χαμήλωσαν τά κεφάλια. Άμέσως σηκώθηκε ο Πάνος, σά νά με περίμενε από καιρό, και μου είπε κατάμουτρα «Ναι, έγώ είμαι!...», ενώ συγχρόνως έβαλε τά τσιγάρα στην τσέπη κι άρχισε νά κουμπώνει τό παλτό του. Παρ' όλη τήν άμηχανία μου, έτσι καθώς στεκόμασταν άντιμέτωποι κι έν ψυχρώ, του έοφίξα τό χέρι και του έξήγησα πώς ήρθα νά τόν γνωρίσω από κοντά. Όλοι τους άνάπνευσαν τρομαγμένοι και με κάθισαν στο τραπέζι τους, δίπλα στον Πάνο.

- Μόλις σέ είδα νά μάς κοιτάξεις άπ' τό μπακάλικο και νά ρωτάς αυτόν τόν καταδότη, νόμισα πώς ήρθαν νά με ξαναπάρουν.

- Ναι, ήμασταν σίγουροι πώς έρχόσουν νά τόν συλλάβεις! Κι έτσι όπως φαίνεσαι μ' αυτή τήν καμπαρντίνα...

- Μπράβο, ώραία λαχτάρα μάς έκανες!..., έλεγαν οι φίλοι του με χαμόγελα ταραχής, καθώς ο έκπληκτος καφετζής άφησε μπροστά μου με σεβασμό τό ποτήρι της βραδιάς εκείνης. Ήταν ή μοναδική φορά που ο Πάνος ξεφύγε τή σύλληψη.

Ο άέρας δυνάμωσε άρκετά, και τ' άλλα τραπέζια στο πεζοδρόμιο είχαν κιόλας άδειάσει. Δέν είχε φανεί και κανείς άπ' τούς προεκλογικούς φίλους. Άλλωστε ήταν πιά άργά - κοντά μεσάνυχτα - κι ο ταβερνιάρης συγκύριζε μέσα τό μαγαζί. Σηκωθήκαμε και πήραμε τό δρόμο της έπιστροφής. Τ' άσπρα μαλλιά του γυάλιζαν στην ψύχρα. Πηγαίναμε σιωπηλοί, παρασυρμένοι στην κυματιστή μας πορεία. Ένα φώς άσπρας μάς έφεγγαν τά σπίτια κι ο φρέσκος άέρας μάς φύσαγε από παντού. Ένωσα έντονα τήν δξυγόνωση νά με συγγέει από τήν παραζάλη σέ

ήδονή, ενώ πίσω μας είχε βγει πάνω απ' τις στέγες τό μισοφαγωμένο φεγγάρι εκείνης τής ημερομηνίας. Όταν φτάσαμε στό σπίτι, ὁ Πάνος άναψε ὅλα τά φῶτα, ἔβαλε ἕνα δίσκο μέ ρώσικα τραγούδια κι ἔβγαλε απ' τό ντουλάπι τό μπουκάλι μέ τό κονιάκ.

— Ἀκόμα εἶναι νωρίς γιά νά ξεπλώσουμε... ψιθύρισε, καθώς μπαινόδγαινε παραπατώντας στήν κουζίνα καί προσπαθοῦσε νά προσανατολιστεῖ μέσα στό κέφι του πού τόν ξεσήκωνε.

— Θ' άνησυχήσουμε τή γυναίκα σου μέ τό θόρυβο πού κάνουμε, τοῦ εἶπα.

— Ἐχει συνηθίσει πιά καί δέ ξυπνάει μέ τίποτα..., μουμούρισε μές στά δόντια του, μασώντας τή φράση σά μεζεδάκι.

Ἐφερε μιά πιατέλα φρούτα καί κατασταλάξαμε στήν τραπεζαρία. Τό δωμάτιο, ὅπως καί τό ὑπόλοιπο σπίτι, ἦταν στρωμένο στήν ἐντέλεια ἀπό τά ἔμπειρα χέρια τής γυναίκας του πού κοιμόταν στό ἔπάνω πάτωμα. Ὅλα ἐδῶ μέσα θυμίζουν παραμονή πρωτοχρονιάς, ἀκόμα καί τόν Αὔγουστο. Παντοῦ παραμονεύει μιά ὑποψία ἑορταστική.

Ὁ φίλος μου ἔπινε ἀγά τό κονιάκ κι ἔριχνε ἀφηρημένες ματιές στό τραπεζομάντιλο, προσπαθώντας νά βάλει σέ τάξη τή σκέψη του. Ξαφνικά ἄρχισε νά μοῦ ἐξηγεῖ γιά τίς «φατρίες» πού ἦταν ἔτοιμες ν' ἀρπάξουν πάλι τήν κοινότητα. Ἀρχεῖοι καί τοποτηρητές πού δέν χόρτασαν τόσα χρόνια νά ἐκλέγονται τύραννοι... Τό πρόσωπό του εἶχε φουντώσει. Μιλοῦσε καί οἱ συλλαβές του ἐκπυροσφοροῦσαν. Τόν ἀκούγα ἐγκαταλειμμένος στό θαλασσινό τοπίο ἑνός κάδρου πού κρεμόταν στόν ἀντικρινό τοίχο. Ἦταν ζωγραφισμένο ἀδιάφορα καί παρίστανε πεύκα καί σπίτια κοντά στήν ἀκρογιαλιά. Οἱ περιορισμένες δυνατότητες τοῦ ἑρασιτέχνη ζωγράφου μοῦ γέννησαν μιά ἀδιόρατη συμπάθεια πρὸς τό τοπίο καί, ἀπό ἔνστικτο, ἄρχισα νά διαχωρίζω τήν ὅλη παράσταση ἀπό τά σωληνάκια τῶν χρωμάτων. «Ληστές, προεστοί καί ὀπλαρχηγοί! Τά ἴδια κι ἀπαράλλαχτα κάθε φορά...». Σταμάτησε γιά μιά στιγμή ἀνήσυχος, ἔδειξε μιά απ' τίς ἀδειες καρτέκλες πού κύκλωναν τό τραπέζι καί ρώτησε «Τοῦτος ἐδῶ τί ἔγινε, εἶναι ἀκόμα μέσα στήν τουαλέτα ἢ ἔφυγε;». Τοῦ ἀπάντησα χωρίς ἐκπληξη, πὸς δέν ἦταν κανένας ἐδῶ, ἀφήνοντάς τον νά καταλάβει ὅτι θεωρῶ πολύ φυσική τήν ἐρώτηση. Ἄ! ἔκανε καί χαμήλωσε τό κεφάλι, γιά τό ἀναπάντεχο αὐτό μτέρδεμα. Ἡ κοπέλα τοῦ δίσκου συνέχιζε μέ τήν κρουσάλλινη καί νοικοκυρεμένη φωνή τά τραγούδια τής χώρας τής. Στά χαμηλά μέρη τής μουσικῆς ἀκούγαμε απ' τήν αὐλή τόν ἀέρα τῶν ὀπωροφόρων δέντρων, πού τά φρούτα τους πάνω στό τραπέζι μας ἀρωματίζαν ὅλο τό δωμάτιο.

Τό μπουκάλι μέ τό κονιάκ ἔφτασε στό τέλος του. Ἦταν ἤδη μισό ὅταν καθήσαμε στό τραπέζι. «Βγάλε καινούργιο» εἶπε ὁ Πάνος, χαζεύοντας τήν ἀδεια φιάλη. Ἄνοιξα τό ντουλάπι κι ἔβγαξα τά διάφορα ποτά. Μές στήν πυκνή συστάδα τῶν μπουκαλιῶν, ξεχώρισα ἕνα ἴδιο μ' αὐτό πού πίναμε. Τό ἔβγαλα προσεχτικά απ' τή θέση του, καί στό βᾶθος φάνηκαν ἀκουμπισμένα δυό τοίγματα πιάτα μέ γράμματα μέσα. Τά τράβηξα πρὸς τά ἔξω καί διάβασα: «Φυλακές Αἰγινας», καί κάτι ἡμερομηνίες πού δέν τίς θυμάμαι.

«Τί εἶναι αὐτά;» τόν ρώτησα.

«Τά πιάτα μου, πού ἔτρωγα τότε σίς φυλακές. Τά γράμματα τά ἔγραψε μιά γνωστή μας κοπέλα, φοιτήτρια... Σπουδάζει ζωγράφος».

Καί σηκώθηκε ν' ἀλλάξει τόν δίσκο πού εἶχε τελειώσει. Ἄνοιξα τό μπουκάλι κι ἀφαιρέθηκα νά τόν κοιτάξω πισώπλατα, ἔτσι ὅπως στεκόταν μπροστά στό πικάπ ξεχαρβαλωμένος απ' τό ἀψύ κέφι του πού τόν ἔπνεε πανταχοῦ. Πρίν ἀρκετά χρόνια χρησιμοποιοῦσα κι ἐγώ τέτοια πιάτα στό σχολικό συσσίτιο. Ἦταν μοναδικά γιά τέτοιες περιπτώσεις, καθότι ἄθραυστα. Ἀκόμα θυμάμαι τόν μεταλλικό τους ἤχο. Πολλές φορές, ὅταν ἀργοῦσε ἡ διανομή, κάναμε τά πιάτα μας κρουστά ὄργανα καί τά χτυπούσαμε βάνουσα μέ τό κουτάλι, σέ ρυθμούς πανδαιμόνιους, γεμίζοντας τόν αὐλόγυρο θραύσματα κατεστραμμένων ἐμβατηρίων.

Ὁ ὕπνος ἄρχισε νά μέ βαραίνει πολύ. Μέ κόπο κρατιόμουν νά μή κοιμηθῶ στό τραπέζι. Ἡ νύστα μέ ξετύλιγε σέ θαλάσσια κύματα καί τά βλέφαρά μου ἔπλεαν στή γλίστρα τους. Αὐτή τήν ὥρα θά ἔτοιμάζονται γιά τόν ὄρθρο στά μοναστήρια... Τά ξύλινα σήμαντρα θά κροταλίζουν τό ἑγερτήριο κι ἕνα ἕνα θά φωτίζονται τά κελιά τῶν μοναχῶν. Δέν ἤμουν πιά σέ θέση νά ξεχωρίσω τήν τραπεζαρία απ' τό γραφεῖο ἑνός σταθμάρχη, ὅπου χασμουριόμουν ἐπικίνδυνα, ἐν στολή ὑπηρεσίας, καί προσπαθοῦσα ν' ἀντισταθῶ στή νάρκωση πού μοῦ παρέλυε τοῦς ὑπολογισμούς γιά τίς ἀνταποκρίσεις τῶν τρένων. Ὡστόσο ἐγώ θά ἔφευγα ἀεροπορικῶς κι ἔπρεπε μάλιστα νά προλάβω νά ξεμπερδέψω μ' ἐκεῖνα τά χαρτιά τοῦ συμβολαιογραφείου, πρίν πάω στό ἀεροδρόμιο. Ἐτσι θ' ἀναχωροῦσα ἥσυχος, ἀφήνοντας πίσω μου ἕνα σιδηροδρομικό ἄλλοθι. Ἴσως νά τηλεφωνοῦσαν ἀπό διάφορες ἀγνωστες ὑπηρεσίες, γιά νά μέ προλάβουν. Ὅμως τά καλώδια τῶν τηλεφώνων ἔτρεχαν κίολας δίπλα σίς ράγες, φορτωμένα σπουργίτες πού κελαιοῦσαν τό σῆμα τοῦ τηλεφωνικοῦ κέντρου.

Πῆρε δυό τρεῖς ἀριθμούς καί σταμάτησε. Ὁλόκληρη ἡ κωμόπολη ἀναπαυόταν ἀπλωμένη σέ νυχτερινό κοιμητήριο. Εἶχε παρατήσει τοῦς δίσκους καί σκάλιζε τό τηλέφωνο. Ξαφνικά ἔκλεισε τό ἀκουστικό καί γύρισε καταπάνω μου. «Βγάλε τήν ἀτζέντα σου» μοῦ λέει. «Πάρε τοῦς φίλους μας... ἔχω νά τοῦς μεταδώσω κάποιο μήνυμα». Τά λόγια του ἔτριξαν σά σπίθες δυνατῆς μπουνιᾶς μέσα στή ζαλάδα τής νυχτερινῆς μου βάρδιας. Γιά μιά στιγμή νόμισα πὸς τ' ἄφησα νά προσπεράσουν - ἔπεα πετρόεντα. Ὅμως ἔξακολούθησε ἀκάθεκτος. «Πάρε, πάρε...» φώναζε «ἐγώ θά τοῦς μιλήσω». Τοῦ ἐξήγησα πὸς κοντεύουν μεσάνυχτα καί οἱ ἄνθρωποι θά

κοιμούνται. «Στήν ανάγκη ξύπνα τους!...» επέμενε μπροστά μου, έκλιπαρώντας. «Μόνο δυό λόγια... "Ένα μικρό μήνυμα...". Κοιταζόμεσταν αντιμετώπι, με τό πείσμα τής θανάσιμης διαφανίας. Τουλάχιστον, αν είχε ξημερώσει... «Τώρα, τώρα!... Είναι ανάγκη!» και μου κουνούσε τὰ χέρια του, νά μὴν καθυστερώ καθόλου.

Ἐβγαλα δισταχτικά τήν ἀτζέντα καί διάλεξα τούς πιό βολικούς γιά μιά τέτοια περίσταση. Ἀρχισα νά παίρνω ἕνα ἕνα τούς ἀριθμούς. Περίμενα τή φωνή, ἀλλά δέν ἀπαντοῦσε κανείς. Ἀκουγα μόνο κάτι κεληδήματα βραχέων κυμάτων. Τοῦ ἔδωσα καί τό ἀκουστικό, γιά νά δεβαιωθεί. «Συνέχισε νά παίρνεις, κάποιον ἀπ' ὅλους θά πετύχουμε. Πάρε καί σ' ἄλλες πόλεις, μήπως εἶναι φορτωμένες οἱ γραμμές...». Συνέχισα τίς κλήσεις μέχρι πού τέλειωσαν οἱ ἀριθμοί τής ἐπιλογῆς μου. Τίποτα. Χαρακίές παρασίτων καί βραχέα. Μερικές φορές μάλιστα, δέν ἀκουγόταν οὔτε τό χαρακτηριστικό σήμα τοῦ κέντρου. Ὅπως, ἀκριβῶς, συμβαίνει σέ περιπτώσεις ἐκτάκτου ἀνάγκης, πού εἶναι ἀδύνατο νά ἐπικοινωνήσεις μέ τό τηλέφωνο. Κοιταχτήκαμε, σέ μιά σύντομη σιωπή ἀναμονῆς. «Ἄσ' το...» μουρμούρισε περίλυπος. Ἐκλεισα τό ἀκουστικό κι ἀπ' τήν αὐλή ἔφτασε ὁ ψίθυρος τῶν φυλλωμάτων. Δέν ἤξερα πῶς νά τόν παρηγορήσω. «Πάλι θά μᾶς πιάσουν στόν ὕπνο...» μονολογοῦσε, καθώς ἀποσυρόταν στό δωμάτιό του. Ἦδη στά μοναστήρια ὁλόκληρης τής χώρας ἐψαλλαν τόν ὄρθρο. Θά εἶχαν ἀνοίξει κιόλας οἱ κεντρικές λαχαναγορές.

«Ἄν ξημερωθοῦμε καλά, πέρασε ἀπ' τό φαρμακείο, πρὶν φύγεις, νά πιούμε καφέ. Καληνύχτα...» ἀκούστηκε ἡ φωνή του ἀπ' τόν διάδρομο. Μέ τήν ἐξάντληση τής ἀναρρώσεως πού ἄρχιζε, ἀνέβηκε προσεχτικά τή σκάλα, ἰσορροπώντας τὰ δῆματά του στούς χτύπους τῶν δευτερολέπτων πού σκορποῦσε τό ἔκκριμάς τοῦ τοῖχου.

(1979)

ΞΕΝΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ

1. **Η. Ἐρενμπουργκ:** Χωρίς ἀνάσα
2. **Α.Κ. Ντόυλ:** Οἱ περιπέτειες τοῦ Ζεράρ
3. **Π. Ρομάνωφ:** Γιά τρία ζευγάρια μεταξωτές κάλτσες
4. **Ἐρίλ Ζολά:** Ναῖς
5. **Τζάκ Λόντον:** Ὁ γιός τοῦ Ἥλιου
6. **Ἀνατόλ Φράνς:** Τό ἐγκλημα τοῦ Συλβέστερ Μπονάρ
7. **Φιοντόρ Ντοστογιέφκι:** Ὁ Τυχοδιώκτης
8. **Σαρλότ Μπροντέ:** Ὁ καθηγητής
9. **Λέων Τολστόι:** Οἱ Κοζάκοι
10. **Γιόζεφ Μπέρ:** Τό Ρέκβιεμ τής Τερεζίν

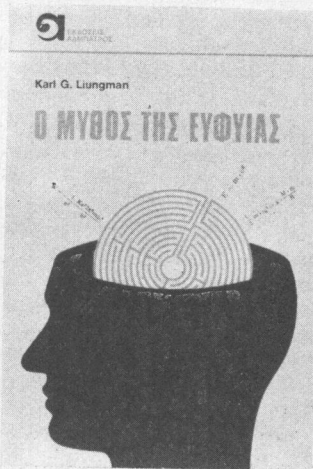

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ»

Ἄσκληπιοῦ 1
τηλ. 3636083

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΑΛΜΠΑΤΡΟΣ

Καραθεοδωρῆ 28, Ν. Ψυχικό
Τηλ. 67.16.145 — 52.30.053

ΠΩΣ ΣΩΘΗΚΕ Ο ΒΑΝΓΚ – ΦΟ

Μαργκερίτ Γιουρσενάρο

μετάφραση: Ρέα Γαλανάκη – Έλενη Τζαβάρα

*Από τον τόμο *Nouvelles Orientales* (Διηγήσεις της Ανατολής), που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1938 με αφιέρωση στον Άνδρέα Έμπειρικό. Όπως σημειώνει η συγγραφέας στον επίλογο του βιβλίου (Gallimard, 1963), το «*Comment Wang-Fô fut sauvé*» είναι εμπνευσμένο από μία παραβολή του ταοϊσμού.

— 1 —

‘Ο γέρο ζωγράφος Βάνγκ-Φό κι ο μαθητής του Λίνγκ τριγυνοῦσαν στους δρόμους του βασιλείου του Χάν.

Προχωρούσαν άργά, γιατί ο Βάνγκ-Φό σταματοῦσε τή νύχτα νά θαυμάσει τ’ άστρα, τή μέρα νά παρατηρήσει τίς πεταλουδίτσες. Δέν ήταν πολύ φορτωμένοι, γιατί ο Βάνγκ-Φό άγαποῦσε τήν εικόνα τών πραγμάτων κι όχι τά πράγματα τά ίδια, και τίποτε στον κόσμο δέν του φαινόταν άξιο νά τό άποκτήσει εκτός από πινέλα, κύπελλα λάκας και σινικά μελάνια, εκτός από μεταξωτά ρολά και ρυζόχαρτο. Ήταν φτωχοί, γιατί ο Βάνγκ-Φό αντάλλαζε τίς ζωγραφιές του μ’ ένα πιάτο χυλό κεχριού περιφρονώντας τ’ άργυρά νομίσματα. ‘Ο μαθητής του Λίνγκ, σκυμμένος άπ’ τό βάρος ενός σακιοῦ γεμάτου σκίτσα, κύρτωνε εύλαδικά τήν πλάτη του σά νά κρατοῦσε τόν οὐράνιο θόλο, γιατί εκείνο τό σακί ήτανε για τόν Λίνγκ γεμάτο χιονισμένα βουνά, ποτάμια άνοιξιάτικα και μέ τό πρόσωπο του φεγγαριου τό καλοκαίρι.

‘Ο Λίνγκ δέν είχε γεννηθεῖ για νά γυρνά στους δρόμους μ’ ένα γέρο που άδραχνε τό ξημέρωμα κι αϊχμαλώτιζε τή δύση. ‘Ο πατέρας του ήταν άργυραμοιβός και ή μάνα του τό μοναχοπαιδι ενός εμπόρου πράσινου νεφρίτη,* που τής άφησε μαζί μέ τήν περιουσία και τήν κατάρα του γιατί δέν ήταν γιός. ‘Ο Λίνγκ μεγάλωσε σ’ ένα σπίτι, όπου τά πλούτη απέκλειαν τό άπρόοπτο. Αυτή ή στοργικά προστατευμένη ζωή τόν έκανε δειλό: φοβότανε τά έντομα, τόν κεραυνό και τό πρόσωπο τών πεθαμένων. ‘Όταν έγινε δεκαπέντε χρόνων, ο πατέρας του του βρήκε νύφη και τήν εδιάλεξε πολύ όμορφη, γιατί ή ιδέα τής ευτυχίας που πρόσφερε στον γιό του τόν παρηγοροῦσε για τή δική του ήλικία, όπου ή νύχτα χρησιμεύει μόνο νά κοιμάσαι. Η γυναίκα του Λίνγκ ήταν λεπτή σαν καλαμιά, παιδική σαν γάλα, γλυκιά σαν τό σάλιο, άλυμρή σαν τά δάκρυα. Μετά τό γάμο οί γονείς του Λίνγκ φάνηκαν τόσο διακριτικοί ώστε νά πεθάνουν, κι ο γιός τους έμεινε μόνος μέσα στο σπίτι του, δαμμένο μέ κιννάδαρι, μέ συντροφιά τή νεαρή γυναίκα του που χαμογελοῦσε συνέχεια και μία δαμασκηνιά που κάθε άνοιξη έβγαζε ρόζ λουλουδία. ‘Ο Λίνγκ άγάπησε τούτη τή γυναίκα μέ τήν διάφανη καρδιά όπως αγαπά κανείς έναν καθρέφτη που ποτέ δέν

* JADE, άδιαφανής πρασινωπη πέτρα που συνηθίζεται πολύ στην μικροτεχνία τής Άπω Ανατολής.

— 2 —

θαμπώνει, ένα φυλακτό που πάντα προστατεύει. Μία και συνηθίζοταν σύχναζε στα σπίτια του τσαγιου και του άρεσαν χωρίς πάθος οί άκροβάτες και οί χορεύτριες.

Μία νύχτα σ’ ένα πανδοχείο είχε παρέα στο τραπέζι τόν Βάνγκ-Φό. ‘Ο γέρος είχε πιει για νά μπορέσει νά ζωγραφίσει καλύτερα ένα μπεκρή. Τό κεφάλι του έγερνε στο πλάι σά νά προσπαθοῦσε νά μετρήσει τήν άπόσταση που χώριζε τό χέρι του από τό κύπελλό του. Τό ποτό του ρυζιου έλυνε τή γλώσσα του λιγομίλητου τεχνίτη, κι ο Βάνγκ εκείνο τό βράδι μιλοῦσε σά νά ‘ταν ένας τοίχος ή σιωπή και οί λέξεις χρώματα για νά τόν θάψουν. Χάρης σ’ αυτόν ο Λίνγκ έγνωρισε τήν όμορφιά που έχουν τά πρόσωπα τών μεθυσμένων φωτοσκιασμένα από τόν άχνό ζεστών ποτών, ή καστανή γυαλάδα τών κρεάτων καθώς τά γλείφουν άνισα οί ριπές τής πύρινης γλώσσας, και ή έξαισία ροδαλότητα λεκέδων του κρασιου σπαρμένων στα τραπεζομάντιλα σά μαραμένα πέταλα. ‘Ενα χτύπημα του άερα έσπασε τό παράθυρο ή δυνατή βροχή όρμησε στο δωμάτιο. ‘Ο Βάνγκ-Φό έσκυψε για νά μπορέσει νά θαυμάσει ο Λίνγκ τή μελανιασμένη ζέμπρα τής άστραπής, κι ο Λίνγκ, έκστασιασμένος, έπαψε νά φοβάται τήν καταιγίδα.

‘Ο Λίνγκ πλήρωσε τόν λογαριασμό του γέρο ζωγράφου: μία και ο Βάνγκ δέν είχε ούτε λεφτά ούτε κατάλυμα, του πρόσφερε σεμνά φιλοξενία. Ξεκίνησαν μαζί. ο Λίνγκ κρατοῦσε ένα φανάρι. τό χαμηλό του φώς έριχνε μπρός, μέσ στα λασπόνερα, αναπάντεχες λάμπεις. ‘Εκείνο τό βράδι ο Λίνγκ εκπληκτος έμαθε πώς οί τοίχοι του σπιτιου του δέν ήταν κόκκινοι, όπως είχε πιστέψει, αλλά πώς είχαν τό χρώμα του πορτοκαλιου έτοιμου νά σαπίσει. Στην αυλή ο Βάνγκ-Φό παρατήρησε τό κομψό σχήμα ενός θάμνου που κανείς μέχρι τότε δέν είχε προσέξει και τόν εσύγκρινε μέ νεαρή γυναίκα σαν λύνει τά μαλλιά της νά στεγνώσουν. Στο διάδρομο άκολούθησε γοητευμένος τή δισταχτική πορεία ενός μυρμηγκιου κατά μήκος τών ρωγμών του τοίχου, κι ο τρόμος του Λίνγκ γι’ αυτά τά ζωύφια διαλύθηκε. Και νιώθοντας πώς ο Βάνγκ-Φό του δώρισε πριν λίγο μίαν ψυχή και μίαν αντίληψη καινούρια, ο Λίνγκ εκοίμησε μέ σεβασμό τό γέροντα μέσα στην κάμαρα που ξεψυχήσαν οί γονείς του.

‘Ο Βάνγκ-Φό όνειρευόταν από χρόνια νά κάνει τό πορτρέτο μιάς άλλοτινής πριγκίπισσας που παίζει

— 3 —

λαγοῦτο κάτω ἀπὸ μίαν ἰτιά. Καμιά γυναίκα δὲν ἦταν τόσο ἐξωπραγματική γιὰ τὸν χρησιμέψει σὰ μοντέλο, ἀλλὰ ὁ Λίνγκ μποροῦσε νὰ ποζάρει, ἀφοῦ δὲν ἦταν γυναίκα. Μετὰ ὁ Βάνγκ-Φό εἶπε νὰ ζωγραφίσει στὶς ρίζες ἑνὸς μεγάλου κέδρου ἕνα νεαρό πρίγκιπα νὰ τοξεύει. Κανένας νέος τωρινὸς δὲν ἦταν τόσο ἐξωπραγματικός γιὰ νὰ τοῦ χρησιμέψει σὰ μοντέλο, ἀλλὰ ὁ Λίνγκ ἔβαλε τὴ γυναίκα του τὴν ἴδια νὰ ποζάρει κάτω ἀπὸ τὴν δαμασκηνιά του κήπου. "Υστερὰ ὁ Βάνγκ τὴν ἐζωγράφησε μὲ φορεσιά νεράιδας μέσα στὰ σύννεφα τῆς δύσης κι ἡ νεαρή γυναίκα ἐκλαψε γιὰτὶ αὐτὸ ἦταν προμήνυμα θανάτου. Ἀπὸ τότε πού τὰ πορτρέτα πού τῆς ἔφτιαχνε ὁ Βάνγκ-Φό ἄρρεσαν πιο πολὺ στὸν Λίνγκ ἀπὸ τὴν ἴδια, τὸ πρόσωπό της μαραινόταν σὰ λουλούδι δαρμένο ἀπὸ τὸν ζεστό ἀέρα καὶ τὶς καλοκαιρινὲς βροχές. "Ἐνα πρωὶ τῆς βρήκαν κρεμασμένη στὰ κλωνάρια τῆς ρόδινης δαμασκηνιάς: οἱ ἄκρες τῆς ἐσάρπας πού τὴν ἐπνιγε κυμάτιζαν μπλεγμένες στὰ μαλλιά της· ἔμοιαζε ἀκόμη πιο ἀδύνατη ἀπ' ὅσο ἦταν κι ἀγνή ὅπως οἱ καλλονές πού ἔψελναν οἱ ποιητὲς τῶν περασμένων καιρῶν. "Ὁ Βάνγκ-Φό τὴν ἐζωγράφησε γιὰ τελευταία φορὰ, γιὰτὶ τοῦ ἄρεσε αὐτὴ ἡ πράσινη ἀπόχρωση πού παίρνει τὸ πρόσωπο τῶν πεθαμένων. Ὁ μαθητὴς του Λίνγκ ἀνακάτευε τὰ χρώματα κι αὐτὴ ἡ δουλειὰ ἀπαιτοῦσε τὴν προσοχὴ πού ξεχνοῦσε νὰ κλάψει.

Ὁ Λίνγκ πούλησε διαδοχικὰ τοὺς δούλους του, τοὺς πράσινους νεφρίτες καὶ τὰ ψάρια τῆς στέρας του γιὰ νὰ προμηθεῖται στὸ δάσκαλό του δοχεῖα πορφυρὸ μελάνι, πού ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Δύση. "Ὅταν γυμνώθηκε τὸ σπῆτι τὸ ἐγκατέλειψαν κι ὁ Λίνγκ

— 5 —

Μιά μέρα, ἔφτασαν στὰ περὶχωρα τῆς αὐτοκρατορικῆς πόλης τὴν ὥρα πού ἔλεπτε ὁ ἥλιος κι ὁ Λίνγκ ἔψαξε νὰ βρεῖ ἕνα πανδοχεῖο γιὰ νὰ περάσει ὁ Βάνγκ-Φό τὴ νύχτα. Ὁ γέρος τυλίχθηκε σὲ κουρέλια κι ὁ Λίνγκ ξάπλωσε κοντὰ του γιὰ νὰ τὸν ζεστάνει, γιὰτὶ ἡ ἀνοιξὴ εἶχε μόλις μπει καὶ τὸ πατημένο χῶμα στὸ δάπεδο ἦταν ἀκόμη παγωμένο. Τὴν αὐγὴ βαριά βήματα ἀντήχησαν στοὺς διαδρόμους τοῦ πανδοχείου· ἀκουστήκαν οἱ τρομαγμένοι ψίθυροι τοῦ πανδοχεῖα καὶ δυνατὰ προστάγματα σὲ βάρβαρη γλῶσσα. Ὁ Λίνγκ θυμήθηκε πὼς εἶχε κλέψει τὴν παραμονὴ ἕνα γλυκὸ μέ ρύζι γιὰ τὸ δείπνο τοῦ δασκάλου κι ἀνατρίχιασε. Σίγουρος πὼς θὰ τὸν ἐπιαναν, ἀναρωτήθηκε ποῖός ἄραγε θὰ βοηθοῦσε τὴν ἄλλη μέρα τὸν Βάνγκ-Φό νὰ περάσει τὸ ἐπόμενο ποτάμι.

Οἱ στρατιῶτες μπῆκαν μὲ φανάρια. Ἡ φλόγα, φιλοτραρισμένη μέσα ἀπ' τὸ χρωματιστὸ χαρτί, ἔριχνε κόκκινες καὶ γαλάζιες λάμπες στὶς δερμάτινες κάσκους τους. Στὸν ὄμο ἐπαλλε ἡ χορδὴ τοῦ τόξου καὶ οἱ πιο ἄγριοι μουγκρίζαν ξαφνικὰ χωρὶς αἰτία. Ἀκούμπησαν βαριά τὸ χέρι στὸ σβέροκο τοῦ Βάνγκ-Φό, πού δὲν κρατήθηκε νὰ μὴν παρατηρήσει πὼς τὰ μανίκια τους δὲν ταίριαζαν στὸ χῶμα τοῦ μανδύα.

Ὁ Βάνγκ-Φό στηριγμένος στὸν μαθητὴ του ἀκολούθησε τοὺς στρατιῶτες σκοντάφτοντας συνέχεια τοὺς ἀνώμαλους δρόμους. Οἱ διαβάτες μαζεῦονταν καὶ χλεύαζαν αὐτοὺς τοὺς δύο ἐγκληματίες, πού σίγουρα πηγαίνουν νὰ τοὺς κόψουν τὸ κεφάλι. Οἱ στρατιῶτες ἀπαντοῦσαν σ' ὅλες τὶς ἐρωτήσεις τοῦ Βάνγκ-Φό μ' ἕναν ἄγριο μορφασμό. Τὰ δεμένα χέρια

— 4 —

ἐκλείσε πίσω του τὴν πόρτα τῆς περασμένης του ζωῆς. Ὁ Βάνγκ-Φό εἶχε βαρεθεῖ μιά πόλη, ὅπου τὰ πρόσωπα δὲν εἶχαν πιά κανένα μυστικὸ νὰ τοῦ ἀποκαλύψουν γιὰ τὴν ἀσκήμια ἢ τὴν ὁμορφιά, κι ἔτσι δάσκαλος καὶ μαθητὴς περιπλανήθηκαν μαζί στοὺς δρόμους τοῦ βασιλείου τοῦ Χάν.

Ἡ φήμη τους προπορευόταν στὰ χωριά, στὰ κατώφλια τῶν πύργων καὶ στὶς εἰσόδους τῶν ναῶν, ὅπου οἱ ἀνήσυχτοι προσκυνητὲς προσφεύγουνε τὸ σούροπο. Ἐλεγαν ὅτι ὁ Βάνγκ-Φό εἶχε τὴ δύναμη νὰ ζωντανέψει τὶς ζωγραφιές του μὲ μιά τελευταία πινελιά πού πρόσθετε στὰ μάτια τους. Οἱ ἄγροτες ἐρχόντουσαν καὶ τὸν ἰκέτευαν νὰ τοὺς ζωγραφίσει ἕνα σκύλο καὶ οἱ ἄρχοντες τοῦ ζητοῦσαν ζωγραφιές στρατιωτῶν. Οἱ ἱερεῖς τιμοῦσαν τὸν Βάνγκ-Φό σὰν σοφὸ· ὁ κόσμος τὸν φοβότανε σὰ μάγο. Ὁ Βάνγκ χαιρόταν γιὰ τὶς διαφορετικὲς αὐτὲς γνώμες πού τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ μελετήσῃ γύρω του ἐκφράσεις εὐγνωμοσύνης, φόβου ἢ εὐλάβειας.

Ὁ Λίνγκ ζητιάνευε φαί, ἐφρόντιζε τὸν ὕπνο τοῦ δασκάλου κι ὅταν ὁ Βάνγκ βρισκόταν σ' ἔκσταση ἐπωφελιόταν καὶ τοῦ ἔτριβε τὰ πόδια. Μόλις ἐχάραιζε, ἐνῶ ὁ γέρος κοιμόταν ἀκόμη, ἔφευγε γιὰ νὰ ψάξει σεμνά τοπία κρυμμένα πίσω ἀπὸ τοὺς καλαμιῶνες. Τὸ βράδυ, ὅταν ὁ δάσκαλος ἀποθαρρυσμένος πέταγε τὰ πινέλα του χάμω, αὐτὸς τὰ μάζευε. "Ὅταν ὁ Βάνγκ ἦταν θλιμμένος καὶ μιλοῦσε γιὰ τὴ μεγάλη του ἡλικία, ὁ Λίνγκ τοῦ ἔδειχνε χαμογελώντας τὸν στέρεο κορμὸ μιάς γέρινης βαλανιδιάς· ὅταν ὁ Βάνγκ ἦταν χαρούμενος κι ἀράδιαζε ἀστεία, ὁ Λίνγκ καμωνόταν ταπεινὰ πὼς τὸν ἀκούει.

— 6 —

του πονοῦσαν, κι ὁ Λίνγκ ἀπελπισμένος κοίταζε τὸ δάσκαλό του μὲ χαμόγελο, πού ἦταν ἕνας τρόπος πιο τρυφερός γι' αὐτὸν νὰ κλάψει.

Ἐφτασαν στὴν εἴσοδο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀνάκτορου, πού οἱ μενεξεδένιοι τοῖχοι του ὑψώνονταν στὸ φῶς τῆς μέρας σὰ χλαμῦδα δειλινοῦ. Οἱ στρατιῶτες ἔβαλαν τὸν Βάνγκ-Φό νὰ περάσει ἀπὸ ἀμέτρητες αἰθουσες τετράγωνες ἢ στρογγυλές, πού τὸ σχῆμα τους συμβόλιζε τὶς ἐποχές, τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, τ' ἀρσενικὸ καὶ θηλυκὸ, τὴ μακροβιότητα καὶ τὰ προνόμια τῆς ἐξουσίας. Οἱ πόρτες γύριζαν στὸν ἄξονά τους ἐκπέμποντας μιά νότα μουσικῆς κι ἡ διάταξή τους ἦταν τέτοια, ὥστε νὰ κινεῖται κανεὶς σ' ὅλη τὴν κλίμακα καθὼς διέσχισε τ' ἀνάκτορο ἀπ' ἀνατολὴ σὲ δύση. Τὰ πάντα συμφωνοῦσαν γιὰ νὰ δώσουν τὴν ἰδέα μιάς δύναμης καὶ μιάς εὐφυίας ὑπεράνθρωπης κι ἐνωθῆς ὅτι καὶ οἱ πιο ἀσήμαντες διαταγές πού προστάχτηκαν ἐδῶ, θὰ πρέπει νὰ 'ταν ἀμετάκλητες καὶ τρομερές σὰν τὴ σοφία τῶν προγόνων. Τέλος ὁ ἀέρας ἔγινε πιο ἀραιὸς· ἡ ἡσυχία ἔγινε τόσο βαθιά, πού δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ φωνάξῃ οὔτε κάποιος πού ξεψυχοῦσε στὰ βασανιστήρια. Ἐνας εὐνοῦχος τράβηξε κάποιον παραπέτασμα· οἱ στρατιῶτες ἐρίγησαν σὰ γυναῖκες καὶ ἡ κοστωδιά μπῆκε στὴν αἴθουσα θρόνου τοῦ Γιού τ' Οὐρανοῦ.

Ἦταν μιά αἴθουσα δίχως τοίχους, στηριγμένη σὲ χοντρές κολόνες ἀπὸ μπλε πέτρα. Ἐνας κήπος ἀνοιγόταν πίσω ἀπὸ τοὺς μαρμάρινους κορμούς καὶ κάθε λουλούδι στοὺς δεντρώνες του ἀνῆκε σ' ἕνα σπάνιο εἶδος φερμένο ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ ὠκεανοῦ. "Ὅμως κανένα δὲν εἶχε ἄρωμα, ἀπὸ φόβο μὴ ταρά-

—11—

δέν μπορεί νά λιώσει καί σέ πεδιάδες μέ τούς νάρκισσους πού δέν μποροῦν νά πεθάνουν. Κι εἶναι γι' αὐτό λοιπόν, Βάνγκ-Φό, πού ἔφαξα ποιά καταδίκη θά σοῦ ταίριαζε, ἐσένα πού οἱ μαγγανεῖες σου μ' ἀπώθησαν ἀπ' ὅσα κατέχω ξυπνώντας μου τόν πόθο γιά ὅσα δέν θά κατακτήσω. Καί γιά νά σέ κλείσω στό μοναδικό μπουντρούμι ἀπ' ὅπου δέν θά μποροῦσες νά θγείς, ἀποφάσισα νά σοῦ κάψουν τά μάτια, γιατί τά μάτια σου, Βάνγκ-Φό, εἶναι οἱ δύο μαγικές πόρτες πού σοῦ ἀνοίγουν τό βασίλειό σου. Κι ἀφοῦ τά χέρια σου εἶναι οἱ δύο δρόμοι μέ τίς δέκα διακλαδώσεις πού σ' ὀδηγοῦνε στήν καρδιά τῆς αὐτοκρατορίας σου, ἀποφάσισα νά σοῦ κόψουν τά χέρια. Μέ κατάλαβες, γέρο Βάνγκ-Φό;

Ἀκούγοντας αὐτή τήν καταδίκη ὁ μαθητής Λίνγκ τράβηξε ἀπό τή ζώνη του ἓνα στομωμένο μαχαίρι καί ρίχτηκε στόν Αὐτοκράτορα. Δυό φρουροί τόν ἄρπαξαν. Ὁ Γιός τ' Οὐρανοῦ χαμογέλασε καί πρόσθεσε ἀναστενάζοντας:

— Καί σέ μισῶ ἐπίσης, γέρο Βάνγκ-Φό, γιατί μπόρεσες ν' ἀγαπηθεῖς. Σκοτώστε αὐτό τό σκυλί.

Ὁ Λίνγκ τινάχτηκε μπροστά γιά νά μή λεικιάσει μέ τό αἷμα του τά ρούχα τοῦ δασκάλου. Ἐνας στρατιώτης σήκωσε τό γιαταγάμι του καί τό κεφάλι τοῦ Λίνγκ ἀποσπᾶστηκε ἀπό τό λαιμό του, ἴδιο λουλουδί πού τό κόβουν. Οἱ ὑπῆρέτες πήρανε τό πτώμα του καί ὁ Βάνγκ-Φό ἀπελπισμένος θαύμασε τήν ὠραία κατακόκκινη κηλίδα, πού ἔκανε τό αἷμα τοῦ μαθητῆ του πάνω στήν πράσινη πέτρα τοῦ μωσαϊκοῦ.

Ὁ Αὐτοκράτορας ἔκανε ἓνα νεῦμα καί δυό εὐνοῦχοι σφουγγίζαν τά μάτια τοῦ Βάνγκ-Φό.

—13—

κοντά στήν τύφλωσή τους, θ' ἀνακαλύψουν νέες σχέσεις στά ὄρια τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων. Αὐτό εἶναι τό σχέδιό μου, γέρο Βάνγκ-Φό, καί μπορῶ νά σέ ὑποχρεώσω νά τό πραγματοποιήσεις. Ἄν ἀρνηθεῖς, πρὶν σέ τυφλώσω, θά βάλω νά κάψουν ὅλα σου τά ἔργα, κι ἔτσι θά μοιάζεις μέ πατέρα πού τοῦ ἔσφαξαν τούς γιούς καί τοῦ στέρησαν τήν ἐλπίδα τῆς ἀθανασίας. Πίστεψε ὅμως πιό πολύ, ἂν θές, ὅτι αὐτή ἡ τελευταία διαταγή δέν εἶναι παρά τ' ἀποτέλεσμα τῆς καλοσύνης μου, γιατί γνωρίζω πώς οἱ πίνακες εἶναι ἡ μόνη ἐρωμένη πού χάιδεφες ποτέ. Καί προσφέροντάς σου πινέλα, χρώματα καί μελάνι γιά ν' ἀπασχολήσω τίς τελευταῖες σου ὥρες, ἐλεῶ μ' ἓνα κορίτσι τῆς χαρᾶς τό μελλοθάνατο.

Ὁ Αὐτοκράτορας ἐγενεψε μέ τό μικρό του δάχτυλο καί δυό εὐνοῦχοι ἔφεραν εὐλαβικά τή μισοτελειωμένη ζωγραφιά, ὅπου ὁ Βάνγκ-Φό εἶχε σχεδιάσει τήν εἰκόνα τῆς θάλασσας καί τ' οὐρανοῦ. Ὁ Βάνγκ-Φό στέγνωσε τά δάκρυά του, καί χαμογέλασε, γιατί αὐτό τό μικρό σκίτσο τοῦ θύμιζε τά νιάτα του. Ὅλα σ' αὐτό μαρτυροῦσαν τή δροσερή ψυχή, πού δέν μποροῦσε πιά νά ἐπικαλεστεῖ ὁ Βάνγκ-Φό, τῆς ἔλειπε ὡστόσο κάτι, γιατί τήν ἐποχή πού τή ζωγράφιζε ὁ Βάνγκ-Φό δέν εἶχε ἀκόμη ἀρκετά θαυμάσει τά βουνά οὔτε καί βράχους νά βουτᾶνε τά γυμνά λαγόνια τους στή θάλασσα καί δέν εἶχε ἀκόμη ἀρκετά ἐμποτισθεῖ ἀπό τή θλίψη τοῦ δειλινοῦ. Ὁ Βάνγκ-Φό διάλεξε ἓνα ἀπό τά πινέλα πού τοῦ παρουσίασε ἓνας σκλάβος κι ἄρχισε ν' ἀπλώνει πάνω στή μισοτελειωμένη θάλασσα φαρδιές μπλέ πινελιές. Ἐνας εὐνοῦχος ἀνακούρκοδα στά πόδια του ἀνακάτευε τά χρώματα ἀντα-

—12—

— Ἄκου γέρο Βάνγκ-Φό, εἶπε ὁ Αὐτοκράτορας, καί σκούπισε τά δάκρυά σου, γιατί δέν εἶναι ὥρα γιά κλάματα. Τά μάτια σου πρέπει νά μείνουν καθαρά, γιά νά μή θολώσει ἀπ' τά δάκρυά σου τό λίγο φῶς πού τούς μένει ἀκόμη. Γιατί δέν εἶναι μόνο ἀπό μνησικακία πού εὐχομαι νά θανάτο σου· δέν εἶναι μόνο ἀπό σκληρότητα πού θέλω νά σέ δῶ νά ὑποφέρεis. Ἔχω ἄλλα σχέδια γέρο Βάνγκ-Φό. Στή συλλογή μου ἀπό ἔργα σου ἔχω μιὰ θαυμάσια ζωγραφιά ὅπου τά βουνά, οἱ ἐκβολές τῶν ποταμῶν καί ἡ θάλασσα τῆς ἀντανακλῶνται πολύ μικροφτιαγμένα βέβαια, ὅμως μέ τέτοια σαφήνεια πού ξεπερνάει τή σαφήνεια τῶν πραγμάτων, ὅπως τά σχήματα πού καθρεφτίζονται στήν ἐπιφάνεια μιᾶς σφαιρας. Ὡστόσο ἡ ζωγραφιά αὐτή εἶναι μισοτελειωμένη, Βάνγκ-Φό, καί τό ἀριστούργημα σου εἶναι ἀκόμη ἓνα προσχέδιο. Σίγουρα τήν ὥρα πού ζωγράφιζες, καθισμένος σέ μιάν ἐρημη κοιλάδα, παρατήρησες ἓνα πουλί πού πέραγε, ἢ ἓνα παιδί πού κυνηγοῦσε αὐτό τό πουλί. Καί τό ῥάμφος τοῦ πουλιοῦ ἢ τά μάγουλα τοῦ παιδιοῦ σ' ἔκαναν νά ξεχάσεις τά γαλάζια βλέφαρα τῶν κυμάτων. Δέν ἔχεις τελειώσει τά κρόσια τοῦ θαλασσινοῦ μανδύα, οὔτε τήν κόμη τῶν φυκιῶν στά βράχια. Βάνγκ-Φό, ἐπιθυμῶ ν' ἀφιερώσεις τίς ὥρες μέ φῶς πού σοῦ ἀπομένουν γιά νά τελειώσεις αὐτή τή ζωγραφιά, πού ἔτσι θά περιλαμβάνει τά τελευταῖα μυστικά τά μαζεμένα στήν διάρκεια τῆς μακριᾶς ζωῆς σου. Ἀναμφίβολα τά χέρια σου, τόσο κοντά στόν ἀκρωτηριασμό τους, θά τρέμουν πάνω στό μεταξωτό πανί καί ἡ αἰωνιότητα θά μπεῖ στόν ἔργο σου ἀπ' τίς κοφτές γραμμές τῆς δυστυχίας. Καί ἀναμφίβολα τά μάτια σου, τόσο

—14—

ποκρινόταν μᾶλλον ἄσκημα σ' αὐτή τή δουλειά καί ὁ Βάνγκ-Φό ἔνιωσε περισσότερο παρά ποτέ τήν ἔλλειψη τοῦ μαθητῆ του Λίνγκ.

Ὁ Βάνγκ ἄρχισε βάφοντας ρόδινη τήν ἄκρη τῆς φτερούγας ἑνός σύννεφου πάνω σ' ἓνα βουνό. Πρόσθεσε μετά μικρές ρυτίδες στήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας πού κᾶναν μόνο πιό θαθῦ τό αἶσθημα τῆς ἠρεμίας. Ὁ πράσινος νεφρίτης τοῦ μωσαϊκοῦ γινόταν περίεργα ὑγρός, ἀλλά ὁ Βάνγκ-Φό, βυθισμένος στή ζωγραφιά του, δέν αἰσθανόταν πώς δούλευε μέ τὰ πόδια στό νερό.

Ἡ ἀνάλαφρη βάρκα μεγάλωσε μέ τίς παχιές πινελιές τοῦ ζωγράφου καί δέσποζε τώρα σ' ὅλο τό ἐμπρός μέρος τοῦ μεταξωτοῦ ρολοῦ. Ξαφνικά ὁ ρυθμικός ἦχος τῶν κουπιῶν σηκώθηκε κάπου μακριά, γρήγορος καί ζωηρός σάν φτεροκόπημα. Ὁ ἦχος πλησίασε, γέμισε γλυκά τήν αἴθουσα, μετὰ σταμάτησε, κι ἔτρεμαν σταγόνες, ἀκίνητες, κρεμασμένες στά κουπιά τοῦ βαρκάρη. Ἐδῶ καί ὥρα τό κόκκινο σίδερο πού προοριζόταν γιά τά μάτια τοῦ Βάνγκ εἶχε κρυώσει πάνω στήν πυροστιά τοῦ δήμιου. Οἱ αὐλικοί μέ τό νερό μέχρι τούς ὄμους, ἀκίνητοι ἀπό τό πρωτόκολλο, σηκώνονταν στίς μύτες τῶν ποδιῶν. Τό νερό ἔφτασε τελικά στό ὕψος τῆς αὐτοκρατορικῆς καρδιάς. Ἡ σιωπή ἦταν τόσο θαθιά πού θά μποροῦσαν νά ἀκουστοῦνε δάκρυα νά πέφτουν.

Ἦταν πράγματι ὁ Λίνγκ. Φοροῦσε τά παλιά καθημερινά του ρούχα καί τό δεξί του μανίκι εἶχε ἀκόμη τά ἴχνη ἀπό ἓνα σκίσιμο, πού δέν βρήκε τόν καιρό νά ράψει πρὶν ἔρθουν τό πρῶι οἱ στρατιῶτες. Εἶχε ὅμως μιὰ παράξενη κόκκινη ἐσάρπα γύρω ἀπό τό λαιμό.

Ὁ Βάνγκ-Φό τοῦ εἶπε γλυκά ἐνῶ συνέχιζε νά ζωγραφίζει:

— Σέ νόμιζα πεθαμένο.

— Ἀφοῦ ἐσεῖς ζεῖτε, εἶπε μέ σεβασμό ὁ Λίνγκ, πῶς θά μπορούσα νά πεθάνω;

Καί βοήθησε τό δάσκαλο ν' ἀνέβει στή βάρκα. Ἡ ὄροφή ἀπό πράσινο νεφρίτη ἀντανακλῶνταν πάνω στό νερό, ἔτσι πού ὁ Λίνγκ φαινόταν νά ταξιδεύει μέσα σέ μιά σπηλιά. Οἱ πλεξίδες τῶν βυθισμένων αὐλικῶν κυμάτιζαν στήν ἐπιφάνεια σά φίδια καί τό χλωμό κεφάλι τοῦ Αὐτοκράτορα ἔπλεε σά λωτός.

— Κοίτα, παιδί μου, εἶπε μελαγχολικά ὁ Βάνγκ-Φό. Αὐτοί οἱ δυστυχισμένοι θά πεθάνουν, ἂν δέν ἔχουν κιόλας πεθάνει. Δέν περίμενα πῶς θά 'χε ἡ θάλασσα τόσο νερό, γιά νά πνίξει ἕναν Αὐτοκράτορα. Τί νά γίνει;

— Μή φοβᾶσαι, Δάσκαλε, μουρμούρισε ὁ μαθητής. Σέ λίγο θά στεγνώσουν καί δέν θά θυμούνται οὔτε κἀν πῶς θράχηκε κάποτε τό μανίκι τους.

Ὁ Αὐτοκράτορας μονάχα θά βαστήξει στήν καρδιά του λίγη θαλασσινή πικράδα. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν φτιάχτηκαν γιά νά χαθοῦνε μέσα σέ μιά ζωγραφιά.

Καί πρόσθεσε:

— Ἡ θάλασσα εἶναι καλή, ὁ ἀέρας καλός, τά θαλασσινά πουλιά φτιάχνουν τή φωλιά τους. Ἄς φύγουμε, Δάσκαλέ μου, γιά τή χώρα πέρα ἀπό τά κύματα.

— Ἄς φύγουμε, εἶπε ὁ γέρο ζωγράφος.

Ὁ Βάνγκ-Φό ἄρπαξε τό πηδάλιο καί ὁ Λίνγκ ἔσκυψε στά κουπιά. Ὁ ρυθμός τῶν κουπιῶν γέμισε

πάλι ὅλη τήν αἴθουσα, στέρεος καί κανονικός σά χτύπημα καρδιάς. Ἡ σάθμη τοῦ νεροῦ χαμήλωνε ἀνεπαίσθητα γύρω ἀπό τούς θράχους πού ξαναγίνονταν κολόνες. Σέ λίγο γυάλισαν μόνο κάτι ἀραιές μικρές λιμνοῦλες στά μέρη πού ὁ πράσινος νεφρίτης τοῦ μωσαϊκοῦ ἦταν φαγωμένος. Τά ροῦχα τῶν αὐλικῶν ἦταν στεγνά, ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας εἶχε ἀκόμη λίγες νιφάδες ἀφροῦ στά κρόσσια τοῦ μανδύα του.

Τό ἔργο πού τέλειωσε ὁ Βάνγκ-Φό ἦταν ἀκουμπισμένο σ' ἕνα παραπέτασμα. Μιά βάρκα δέσποζε σ' ὅλο τό ἐμπρός μέρος. Ἀπομακρύνονταν σιγά-σιγά, ἀφήνοντας πίσω της ἕνα λεπτό αὐλάκι πού ξανάκλεινε πάνω στήν ἀκίνητη θάλασσα. Τώρα πιά κανεῖς δέν ξεχώριζε τό πρόσωπο τῶν δυό ἀνθρώπων πού καθόντουσαν στή βάρκα. Ἀλλά μπορούσε νά διακρίνει ἀκόμα τήν κόκκινη ἐσάρπα τοῦ Λίνγκ, καί ἡ γενειάδα τοῦ Βάνγκ Φό κυμάτιζε στόν ἄνεμο.

Ὁ παλμός τῶν κουπιῶν ἀδυνάτισε, μετά σταμάτησε, σβησμένος ἀπό τήν ἀπόσταση. Ὁ Αὐτοκράτορας σκυμμένος μπροστά μέ τό χέρι πάνω ἀπό τά μάτια, ἔβλεπε ν' ἀπομακρύνεται ἡ βάρκα τοῦ Βάνγκ πού τώρα πιά δέν ἦταν παρά μιά ἀδιόρατη κηλίδα στήν ὠχρότητα τοῦ δειλinoῦ. Μιά χρυσή ἄχα σηκώθηκε καί ξεδιπλώθηκε πάνω στή θάλασσα. Τέλος ἡ βάρκα παρέκαμψε τό θράχο πού ἔκλεινε τήν εἴσοδο τοῦ πελάγους· ἡ σκιά μιᾶς ἀπόμακρης ἀκτῆς ἔπεσε πάνω της· τό αὐλάκι χάθηκε στήν ἔρημη ἐπιφάνεια, κι ὁ ζωγράφος Βάνγκ-Φό καί ὁ μαθητής του Λίνγκ ἔξαφανίστηκαν γιά πάντα πάνω σ' αὐτή τή θάλασσα ἀπό γαλάζιο νεφρίτη, πού μόλις εἶχε ἐφεύρει ὁ Βάνγκ-Φό.

Τό ιστορικό της «Ίστορίας ενός αϊχμαλώτου»

Στό τέλος τῆς πρώτης περιόδου μου (Σεπτέμβρης – Δεκέμβρης 1928), εἶχα πέσει σέ κάτι προσφυγοχώρια τῆς περιφέρειας Αἰκατερίνης. Στίς σημειώσεις μου γράφω: «... βρέχει, βρέχει, βρέχει· λίγο ἀκόμα καί θάμαι στήν πολιτεία· πρέπει νά τελειώσω καλά. Εἶμαι πρὸς τό τέλος ἀλλά καί σ' ἕνα σπουδαῖο μέρος τῆς ἀποστολῆς μου· πρόκειται νά μιλήσω γιά πολύ πονεμένους καί δυστυχημένους ἀνθρώπους. Ὁ Θεός ἄς εἶναι μαζί μου κι ἄς μέ βοηθάει».

Σταματῶ ἐδῶ τίς σημειώσεις μου καί κατεβαίνω στό καφενεῖο τοῦ προσφυγοχωρίου Στουπί (Σπί), γιά νά δῶ τούς ἀνθρώπους του καί ν' ἀκούσω τούς πόνους τους. Τό καφενεῖο γεμάτο. Ἀκούω καί σημειώνω μέσ' στούς καπνοῦς: «Μακροπρόθεσμα δάνεια. Ἐκχερσώσεις. Ὁ Ἐποικισμός ζητᾶ ἐκκαθαρίσεις λογαριασμών, ἀποδόσεις. Ἐντάλματα ἐποικισμοῦ, ἐντάλματα Εἰσπράκτορος, φόροι. Ἐσύ κλαῖς καί κείνοι γελοῦν... πολλά τά βάσανά μας».

Χτυπᾶ τό μάνταλο τῆς πόρτας καί μπαίνει κάποιος. Μέτριος τό ἀνάστημα, εὐρύστερονος, ξανθός, γαλανομάτης. Ἔχω κάνει τό σκίτσο του. Κι ὄλοι τότε μέ μιά φωνή: «Νά ἕνας πού ἔκαμε τόν Τούρκο γιά νά γλιτώσει». Τόν Τούρκο γιά νά γλιτώσει; Στηλώνω τ' αὐτιά μου σάν ἄλογο στρατιωτικό π' ἀκούει σάλπιγγα. Ἐτοιμάζομαι ν' ἀκούσω τ' ἀνάκουστο· μ' αὐτός, ντροπαλός ἀνατολίτης, κοκκινίζει, κάθεται σέ μιά γωνία καί δέ μιλεῖ. Σέ λίγο μέ τό οὔζο, μέ τήν κουβέντα, ζεστάθηκε. Κι ἄρχισε τήν ἱστορία του· τουρκόφωνος, ὅπως ὄλοι τους, μά ἀνατολίτης ἀφηγητής. Ἐγώ θαρροῦσα πῶς μοῦ ἔπαιζε ἕνα βιολί σόλο. Ὅλοι ἀφοσιωμένοι, σωπαίναμε. Ἀπό τά μισά, εἶδα πῶς ἔπρεπε αὐτή τήν ἱστορία νά τήν κρατήσω· κι ἄρχισα πάλι τίς σημειώσεις. Εἶχα πάρει πιά τό ρυθμό του. Σάν τουρκόφωνος, ἔβαζε τά ρήματα στό τέλος. «Καλός, εἶπα, εἶναι». Αὐτή ἡ ξενική καί παρατακτική σύνταξη μέ τά πολλά συνδετικά «καί» μοῦ ἔφερε στό νοῦ τό ὕφος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· μέσα σέ μιά ὑπερένταση πού μοῦ τήν ὄξυνε ἡ διασύνη, κρατοῦσα, παρέλειπα καί μετέλλαξα τά λόγια καί τόν κάπως παραφθαρμένο ρυθμό τους, φέρνοντάς τον στόν κλασικά ἐπικό λόγο καί ρυθμό. Ὅταν τελείωσε τήν ἀφήγησή του, πραγματικά τοῦ ἴπα: «βάλε τήν ὑπογραφή σου» καί κείνος ἔγραψε «Νικόλαος Καζάκογλου» (τό Κοζάκογλου εἶναι δικό μου, σάν πῶ ἐντυπωσιακό). Τό ἄλλο πρῶι πῆγα στό σπίτι του, γνώρισα τή νέα γυναίκα του καί τό μικρό παιδί τους, καί τόν παρακάλεσα νά μοῦ ὑπαγορέψει τήν ἀρχή τῆς ἱστορίας, πού δέν τήν εἶχα κρατήσει. Μά ἡ ἀφήγησή του δέν εἶχε πιά τήν ἴδια ζεστασιά. Γι' αὐτό καί στίς δύο πρώτες ἐκδόσεις ἡ ἀρχή μου εἶναι διασπικτή. Τόν ἔβουλα τότε κι ἔγραψε στά τούρκικα ἕνα γράμμα στόν Χατζη-Μεμέτη, ὑπέροχο γιά τή λαϊκή του εὐγένεια, ὅπου ἀφοῦ τοῦ ἐξιστοροῦσε ὅτι ὁ Μπεχτσέτ πού εἶχε κάποτε στή δούλεψή του ἦταν Ρωμῖος καί βρῖσκεται τώρα ἐδῶ στήν καινούρια πατρίδα του, καί τόν εὐχαριστεῖ γιά τήν καλοσύνη πού τοῦδειξε, τελειώνει πῶς «ὄσοι γνωρίζουν ἀπό κόσμο, ξέρον πῶς αὐτά ὅλα εἶναι ἀπό τό Θεό». (Ἀντίγραφο ἀπό τό γράμμα εἶχα καί στά τούρκικα καί μεταφρασμένο¹).

Ὅταν ἔβγαινα ἀπό τό χωριό τραβώντας γιά τήν Αἰκατερίνη, θαρροῦσα κιόλας πῶς κρατοῦσα στή φούχτα μου ἕνα κομμάτι χρυσάφι. Σέ μιά στιγμή ἔνωσα μιά πελώρια παλάμη νά μέ χτυπᾶ φιλικά στήν πλάτη σάν ὁ ἴδιος ὁ Θεός νά μοῦ χάριζε μιά παρηγοριά καί ἕνα στήριγμα γιά τίς ὑπόλοιπες μέρες τῆς ζωῆς μου. Χριστούγεννα ἔκανα στό Κίτρος καί παραμονή τῆς Πρωτοχρονιάς γύρισα στή Θεσσαλονίκη. Κάθισα ἀμέσως κι ἔγραψα ὑπαγορεύοντας² τήν ἱστορία μου μέσα σέ μιά ἑβδομάδα. Τήν

1. Τό γράμμα καί ἡ μετάφρασή του βρῖσκονται στό Ἄρχειο Δούκα πού φυλάσσεται στό Σπουδαστήριο Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

2. Ὅπως μάς πληροφόρησε ὁ κ. Δούκας, προκειμένου νά κρατήσει τήν ποιότητα τοῦ προφορικοῦ λόγου στό κείμενο, δέν ἔγραψε ὁ ἴδιος τήν ἱστορία, ἀλλά τήν ὑπαγόρευσε στόν ξάδελφό του Ἀντρέα Χατζηδημητρίου, χρησιμοποιώντας ὡς πρώτη ὕλη τίς σημειώσεις του. Αὐτά ἔγιναν στή Θεσσαλονίκη, τόν Ἰανουάριο τοῦ 1929.

Επιπέδων

προορίζα, ὅπως καί τά «ληστρικά» μου πού ἔγραφα τότε σέ συνέχειες,³ γιά ἐπαρχιώτικη ἐφημερίδα, τή *Μακεδονία* τῆς Θεσσαλονίκης πού μοῦ εἶχε δώσει τήν ἐντολή νά βγῶ στήν περιοδεία μου· μά δέ συμφωνήσαμε στήν τιμή κι ἦρθα στήν Ἀθήνα κι ἔδωσα τά ληστρικά μου στήν *Πρωία* καί τήν *Ἱστορία* μου στόν ἐκδότη Χ. Γανιάρη. Τόν ἄλλο χρόνο (1929), βγαίνοντας γιά τή δεύτερη περιοδεία μου – ὄχι γιά νά γράψω πιά, ἀλλά γιά νά ζωγραφίσω – πέρασα πάλι ἀπό τό Σπί καί πῆγα τοῦ Νικόλα καί τοῦ συντρόφου του ἀπό ἓνα ἀντίτυπο τῆς ἱστορίας τους πού εἶχε πιά τυπωθεῖ. Ὁ Νικόλας ὅσο τή διάβαζε χαμογελοῦσε εὐχαριστημένος κι ἀπορημένος μαζί, πού ἦταν γραμμένη ἀπαράλλαχτα ὅπως μοῦ τήν εἶπε. Ὁ σύντροφός του, μακρὺς καί μελαχροινός (σάν Τουρκοκορητικός), τραυλός καί δειλός (γι' αὐτό πιάστηκε καί φυλακίστηκε στή Σμύρνη κι ἀπό κεῖ λευτερώθηκε), στεναχωρήθηκε πού στήν ἱστορία μου τόν εἶχα κρεμάσει: «μ... μ... μά ἐμ... μένα γιά... ἀτί μέ... μ' ἐσκότωσες;» μοῦ λέει. Τί νά τοῦ ἀπαντήσω; Πῶς ἔτσι τῶθελε ἡ ἱστορία; Δέν θά μέ καταλάβαινε. Φεύγοντας ἄφησα ἀρκετό χαρτί τοῦ Νικόλα γιά νά γράψει τήν ἱστορία του ὁ ἴδιος· κάθισε καί τήν ἔγραψε καί μοῦ τήν ἔφερε ὕστερ' ἀπό χρόνια στήν Ἀθήνα. Θάταν κατά τό 1933-1934 (γιατί εἶχα τυπώσει στό μεταξὺ καί τή δεύτερη ἐκδοση τοῦ 1932). Μά δέν τὰ κάταφερε στό γράψιμο ὅσο στήν προφορική ἀφήγησή του· τὰ καλύτερα κομμάτια εἶναι ὅσα ἀντέγραψε λέξη μέ λέξη ἀπό τό βιβλίο· ὅμως πρόσθεσε μερικά ἐπεισόδια, πού τὰ χρησιμοποίησα στήν τρίτη μου ἐκδοση. Τή χειρόγραφη ἱστορία τοῦ Νικόλα τήν κατέθεσα στή βιβλιοθήκη τῆς Κερκύρας. Ἐλπίζω νά βρῆσκαται.

Στήν τρίτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* τῆς ἀλλάξα βασικά τή μορφή. Κράτησα καί τόνισα περισσότερο τό λαϊκό λόγο, καθαρίζοντάς τον ἀπό τὰ πρμιτιβίστικα στοιχεία, τίς ὑπερβολές καί τίς ἐπαναλήψεις, ἐλαττώνοντας ἀκόμη καί τό ρυθμό, γιά νά πάρει περισσότερη ἄνεση καί ἀναπνοή ὁ ἀφηγηματικός λόγος. Ἔτσι, ἄς ἔχασε κάπου-κάπου τήν ἐκφραστική γοητεία, τό στοιχεῖο τοῦ λόγου ἔγινε στερεότερο καί διαρκέστερο. Τό ἴδιο στερέωσα τή σύνθεση, μέ τήν κλασική διαιρέση τῆς ἱστορίας σέ 4 κεφάλαια, ὅπου νά ἔχουν αὐτοτέλεια μαζί καί ἐνότητα (Κεφ. α': ἡ σύλληψη μέχρι τήν ἀπόδραση μέ τό σύντροφό του, β': φτάσιμο στό χωριό τους ὅπου ζοῦν ἀπόβλητοι καί σπηλαιοδίαιτοι, γ': ἡ κορύφωση τῆς ἀπελπισίας τους, νά χωρίσουν καί νά κατέβουν νά δουλέψουν σάν Τούρκοι, δ': ἡ διαφυγή τοῦ ἥρωα καί ἡ λύτρωση). Ἔτσι δυνάμωσε ἡ ποικιλία καί ἡ ἐνότητα καί ἡ ἱστορία πῆρε περισσότερη ἀντοχή στό χρόνο. Αὐτό κατορθώθηκε καί μέ τήν αὐστηρή ἐφαρμογή μιᾶς ἄλλης κλασικῆς ἀρχῆς, τῶν ἀντιθέσεων καί τῆς δραματικῆς κορύφωσης: Ἀπ' τήν ἀρχή τῆς σύλληψης καί τό μπλοκάρισμα στό στρατόνα, ἡ παρουσία τοῦ γραμματικοῦ πού τήν ἀκολουθεῖ ἡ ἄλλη τοῦ ἔφιππου λοχαγοῦ πού τοὺς γονατίζει γιά νά τοὺς μετρήσει καί ἡ διαπόμευση τῆς ἀγορᾶς καί τούτη ἡ παρουσία τοῦ Χαφούζη, γιά νά τελειώσει μέ τοῦ συχωριανοῦ τους ἐφέ πού σ' ἀντίκρισμά του «στή γῆς πέσανε γιά νά μή δώσουνε γνωριμία». Ἔτσι ἀντιθετικά συντίθεται τό ὕλικό ἀπ' τήν ἀρχή ὡς τό τέλος σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορίας πού κρατᾶ κι ἄλλη μιά κλασική ἀρχή, τῆς «ἀρχῆς, μέσης καί τέλους». Τό κλασικό αὐτό καλονπάρισμα τοῦ λαϊκοῦ ὕλικου τῆς δίνει μιά ἰδιοτυπία πού ὄχι ἴσως ἐντελῶς ἄστοχα τήν παρομοίασαν μέ τήν ἰδιοτυπία τοῦ Κάλβου (Ραυτόπουλος, *Ἐπιθέωση Τέχνης*⁴).

Δέν ἐπιχειρῶ περαιτέρω ἀνάλυση τῶν προθέσεων καί ἐπιτεύξεων τῆς *Ἱστορίας* μου. Ἐλπίζω καί γώ μαζί μέ τοὺς φίλους τῆς ὅτι θά ἐπιζήσει.

3. Τά κείμενα αὐτά δημοσιεύτηκαν σέ 9 συνέχειες στήν ἐφημερίδα *Πρωία*, ἀπό τήν Κυριακή 3 ἕως τή Δευτέρα 11 Μαρτίου 1929. Ὁ τίτλος «Ἡ ληστρική κοινωνία» εἶναι τοῦ ἐκδότη. Πραγματικός τίτλος καί ἀντικείμενο τῶν ἀνταποκρίσεων εἶναι «Ἡ ὄρεινὴ Ἑλλάδα».

4. «Πηγὴ λόγου: Στρατὴ Δούκα, *Ἡ ἱστορία ἐνός αἰχμαλώτου*». Ἀναδημοσιεύτηκε στόν τόμο Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Οἱ ἰδέες καί τὰ ἔργα*, Δίφρος, Ἀθήνα 1965, σσ. 78-85.

(Νά πῶς ἔχω συλλάβει ἀπό τό 1933 τόν «Ὀδοιπόρο» μου, σέ γράμμα τοῦ φίλου μου Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη)*

Προοράσεις καί προσυλλήψεις

Στρατῆς Δούκας

Ἀγαπημένε μου Νίκο,

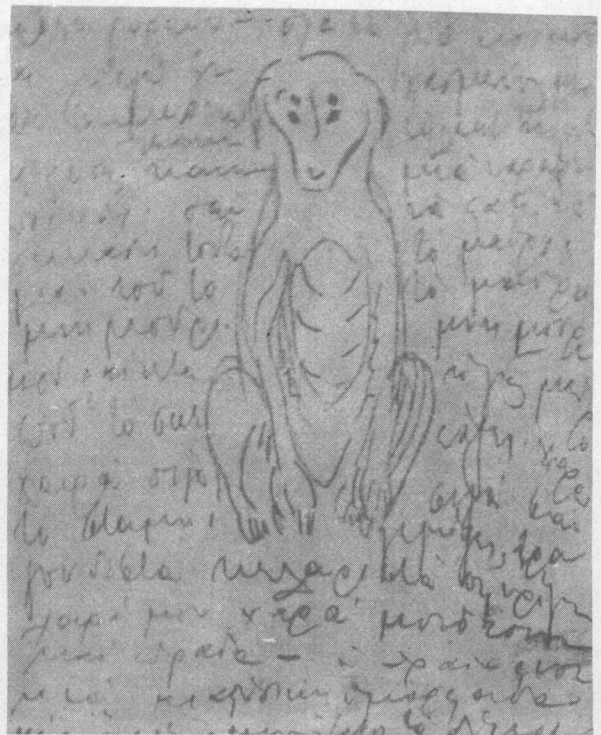
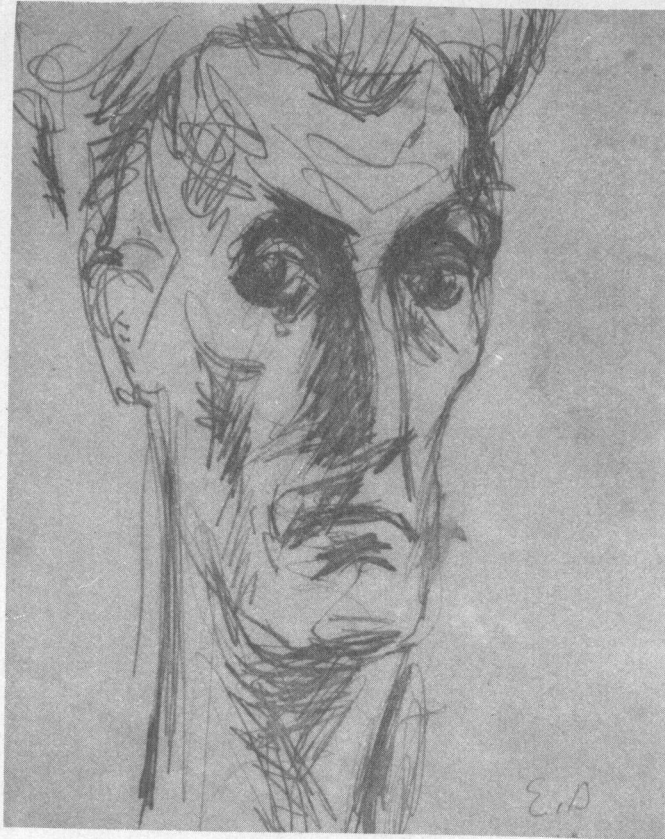
Σέφρες, 20-IX-33

Νά μποροῦσα νάγραφα στό δρόμο ἕνα βιβλίο! Ὅταν περπατῶ «θαρρῶ πῶς φτιάχνω ἕναν ἄλλο κόσμο, ἢ ὅτι ξαναζῶ τοῦτον ἄλλη μιὰ φορά». Θάχα ἕναν τύπο πού ὄνειρεύεται, προσπαθεῖ νά συλλάβει κάτι μέσα στό σκοτεινό δάσος. «Ἐβλεπα τά μαῦρα σύννεφα σκορπισμένα νά διαβαίνουν μέσα στό βράδυ· ἔπειτα φθάνουν τά νεροσύννεφα μέ τά πρωτοβρόχια». Αὐτός πηγαίνει «τή μαύρη μέρα, τή μαύρη νύχτα». Μπαίνει σ' ἕνα μοναστήρι, βουτηγμένο μέσα στό μουσκεμένο δάσος. Τί ἡσυχία! Ἡ καταχνιά τᾶχει σκεπάσει ὅλα. Ὅταν δέ βλέπει πιά τίποτα, ἀρχίζει νά συλλογιέται: «εἶμαι κι ἐγώ ἕνα ἀδύναμο πουλάκι ἐδῶ μέσα, πού περιμένει τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου». Τά ποτάμια θαρρεῖς πῶς βουδάθηκαν μαζί μ' ὀλόκληρη τήν πλάση. Βλέπει τέλος τόν ἡλιο... φεύγει γι' ἄλλους τόπους γι' ἄλλους ἀνθρώπους... Γυρίζει τώρα σάν χαζός μέσ στή μικρή πολιτεία, πόσες λιχουδιές ἔχει! στό καφενεῖο ἔκλαψε καί τώρα γράφει. Ἔτσι δέ γράφουν παρά οἱ ξένοι κι οἱ ἀποτυχημένοι. Ἐνας κόσμος γύρω του εἶναι σκυμμένος καί γράφει. Ἐνας κόσμος γεμάτος ἀπό ἄγνωστα πάθη φεύγει καί γυρνά μέσα στό κεφάλι του, τό γεμάτο ὄνειρα κι ἀποτυχίες. Δέν τόν δένει μαζί του παρά ἡ τύχη του. Ἐλεσαν. Ποιός μπορεῖ νά λογαριάσει τώρα τόν πόθο ποῦχανε νά πετάξουνε; τώρα κάθονται καί γράφουν, ποιός ξέρει σέ τί ἀπιστες καρδιές. Σάν καί τοῦτον ποῦχανε τή χωρίστρα του ἕνα ρούπι ἀριστερότερα κι εἶναι τρελαμένος μέ τό χάξι του. Δές τον πῶς κοιτάζει γύρω του! καί τά χαμένα κορμιά γράφουν, ὅλο γράφουν μέ σκυμμένο κεφάλι. Μέσα στό καφενεῖο εἶναι μόνος... τό ρολοῖ πού χτυπᾶ στόν τοῖχο, τοῦ μιᾶ γιά τόν καιρό πού φεύγει θλιβερά. Τά μάτια του κοιτάζουν ἀνοιχτά χαμένα ὄνειρα πού σβύνουν. Γυρίζει ἔξω νά δεῖ – σκοτάδι... κι ἔτσι, ἀπό ἀποτυχία σέ ἀποτυχία, φτάνει στήν ἠθική κρίση καί τήν ἀρρώστεια. Καί τέλος... «κάτου χούιζε τό καλοκαίρι γεμάτο δροσερούς ἴσκιους. Μές ἀπ' τή βροχή ἕνα πελώριο κι ὀλοκάθαρο δοξάρι, καθάλα πάνω στά καταχνιασμένα βουνά πού ἄφηνε, τόν ὀδηγοῦσε πίσω στούς ἀνθρώπους καί τοῦδινε πάλι τήν ἐλπίδα».

Αὐτό θάθελα νάναί ὅλο ἕνα τραγούδι τῆς νεανικῆς πλάνης. Ὅλο ὀμίχλη, πού σοῦ σφίγγεται ἡ καρδιά. Ὅλο σκοτάδι, ὅπως ὀρίζω μέσα στά «γράμματά» μου τό ρομαντισμό: «ἡ κραυγή τοῦ πόνου, σάν σφίγγεται ἡ καρδιά μας μπροστά στό σύθαμπο». Μποροῦσε νάναί ἕνα ὄμοιο βιβλίο μέ 70-75 μουσικές σελίδες. Μά μπορῶ νά τό κάνω; Θάδαζα μέσα του ὅλους τούς νεανικούς μου πόνους. Τίς μουσικές φωνές πού σήμερα σκέπασαν. Πολλοί λίγοι τό κατάφεραν αὐτό. Ὅταν ἦταν ἀκόμη νέοι κι ἔμειναν νέοι ὡς τό τέλος. Ἐγώ φθάρηκα. Γράφε μου ἐσύ καμιά φορά. Τά γράμματά σου ὅπου κι ἂν εἶμαι θά μοῦ ἔρχονται. Νά δῶ πάλι πῶς θά βγῶ ἀπ' ὅλες τοῦτες τίς περιπέτειες. Περνά δίπλα μου σιγά σιγά τό ντεκοβίλ, μέσ ἀπ' τίς πρασινάδες. Τί μικρό πού εἶναι! ἢ μυρωδιά τοῦ κάρβουνου μοῦ θυμίζει τούς σταθμούς πού τόσο μ' ἀρέσουν – σηκώνομαι νά φύγω. Δέ μέ χωρεῖ ὁ τόπος. Ἀλλά θά τά ποῦμε ἄλλη φορά. Σέ φιλω...

Σ.

* Ὁ Στρατῆς Δούκας ἔκανε τό 1928 καί τό 1929-30 δύο μεγάλες περιοδείες στή Δυτική Μακεδονία (πού κράτησαν ἡ πρώτη τέσσερις μήνες καί ἡ δεύτερη ἕνα χρόνο). Περπατώντας ἀπό χωριό σέ χωριό, κρατοῦσε σημειώσεις καί σχεδίαζε σέ ὀ,τι χαρτί ἔβρισκε. Ἀπό τόν τεράστιο ὄγκο τῶν σημειώσεων αὐτῶν βγήκε ὁ Ὀδοιπόρος, ὄχι ὁμως τό 1933, ὅταν γράφει τό γράμμα αὐτό στό Ν.Γ. Πεντζίκη, ἀλλά τριάντα πέντε περίπου χρόνια ἀργότερα καί πρωτοεκδόθηκε ὀλοκληρωμένος τό 1968 στή «Διαγώνιο» τοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου, ἀπ' ὀπου κυκλοφόρησε καί σέ ἀνάτυπο. (Στό μεταξῦ εἶχαν κατά καιρούς δημοσιευτεῖ μικρά ἀποσπάσματα σέ διάφορα περιοδικά). Ὁ ἴδιος ὁ Σ.Δ. ἔκανε τό 1975 μιᾶ δεύτερη ἔκδοση τοῦ Ὀδοιπόρου σέ 500 ἀντίτυπα.

Τό σχέδιο στο έργο του Στρατή Δούκα

του Διονύση Καψάλη

Τά σχέδια του Στρατή Δούκα* δέν ρίζωσαν ποτέ στην ιστορία της ελληνικής ζωγραφικής: δέν έφτιαξαν δικό τους κοινό, δέν ύπληξαν τόποι μαθητείας, μήτε σημεία αναφοράς μιάς καλλιτεχνικής κοινότητας· ελάχιστοι τά ένσωμάτωσαν στή ζωή τους κι ακόμη λιγότεροι στό έργο τους. Έξάλλου, δέν φτιάχτηκαν μέ τέτοιες φιλοδοξίες. Ο Δούκας, όταν σχεδιάζει (στό διάστημα 1927-1936), μολονότι μοιράζεται τά προβλήματα και τήν έμμογή σύγχρονου ζωγράφου, δέν είναι ζωγράφος· δέν έπεδίωξε για τά σχέδιά του τή δικαίωση πού οί ζωγράφοι, μέ τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο, έπιθυμούν για τό έργο τους. Ωστόσο, ό,τι ουσιαστικά γόνιμο και άπελευθερωτικό, ό,τι καινούριο ύπάρχει στό ζωγραφικό του έργο, τό συναντούμε δικαιωμένο στην ελληνική ζωγραφική, από άλλους όμως δρόμους: τούς δρόμους των έπώνυμων ζωγράφων, των πρωταγωνιστών αυτής της ιστορίας. Δικός τους, των ελλήνων και των άλλων, είναι ό μόχθος πού ώθησε τόν Δούκα και του έπέτρεψε να φτιάξει σχέδιο τολμηρό και ευάγνωστο. Σ' αυτούς όφείλουμε τό ότι μπορούμε να «δούμε» τά σχέδια του Δούκα, να χαρούμε και να στοχαστούμε μέ αυτά. Κυρίως σ' αυτούς· ένμέρει, ώστόσο, και στόν ίδιο τόν Δούκα, όσο κι αν ή δική του τόλμη στό σχέδιο είναι δευτερογενής.

Είναι έπομένως άγνωστα, όπως λέγεται, τά σχέδια του Δούκα. Είναι όμως και ιστορικά δικαιωμένα - αν μπορούμε να πούμε κάτι τέτοιο για μιά ζωγραφική. Γι' αυτό πιστεύω πως είναι απαραίτητο να διατυπώσουμε μερικές σκέψεις, όσοδήποτε άδέξιες, για τό χαρακτήρα της παρουσίας έτούτης, προσαφηνίζοντας και προφυλάσσοντας τίς λίγες άράδες πού άκολουθούν.

Γιατί ή λέξη «άγνωστα» δημιουργεί περίεργους και άδόκητους αντίλαλους στίς πολυσύχναστες έρημιές όπου ζούμε, και ένδέχεται να μάς έπιστραφεί μετονομασμένη σε «άγνωμένα», μέ όλα τά δηλωτικά του παθήματός της ψεγάδια: για ν' άφεθούμε, στή συνέχεια, σε άρεϊμάνιες ανακαλύψεις άγνωσμένων και περιθωριακών, καταπώς θά τό 'θελε ένας νεόκοπος χλιαρός συρμός. Και όλα αυτά σε μιά χώρα όπου, όσο κι αν ταλαντεύεται (όπως είναι φυσικό) ό δείκτης των αισθητικών προτιμήσεων, ελάχιστοι καλλιτέχνες ή λογοτέχνες είναι ποτέ ουσιαστικά άγνωστοί. Πού

* Βλ. τήν έκδοση Σχέδια του Στρατή Δούκα, έκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1979, πού άποτελεί τήν πρώτη αντιπροσωπευτική παρουσίαση του σχεδιαστικού έργου του Δούκα.

πάει να πει: ότι στόν μικρό, αναπόδραστα, κόσμο των καλλιτεχνών και του κοινού τους, οί δυνατότητες κι οί ευκαιρίες άναρχήσης ή και κατακόρυφης άνύψωσης είναι καταρχήν άπεριόριστες (τόσο άριθμητικά όσο και κοινωνικά), ανεξάρτητα από τήν ποιότητα του έργου.

Ίσως χρειάζεται μιά ακόμη διευκρίνιση: σχέδια ιστορικά δικαιωμένα σημαίνει, αν μή τί άλλο, ότι φτιάχτηκαν άκριδώς μέ μη περιθωριακή συνείδηση και σε μη περιθωριακή (άνταρπειακή) έντονοίς) στιγμή της ιστορίας της δυτικής τέχνης· ότι φτιάχτηκαν ως διαπλαστικά στοιχεία μιάς καλλιτεχνικής πρωτοπορίας πού άντιλαμβάνόταν τή δημιουργία της και ως διεκδίκηση. Και κάτι ακόμη: ό χρόνος πού κύλησε έκτοτε, έκόμισε, σ' έμάς τούς επιγόνους, τά σχέδια αυτά, όχι ως δειλό πάρεργο στό περιθώριο μιάς παραπεταμένης, καταχωνιασμένης σελίδας, αλλά ως δείγμα εύγλωττο της ιδιότυπης κοινοπραξίας ζωγράφων, λογοτεχνών και διανοουμένων πού, μολονότι δέν είχε τά άδρά χαρακτηριστικά της σχολής, έννήργησε, ρηξικέλευθα και άμετάκλητα, τόν αισθητικό άναδασμό πού μάς έμπασε στόν είκοστόν αιώνα.

Πίσω από τή διαπίστωση του ίδιου του Δούκα «τό έργο μου είναι μικρότερης σημασίας από τή ζωή μου», συνωθεΐται ή ιστορία μερικών από τίς πιο δημιουργικές στιγμές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και τέχνης: δέν είναι λοιπόν έξομολόγηση άποτυχίας, ύπεκφυγή μπροστά στό λιγοστό έργο, αλλά διακήρυξη ίκανοποίησης για μιά ζωή δοσμένη, δίχως άπολαβές, σε άλλα όνόματα ή στή σιωπή.

Τά πολιτιστικά μνημεία, τά λεγόμενα, θυμίζουν καμιά φορά ύπολείμματα ναυαγίου - τό σκάφος βρίσκεται στό βυθό. Τό ίδιο κι ή σημασία μερικών ανθρώπων δέν μπορεί να μετρηθεί μόνο από τό έργο τους: πρέπει να άνιχνευτεί ή παρουσία τους - ή άκτινοβολία τους, οί άγραφες κουβέντες - στίς συγκυρίες πού έδωσαν πνοή και κοινό στό έργο τους. Για να ξεφύγουμε πιά από τήν αντίληψη της παρθενογένεσης των έργων και τά νεφελώματα της «δημιουργίας», από τό ποιός μίλησε πρώτος και ποιός τόν άκολούθησε, ποιός ήτανε «μεγάλος» και ποιός «μικρός».

Έτσι και μέ τόν Δούκα. Αν ψηλαφήσουμε τίς ευτυχείς εκείνες συνάξεις ανθρώπων, περιστάσεων και δυνατοτήτων πού τροφοδοτούν μέ έτοιμο ιδεολογικό ύλικό λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά ρεύματα της έποχής του μεσοπολέμου (και λίγο πριν), θά δούμε, σε πολλές άπ' αυτές, τήν πρωταγωνιστική παρουσία του Στρατή Δούκα. Άρκεί να αναφέρουμε τόν Πα-

παλουκά, τόν Κόντογλου, τήν ἀντιπολεμική λογοτεχνία, τόν Βενέζη και τόν Μυριώδη, τή Λεσβιακή ἀνοιξη, τήν Ἀγγειοπλαστική τῆς Κιουτάχειας, τό «Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων» καί τό «Ἀσυλον Τέχνης», τόν Καραγκιόζη, τά σπίτια τῆς Καστοριάς, τό Ἅγιον Ὄρος καί τή βυζαντινή τέχνη, τό *Τρίτο Μάτι*, τά *Ἐλεύθερα Γράμματα*, καί πάνω ἀπ' ὅλα, ἴσως, τόν Χαλεπᾶ, στόν ὁποῖο (στόν ἴδιον καί τό ἔργο του) ὁ Δούκας ἀφιέρωσε ἀρκετά χρόνια τῆς ζωῆς του. Δέν εἶναι ἡ κατάλληλη ὥρα αὐτή γιά νά ἀποτιμήσουμε τή δραστηριότητα τοῦ Δούκα καί τό εἰδικό της βάρος σέ κάθε μιά ἀπ' αὐτές τίς ἱστορίες. Ἐξάλλου, ἡ ἰδεολογία μέσα ἀπό τήν ὁποία κάθε καλλιτέχνης ζεῖ τήν ἀναγνώριση ἢ τήν παραγνώριση του, κάθε ἄλλο παρά βοηθάει. Ξέρουμε ὅμως, πρέπει νά ξέρουμε, πώς σέ πολλές ἀπ' αὐτές τίς ἱστορίες ὁ ρόλος τοῦ Δούκα ὑπῆρξε καθοριστικός καί πώς εἶναι παραγνωρισμένος: ὄχι ἀπό κακή πρόθεση ἢ ἄγνοια, ἀλλά μάλλον ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀντίληψης πού προσεγγίζει τά ἔργα σάν μνημεία πρὸς ἱεράρχηση, μιᾶς ἰδεολογίας πού δέν ζεῖ μέ τά ἔργα ἀλλά τά ἀποταμιεύει καί μιᾶς – κατ' ὄνομα μόνο – Ἱστορίας τῆς Λογοτεχνίας πού, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, εἶναι ἀκόμη προσηλωμένη στούς μύθους τῆς «δημιουργίας», τοῦ «ἀριστουργήματος» καί στήν κρυστάλλινη σφαῖρα τῆς βιβλιοκριτικῆς, πού ἐπιμένει νά φανερώνει τίς κοινωνικές μας σχέσεις καί μόνο.

Γιατί σ' αὐτή τήν ἱστορία πού ὀνομάζεται Στρατῆς Δούκας καί φέρει 85 χρόνια στήν πλάτη της, ἐνυπάρχει καί μιά ἀσυνήθιστη ἀντίληψη γιά τή σχέση προσωπικοῦ ἤθους καί ἔργου· κι ἂν τή λέξη ἤθος τή μεταφράσουμε ὡς κοινωνική ἰδεολογία, θά βροῦμε στήν περίπτωση τοῦ Δούκα κάτι ἄλλο ἀπό τήν κοινωνική ταυτότητα «συγγραφέας» πού πρέπει πάση θυσία νά συντηρεῖται, τρώγοντας βιβλία, διαλέξεις, κριτικές, ἀφιέρωματα, ἀκαδημίες. Θά βροῦμε ἕνα συγγραφέα, αἰσθητικό, τεχνοκρίτη, δημοσιογράφο, καλλιτέχνη, πού περιστασιακά, θά λέγαμε, ἔγραφε καί σχεδίαζε, καί αὐτό σάν νά ἐπρόκειτο νά ὑλοποιήσει κάποιες ἀπόψεις, νά φτιάξει παραδείγματα – ἕνα διανοούμενο τῶν τεχνῶν πού πολεμοῦσε τίς ἀπόψεις του σ' ὅλα τά μέτωπα. Εἶναι ἕνα εἶδος πού, σ' αὐτές τίς διαστάσεις, χαρακτηρίζει τά καλλιτεχνικά κινήματα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας, αὐτά πού πέρα ἀπό τήν ποικιλομορφία τῶν ρευμάτων θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε, πρόχειρα, κίνημα τοῦ μοντερνισμοῦ. Μιλῶ γιά τό φαινόμενο πού ἐφτιαξε φυσιογνωμίες σάν τόν Μπρετόν καί στή δική μας (περιορισμένη) κλίμακα, τόν Πικιώνη, τόν Ράντο, ἢ τόν Στρατή Δούκα. Εἶναι ποιητής ὁ Μπρετόν, ὅπως λόγου χάρι ὁ Ἐλύαρ; Εἶναι ἀρχιτέκτονας ὁ Πικιώνης, ὅπως λόγου χάρι ὁ Λέ Κορμπυζιέ; Ὁ καθένας μας μπορεῖ εὐκόλα νά πολλαπλασιάσει τά παραδείγματα.

Ἡ πολυδυναμία καί πολυπραγμοσύνη πού σημαδεύει αὐτό τό εἶδος διανοουμένου, δέν μαρτυρεῖ, ὅπως ἴσως βολεύει νά πιστεύουμε, προνομιούχο θίο καί ἔμφυτες ἰκανότητες: ἀνταμώνει, πέραν αὐτῶν, μιά ἱστορικά προσδιορισμένη ριζοσπαστική ἔφεση. Ἀφομοιώνοντας καί ἀπαλλοτριώνοντας τό οὐμανι-

τικό ἰδανικό τοῦ ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου, τόν ριζοσπαστικό ὄραματισμό τοῦ πρώτου ρομαντισμοῦ καί τήν ἰδεολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ στίς ἀκρότατες, μαχητικές τῆς ἀπολήξεως, διανοούμενοι ὅπως ὁ Μπρετόν, μέσα ἀπό ἀντίστοιχα ρεύματα, θέτουν ἐκ νέου τό ζήτημα τῆς σχέσης τοῦ καλλιτέχνη μέ τήν κοινωνία. Ἀφομοιώνοντας ἀλλά καί ἀπαλλοτριώνοντας ταυτόχρονα: γιατί ἀποσποῦν τίς παραδόσεις αὐτές ἀπ' τή δικαιοδοσία τοῦ ἀκίνδυνου καί πράου ἀκαδημαϊσμοῦ καί τίς βάζουν νά ὑπηρετήσουν νέα, ἱστορικά πρωτόγνωρα (στήν καλλιτεχνική ἀλλά καί τήν κοινωνική τους διάσταση), κινήματα. Πιστεύω πώς τά πρώτα ἀδέβαια σκιρτήματα μιᾶς ὁμορροπῆς ἔφεσης στήν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου, τά συναντοῦμε στήν περίπτωση τοῦ Στρατῆ Δούκα, καί, σέ διαφορετική, πῶς συνειδητοποιημένη μορφή, τοῦ Ράντου. Ἐφεση πού πρῖν προλάβει νά δοκιμάσει τήν τύχη της, ἰσοπεδώθηκε, τόσο ἐξ οἰκείων, ἀπό τό σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ὅσο καί ἀπό τόν φυσικό της ἀντίπαλο, τόν ἀστισμό.

Ὁ Στρατῆς Δούκας, ὄχι μόνο στίς ἀναζητήσεις του, ἀλλά καί σ' αὐτά πού βρῆκε, ὄχι μόνο στούς ἀνθρώπους πού ξεχώρισε καί βοήθησε (συνχά μέ ἀστάθμητη

Στρατής Δούκας

προσωπική θυσία), όχι μόνο στά ρεύματα πού συνέβαλε νά αναδειχτούν, τίς απόψεις και προβλήματα πού έφερε στό προσκήνιο, αλλά και στό ίδιο του τό έργο, βρίσκεται μέσα στό επίκεντρο, στά επίμαχα σταυροδρόμια, τών σύγχρονων, πρωτοποριακών καλλιτεχνικών ρευμάτων. Καί εδώ έρχόμαστε στην ιδιομορφία, άς τήν πούμε, του Δούκα, πού μπορούμε πιά νά τήν άνιχνεύσουμε μέσα στό ίδιο τό έργο του: λιγιστό ίσως, συγκρινόμενο μέ άλλα μεγέθη, αλλά άνεπανάληπτο. Γιατί ο Δούκας, σέ αντίθεση μέ όρισμένες άλλες παραπλήσιες περιπτώσεις πού θά μπορούσαμε νά μνημονεύσουμε, δέν ήξερε καμιά ξένη γλώσσα και δέν είχε ποτέ του ταξιδέψει έξω από τή Μικρά Άσία και τήν Έλλάδα. Όστόσο έργα όπως ή *Ιστορία ενός αϊχμαλώτου* ή ο *Όδοιπόρος*, καιτοι άπηχούν τίς ιδέες και τά διώματα πού εκτρέφουν, στίς παρυφές του έθνικου ζητήματος, τό θέμα τής παράδοσης και πού άργότερα θά μετονομαστούν σέ «έλληνικότητα» και θά άναχθούν σέ αισθητική έπιταγή, παραταύτα παρουσιάζονται σήμερα στά μάτια μας ελεύθερα από τίς ιδεολογικές δεσμεύσεις και τόν έπαρχιωτισμό πού βαραινουν άλλα έργα, πού «συγγραφικά», τής ίδιας εποχής.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και μέ τό σχέδιό του. Στά 1928, κινημένος από μιάν άνάγκη νά δει τά πράγματα χωρίς παραπετάσματα και νά τά έντυπώσει στην άλήθεια τους – κουβέντες πού σέ όρισμένη συγκυρία και μέ αντίστοιχο ιδεολογικό φορτίο σήμαιναν πολλά – άρχινάει ένα όδοιπορικό στη Βόρεια Έλλάδα, όπου και σχεδιάζει συστηματικά. Χωρίς νά έχει διδαχτεί ποτέ του τό σχέδιο, και μέ μόνη συνδρομή τά όποια όφέλη θά είχε άποκομίσει από τή στενή φίλια του μέ τόν Παπαλουκά και τόν Κόντογλου, καταφέρει μέσα σέ λίγα χρόνια, άφου περάσει μιά σύντομη φάση νατουραλιστικού σχεδίου, νά φτιάσει σέ ένα σχέδιο πού άνήκει, όργανικά, στη σύγχρονη ζωγραφική, περνώντας από τόπους πού όχι μόνο «θυμίζουν» αλλά επαναλαμβάνουν έπιτεύγματα σημαδεμένα μέ όνόματα όπως έξπρεσιονισμός, κυδισμός κ.ά. Μιά καθαρά διανοητική άνάγκη, θρημμένη μέ τά σκιρτήματα μιάς έπερχόμενης ανανέωσης, καθοδηγεί τήν πορεία και ένμέρει και τήν ποιότητα ενός σχεδίου.

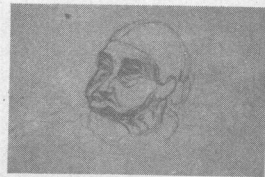
Τά σχέδια του Δούκα δέν είναι από εκείνα πού, τίς ώρες τής ρέμβης και κατά τά κενά τής έμπνευσης, σκαρώνουν τόσοι και τόσοι λογοτέχνες στό περιθώριο τής σελίδας· δέν άποτελούν ιδεοληπτικό παραπλήρωμα τής λογοτεχνικής γραφής. Είναι έργο φτιαγμένο μέ συνείδηση ζωγράφου, μέ έπίγνωση τής άλληλουχίας του μέ τίς άναζητήσεις μιάς όμοούσιας καλλιτεχνικής κοινότητας, τής όργανικής του θέσης στα πρωτοποριακά ρεύματα τής εποχής.

Έτσι, ή σύμπνοια – στό χρώμα και τό σχέδιο – όρισμένων τοπίων του Δούκα μέ άλλα του Παπαλουκά είναι άπόλυτα κατανοητή και εύανάνγνωστη, άν λάβουμε υπόψη τό γεγονός τής στενής τους φίλιας. Ένώ, άπ' τήν άλλη, μοιάζει παράδοξη και άκατανόητη, ξένη πρός τήν παιδεία και τίς προσλαμβάνουσες παραστάσεις του Δούκα, ή συγγένεια όρισμένων άλλων σχεδίων του μέ τή σχεδιαστική άντίληψη του Μπουζιάνη, όταν μάλιστα ο Δούκας άγνωστώς, τήν

εποχή εκείνη, τό έργο του Μπουζιάνη. Κι αυτή, ώστόσο, ή άλληλουχία δέν μπορεί νά θεωρηθεί τυχαία, άν λάβουμε υπόψη τή δυναμογόνα και καθολική παρουσία κάποιων έμμονων ιδεών πού προικίζουν έτερόκλητα και έτερόχρονα κινήματα μέ όμορφες ελευθερίες. Όπως δέν είναι τυχαία, μήτε και άποτελεί στοιχείο καλλιτεχνικής ή άλλης άστάθειας, ή σχεδόν ταυτόχρονη άσκηση έτερόκλητων τεχνοτροπιών, άν σκεφτούμε πώς είναι κι αυτή μιά από τίς σημαντικές δυνατότητες πού καθέρωσε και καταξίωσε ή σύγχρονη ζωγραφική.

Γι' αυτό και τό σχέδιο του Δούκα είναι άπόλυτα χρονολογημένο (χωρίς ώστόσο νά είναι και παρωχημένη ή αισθητική του άποτελεσματικότητα): πραγματοποιείται μόνον όταν στη ζωγραφική τήν ίδια φτιαχτεί οί συνθήκες πού επιτρέπουν σ' έναν αυτοδίδαχτο νά καταγίνεται μέ τό σχέδιο και τό χρώμα και, μέσα από κάποιες όμολογες μέ τίς δικές του ιδέες και άντιλήψεις, νά φτιάχνει σημαντικό ζωγραφικό έργο, όσο κι άν τό έργο αυτό δέν είναι – μήτε και θά μπορούσε νά είναι – τής ίδιας ποιότητας μέ τήν παραγωγή ζωγράφων σαν τόν Παπαλουκά, τόν Μπουζιάνη ή τόν Ματίς. Είναι χαρακτηριστικό τής ιδιότυπης κοινοπραξίας πού προανέφερε, ότι κατορθωσε νά μετατρέψει μέρος του κοινού τής σέ δημιουργούς· ότι κατάφερε νά παραμείνει κατά κάποιον τρόπο άνοιχτή· ότι μή ζωγράφοι συμμετέξαν σ' αυτήν τήν κοινοπραξία, προσδίνοντας ένα χαρακτήρα άνωνυμίας στη σύγχρονη ζωγραφική. Έδώ έγκειται και ένα μεγάλο παράδοξο τής ιστορίας τής τέχνης, πού σνήθως περνάει άπαρατήρητο: ότι ενώ ή σύγχρονη ζωγραφική είναι αυτή πού καλλιεργήσε και έξιδανικευσε τήν ύπεροχή τής μορφής έναντι του θέματος, μύορσε νά τό κατορθώσει φορτίζοντας μέ άποφασιστικό και αυτοδύναμο ρόλο τίς ιδέες – τίς έμμονες ζωγραφικές ιδέες πού στη συνέχεια δίνουν τό λόγο και τήν εύστοχία σέ έλάσσονα ταλέντα.

Τό φαινόμενο αυτό μπορούσε νά βλαστήσει μόνο στό έδαφος του μοντερνισμού τών πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, στα ποικιλόμορφα πολιτικά, κοινωνικά, καλλιτεχνικά άγωνιώδη αίτήματα για ελευθερία, πού μέσα από τήν καταστροφή του πολέμου και τήν έξαθλίωση, συλλαμβάνουν τό όραμα και ζούν τήν εύφορία τής άπελευθέρωσης. Φαινόμενο πού μαρτυρεί διπλά: για τήν εύαισθησία του Δούκα νά συλλαμβάνει και νά μεταπλάθει ό,τι ύπήρχε στην περιρρέουσα άτμόσφαιρα, αλλά και για τή συγκυρία πού άνέδειξε και γονιμοποίησε τό διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό. Τό πώς φτιάχτηκε αυτή ή συγκυρία στον τόπο μας, αλλά και τό πώς καταποντίστηκε δίχως νά άγγίξει και νά μολιάσει τό κοινωνικό ζήτημα, είναι μιά άλλη ιστορία – μέ πολλούς αϊχμαλώτους.

Πώς ή ανάγκη υποχρέωσε τόν Πέτρο 'Αμπατζόγλου νά γίνει σούπερμαν

του Mario Vitti

Ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου ξεκίνησε όπως και άλλοι πεζογράφοι της ίδιας περιόδου ηλικίας από λίγο πολύ παραδοσιακά διηγήματα. Τό 1962 συγκέντρωσε οκτώ διηγήματα, μάλλον σύντομα, σε τόμο, *Μέ τον Μινώταυρο*. Τά διηγήματα αυτά δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εκτός για όποιον θέλει νά τά ξαναδιαβάσει μέ τήν πρόθεση νά έρευνήσει στίς σελίδες τους όρισμένα σημάδια πού προμηνύουν τά ώριμότερα έργα. Δέν μου είναι γνωστό αν μετά από αυτά και πριν από τό μυθιστόρημα *Ισοροπία τρόμου*, πού δημοσιεύτηκε τό 1964, μεσολάβησε τίποτ' άλλο. 'Αλλά ήδη στό έργο αυτό διαπιστώνουμε μιά διαχείριση του είδους μυθιστόρημα, ιδιαίτερα όσον αφορά τήν πλοκή και τούς «ήρωες», εκ μέρους ενός συγγραφέα πού δέν πιστεύει ακράδαντα στό παραδοσιακό μυθιστόρημα. 'Η προκλητική ειρωνεία μέ τήν όποία πιάνει τόν πρωταγωνιστή του, ένα μεσήλικα έμπορα παιχιδιών, άγαμο, πού περνά στά καλά καθούμενα τήν ύπαρξιακή του κρίση κι αναστατώνεται όλος ό ρυθμός τής ζωής του, δείχνει ότι ό Πέτρος 'Αμπατζόγλου άμφισβητεί καθολικά τό παραδοσιακό μυθιστόρημα, για τό όποιο άποτελεί κοινό τόπο ή άπροσδόκητη άφύπνιση του μεσήλικα μικροαστού, ή άνεπιτηρητή δίψα του για ζωή και ή τελική και άναπόφευκτη ήττα του.

'Αντίθετα ό 'Αμπατζόγλου, αντί νά τσακίσει και νά άφανίσει τόν ανθρωπάκο του, του χαρίζει τή ζωή και τή χαρά τής ζωής, στά μέτρα πού ό ίδιος είναι σε θέση νά όνειρευτεί τή ζωή και τή χαρά τής ζωής. Στήν περίπτωση του Θόδωρου 'Αμπάτη, πρωταγωνιστή του έργου, έχουμε έναν ανθρωπάκο στόν όποιο ό συγγραφέας, έπωφελούμενος από τή δύναμη πού του δίνει ή αυθαίρετη πράξη νά γράφει μιά ιστορία μέ τήν έλευθερία τής φαντασίας, χαρίζει τίσ επιτυχίες πού όλα τά ανθρωπάκια ποθούν κρυφά, επιτυχίες στό χώρο τής γνώσης (τί είναι ή ζωή, από επιστημονική άποψη) και του σέξ (μιά κοπέλα πρόθυμη νά ύπακούσει στίς όρμές του).

Ο Θόδωρος 'Αμπάτης μνειται στή νέα του ζωή, χάρη σε συμπτώσεις ευτυχέστατες, από δύο ανθρωπούς πού τώρα πιάνει νά συχνάζει. Ο ένας είναι παλιός συμμαθητής του, μέ μικροαστικές συνήθειες και ύφος επιτυχημένου άστού, ό άλλος ένα σοφό γεροντάκι, τυπικός έπιστήμονας, από αυτούς πού μάς έγιναν γνωστοί στίς εικονογραφημένες ιστορίες έπιστημονικής φαντασίας. Ο 'Αμπάτης θαυμάζει και κρυ-

φοζηλεύει τούς δύο νέους του φίλους και ποθει άδίστακτα τίσ κόρες τους. Ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου, σάν παντοδύναμος μυθιστοριογράφος, του χαρίζει μέ μεγάλη προθυμία τή δεκαπεντάχρονη κόρη του φίλου του.

Στό σχηματικό κόσμο πού ζωγραφίζει ό 'Αμπατζόγλου γελοιοποιείται ή συμβατική δίψα για έρωτα του πενηντάρη κάνοντας νά θριαμβεύσει τό σεξουαλικό του ένστικτο, δίχως νά έλευθερωθεί από καμία από τίσ προκαταλήψεις πού έχει κληρονομήσει από μιά συντηρητική κοινωνία (άνδρισμός, άνδρική έξουσία). Ο 'Αμπάτης είναι ένας ανθρωπος ίκανοποιημένος:

«Χαμογέλασε ευχαριστημένος μέ τή σκέψη πώς αυτό τό άνακάτωμα των πνευματικών του άνησυχιών μέ τίσ σαρκικές άπολαύσεις, ήταν κάτω από τόν έλεγχο του, πράγμα πού έδειχνε πόσο καθαρή ήταν ή κρίση του και πόσο ήξερε μέχρι τό βάθος τίσ ανθρωπίνες άδυναμίες». (1978, σ. 62).

Ός εκ θαύματος, ό δειλός μαγκούφης πού οίχεται μέ εύκολία στίς γοητευτικές περιπέτειες, είναι σε θέση τώρα νά ξεγράφει στά γρήγορα ό,τι δυσάρεστο μπορεί νά του συμβεί. 'Αν ή δεκαπεντάχρονη μικρούλα τόν έχει χάσει σε μιά ντουλάπα, στά γρήγορα και μέ τό θρακί στό χέρι, πριν προλάβει νά άπολαύσει τά αγαθά πού του προσφέρονταν μέ τόση εύκολία, δέν πειράζει. Τήν επαύριο όλα πάνε μιά χαρά.

«Ένα ακόμα θαυμάσιο άποτέλεσμα τής μαγείας ήταν πώς ή χθεσινή θλιβερή περιπέτειά του στή ντουλάπα είχε κιόλας ξεχαστεί σάν νά είχαν περάσει χρόνια. 'Η μισοτελειωμένη έρωτική σκηνή μέ τήν παρθένα του φαινόταν άνόητη, αλλά δέν τόν στενοχωρούσε. 'Ισα 'ισα τήν αντιμετώπιζε μέ συμπάθεια σάν νά είχε συμβεί στήν έφηβική του ηλικία». (Ο.π., σ. 99).

Ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου, από τή στιγμή πού παίρνει στά χέρια του τήν τύχη του Θόδωρου 'Αμπάτη, κοιτάζει μέ κάθε τρόπο νά του ετοιμάσει ενδιαφέροντες περιπέτειες και έρωτικές άπολαύσεις ακριδώς έτσι όπως ό ίδιος θά μπορούσε νά τίσ είχε όνειρευτεί. 'Η τακτική πού άκολούθησε στήν εύδωση των πόθων του 'Αμπάτη ό 'Αμπατζόγλου δέν είναι καθόλου διαφορετική από εκείνη πού στήνουν οί εκδοτικές επιχειρήσεις μέ κάποια εικονογραφημένα «κόμικς» έντελώς γκροτέσκ, προσφέροντάς τα ως πνευματική

Πέτρος Ἀμπατζόγλου

τροφή στις μάζες της μετακαπιταλιστικής κοινωνίας μας. Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου, πού ἔχει ἄλλους στόχους καί ἄλλες φιλοδοξίες, χρησιμοποίησε τήν ἴδια ἀκριβῶς φόρμουλα μέ τή φανερή πρόθεση νά ἀμφισβητήσει τόσο τά «κόμικς», καί τά παρασκήνια τῶν ὑποπροϊόντων τῆς ἐκδοτικῆς βιομηχανίας, ὅσο καί τά πλάσματά τους. Μέ τόν ἕνα καί μέ τόν ἄλλο τρόπο δείχνει, σέ ὄσους θέλουν νά τό καταλάβουν, μιά κοινωνία πού νοσεῖ. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως πού μεταφέρει στό μυθιστόρημα αὐτόν τόν ἑτερογενή κόσμο, ἐφαρμόζει μιά συστηματική τακτική πού ἀποβλέπει στήν ὑπονόμευση τοῦ μυθιστορήματος ὡς λογοτεχνικοῦ θεσμοῦ, «ἔπος», τάχα, τῆς ἀστικής κοινωνίας ὅπως διαμορφώθηκε κατά τόν περασμένο αἰώνα.

Μέσα στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τέλος τοῦ 1971, κυκλοφορεῖ τό *Θάνατος μισθωτοῦ*, μυθιστόρημα πού ἡ λογοκρισία τῶν συνταγματάρχων δέν τό ἐμπόδισε, ἴσως ἐπειδή ἡ ἀνατρεπτική ἐπανάσταση γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος βρίσκεται ὑπό τόν ἔλεγχό τῆς ἐξουσίας καί ματαιώνεται παταγωδῶς. Μέ τά ἀκόλουθα λόγια, τό ἐξώφυλλο τῆς ἐπανεκδόσης (1978), περιγράφει τήν ὑπόθεση:

«Ὁ Παῦλος Μπατής συλλαμβάνεται προληπτικά μέ τήν κατηγορία τοῦ ἀντικαθεστωτικοῦ καί κλείνεται σέ μιά πρότυπη φυλακή. Στό κτίριο αὐτό οἱ κατάδικοι ζοῦν ὅπως καί στίς πόλεις μέ δικά τους ὁμοίμορφα διαμερίσματα καί ἐργασία ἀνάλογη μέ τά προσόντα τους. Ἡ ἀφιξη τοῦ Μπατή δημιουργεῖ δυνατότητες γιά ἐπανάσταση πού εἶναι καταδικασμένη ἀφοῦ ἔχει προδοθεῖ ἀπό τήν ἡγεσία τῆς. Ὁ Μπατής ὅμως συνεχίζει τόν ἀγώνα».

Ἄν ἀφήσουμε ἀπ' ἔξω τίς ἐνδεχόμενες ἐρμηνεῖες τῆς ἀλληγορικῆς μετάθεσης ὅλης τῆς ὑπόθεσης στό φανταστικό ἐπίπεδο πού ὁ συγγραφέας πετυχαίνει μέ τό τέχνασμα τῆς «πρότυπης φυλακῆς», ἐδῶ ἔχουμε πρόσωπα λιγότερο τυποποιημένα σέ μιά κατεύθυνση γροτέσκ. Ὁ Μπατής δέν εἶναι ὁ Ἀμπατής τῆς *Ἰσορροπίας τρόμου* (καί τά δύο ὀνόματα ἐπάγωγα τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα, ἀλλά δέν μπορεῖ νά ξεφύγει ἡ σχέση τοῦ ὀνόματος Μπατής μέ τή λέξη μπατίρισμα). Εἶναι πλησιέστερα στή φυσιολογική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά ὅπως φυσιολογική δέν εἶναι ἐκ προοιμίου ἡ ὅλη κατάσταση, ἡ «πρότυπη φυλακή» πού πλαισιώνει τή δράση, ὅλα τά ἐπεισόδια γίνονται αὐτομάτως μὴ φυσιολογικά.

Ἡ «πρότυπη φυλακή» ἀποτελεῖ μιά πολύσημη μεταφορά. Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα διαφανῆς ἡ νύξη στή δικτατορία πού καταδυναστεύει τήν Ἑλλάδα κατά τά χρόνια ἐκεῖνα, ἀπαλλάσσοντας τούς κοινούς πολίτες ἀπό τίς φροντίδες πού δίνουν τά ἐλεύθερα καθεστῶτα. Εἶναι ὅμως ἐπίσης καί μιά νύξη σέ καταστάσεις μονιμότερες πού, ἔστω μέ ἐλαττωμένη ὀξύτητα, πιέζουν τήν ἑλληνική (καί ὄχι μόνο τήν ἑλληνική) πραγματικότητα. Ὁ Μπατής, ὅταν καταφέρει νά δραπετεύσει, σχεδόν νοσταλγεῖ, μέσα στό δάσος ὅπου τρέχει νά κρυφτεῖ καί κρυώνει καί πεινά, τίς ἀνέσεις τῆς «πρότυπης φυλακῆς». Ἐξἄλλου, ἡ δραπέτευση του ἀπό τόν τόπο ἀσφαλείας εἶναι κάτι τό ἀνάλογο μέ τήν ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς ἐξουσίας πού ὀργανώνεται μέ τή συμμετοχή τοῦ Μπατή. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι διοργανωμένη μέ τήν ἐπίβλεψη τῆς διεύθυνσης: μιά εὐκαιρία γιά τήν κεντρική ἐξουσία νά ἐντοπίσει

τά ἐπικίνδυνα στοιχεῖα, «ἕνα πρόσχημα γιά νά δγῶν ἄπ' τή μέση τούς ἀνεπιθύμητους» (1978, σ. 130). Ὁ Μπαρά εἶναι τό κλειδί τοῦ διπλοῦ παιχνιδιοῦ. Αὐτός ἐνθάρρυνε τή στάση καί περιμένει τώρα τά ἀποτελέσματα κλεισμένου στό δωμάτιο τῆς Σωσῶς, στήν ὁποία ἔχει ὑποσχεθεῖ προαγωγή σέ ἰδιαιτέρα. Ἡ Σωσῶ

«... μέ μεγάλη ὑπομονή καί ἀγανάκτηση ἔπαιρνε ὅλη τή νύχτα στάσεις στό κρεβάτι καί κοιμήθηκε πιά τά χαράματα λουσμένη στά σάλια τοῦ Μπαρά, τό σῶμα τῆς σά σαλιγκάρι». (Ὁ.π., σ. 131).

Τό πρωινό πού τρώγει πεινασμένος ὁ Μπαρά εἶναι καί αὐτό χαρακτηριστικό καί ἀποκαλυπτικό γιά τή δικτατορία τυποποίησης στήν ὁποία ὑποβάλλει ὁ Ἀμπατζόγλου τά πρόσωπά του καί σ' αὐτό τό μυθιστόρημα:

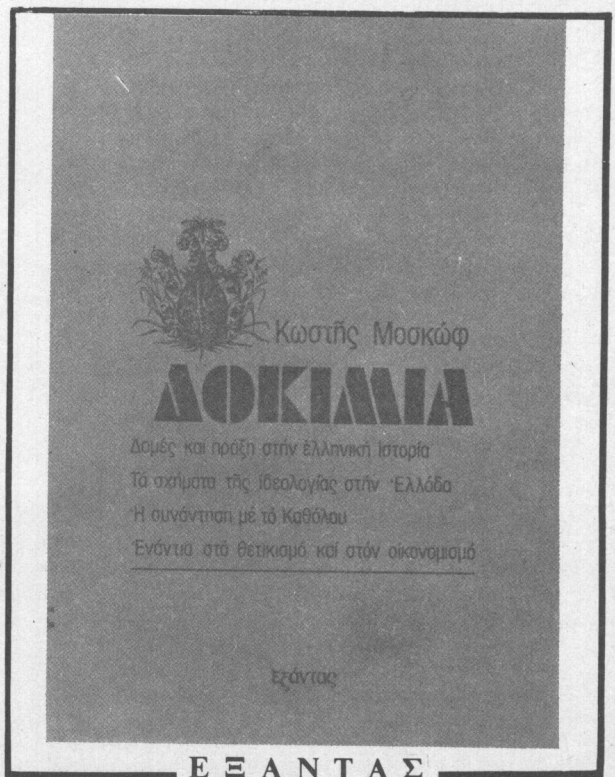
«Ὁ Μπαρά σηκώθηκε κι ἔφτιαξε τό πρωινό του. Ἐφαγε τρία αὐγά μάτια, ἕνα πιάτο σαλάτα, ἕνα πιάτο κουάκερ μέ ντομάτα, καφέ». (Ὁ.π., σ. 132).

Ὁ Μπαρά, ὕστερα ἀπό τήν ἐπιτυχημένη μανούβρα του, θά προαχθεῖ σέ διευθυντής. Ὁ Μπατής θά συλληφθεῖ καί θά κλειστεῖ ξανά στήν ἴδια «πρότυπη φυλακή».

Ἡ μεταφορική ἢ ἀλληγορική διαχείριση τῆς ὅλης ὑπόθεσης κατέστησε δυνατή τή χρησιμοποίηση προσώπων ἀποδεδειγμένων ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἀληθοφάνειας. Παρά τή σαρκική καί διανοητική ὑπόστασή τους, τά πρόσωπα κυκλοφοροῦν ἔξω ἀπό τήν κλασική συμβατικότητα τοῦ μυθιστορήματος. Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου σκόπιμα ἔστησε αὐτά τά πρόσωπα μέ ἕναν τρόπο πού καί ἀπό μακριά τά δείχνει πλαστά, καταδικασμένα νά ζοῦν μέσα σέ ἕνα χώρο πού εἶναι ὑποκατάστατο ἐνός ἄλλου, πραγματικοῦ, κόσμου. Τό διάβημά του αὐτό ἔχει πολλαπλές συνέπειες. Κατ' ἀρχήν, μέσα στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τοῦ ἐπέτρεψε νά συλλάβει καί νά δημοσιεύσει ἕνα μυθιστόρημα μέ προκλητικές ἀναφορές στίς συνθήκες ἀνελευθερίας πού πραγματικά ὑπῆρχαν καί ἦταν ἀφόρητες γιά πολλούς. Κατά δεύτερο λόγο, μέ τό ἔργο του αὐτό ἔκανε ἕνα παραπέρα βήμα πρὸς τόν παροπλισμό τοῦ μυθιστορήματος ὡς θεσμοῦ λογοτεχνικοῦ. Στήν *Ἰσορροπία τρόμου* εἶχε μεταφέρει τόν κόσμο τῶν ἐπιστημονικο-ερωτικῶν κόμικς στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀφηγηματογραφίας. Στό *Θάνατος μισθωτοῦ*, ἂν προσέξουμε καλύτερα, μεταφέρει στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀφηγηματογραφίας τόν ἀπόηχο τοῦ πολιτικο-ερωτικοῦ κόσμου τῶν «κόμικς». Τό διάβημα αὐτό δέν πραγματοποιεῖται παθητικά, ὡς ἀπλή ἐπίδραση τῆς μυθολογίας τῶν μαζικῶν ἀναγνωσμάτων πάνω σέ ἕναν ἄβουλο πεζογράφο. Ἀντίθετα, ἡ ἀποδοχή αὐτῆς τῆς μυθολογίας γίνεται ἐκ προμελέτης, μέ ἀπόλυτη ἐπίγνωση τῶν ἐντυπώσεων πού προξενεῖ καί τῶν συνεπειῶν στίς ὁποῖες ἄγει. Ἡ χρησιμοποίηση ἀνθρώπινων τύπων καί σκηνογραφικῶν χώρων πού ἔχουν πρόδηλη τήν καταγωγή τους στά μαζικά προϊόντα τοῦ ἐκδοτικοῦ ὑπόκοσμου, ἐκφράζει μιά ἀναμφισβήτητη πεποίθηση ὅτι ἕνα «καλό» μυθιστόρημα, κατασκευασμένο δηλαδή μέ τούς κλασικούς κανόνες τῆς χρυσῆς ἐποχῆς του, δέν ἔχει πιά νόημα στίς σημερινές συνθήκες. Ἡ ὑπονόμευση αὐτή ὀδηγεῖ μέ τρόπο ὀλοφάνερο στήν κατάργηση τοῦ εἶδους.

Ἡ κατεύθυνση αὐτὴ στό ἔργο τοῦ Πέτρου Ἀμπατζόγλου, βγαίνει ὡς φυσική κατάληξη τῆς μεθόδου πού ἀκολούθησε κατά τή συγγραφή τῶν δύο μυθιστορημάτων πού εἶδαμε μέχρι τώρα. Παίρνει ὅμως ἰδιαίτερο φῶς καί ἀπό τό ἔργο πού ἦρθε ἀργότερα. Τό μυθιστόρημα πού δημοσίευσε τό 1972, *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν*, καί οἱ δύο τόμοι ἀφηγημάτων, δείχνουν ὅτι ὁ Ἀμπατζόγλου δέν βρῖσκει πιά ἱκανοποίηση στό ὑλικό καί στόν τρόπο ἐκμετάλλευσής του ὅπως τά εἶχε διαχειριστεῖ στά προγενέστερα μυθιστορήματα. Ἄν καί θά μπορούσε νά συνεχίσει μέ ἐπιτυχία τήν παραγωγή μυθιστορημάτων στήν ἴδια κατεύθυνση τοῦ παρελθόντος του (ἀλλά ὁ Ἀμπατζόγλου πιθανότατα ἦταν σέ θέση νά κατασκευάσει ἀνετα καί μυθιστορήματα παραδοσιακῆς σύλληψης), προχώρησε στήν ἀποφασιστική χειρονομία νά παραμερίσει τά «ψεύδη» αὐτά, καί προτίμησε νά ἐκφραστεῖ ἀφηγηματογραφικά καταργώντας τή σύμβαση, δηλαδή τό νομιμοποιημένο «ψεῦδος» τῆς μυθιστορηματικῆς συνταγῆς. Ὅχι πιά πρόσωπα καί πλοκή μέσα στό χρόνο καί τό χρονο, ἀλλά μιὰ ἀφήγηση πού δέχεται ὡς ἀποκλειστικό καί ἀνυπόκριτο κυρίαρχο τό ἴδιο τό πρόσωπο τοῦ ἀφηγητῆ. Πρῶτη ὕλη εἶναι δίχως περιττά προσήματα τό πρόσωπο τοῦ συγγραφέα· ὄχι μόνο σύμφωνα μέ τήν ἀδιάφυστη καί αὐτονόητη διαπίστωση ὅτι ὅλα τά μυθεύματα ἐφόσον βγαίνουν ἀπό ἕνα συγγραφέα εἶναι ἀναπόσπαστα ἀπό τήν προσωπική του ἐμπειρία, εἶναι αὐτοβιογραφικά, ἀλλά σύμφωνα μέ τήν πεποίθηση ὅτι ὁ συγγραφέας πρέπει νά ἐγκαταλείψει τήν πρόθεσή του νά κατασκευάσει ἕναν κόσμο αὐθύπαρξο κι ἀνεξάρτητο τάχα ἀπό τόν συγγραφέα, γιά νά ἀφηγηθεῖ μέ ὄση εὐλικρίνεια γίνεται τήν μόνη περιπέτεια, ἐντυπωσιακή ἢ ἄχαρη, πού γνωρίζει καλά, δηλαδή τήν προσωπική του περιπέτεια.

Σ' αὐτό τό σημεῖο ἐνδέχεται νά προκύψει μιὰ παρεξήγηση. Ἡ ἐκφραση «προσωπική του περιπέτεια» μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀφορμή γιά ἕνα αὐτοβιογραφικό μυθιστόρημα. Πρέπει νά σπεύσω νά ἐξηγήσω ὅτι δέν ἐννοῶ αὐτό τό «εἶδος». Ἡ αὐτοβιογραφία εἴτε ἡ πλασματική αὐτοβιογραφία σέ σχῆμα μυθιστορηματος, δηλαδή μιὰ ἀφήγηση ἀναδρομική σέ πρῶτο πρόσωπο, εἶναι κάτι τό διαφορετικό. Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου στό μυθιστόρημα *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* δέν κάνει ἀναδρομική ἀφήγηση. Στό μυθιστόρημα αὐτό ἀφηγείται τά πράγματα πού συμβαίνουν ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του καί μέσα του, τήν ἴδια στιγμή πού αὐτά γίνονται. Καί ὡστόσο, πρέπει νά τό ποῦμε καί αὐτό ἀμέσως πρὸς ἀποφυγὴν μιᾶς ἄλλης παρεξήγησης, δέν πρόκειται γιά ἡμερολογιακή καταγραφή, δέν εἶναι ἡμερολόγιο. Πρόκειται μέ κυριολεξία γιά μυθιστόρημα, δηλαδή γιά ἀφηγηματικό λόγο πού σχηματίζει ἕνα ἔργο αὐτοτελές, ὄχι μιὰ διαδοχὴ ἀποσπασμάτων, μέ κάτι πού προχωρεῖ καί φτάνει στό ἀποκορύφωμά του, στό «τέλος» του, ἔστω κι ἂν αὐτό τό κάτι δέν εἶναι ἡ συνηθισμένη πλοκή τοῦ παραδοσιακοῦ μυθιστορηματος. Πῶς *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* εἶναι μυθιστόρημα κι ὄχι ἄλλο εἶδος ἀφηγηματικοῦ λόγου· πῶς ἡ ἐξωτερικὴ πλοκή τῶν ἐπεισοδίων μετατρέπεται σέ ἐσωτερικὴ περιπέτεια· πῶς, τέλος, ἡ καταγραφή σέ πρῶτο πρόσωπο περνᾷ ἀπό διαδοχικὲς καταστάσεις γιά νά καταλήξει σέ ἕνα τέλος, εἶναι διαδικασίες πού ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέ-

Πέτρος 'Αμπατζόγλου

ρον για όσους καταγίνονται συστηματικά με την αφήγηματογραφία.

Πρίν αποπειραθώ να περιγράψω με τί τρόπο ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου εκθέτει το ύλικο του, πρέπει να πω με δύο λόγια ποιό είναι το ύλικο αυτό.

Κατ' αρχήν έχουμε ένα δεδομένο: ο συγγραφέας μιλά σε πρώτο πρόσωπο. Το πρόσωπο αυτό εξ' ορισμού είναι ταυτόσημο με τον συγγραφέα. Το δηλώνει ή σημείωση: «Όλα τὰ πρόσωπα καί τὰ γεγονότα ἐκτός ἀπό μένα είναι φανταστικά» (αυτή η δήλωση του 'Αμπατζόγλου, φυσικά, μπορεί να καλύπτει και μία νομική ποινικής φύσης φροντίδα, αν σκεφτούμε τη χρονιά, τό 1972). Ο Πέτρος, λοιπόν, τὰ χρόνια της δικτατορίας βρίσκεται στο Λονδίνο με την Καίτη. Κάποτε δούλεψε διαφημιστής στην ηλεκτρική εταιρία της 'Αθήνας. Τώρα δέν έχει καμιά επίσημη εργασία («τώρα κάθουμαι, δηλαδή είμαι συγγραφέας», θά δηλώσει, σ. 37, στο γραφείο αλλοδαπών). Συναντά φίλους περαστικούς, όπως τον Γιάννη που ύστερα από «όχτώ χρόνια ξύλο καί φυλακή για την ελευθερία» (σ. 15), στην πατρίδα, τώρα δέν έχει άλλη έγνοια παρά να τρέχει ελεύθερα με την παραμικρή αφορμή από την μία πόλη της Ευρώπης στην άλλη. Αυτή η άσκοπη περιπλάνηση του Γιάννη είναι αλληλένδετη με τη διαβίωση έξω από την Ελλάδα και του ίδιου του Πέτρον.

Εκτός από μερικές συναντήσεις με φίλους, μία επίσκεψη στη διεύθυνση αλλοδαπών του Λονδίνου και την καθημερινή ζωή με τό διαστικό μαγεύρεμα και τὰ άπλυτα πιάτα που στοιβάζονται στην κουζίνα, δέν ξεχωρίζουν άλλα επεισόδια. Η εμπρακτη και δηλωμένη δράση του βιβλίου περιορίζεται σε αυτά τὰ ύποτυπώδη. Η τελευταία πράξη της δράσης αυτής είναι ή επιστροφή του Πέτρον στην Ελλάδα για να προλάβει την έτοιμοθάνατη μητέρα του. Με άλλα λόγια μπορούμε να ύποστηρίξουμε ότι πλοκή έξωτερική, αλλαγές και μεταπτώσεις στη δράση δέν υπάρχουν. Αυτά, αναφορικά με όσα συμβαίνουν έξω από τον Πέτρο. Γιατί πολλά άλλα συμβαίνουν μέσα στον Πέτρο, ως δράση της μνήμης ή δράση με τη φαντασία.

Η έξωτερική και ή έσωτερική ζωή του αφηγούμενου προσώπου αποτελούν μία και μόνη αδιάσπαστη κι αδιάλειπτη πραγματικότητα. Η πρόσμιξη αυτή δέν είναι βέβαια ούτε εύρημα του 'Αμπατζόγλου ούτε άλλων πεζογράφων της δικής του ηλικίας. Εκτός όμως από τον τρόπο έναλλαγής της δράσης με τη μνήμη, ο 'Αμπατζόγλου κατορθώνει να ζωντανέψει τό έργο του και με κάτι άλλο. Δέν του φτάνει να βάλει στο ίδιο επίπεδο, σε μία κατάργηση του αντικειμενικού παράγοντα χρόνος (και μάλιστα τό κάνει επιδεικτικά, συχνά δηλώνει «τώρα», με ένα τώρα ωστόσο κινητό μέσα στον χρόνο· «τώρα» είναι και τό σήμερα και ό,τι συντελέστηκε πέρσι ή πρόπερσι); εισάγει και μία φλέβα φανταστική που γίνεται ολοένα πιο επίμονη και έξουδετερώνεται στο τέλος του έργου μέσα σε σελίδες πόνου κι άπορίας μεγάλης συγκινησιακής έντασης.

Η έμβολή των σκηνών μνήμης στο κύριο σώμα της δράσης δέν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τεχνική άποψη. Από άποψη αισθητικού αποτελέσματος όμως πρέπει να πούμε, έστω διαστικά, ότι ή έμ-

βολή, με τό έρεθισμα συνειρμικών παραστάσεων, είναι έξαιρετικά άποδοτική.

Εκείνο που είναι πιο προσωπικό χαρακτηριστικό του 'Αμπατζόγλου στη *Γέννηση του Σούπερμαν* είναι ή παρουσία φανταστικών επεισοδίων. Ήδη στις πρώτες σελίδες του βιβλίου ο 'Αμπατζόγλου πλάθει ένα «θανάσιμο έχθρό» (σ. 19), τον Γκλασιάλ, και τον στήνει στην γωνία του δρόμου. Είναι ένα κάθαρμα που προκαλεί σπλαχνική απώθηση στον Πέτρο: «διαστής» (σ. 19, 78), «κακοηθέστατο κτήνος» (σ. 56), «άπό ιδεολογία άνθρωπος του κακού και όχι από προσωπικό συμφέρον» (σ. 144). 'Ας προσθέσω ότι οι συμβουλές του Γκλασιάλ, πρακτικές και πανούργες, είναι για τό καλό του Πέτρον, είναι από κείνες που κανονικά ακολουθούν άνθρωποι διαφορετικοί από τον Πέτρο. Ο Γκλασιάλ, δέν τό λέει άνοιχτά ο 'Αμπατζόγλου, είναι ή άλλη όψη του Πέτρον. Ο συγγραφέας όμως δέν προδίδει την ύπαρξη του Γκλασιάλ, δείχνει να πιστεύει στην ύπαρξη αυτή, σαν να επρόκειτο για ένα ύπαρκτο πρόσωπο του μυθιστορήματος, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που πιστεύει ότι ο ίδιος γίνεται στ' αλήθεια, ώρες ώρες, ένας Σούπερμαν. Τόν Γκλασιάλ και τον Σούπερμαν δέν τους βλέπει όμως άπολύτως κανείς έξω από τον συγγραφέα και τον αναγνώστη. Η διττή αυτή κατάσταση των φανταστικών προσώπων μέσα στο μυθιστόρημα μάς επιτρέπει να πιστέψουμε κατά λέξη σε όσα υπερφυσικά συμβαίνουν και συγχρόνως μάς επιτρέπει να έχουμε επίγνωση της μη ύλικής ύπαρξής τους. Με αυτό τό γόνιμο εύρημά του ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου μάς εισάγει σε ένα παιχνίδι εύκαμπτο και εύέλικτο όπου και τὰ πιο τολμηρά μυθεύματα γίνονται πιστευτά δίχως καμιά δυσκολία.

Από τη μία πλευρά ο Πέτρος συγκεντρώνει σε ένα φανταστικό πρόσωπο, τον Γκλασιάλ, κάποιες όρμες που ο ίδιος καταπιέζει επειδή ή προσωπική του ήθική τίς άπαγορεύει. Από την άλλη δημιουργεί ένα ύπερ-έγω με υπεράνθρωπες και ύπερφυσικές δυνάμεις, με ανώτερο ήθικό συναίσθημα με τό όποιο ταυτίζεται προθυμότητα, τον Σούπερμαν. Όπως βλέπουμε, ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου δέν φέρνει αντίσταση στους μύθους που κατακλύζουν τὰ μέσα μαζικής επικοινωνίας, αλλά αντίθετα αποδέχεται τό παιχνίδι τους μετατρέποντάς το σε δικό του παιχνίδι, με δικούς του στόχους, πολύ διαφορετικούς, φυσικά, από τους φτηνούς στόχους των κόμικς. Ο Γκλασιάλ από τη μία πλευρά, ο Σούπερμαν από την άλλη, σχηματίζουν έτσι έναν δυϊσμό που συγκεντρώνει και συμπυκνώνει σε δύο αντίμέτωπα πρόσωπα δύο αντίθετους ψυχισμούς. Παλιότερα ο δυισμός αυτός είχε δημιουργήσει στον άγγλοσαξονικό κόσμο την δυάδα Dr. Jeckyl and Mr. Hyde. Στην σελίδα 31 του βιβλίου κάτι μάς εξηγεί ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου για τη σχέση αυτή:

«Τώρα λοιπόν όπως μιλάμε αισθάνομαι πώς αρχίζει ή μεταμόρφωση, κάτι σαν Dr. Jeckyl and Mr. Hyde, μία μεταμόρφωση όμως χωρίς ειδικό φάρμακο και κινδυνεύω από στιγμή σε στιγμή να αποκαλυφθώ πριν προφτάσω να τρέξω να κρυφτώ κάτω απ' τής κωδέρτες. Με πιάνει πανικός, τί θά γίνει λέω, αν παρουσιαστεί ξαφνικά ο Σούπερμαν και κάνει μπροστά

σ' όλους κανένα έγκλημα ή κανένα θαύμα. Και νά ήταν μονάχα αυτό; Ένα άλλο μοιραίο σημάδι είναι πώς ξαναφάνηκε ο Γκλασιάλ. Στέκεται όλη τή μέρα στή γωνιά του δρόμου, τρία σπίτια από τό δικό μας και περιμένει δέν ξέρω κι εγώ τί».

Ο Σούπερμαν είναι ο σημερινός μαζικός θαυματουργός, νικά τούς νόμους τής φύσης, βρίσκει λύσεις σέ προβλήματα επιβίωσης, καταπολεμά τό κακό, τιμωρεί τούς φθονερούς. Ο Σούπερμαν πραγματοποιεί μιά δίψα ύπερφυσικής επέμβασης πού ο Πέτρος Άμπατζόγλου είχε εκδηλώσει από αρκετά νωρίς, από τόν καιρό τών διηγημάτων πού συγκέντρωσε στή σειρά *Μέ τόν Μινώταυρο* (1962). Τό πρώτο διήγημα του τόμου μετρά τέσσερα θαύματα (ταξίδι στόν Άρη, φάρμακο ένατίον του καρκίνου, φάρμακο για τήν φαλάκρα, φάρμακο γιά τήν μακροδιότητα). Σοφοί θαυματουργοί σάν τόν ήρωα του ίδιου διηγήματος κυκλοφορούν και σέ άλλα. Στήν *Ισοροπία τρόμου* έχουμε ξανά τήν φιγούρα του σοφού καθηγητή επιστημονικής φαντασίας και παράλληλα τά αποτελέσματα ενός αγαθού θαυματουργού: ο Πέτρος Άμπατζόγλου φέρεται σάν αφανής Σούπερμαν πού κάνει τό θαύμα νά ικανοποιήσει τίς λαχτάρες του άνθρωπάκου του, του Άμπατj.

Ο Πέτρος του μυθιστορήματος *Η γέννηση του Σούπερμαν* ζει τή φυσιολογική καθημερινή ζωή του μέσου ανθρώπου, τίς μικρότητες, τή φθορά, τή ανέλευθρία πού τή διακρίνουν. Είναι συνθήκες στίς όποιες δέν άντέχει και δέν μπορεί νά προσαρμοστεί. Η δυσφορία του Πέτρου φαίνεται νά αυξάνει ύστερα από τήν απλή και ασχολίαστη πληροφόρηση:

«Τώρα είμαι στό δωμάτιό μας στό Λονδίνο και διαβάζω “Στρατιωτικός Νόμος, Κατάστασις Πολιορκίας” (σελίδα 19).

Ο Γιάννης πού πέρασε όχτώ χρόνια φυλακή γιά τίς πολιτικές του πεποιθήσεις, σχολιάζει: «δέ σάς τά έλεγα εγώ;». Σέ αυτή τή σελίδα βρίσκεται τό κλειδί τής “μεταμόρφωσης” του Πέτρου σέ Σούπερμαν. Μή μπορώντας πιά νά άντέξει στήν βαριά πραγματικότητα πού επικρατεί στόν τόπο του, μόνο μέ τό θαύμα μπορεί νά άντιδράσει.

Ο Πέτρος του μυθιστορήματος όμως δέν είναι μονάχα ένα πρόσωπο μυθιστορήματος, είναι και ο Πέτρος Άμπατζόγλου, ένας μυθιστοριογράφος προικισμένος πού εκφράζεται μέ γνήσια αφηγηματογραφικά μέσα, πού μετατρέπει τίς ιδέες σέ παραστάσεις μέ τόν πιο άποδοτικό τρόπο. Γιά νά επιτύχει τόν σκοπό του ως μυθιστοριογράφος επινόησε μερικές επεμβάσεις, και άνάμεσα σέ αυτές, τή χρησιμοποίηση όρισμένων προσώπων πού έστησε σέ κατάλληλες σκηνές και σέ κατάλληλες δόσεις. Δημιούργησε έτσι, λόγου χάρι, ένα ζευγος βασανιστές πού δουλεύουν εύσυνειδητα σέ ένα υπόγειο τής Άθήνας, τόν Θανάση και τόν Βαγγέλη (δέν είμαι βέβαιος, αλλά νομίζω ότι τά δύο αυτά όνόματα τά δανείστηκε από τά μέσα μαζικής επικοινωνίας, από μιά σειρά σατιρικά σχέδια πού εμφανίστηκαν σέ εφημερίδα). Πολύ σύντομες σκηνές, στιγμιότυπα, παρουσιάζουν αυτούς τούς φιλότιμους μεροκαματιάρηδες τής φρίκης κατά τήν εκτέλεση τών καθηκόντων τους. Τά στιγμιότυπα παρεμβάλλονται μέ κάποια συχνότητα στήν αφήγηση

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

11 διηγήματα

(επιλογή)

Σ. Τσίρκας - Φ. Μιχαλόπουλος - Α. Σικελιανός
για τή ζωή και τό έργο του

*Διήγημα σοφί δι ζωίμου και
θρίνα τριώνισ δισοροπία για νά
τή ζωή μου και νά τριγυρνάω
νά δέν ιουρασίδια κατέγραψα έί-
κα θρίνα δι χάρη τος Ζωίμου
δι χάρη τος Τέχνης, σοφί ζωίμου
έίς άλλης χάρη έίς σισοροπία
κώτρες.*
Νίκος Νικολαΐδης

Φαντάσο, ύστερα από τριάντα χρόνια, όταν
θάχω πεθάνει και τα βιβλία μου θάχουν χα-
θεί, ένα νέο που κατά άκουσε να λέει για
μένα και γράνει στις ιστορίες, τα λήξια και
τις ανθολογίες και δε βρίσκει τίποτα.
Θα νομίσει πως πρόκειται για ψάθος.

σίσυφος

«Ο πρώτος που έγραψε διήγημα είναι ο Ν.Ν.
Όσοι γράφουν σήμερα διήγημα είτε το θέλουν
είτε δεν το θέλουν είναι μαθηταί του...»

Ν. Λαπαθιώτης, 1932

«Ένας συγγραφέας τής περασμένης γενίας,
απο αρκετα νωρίς μας έδινε μαθήματα που
δυστυχώς δεν έτυχαν προσοχής...»

Άλεξ. Αργυρίου, 1948

«Όλα στο Νικολαΐδη - τή ζωή τή τέχνη το ήθος
του - φανερώνουν μια τόσο ισχυρή κι ανυπό-
ταχτη προσωπικότητα κι είναι ένα τόσο αλά-
θητο μέτρο και κριτήριο, που για τους μανδα-
ρίνους ένας τρόπος απόμεινε για να ησυχάσουν
με δαύτον: να τον καταδικάσουν στον δια της
σιωπής θάνατο...»

Στρατης Τσίρκας, 1950

εκδόσεις σίσυφος

Χαριλάου Τρικούπη 60, τηλ. 3636248

δίχως φανερή ἀφορμή. Στὴν ἀρχὴ μοιάζουν ξεκρέματα, ἀλλὰ καθὼς μᾶς γίνονται οἰκῆοι μὲ τὶς ἐπανεμφανίσεις τους ὁ Θανάσης καὶ ὁ Βαγγέλης, ἀποβαίνει πρὸ εὐκολονόητη καὶ ἡ λειτουργία τους στὴν οἰκονομία τοῦ ἔργου. Ἄν προσέξουμε ὅμως καλύτερα, θά δοῦμε ὅτι ἤδη στὴν πρώτη ἐμφάνισή του ζευγούς, ἡ ἀφορμὴ εἶναι ἀρκετὰ διαφανής. Ἡ ἐνοχλητικὴ ἐμφάνισή τους συμβαίνει μόλις ὁ Πέτρος ἔχει πληροφορηθεῖ γιὰ τὸ πραξικόπημα καὶ κατὰ τὴ στιγμὴ πού πάει νὰ ζητήσει δουλειὰ ἀπὸ μία κυρία ἐφοπλιστοῦ (σ.21). Πρέπει νὰ ἀναφέρω τὴν παρέμβλητη αὐτὴ σκηνή:

«Ἐδῶ εἶναι κρατητήριο, δύο ἄντρες ἔχουν δέσει σ' ἓνα πάγκο ἓνα νεαρό καὶ λένε ἀστεία μεταξύ τους.

«Εἶναι σκληρό παιδί ὁ μικρός, τί λές Θανάση;»
 «Ναί, σκληρό μὲ μαλακά ἀρχίδια».

Γελᾶνε κι ὁ Θανάσης λέει: «Ἄντε βάλε μπροστά τὸ ραδιόφωνο ν' ἀκούσουν τίς εἰδήσεις οἱ γείτονες». Καὶ τότε ἡ μουσικὴ καὶ οἱ κραυγές γίνονται ἓνα κι ὁ νέος ἀργότερα τρέμει χωρὶς πυρετό, εἶναι ριγμένος στὸ κελί μὲ μαζεμένα πόδια καὶ χέρια, χωρὶς δάκρυα, μὲ βουβὸ πόνο καὶ λέει: «Λίγο ἀκόμα καὶ θά περάσει, λίγο ἀκόμα». Καὶ τότε ἐγὼ πρέπει νὰ γίνω ἀόρατος καὶ νὰ διασχίσω τὴν ἀπόσταση Λονδίνου Ἀθηνῶν καὶ νὰ προλάβω τοὺς δημίους ἢ ν' ἀποσβέσω τὸ μαρτύριο».

Ἡ ἐπιταγὴ πού ὁ Πέτρος ἐκφράζει στὸ τέλος, «πρέπει», ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπέμβει μ' ἓνα θαῦμα γιὰ ν' ἀποσβέσει τὸ μαρτύριο, εἶναι μιὰ ψυχικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀφορμὴ ἀκαταμάχητη καὶ ἀσυγκράτητη. Τὸ ἀδίκημα ἐναντίον τοῦ ὁποίου δέν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτα ὡς ἄνθρωπος τῆς δράσης, ὁ Πέτρος κοιτάζει νὰ τὸ καταπολεμήσει ὡς ἄνθρωπος τοῦ θαύματος, ὡς Σούπερμαν. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου κάνει μὲ τὴ φαντασία, μὲ τὴ γένεσι, ὅ,τι τοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ πραγματοποιήσει μὲ τὴν πράξη. Μὲ τὴ φαντασία ἐξισορροπεῖ τὴ δυσφορία ὅπου τὸν ἔχουν ρίξει τὸ πραξικόπημα καὶ τὰ βασανιστήρια. Μὲ μεγαλύτερη συντομία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀμπατζόγλου μὲ τὴν οὐτοπία προσπαθεῖ νὰ ἐπανορθώσει τὴ δυστοπία.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς θαυματουργῆς δυνάμεως γίνεται στὸν Πέτρο μὲ ἓνα ἐπεισόδιο πού ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἐλεγχό του. Τὸ πρῶτο θαῦμα του εἶναι μιὰ δολοφονία. Ὁ Πέτρος κάθεται στὸ Χάιντ Πάρκ ὕστερα ἀπὸ μιὰ μέρα ἐξουθενωτικῆς περιπλάνησης γιὰ νὰ βρεῖ ἓνα φτηνὸ δωμάτιο, καὶ διαβάζει τὴν ἐφημερίδα του. «Ἐπαναστάσεις, σφαγές, ἀντεπαναστάσεις, ἐκτελέσεις, βασανιστήρια» (σ.29).

»Κοιτάζω μὲ μίσος τὴν ἐφημερίδα καὶ μέσα μου φουντώνει ἓνας φοβερός θυμός. Θυμός πού μεγαλώνει καὶ κάνει νὰ τρέμει τὸ ἀριστερό μου χέρι. Βλέπω τὸν καθωσπρέπει κύριο νὰ πλησιάζει. Τὸν ἀκολουθοῦν δύο δανέζικα σκυλιά. Ὁ κύριος αὐτός φορᾶει σπόρ σακάκι, παντελόνια ἱππασίας καὶ μπότες σάν καθρέφτη. Μουστάκι κοκκινωπὸ καὶ γυρισμένο ὑπερήφανα πρὸς τὰ πάνω, μαντίλι μεταξωτὸ στὸ λαιμὸ καὶ λουλούδι στὸ πέτο. Περπατᾶει καὶ ὁ κόσμος εἶναι δικός του. Τὸν κοιτάζω ἐπιμονα στὰ μάτια. Γιὰ μιὰ στιγμὴ δείχνει ἐκ-

πληξη, στέκεται. Ἐνα δῆμα μπροστά, ἓνα πίσω. Στέκεται.

«Ὅχι, ὄχι», λέει. «Παρακαλῶ ὄχι».

Τὸν κοιτάζω μὲ φοβερό θυμὸ καὶ μίσος.

«Ὅχι, ὄχι», λέει. «Μή».

Βάζει τὸ χέρι στὴν καρδιά καὶ γονατίζει. Πέφτει. Ἐνα νεαρό ζευγάρι τρέχει.

«Νὰ καλέσουμε ἓνα φορεῖο γρήγορα», λέει ἡ κοπέλα. «Γρήγορα στὸ νοσοκομεῖο. Γρήγορα».

«Δέν χρειάζεται», λέω καὶ χαμογελῶ κι ὁ φοβερός θυμός μου σβήνει. «Δέν χρειάζεται. Εἶναι νεκρός».

Κατὰ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ἡ ὑπερφυσικὴ δολοφονία. Τὸ πρῶτο θαῦμα πού μπορεῖ νὰ κάνει ὁ Πέτρος, ὁ καταπιεσμένος καὶ κατατρεγμένος Ἕλληνας, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς πού ἔχουν καὶ αὐτοὺς πού δέν ἔχουν, εἶναι μιὰ πράξη ἐκδίκησης.

Εὐτυχῶς ὅμως ὁ Πέτρος θά πειθαρχήσει ἐγκαίρως τὴ δύναμη τοῦ Σούπερμαν πού ἀνακαλύπτει μὲ τὸν παραπάνω τρόπο στὸν ἑαυτό του καὶ θά τὴν κατευθύνει πρὸς ἀποδοτικὰ. Αἰσθάνεται μεγάλη ἔλξη νὰ τιναχτεῖ «σὰ βολίδα ἀπ' τὸ δωμάτιο μὲ μιὰ κατάμαυρη ἐφαρμοστή στολή», ἀόρατος, νὰ φτάσει στὸν ἀστρικό του κόσμο, ἐγκαταλείποντας χαρές καὶ λύπες τῆς γῆινης ὑπαρξης, ἀλλὰ αἰσθάνεται ὅτι δέν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει ἂν πρῶτα δέν πραγματοποιήσει ἓνα ἀναπόφευκτο αἴτημα (σ. 105-6).

Κατὰ τὸν τρόπο πού ἐμφανίζονται ξαφνικὰ τὰ στιγμιότυπα μὲ τοὺς μικροὺς Ἕλληνες βασανιστές, ἐμφανίζονται καὶ δύο μεγάλες ἐνότητες παρέμβλητες (ἀλλὰ τώρα πιά ὁ ἀναγνώστης ἔχει ξεπεράσει τὸ πρῶτο ξάφνιασμα καὶ ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ σκηνές αὐτές εἶναι μέρος τῆς πλοκῆς).

Στὴν πρώτη παρέμβλητη σκηνὴ ὁ Πέτρος διαβάσει στὴν ἐφημερίδα ὅτι συνελήφθη ὁ ἐγκληματίας πολέμου Ράχτερ, κι ἀμέσως γίνεται ἀσυγκράτητη ἡ λαχτάρα του νὰ πετάξει καὶ νὰ πάει, πίσω στὸν χρόνο, στὸ στρατόπεδο πού διοικοῦσε ὁ Ράχτερ. Ἐδῶ βλέπουμε ἐπεισόδια φρίκης. Αὐτές μάλιστα οἱ σελίδες δημοσιεύθηκαν στὰ *Νέα κείμενα*, τὸν χειμῶνα 1972 (σ. 285-98). Ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ Πέτρου-Σούπερμαν εἶναι νὰ «ἀναστείλει τὸ κακούργημα», ἀλλὰ καταλαβαίνει ὅτι εἶναι πρὸς σωστὸ ἀντὶ νὰ «διακόψει τὴ ζωὴ, νὰ τὴ δικαιώσει» (σ. 86). Τελικὰ ὁ Σούπερμαν δέν κρατιέται καὶ πνίγει τὸν Ράχτερ. Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μὲ τὸν ναζιστὴ βρῖσκεται σὲ ἀμεση συνάφεια μὲ μιὰ σκηνὴ τοῦ Θανάση καὶ τοῦ Βαγγέλη, πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ.

Ἡ δευτέρη μεγάλη παρέμβλητη ἐνότητα, πού συμπληρώνεται σὲ τρεῖς ἀποσπασματικὲς ὑποδιαίρεσεις, ἴσως γιὰ νὰ κρατηθεῖ περισσότερο ἢ «ἐκδίκηση», ἔχει γιὰ πρωταγωνιστὴ τὸν ἀνακριτὴ (μεταμόρφωση τοῦ Σούπερμαν ἤτοι τοῦ Πέτρου) καὶ ἓνα «ἀρχηγὸ κράτους» πού «ἀπὸ μικρὸ παιδί ἀκόμα πίστευε πὼς μιὰ δικτατορία τῶν ἐκλεκτῶν πρέπει νὰ κυβερνήσει τὸν κόσμο» (σ. 108), καὶ τώρα φαίνεται νὰ παρεξηγήθηκε. Ὁ Σούπερμαν τὸν καταδικάζει νὰ τὸν βασανίσουν οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού αὐτὸς προσέλαβε γιὰ βασανιστές. Ἀλλὰ σὲ μιὰ ἄλλη συνάντηση, ὅπου ὁ δικτάτορας κάνει τὴν ἀπολογία τῶν βασανιστῶν, ὁ Σούπερμαν τὸν καταδικάζει νὰ τιμωρηθεῖ «ἀπὸ τοὺς

συναδέλφους με τόν καλύτερο επαγγελματικό τρόπο» (σ. 119).

Ὁ Γκλασιάλ ὁμως ἀμφισβητεῖ αὐτά τὰ θαύματα τοῦ Πέτρου καί προσπαθεῖ νά τόν θγάλει ἀπό τήν πλάνη του. Ἄν δέν ὑπάρχουν μάρτυρες πού νά εἶδαν τὰ θαύματα, ὑποστηρίζει ὁ Γκλασιάλ, εἶναι σάν νά μὴν ἔχουν γίνει ποτέ (σ. 140). Στὴν τελευταία συνάντησή του, πρὶν ἐξαφανιστεῖ ὀριστικά, ὁ Γκλασιάλ λέει καί κάτι ἄλλο στὸν Πέτρο:

«Λοιπὸν, φίλε Πέτρο, δέχομαι πὼς μπορεῖς νά κάνεις θαύματα, ἀλλὰ τὰ θαύματά σου δέν εἶναι τοῦ Σούπερμαν ἀλλὰ ἀνθρωπάκου ταλαιπωρημένου» (σ. 144).

Σάν φουκαράς ταλαιπωρημένος πού εἶναι ὁ Πέτρος τό πολὺ πολὺ νά ἔχει τὴ φιλοδοξία τοῦ Καραγιόζη. Τό μόνο θαῦμα πού ζητᾶ εἶναι δέκα πιάτα φασουλάδα καί δέκα καρβέλια μεσημέρι βράδι. Πέντε αἰῶνες πρὶν, δέν θά ζητοῦσε ἄλλο θαῦμα ἕνας ἄλλος πεινασμένος χωριάτης πού βρέθηκε νά ζεῖ στὴ μεγαλούπολη, ὁ πανοῦργος Μπερτόλδος – μποροῦμε νά προσθέσουμε μέ τὴ σειρά μας. Ἐξάλλου ὁ Πέτρος ἔχει ἐπίγνωση ὅτι σὸ βᾶθος κανένα θαῦμα δέν μπορεῖ νά γίνει, οὔτε μικρὸ οὔτε μεγάλο. Τό ὁμολογεῖ στὸν ἑαυτό του καί σὸν ἀναγνώστη σὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ὅταν ὁ πόνος γίνεται ἀβάσταχτος καί τραγικά ἀληθινός, δίχως καμιά δυνατότητα ὑπεκφυγῆς. Ὁ Πέτρος βρίσκειται μπρὸς στὴν ἐτοιμοθάνατη μητέρα του, πού βασανίζεται ἄδικα ἀπὸ τὸν καρκίνο («δέν καταλαβαίνω γιατί ὁ Κύριος μέ βασανίζει σὰ βασανιστὴς, οἱ βασανιστὴς τὴ δουλειά τους κάνουν γιὰ νά ζήσουν ἀλλὰ ἐγὼ ποτέ δέν τὸν πείραξα κι ὁ Θεὸς νά τὸν συγχωρέσει γιὰ τὸ κακούργημα πού κάνει σ' ἕνα ἀνυπεράσπιστο ἄνθρωπο» σ. 150). Τό σπαρτακτικὸ καί ἀφελές παραμυθιὸ τῆς μάνας τελειώνει μέ αὐτὰ τὰ λόγια:

«Καί σὺ τώρα, παιδί μου Πέτρο, πού εἶσαι Σούπερμαν, πάντα τὸ ἤξερα πὼς δέν εἰσυνα σάν τ' ἄλλα τ' ἀγοράκια ἀλλὰ κάτι τὸ ξεχωριστό καί τὸ σπουδαῖο, κάνε τώρα τὸ θαῦμα σου, τώρα εἶναι ἡ στιγμή νά κάνεις τὸ θαῦμα σου, τί περιμένεις, δέν ἔχουμε πιά καιρό. Ἐλὰ λοιπὸν, παιδί μου Πέτρο, γιατί μέ λύπη μου βλέπω πὼς δέν ἀπαντᾷς, μὴ στεναχωριέσαι, δέν ἦταν τυχερό, μόνο δῶσε μου λίγο νεράκι νά δροσιστῶ κι αὐτό μου φτάνει, παιδί μου Πέτρο, ὁμως κάνε γρήγορα, σέ παρακαλῶ, γιατί μου φαίνεται πὼς θέλω νά κοιμηθῶ καί θά κοιμηθῶ διψασμένη».

Ὁ Πέτρος δέν μπορεῖ νά κάνει θαύματα. Μέ αὐτὸ τὸ προσγειωμένο καί ὀδυνηρὸ συμπέρασμα τελειώνει τὸ βιβλίο, ἀποκαθιστώντας τίς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς κοινῆς ζωῆς, τὸν ἀναίτιο βασανισμό τοῦ ἀθῶου. Θαύματα μποροῦν νά γίνουν μόνο μέ τὴ φαντασία, ὄνειροπολώντας, ὅπως συμβαίνει στὸν Πέτρο ξαπλωμένο νωχελικά σὸ κρεβάτι ἢ καθιστὸ σέ ἕνα παγκάκι τοῦ Χάιντ Πάρκ.

Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου, ἐρεθισμένος ἀπὸ τὸν «φοβερό θυμὸ» του (σ.29), ἔκλεισε σὸ μυθιστόρημά του αὐτὸ τὸς τραγικούς μύθους τοῦ καιροῦ μας: βασανιστὲς καί βασανιζόμενοι, δικτάτορες φιλόανθρωπος καί ἀπροστάτευτους πολίτες, καί δίπλα σέ αὐτὴ τὴν κλιδανιζόμενη ἀνθρωπότητα τοῦς μύθους ὑπερ-

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Σολωνος 116 - Αθνα 145 - Τηλ. 36.19.724

● ΕΡΝΕΣΤ ΜΑΝΤΕΛ

Ἡ τελευταία οἰκονομικὴ κρίση

● ΓΕΡΤΡΟΥΔΗ ΣΤΑΪΝ

Ἡ αὐτοβιογραφία τῆς Ἄλις Τόκλας

● Ε. καί ΚΛ. ΓΚΟΥΤΜΑΝ

Στὴ μέση τοῦ κρεβατιοῦ τό ποτάμι εἶναι βαθύ

● ΤΣΕΖΑΡΕ ΠΑΒΕΖΕ

Τὸ φεγγάρι καί οἱ φωτιές

● Ε. καί ΝΤ. ΦΛΑΜΑΝ – ΠΑΠΑΡΑΤΙ

Τὸ παιδί – κορίτσι

ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8α, ΤΗΛ. 3627318

«ΤΑ ΔΥΟ ΝΟΜΠΕΛ»

ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗ

Γιὰ τὸν Ὀδυσσεά Ἐλύτη

Ὁ Ποιητὴς Γ. Σεφέρης

(Πλήρης κριτικὴ μελέτη τοῦ ἔργου τους)

φυσικής αντιμετώπισης του κακού, τόν Σούπερμαν των εικονογραφημένων με τὰ ἀφελή θαύματά του πού μαρτυροῦν πόσο μικρόψυχες εἶναι οἱ προσδοκίες τοῦ κοινού ἀνθρώπου. Ὁ συγγραφέας, παρά τίς ἐπανελημμένες ἀπόπειρές του νά προσφύγει στὰ ἀποκνημμένα της φαντασίας του καί νά ἱκανοποιήσει ἔτσι ὅ,τι δέν μπορεί νά ἱκανοποιηθεῖ στήν πραγματικότητα, μένει ἀνεπανόρθωτα ἀνθρώπος ἄοπλος κι ἀνυπεράσπιστος μέ ἐπίγνωση τῆς κατάστασης αὐτῆς.

Μέ τό ὑλικό πού ἐνμέρει κοιτάξαμε ἀπό κοντά, ἀλλά προπαντός μέ τήν μέθοδο ἐκθεσης ὅσων μποροῦν νά συμβοῦν στήν καθημερινή ζωή καί ὅσων συμβαίνουν μόνο ἐπειδή τὰ φαντάζεται, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου δημιούργησε ἕνα μυθιστόρημα πού ἀπομακρύνεται ἀπό τοῦς τρόπους πού ἀκολουθεῖ τό παραδοσιακό μυθιστόρημα. Χάρη στόν διακριτικό καί εἰρωνικο-λυρικό χειρισμό τῶν εὐρημάτων του, κατόρθωσε νά οἰκοδομήσει ἕνα πρωτότυπο μυθιστόρημα στά μέτρα τῶν νέων καιρῶν. Τήν πλοκή, πού ἄλλοτε οἱ μεγάλοι μυθιστοριογράφοι πραγματοποιοῦσαν μέ τήν δράση καί τήν περιπέτεια, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου τήν πραγματοποιεῖ μέ ἕνα ὑποκατάστατο τῆς δράσης, μέ τή φανταστική περιπέτεια. Τά παρέμβλητα ἐπεισόδια τῆς φανταστικῆς περιπέτειας ἀναπληρώνουν τήν ἐξωτερική ἀδράνεια.

Μετά ἀπό τό *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* ὁ Ἀμπατζόγλου δημοσίεψε μερικά ἀφηγήματα πού στηρίζονται μέ αὐστηρή συνέπεια σέ μιά θεματογραφική ροή, πού δέν ἀποβλέπει σέ μιά δομή συνθετότερη. Ἡ βασική τάση τοῦ συγγραφέα δέν ἀλλάζει. Στά *Παραμύθια τοῦ Πέτρου* (1974) ὅπως καί στήν *Προσωπική ἀποκάλυψη* (1978) ὁ Ἀμπατζόγλου ἐπιδιώκει μέ ἐπιτυχία τήν συμφυρμό τοῦ πραγματικοῦ μέ τό φανταστικό. Σέ ἕνα ἀπό τὰ πεζά του, μάλιστα, «Ἡ λύσσα», ἐκθέτει τήν ποιητική του καί ἐξηγεῖ πόσο ἀσυγκράτητη εἶναι ἡ ὁρμή νά θαυματοουργεῖς μέ τή φαντασία. Μέσα στή γοητευτική του παραφροσύνη ὁ συγγραφέας ἀποφεύγει τάχα νά γίνει γνωστή ἡ παντοδυναμία του καί ἐπομένως, συμπροαίνουμε ἐμεῖς, ἐμπιστεύεται μονάχα στά γραφτά του. Φοβᾶται μήν «ἦρθε ἡ ὥρα τῆς ἀποκάλυψης» (σ.59).

Τίς κρυφές του θαυματοργές ἱκανότητες ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου τίς ἐκδηλώνει στό «Ἐάλω ἡ πόλις», ὅπου περιφερόμενος στή Βενετία ὡς τουρίστας καί μελετώντας πόσα πέρασε ἡ Ρωμιοσύνη μέ τίς συμφορές καί τοῦς ξεριζωμούς της, θά ἤθελε νά ἐξαλείψει ὅλη αὐτή τή βαριά ἐμπειρία ἀπό τό παρελθόν τοῦ ἔθνους. Ἡ θαυματοργική του ἱκανότητα ἀποκορφώνεται στήν «Ἀπελευθέρωση τῆς Κύπρου», ὅπου φαντάζεται μέ χιοῦμορ καί μέ πληγωμένη ἀγάπη ὅτι

οἱ Τούρκοι ἀποχώρησαν ἀπό τό νησί μέ μιά σειρά κωμικά ἀτυχήματα. Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι ἔργο τοῦ Πέτρου πού ἐνέργησε ξανά ὡς Σούπερμαν, ἦρθε σέ ἐπαφή μέ πρωθυπουργούς καί μέ προέδρους, μέ τόν Βάνζ, καί κατόρθωσε τό ἀκατόρθωτο. Τό κείμενο αὐτό κυλά μέ μιά ρευστότητα συναρπαστική, μέ μιά συνεχή μετάβαση ἀπό τό ὄνειρο στήν πραγματικότητα. Τό ἀγαθό αὐτό ὄνειρο τοῦ κοινού Ἑλλήνα τῆς μάζας, κατοπτρίζει στοῦς διαλόγους του καί τίς ρητορείες σέ διασκέψεις, τόν λαϊκό προφορικό λόγο. Κάπου κάπου μιλά ὁ Καραγκιοζοπαίχτης, καί ὁ λαϊκός ἀνθρώπος φαντάζεται τοῦς Τούρκους νά τρῶνε ἱμάμ-μπαϊλντί καί μαλεμπιά (ἐνώ ὁ Πέτρος, ὅταν εἶναι Σούπερμαν, προτιμᾷ νά τρώγει χαδιάρια καί κωνιστούς σολομούς).

Στό ἀφήγημά του αὐτό καί στά ἄλλα τῶν δύο τελευταίων τόμων του, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου ἔχει προωθήσει τόν ἀφηγηματικό του λόγο στήν πιό ἀνετη διατύπωσή του, στό σημεῖο ἐκεῖνο πού καί ὁ ἴδιος τό ξέρει ὅτι εἶναι δύσκολο νά πάει πέρα, ὅπου τό ὑλικό του στήν ἀβίαστη ροή του, χάρη στή φυσικότατη ἐναλλαγή φανταστικοῦ καί πραγματικοῦ, σμίγει μέ τήν πιό ἁρμονική του ἐκφραση παρασέροντας σέ μιά ἀσυνήθιστη ἀγαλλίαση καί τόν πιό δύσπιστο ἀναγνώστη. Ὁ Ἀμπατζόγλου, ἐπομένως μέ ἐπιτυχία ὀδήγησε στήν τελειότερη μορφή ἐκεῖνο πού εἶχε πραγματοποιήσει στό *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν*, τή δικαίωση τοῦ φανταστικοῦ, δίχως νά παραγνωρίζεται τό πραγματικό, ἀπεναντίας ἀφήνοντας νά καταλάβουμε πόσο ἀσήκωτη εἶναι ἡ πραγματικότητα μέ ὅλες τίς εὐθύνες πού μᾶς ἐπιβάλλει.

Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι σπάνια στήν πρόσφατη ἀφηγηματογραφία ὁ συμφυρμός τοῦ φανταστικοῦ μέ τό πραγματικό ἐφαρμόστηκε σέ παρόμοια ἀνθρώπινη κλίμακα, μακριά ἀπό ἐκεῖνο τόν συγκινησιακό ἐρεθισμό πού ὀδηγεῖ στήν ἐκζήτηση, καί πού κάποτε, ὅταν ἀγγίζει τήν ὑπερβολική ἔνταση, γίνεται ἀνίσχυρος νά παρασύρει τόν ἀναγνώστη. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό γεγονός ὅτι μετά τό *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου δημοσίευσσε δύο τόμους μέ συνολικά τρεῖς σύντέσσερις ἐνότητες, ἀποσπάσματα ἐνός ἄγραφου μυθιστορήματος, μαρτυρεῖ τίς συνθετικές δυσκολίες πού προκύπτουν ἀπό μιά παρόμοια μέθοδο γραφῆς, πού ἀκολουθεῖ τή διττή πορεία φανταστικό/πραγματικό. *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* εἶναι ἕνα κανονικό μυθιστόρημα, ἀλλά εἶδαμε ποιά μέσα χρειάστηκαν γιά νά μετατρέψουν τήν ἀπλή ροή συνειδήσης σέ μυθιστόρημα μέ πλοκή.

Μάιος 1979

Γιά μιά θεωρία τοῦ διηγήματος

Πρώτη προσέγγιση

τοῦ Παν. Μουλλά

Πῶς θεμελιώνεται μιά θεωρία τοῦ διηγήματος; Καί τί καλύπτει τελικά ὁ ὄρος διήγημα; Στόν τόπο μας, ὅπου οἱ λέξεις δέ ζυγίζονται πάντοτε μέ ιδιαίτερη προσοχή, εἶναι γνωστή ἡ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ ὅταν χρειάζεται, ἀκόμη καί μέ μόνο τό κριτήριο τῆς ἔκτασης, νά χαρακτηριστοῦν ὀρισμένα ἔργα, εἴτε ἀπό τοῦς δημιουργοῦς τους εἴτε ἀπό ἄλλους, ὡς διηγήματα, νουβέλες ἢ μυθιστορήματα. Δυό-τρία παραδείγματα ἀρκοῦν: ἔργα καθῶς Ὁ κατάδικος καί Ἡ τιμή καί τό χρῆμα χαρακτηρίζονται ὡς διηγήματα ἀπό τόν ἴδιο τό Θεοτόκη, ἐνῶ ὁ Λουκῆς Λάρας τοῦ Βικέλα ἀναφέρεται ἄλλοτε ὡς διήγημα, ἄλλοτε ὡς νουβέλα καί ἄλλοτε ὡς «πρωτότυπον μυθιστόρημα».¹ Φυσικά, ἡ σύγχυση δέν εἶναι τεκμήριο ἀθωότητας: στό κάτω-κάτω μπορεῖ κανεῖς νά ἐπιλέγει ὅποια θέλει ἀπό τίς λέξεις πού θεωρεῖ συνώνυμες. Συνώνυμες; Ἰσως ὄχι ἀκριβῶς· πάντως ὁμοειδεῖς, ὁμοούσιες καί ὁμοιούσιες, μέ βασικές διαφορές στήν ποσότητα, ὄχι στήν ποιότητα. Ἔτσι τό μέγεθος ἐμφανίζεται καί στήν περίπτωση αὐτή (ὀρισκόμαστε στίς καλύτερες ὥρες ματα, ἐκτός ἂν ὑπάρχει καί ἄλλη τις πλὴν τοῦ μήκους διαφορά μεταξύ τοῦ δεκασελίδου καί χιλιοσελίδου ἔργου τοῦ κ. Σπανδωνῆ, τοῦ κ. Στεφάνου Ξένου καί ἄλλων ἡμῶν ζώντων καί νεκρῶν ἐφαμίλλων τοῦ Πονσόν Δέ Τεράιγ καί τῶν κονίικλων κατά τήν εὐτοκίαν».² Ἀρκετά χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἄρ. Π. Κουρτίδης εἶναι ἐξίσου ἀόριστος καί κατηγορηματικός: «Εἰς τοῦς νεωτέρους χρόνους τό μυθιστόρημα οὔτε ὡς πρὸς τόν σκοπόν οὔτε ὡς πρὸς τά μέσα διαφέρει ἀπό

τοῦ θετικισμοῦ) ὡς τό σημαντικότερο καί τό πιό σεβαστό διαφοροποιητικό στοιχεῖο. Ὄταν ὁ Ροῖδης, γύρω στά 1896, κατακεραυνώνει τοῦς Ἕλληνες πεζογράφους στό σύνολό τους, δέ βλέπει σ' αὐτούς παρὰ μόνο ποσοτικές σχέσεις μέ τό ἀντικείμενό τους: «... οὐδ' ἑλλείπουσι βεβαίως καί οἱ γράφοντες ἐκτενέστερα διηγήματα, καλούμενα διά τοῦτο μυθιστορητό διήγημα· διαφέρει μόνον κατά τήν ἔκτασιν ἢ τήν πλοκήν».³

Ἄν χρειάζομασταν εὐκόλες παρηγοριές, θά μπορούσαμε φυσικά ν' ἀναλογιστοῦμε ὅτι τέτοιες συγχύσεις δέν παρουσιάζονται μόνο στόν τόπο μας, κάθε ἄλλο· ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε τά προδλήματα πολλαπλῆς ὀρολογίας πού ὑπάρχουν στά γαλλικά (nouvelle, conte), στά γερμανικά (Erzählung, Kurzgeschichte, Novelle) ἢ στά ἀγγλικά (tale, short story, long short story, short novel).⁴ Θά μπορούσαμε, ἀκόμη, νά πα-

1. Βλ., λ.χ. τό «Δελτίον τῆς Ἑστίας», ἀρ. 580, 7 Φεβρουαρίου 1888, σ. 4. Παρόμοια καί ὁ Κ.Φ. Σκόκος ἐννοεῖ τήν ἱστορία τοῦ διηγήματος ὡς ἱστορία, γενικότερα, τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας: *Τό Ἑλληνικόν Διήγημα*, ἦτοι ἀπάνθισμα ἐκλεκτῶν διηγημάτων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τ. Α', Ἀθ. 1920, σ. 5 κέ.

2. Ἐμμανουήλ Ροῖδης, Ἄπαντα, τ. 5, φιλολογική ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου, Ἀθ. 1978, σ. 354. Γράφω «γύρω στά 1896», γιατί τό ἀχρονολόγητο αὐτό κείμενο τοῦ Ροῖδη (Ἐγχειρίδιον διηγηματογραφίας) φαίνεται νά ἔχει ὡς ἀμεση ἀφορμή τά Ἑλληνικά διηγήματα μετά τῶν εἰκόνων τῶν συγγραφέων, ἔκδοση «Ἑστίας», Ἀθ. 1896.

3. Ἄρ. Π. Κουρτίδης, *Τό ἑλληνικόν διήγημα μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως*, Ὁ Ἀλέξ. Παγκαθῆς ὡς διηγηματογράφος, Ἀθ. 1921, σ. 12.

4. Βλ. σχετικῶς G. Gillespie, *Novella, Nouvelle, Nouvelle, Short Novel? A Review of Terms*, «Neophilologus», Ἀπρίλιος 1967, σσ. 117-127 καί Ἰούλιος 1967, σσ. 225-230.

* Ἀπόσπασμα ἀπό μιά εὐρύτερη μελέτη πού δημοσιεύεται προσεχῶς ὡς εἰσαγωγή τῶν Νεοελληνικῶν Διηγημάτων τοῦ Γ. Βιζυηννοῦ, στή σειρά τῆς «Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» τῶν ἐκδόσεων «Ἐρμῆς». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας ἐτοιμάζει ἀπό καιροῦ μιά συνθετική ἐργασία γιά τό νεοελληνικό διήγημα.

ρηγορηθούμε, αν σκεφτόμασταν την ξένη καταγωγή των συγχύσεων αυτών: για το *Littre* (1863) λ.χ. το διήγημα δεν είναι παρά «είδος πολύ συντόμου μυθιστορηματος». Έτσι λοιπόν, το ένα είδος αποτελεί ποσοτική επέκταση του άλλου χωρίς λειτουργική αυτόνομη, και το πράγμα φαίνεται φυσικό. Απόδειξη ότι τέτοιες πεποιθήσεις μένουν ακλόνητες ως τις μέρες μας, αγγαίσιμες μάλιστα με το κύρος του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού. Η πεζογραφία μετριέται με τον πήχη. Αν γράψεις ως 10.000 λέξεις, γράφεις διήγημα· από 10.000 ως 50.000 λέξεις, γράφεις νουβέλα· τέλος από 50.000 λέξεις και πάνω, γράφεις μυθιστόρημα.⁵ Αλλά το σοβαρότερο πρόβλημα εδώ δεν είναι ο κίνδυνος να μπερδευτούν τα λογοτεχνικά είδη από ένδεχόμενα λάθη στο μέτρο των λέξεων· είναι η έμμεση όμολογία της άποτυχίας στην οποία όδηγησε και οδηγεί ακόμη (σε μία εποχή ωστόσο όπου η ανάλυση του αφηγηματικού λόγου σημείωσε αξιοθαύμαστη πρόοδο) η προσπάθεια για έναν γενικό και συνολικό ορισμό του διηγήματος. Η σχετική διβλιογραφία παρουσιάζεται μονότονη: είναι άμετρητες οι μελέτες που διαπιστώνουν τη δυσκολία ή την αδυναμία ενός τέτοιου ορισμού.⁶

Πού θ' αναζητήσουμε λοιπόν την «ουσία» του διηγήματος; Θά έλεγα με δυό λόγια: μέσα στην ίδια την ιστορία που επιβάλλει την παρουσία του νέου είδους, καθορίζοντας συνάμα τη μορφή, τό περιεχόμενο και τις λειτουργίες του ως μεταβλητούς παράγοντες. Αν η συγχρονία δέ μας δίνει, στην περίπτωση αυτή, παρά μόνο γενικές και λειψές φόρμουλες, απομένει στη διαχρονία να καλύψει τις γυμνές επιφάνειες με ζεστή, ανθρώπινη ύλη. Από την άποψη αυτή, ορισμοί σαν τον ακόλουθο θά έπρεπε κανονικά ν' αποτελούν σήματα κινδύνου: «Διήγημα – είτε μικρό, είτε μεγάλο, νουβέλα, ρομάντζο, μυθιστόρημα – είναι το είδος του

δημιουργημένου με τη φαντασία λογοτεχνικού πεζού λόγου, που έχει σκοπό να μάς παρουσιάσει με αφήγηση, δηλ. με πράξεις που έγιναν, χαρακτηρισ, αντιπροσωπευτικούς τύπους ή κοινωνικών ομάδων ή τόπων ή εποχών».⁷ Ίδου τώρα ένας άλλος, μερικός ορισμός, βασισμένος αποκλειστικά στη μελέτη της άνω-νυμης γαλλικής συλλογής *Cent Nouvelles nouvelles* (1462): «Διήγημα είναι η αφήγηση, τις περισσότερες φορές σύντομη, μιάς περιπέτειας συνήθως πρόσφατης και παρουσιασμένης ως πραγματικής, που κινεί τό ενδιαφέρον με τον άπροσδόκητο χαρακτήρα της».⁸ Ασφαλώς έχουμε εδώ τον επικρατέστερο τύπο ενός ορισμένου ευρωπαϊκού διηγήματος της μεσαιωνικής εποχής. Κανένα στοιχείο του παραπάνω ορισμού δέ μένει άδικαίωτο λογικά και, θά πρόσθετα ακόμη, ιστορικά: τό ζητούμενο (ένδιαφέρον του άναγνώστη) επιδιώκεται με συγκεκριμένες λειτουργίες που άλληλοσυμπληρώνονται και συνδυάζονται ή μιά με την άλλη (συντομία, περιπέτεια πρόσφατη και παρουσιασμένη ως πραγματική, άπροσδόκητο). Ωστόσο θά ήταν αυθαίρεσία να δώσουμε στον τύπο αυτόν δικαιδοσίες που δεν του ανήκουν: σε τελευταία ανάλυση, ούτε η αντίθετη Βοκάκιου/Θερβάντες (που επαναλαμβάνεται στην περίπτωση Goethe/Kleist) ούτε η αντίθεση Maupassant/Τσέχωφ καλύπτεται απ' αυτόν. Όταν ο F. Schlegel, στά 1801, όρίζει τό διήγημα ως έκφραση μιάς «καλυμμένης ύποκειμενικότητας» ασφαλώς μεταφέρει τό κέντρο βάρους στον πομπό του μηνύματος, αλλά και πάλι δεν πετυχαίνει παρά μόνο μιά μερική προσέγγιση (μερική ακόμη και για τό ρομαντικό μοντέλο διηγήματος), έστω και αν βρίσκει οπαδούς ως τον A. Hirsch.⁹

Και, για να ξαναγυρίσουμε στον τόπο μας: είναι αυτόνομο πώς ό,τι συλλαμβάνεται θεωρητικά και προωθείται από τον κύκλο της «Εστίας» ως «γραμματολογικό είδος νέου» συνδέεται άμεσα με τις ανάγκες που προορίζεται να καλύψει. Άκόμη καλύτερα: ό,τι όνομάζεται και είναι έλληνικό διήγημα, γύρω στά 1880, όφείλει όχι μόνο τη γένεσή του, αλλά και τη βασική φυσιογνωμία του, ακόμη και την τεχνική του, σε μιά όρισμένη πραγματικότητα μέσα στην όποια προετοιμάζονται οι στοχεύσεις του και όλοκληρώνονται οι δυνατότητές του. Θά ύπενθυμίσω εδώ, παραλείποντας άλλους έπουσιωδέστερους, μόνο τρεις σημαντικούς παράγοντες: α) την έξορμηση του

5. E.M. Forster, *Aspects of the Novel*, Λονδίνο 1949, σσ. 9-10· περλ. Α. Σαχίνης, *Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα*, 'Αθ. 1975, σσ. 10-11.

6. Για όσους θά ένδιέφεραν τά θεωρητικά προβλήματα του διηγήματος καθώς και οι σημερινές αναλύσεις του αφηγηματικού λόγου παραθέτω με χρονολογική σειρά μιά συνοπτική διβλιογραφία: Sean O' Faolain, *The Short Story*, Ν. 'Υόρκη 1951 (41974) – W. Pabst, *Novellentheorie Und Novellendichtung*, 'Αμβούργο 1953 – V. Propp, *Morphology of the Folktale*, 1958 (6' άγγλική έκδοση 1968, ιταλική 1966, γαλλική 1970, γερμανική 1972) – H. E. Bates, *The Modern Short Story*, Βοστώνη 1961 – Fr. O' Connor, *The Lonely Voice: A Study of the Short Story*, Ν. 'Υόρκη 1963 – περ. «Communications», άρ. 8, 1966 (τεύχος αφιερωμένο στη δομική ανάλυση της αφήγησης. Έχει μεταφραστεί και στά ιταλικά) – *La théorie de la littérature*, Παρίσι 1966 (κείμενα Ρώσων φορμαλιστών, μεταφρασμένα στά γαλλικά από τον T. Todorov) – D. Locicero, *Novellentheorie: The Practicality of the Theoretical*, Χάγη 1970 – J. Kunz, *Novelle*, Ντάρμστατ 1973 (θεωρητικά κείμενα και πλούσια διβλιογραφία) – Cl. Bremond, *Logique du récit*, Παρίσι 1973 – περ. «Revue de littérature comparée», άρ. 4, 'Οκτ.-Δεκ. 1976 (τεύχος αφιερωμένο στην προβληματική του διηγήματος) – περ. «Poétique», άρ. 30, 'Απρίλιος 1977 (με πλούσια διβλιογραφία για την ανάλυση της αφήγησης) – Ian Reid, *The Short Story*, Λονδίνο 1977.

7. K. Κόντος, *Γεώργιος Βιζυηνός*, «Τό Νέον Κράτος» 2 (1938) 1415. Άνάλογα άστοχη είναι και μιά προσπάθεια (όρισμού του διηγήματος με πρότυπο τον άριστοτελικό όρισμό της τραγωδίας) από τό Φ. Φαρμάκη, *Τό νεοελληνικό διήγημα και άλλες μελέτες*, 'Αθ. 1962, σ. 51. Σημειώνω ότι οι εξισώσεις του ίδιου συγγραφέα (μυθιστόρημα = κοινωνία, νουβέλα = οικογένεια, διήγημα = άτομο) δεν οδηγούν παρά σε άπλοϊκές σχηματοποιήσεις.

8. R. Dubuis, *Les Cent Nouvelles nouvelles et la tradition de la nouvelle en France au Moyen Age*, Γκρενόμεν 1973, σ. 126.

9. A. Fonyi, *Nouvelle, subjectivité, structure. Un chapitre de l'histoire de la théorie de la nouvelle et une tentative de description structurale*, «Revue de littérature comparée», δ.π., σ. 361 κέ.

τύπου, ύποδομή όχι μόνο αναγκαία για την ανάπτυξη του διηγήματος, αλλά και αποφασιστική για την τυποποίηση ορισμένων χαρακτηριστικών του (γλώσσα, έκταση κ.ά.)· δ) την επιρροή της λαογραφίας, καθοριστική όχι μόνο για τη θεματογραφία του «νέου είδους», αλλά και για την αφηγηματική του τεχνική (αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο, ύφος προσωπικής μαρτυρίας και καταγραφής ύλικου κ.λπ.)· γ) τέλος την κυριαρχία του επιστημονισμού, του εμπειρισμού και του θετικισμού, απαραίτητο θεωρητικό υπόβαθρο για μία συνειδητή στροφή από τη ρομαντική φαντασία προς την παρατήρηση και τη μνήμη: η άμεση παρουσία του αφηγητή καθορίζει αυτόματα και τη φύση του αντικειμένου του, μεταβάλλοντάς το σε σύγχρονο και πραγματικό, δηλ. σε ντοκουμέντο.

Υπάρχουν ωστόσο και άλλες συντεταγμένες που παρουσιάζουν ενδιαφέρον σε μεγαλύτερες διαρκείες. Ας θυμηθούμε δυό κυρίαρχες πνευματικές δραστηριότητες με τις οποίες συντηρείται ή δυναμική της Ελληνικής Επανάστασης σε ολόκληρο σχεδόν τον 19ο αιώνα: την ιστοριογραφία και την απομνημονευματογραφία. Καθεμιά τους εκφράζει, αυτόνομα αλλά και συμπληρωματικά, τις ιδεολογικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους, επιβάλλοντας σννάμα τό ύφος της, τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα της, τόν ξεχωριστό τρόπο γραφής της. Η ιστοριογραφία αντιστοιχεί σ' ένα συνολικό όραμα του κόσμου. Προϋποθέτει τήν ολική γνώση του αντικειμένου και επιστημονοποιεί τό πρωτείο της διαχρονίας. Είναι ο χώρος της αφήγησης στό τρίτο πρόσωπο, δηλαδή ο χώρος της απόλυτης έποπτείας, όπου ο αφηγητής-παντογνώστης, παρόμοιος μέ τό Θεό, αποσύρεται ολότελα από τή δημιουργία του, προβάλλοντας τήν αντικειμενική και συλλογική αλήθεια τών λεγομένων του. Έτσι στήν ουσία, μία τέτοια απόλυτη παρουσία ισοδυναμεί μέ μία απόλυτη έξαφάνιση: έχουμε νά κάνουμε μέ τήν αφήγηση τών περασμένων γεγονότων» πού ο Benveniste, σέ αντιδιαστολή πρὸς τό «discours», τήν ονόμασε «histoire» και τήν περιέγραψε μέ άκρα σαφήνεια: «Τά γεγονότα παρατίθενται όπως συνέβησαν και μέ τή σειρά πού εμφανίζονται στόν ορίζοντα της ιστορίας. Κανείς δέν έχει τό λόγο εδώ· τά γεγονότα μοιάζουν νά εξιστοροῦνται μόνα τους. Ο βασικός χρόνος είναι ο άόριστος, πού είναι ο χρόνος του γεγονότος έξω από τό πρόσωπο ενός αφηγητή».¹⁰ Στήν ίδια αυτή λογική της ιστορικής αφήγησης ύπακούει και τό μυθιστόρημα πού κυριαρχεί ως τό 1880 περίπου.¹¹

Απεναντίας, τό απομνημόνευμα προϋποθέτει τή διάσπαση του συνόλου, άπαιτεί τή σχετικότητα, συγ-

κεκριμενοποιεί τή μετάβαση από τό συλλογικό στόν άτομικό χρόνο, από τή γνώση στήν έμπειρία, από τό ολικό στό μερικό, από τό γενικό στό ειδικό. Έπιπλέον: σημαδεύει μία κίνηση από τό γραπτό στό προφορικό, από τόν άόριστο στόν ένεστώτα και, για νά ξαναχρησιμοποιήσουμε τήν όρολογία του Benveniste, από τήν *histoire* στό *discours*, ή τουλάχιστο στό *discours-histoire*.¹² Τό απομνημόνευμα είναι ο χώρος της αφήγησης στό πρώτο πρόσωπο, ο χώρος της αυτοβιογραφίας, της παρατήρησης και της μνήμης, ο χώρος της ταύτισης του αφηγητή μέ τόν πρωταγωνιστή της αφήγησης. Θά πρόσθετα άκόμη: ο χώρος της λογικής ενός ορισμένου διηγήματος. Ο G. Lukács τό κατάλαβε σωστά, όταν πρόσεξε ότι υπάρχουν νουβέλες μεγαλύτερες σέ έκταση από μερικά μυθιστορήματα: «Τό διήγημα παρουσιάζει ως ουσιαστική διαφορά προπάντων τό γεγονός ότι δέν αποβλέπει ν' άπεικονίσει τή ζωή ως ολότητα».¹³

Αλλά ούτε και ο Ν.Γ. Πολίτης θά διαφωνούσε, υποθέτω, μέ μία τέτοια διαπίστωση: τό διήγημα, έτσι όπως τό περιέγραφε ο ίδιος στό 1883, δέν ήταν ένα είδος πού οδηγούσε στή μερικότητα και στό μονοκεντρισμό; «Περιστρεφόμενος εις εκθεσιν μίας περιπετειάς, ή εις ψυχολογικήν ανάλυσιν ενός αισθήματος, ή εις περιγραφήν ενός χαρακτήρος, είναι προσφεύστατον εις αναπαράστασιν ιστορικών σκηνών και εικών του κοινωνικού βίου, εις αναρρίπτειν του έθνικου φρονήματος και εμπνευσιν γενναίων αισθημάτων, άπαρτίζον έμα αυτοτελέε καλλιτέχνημα έντός στενωψ διαγεγραμμένων ορίων».¹⁴

Δυστυχώς, δέ διαθέτουμε αυτήν τήν έποχή σχετικά μελετήματα, και θά πρέπει νά ξεετάσουμε μέ προσοχή τά δημοσιευόμενα αφηγηματικά έργα, τά σημειώματα της «Έστίας» και τήν άλληλογραφία της, για νά συναγάγουμε κάποια, ύποτυπώδη έστω, θεωρητικά στοιχεία για τό διήγημα. Όπωσδήποτε, είναι φυσικό ότι ή προώθηση του νέου είδους στό ιστορικό προσκήνιο, άν δέν άνοίγει τό δρόμο για γόνιμες συζητήσεις, έρεθίζει πάντως ορισμένες περιέργειες: «οὐδέν έν τή νοήσει ο μη πρότερον έν τή αισθήσει». Έτσι σ' έναν άγνωστο, ύποψήφιο διηγηματογράφο της, ή «Έστία» διευκρινίζει: «Έν όμως είναι απαραίτητον, ή έν ό τ ης έν τή αναπτύξει αυτού· άπλή συναρμολόγησις σκηνών δέν πληροί τούς όρους τούς άπαιτούμενους διά τό διήγημα (*nouvelle*)».¹⁵ Πράγμα πού προκαλεί τήν παρέμβαση ενός άλλου αναγνώστη, ο οποίος εκθέτει στό περιοδικό τις αντιρρήσεις του: ότι ή άπόδοση της γαλλικής λέξης *nouvelle* μέ τή λέξη διήγημα «δέν είναι προσφής» (μολονότι προτιμότερη από τό «νέο λόγο» πού είχε προτείνει ο Θεαγ. Λιθαδάς στήν «Κλειώ» του 1882), ότι προσφύτερος είναι ο άρχαίος όρος «αίνος» και ότι τό *roman* δέν θά έπρεπε νά άποδοθεί ως «μυθιστορία», όπως τό καθιέρωσε ο Κοραής, αλλά ως «δραματικόν διήγημα».¹⁶

10. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, I, Παρίσι 1966, σ. 241.

11. Μέ άλλα λόγια, έχουμε εδώ τήν αφηγηματική λειτουργία πού ο Jean Pouillon τήν ονόμασε *vision «par derrière»*, διακρίνοντάς την από τήν *vision «avec»* και από τήν *vision «du dehors»*: *Temps et roman*, Παρίσι 1946, σσ. 69-148. Για τις λειτουργίες αυτές, βλ. τις συμπληρωματικές παρατηρήσεις του T. Todorov, *Les catégories du récit littéraire*, *Communications* ό.π., σ. 141 κέ., και του M.J. Lefebvre, *Structure du discours de la poésie et du récit*, Neuchâtel 1971, σσ. 122-127.

12. J. Starobinski, *Le style de l' autobiographie*, «Poétique» 3 (1970) 259.

13. Μεταφράζω από τή γαλλική έκδοση του διδίου του *Le roman historique*, Παρίσι 1977, σ. 273.

14. «Παράρτημα της Έστίας», Δεκέμβριος 1883, σ. 1.

15. «Δελτίον της Έστίας», όρ. 337, 12 Ιουνίου 1883, σ. 3.

16. Αύτ., όρ. 340, 3 Ιουλίου 1883, σ. 2.

Σχολαστικές παρατηρήσεις έξω από τα πράγματα, επιμονή στη γραμματική και στο λεξικό, μίσηρη απασχόληση με τις λέξεις: ξέρουμε ότι από ένα ανάλογο στάδιο είχε ξεκινήσει στην Αθήνα, μερικές δεκαετίες νωρίτερα, και η κριτική της νεοελληνικής ποίησης.

«Άλλοτε πάλι ή «Εστία» ενθαρρύνει απροκάλυπτα αυτό που ο Ξενοπούλος ονόμαζε «πραγματικισμό». Ίδου λ.χ. ή απάντησή της σ' έναν άλλο ύποψηφιο συνεργάτη της: «Τό διήγημά σας ελήφθη και άνεγνώστη εύχαρίστως. Κίριον προσόν αυτού είναι ή ζωηρότης τών διαλόγων, ή λιτή ακρίβεια τών περισσοτέρων περιγραφών και ή αφελής απεικόνις τών χαρακτήρων, έναχου δι' άτέχνων, αλλά πάντοτε χαριεστάτων γραμμών. Φαίνεται ότι τό πλείστον ελήφθη εκ του άληθους και αυτό επιτυχώς διευτυώθη, άλλ' ό,τι δέν είδετε και ήθελήσατε νά μαντεύσετε, νά πλάσετε, αυτό είναι άχρουν, ψευδές».¹⁷

Μέ άλλα λόγια, άληθινό, και συνακόλουθα πραγματικό, δέ μπορεί νά είναι παρά μόνο ό,τι έμπιπτε στην όραση και, γενικότερα, στίς αισθήσεις του παρατηρητή. Έτσι ή προσέγγιση της αλήθειας προϋποθέτει όχι μόνο τό θρυμματισμό της όλότητας, αλλά και τή σμίκευση του όπτικου πεδίου, δηλ. τήν προτεραιότητα του παρατηρητή-συγγραφέα: ή πραγματικότητα στό προσκήνιο, ναι, αλλά άκρωτηριασμένη και μοιρασμένη σέ άτομικές έμπειρίες, κυρίως σέ άτομικές μαρτυρίες πού, σέ τελευταία άνάλυση, δέν πρόκειται ν' άνασυνθέσουν κανένα έναίο και δυναμικό όραμα του κόσμου. «Ότι μετά τό 1880 ό έπιμερισμός του συνόλου κυριαρχεί ως σύστημα σκέψης, φανερώνεται τόσο μέ τή μετάβαση από τό (ιστορικό) μυθιστόρημα στό (ήθρογραφικό-νατουραλιστικό) διήγημα όσο και μ' ένα πλήθος από άλλες πνευματικές πρωτοβουλίες: στροφή από τή γενική πρός τήν τοπική ιστορία, έκδοση συλλογών μέ τοπικά δημοτικά τραγούδια, απασχόληση μέ τίς ντοπιολαλιές κ.λπ. Στοχαστής του καιρού του, ό Κωστής Παλαμάς (ό ποιητής τών *Τραγουδιών της πατρίδος μου* μέ τήν ειδικότερη σημασία της λέξης «πατρίδα») παραθέτει ένθουσιασμένος τό ακόλουθο χωρίο του Παπαδιαμάντη: «Όπου γενικότης, εκεί έπιπολαιότης. Διά νά είναι τις έμβριθής, πρέπει νά έγκύπτη εις θαθείαν τών πραγμάτων μελέτην». Και ό Παλαμάς συμπεραίνει: «Μακρούά από τή λεπρά τών γενικότητων! όπου γενικότης έπιπολαιότης. Παντού τά συγκεκριμένα, τά χειροπιαστά· ζωγραφίες τών πραγμάτων, όχι άρθρα· νά ή λυδία λίθος της μελέτης της θαθείας! Πρόσωπα, όχι δόγματα. Είκόνες, όχι φράσεις. Κουδέντες όχι κηρύγματα. Διηγήματα, όχι άγορεύσεις».¹⁸

Λέξεις-κλειδιά ή λέξεις-συνθήματα μιάς όλόκληρης εποχής πού προσπαθεί νά λυτρωθεί-άπό τή ρητορεία του ρομαντισμού, νά στηρίξει τή «μελέτη» της στίς μεθόδους τών θετικών έπιστημών και ν' άνιχνεύσει τήν πραγματικότητα μέ τήν άνάλυση και τήν παρατή-

ρηση (φυσικά και μέ το νατουραλιστικό διήγημα). Ό Ζολα μιλούσε για άντικατάσταση της φαντασίας «par l' étude exacte des choses et des étres»,¹⁹ ό Παπαδιαμάντης μιλά για «θαθείαν τών πραγμάτων μελέτην» και ό Παλαμάς για «έπισταμένην μελέτην του πραγματικού».²⁰

Συνέδεσα όμως παραπάνω τό διήγημα μέ τό άπομνημόνευμα, και όφείλω εδώ νά διευκρινίσω πώς περισσότερο δομική παρά γενετική θεωρώ μιά τέτοια σχέση: ή συγχρονία μās οδηγεί και στίς δυό περιπτώσεις στην ίδια προτεραιότητα του μερικού, πράγμα πού στην άφηγηματική πράξη ίσοδυναμεί μέ τήν κυριαρχία του πρώτου προσώπου. Έπειτα οι καιροί έπιβάλλουν τή λογική τους: τί άξία μπορεί νά έχει ή λεγόμενη δημιουργική φαντασία; Ό ρόλος της είναι νά παράγει «πραγματικά» ντοκουμέντα, έτσι όπως τήν ήθελε ό Ροΐδης στό 1900, ταυτισμένη άπόλυτα μέ τή μνήμη και άχρηστη άκόμη και στον ποιητή «όστις ουδέν πράγματι δημιουργεί, αλλά μόνον αισθάνεται, ένθυμείται και συνδυάζει».²¹ Άπομνημονευματογράφος λοιπόν ό δημιουργός; Όπωςδήποτε, ή συχνότητα μερικών τίτλων της εποχής δέν είναι συμπτωματική: έχουμε τά *Άπομνημονεύματα του Διαδόλου* του Fr. Soulié, τά *Λαυριακής μετοχής άπομνημονεύματα* του Α. Βλάχου, τά *Άπομνημονεύματα Ρώσου μεγιστάνος* του Τουογκένιεφ, τά *Άπομνημονεύματα ενός όυστυχούς* του Στ. Ξένου, τά *Άπομνημονεύματα διδοσκάλου* του Θ. Φ. Κωνσταντινίδη κ.ά.²²

Φυσικά, τά άπομνημονεύματα ενάλλάσσονται μέ κάθε λογής γραφτά ντοκουμέντα-άτομικές μαρτυρίες: αὐτοβιογραφίες, σελίδες ήμερολογίου, ταξιδιωτικές έντυπώσεις, έπιστολές.²³ Όταν ή μνήμη έξαντλεί τά άποθέματά της, ή πρωτοβουλία περιέρχεται στην

19. E. Zola, *Le roman expérimental*, Παρίσι, Garnier-Flammarion, 1971, σ. 124. Πρβλ. και τήν παλαιότερη διακήρυξή του (1866): «Nous sommes poussés, malgré nous, vers l' étude exacte des faits et des choses»: E. Zola, *Le bon combat*, Παρίσι, Hermann, 1974, σ. 65.

20. *Άπαντα*, τ. 2, σ. 155. Άξίζει νά παρατηρηθεί ότι τώρα ή «μελέτη» άφορά κυρίως ή συνδηλώνει (μέ τήν έννοια της κοπποtation) τό διήγημα, ένώ παλαιότερα άποτελούσε συνειδητή διαμαρτυρία πρός τό ρομαντικό χαρακτήρα του μυθιστορήματος. Ένα σχόλιο του Ζολα για τόν *δου roman* (μυθιστόρημα), στό 1880, είναι διαφωτιστικό: «Η λέξη αυτή θυμίζει παραμύθι, μυθολογία, φαντασία, κάτι πού βρίσκεται σέ άμεση αντίθεση μέ τά πρακτικά πού συντάσσουμε έμεις. Ήδη, πρίν από 15-20 χρόνια, ή αυξανόμενη ακαταλληλότητα του όρου είχε καταστεί φανερή και ύπήρξε μιά στιγμή όπου έγινε προσπάθεια ν' αναγραφεί στό έξώφυλλα ή λέξη «μελέτη»»: E. Zola, *Le roman expérimental*, ό.π., σ. 228. Ό άναγνώστης θά θυμηθεί, ως αντίστοιχη στό γράμματά μας, τήν περίπτωση του Ροΐδη: «Η πάπισσα Ίωάννα» (1866) έποτιτλοφορείται «μεσαιωνική μελέτη».

21. Έμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, ό.π., σ. 302.

22. Βλ. «Δελτίον της Έστίας», άρ. 321, 20 Φεβρουαρίου 1883, σ. 2, και άρ. 349, 4 Σεπτεμβρίου 1883, σ. 1 και άρ. 657, 30 Ίουλίου 1889, σ. 3.

23. Συλλογίζομαι λ.χ. ανάλογα έργα του Α.Ρ. Ραγκαβή (*Έκδρομή εις Πόρον*, 1863), του Δ. Βικέλα (*Όδοιπορική άναμνήσεις*, 1865) ή του Γ. Δροσίνη (*Άγροτικά έπιστολάι*, 1882). Η αντίθεση του Benveniste *histoire/discours* (6λ. παραπάνω) θά μās βοηθούσε ίσως νά προωθήσουμε τήν τυ-

17. «Εικονογραφημένη Έστία», άρ. 16, 22 Άπριλίου 1890, σ. 3.

18. Κ. Παλαμάς, *Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, «Η Τέχνη», Άπρίλις 1899, σ. 138 [= *Άπαντα*, τ. 10, σ. 314.]

παρατήρηση. Τυπική περίπτωση λογοτέχνη. τῆς ἐποχῆς, ὁ Γ. Δροσίνης (ὁ καλύτερος ἴσως μαθητῆς τοῦ Ν.Γ. Πολίτη καί τοῦ Δ. Βικέλα) ἀναχωρεῖ τό καλοκαίρι τοῦ 1883 γιά τό Μεσολόγγι καί τό Ἄργινο, «ἐνθα θέλει διατρίψει ἐπί τριμηνίαν, σκοπῶν ν' ἀσχοληθῆ εἰς περιγραφὴν τῶν μερῶν ἐκεῖνων τῆς Ἀκαρνανίας, περιλαμβάνουσαν ἤθη, ἔθιμα, παραδόσεις, καί ἐν γένει τόν κοινωνικόν βίον καί χαρακτήρα τῶν κατοίκων καί τήν φυσικὴν κατάστασιν τοῦ τόπου». ²⁴ Δημοσιογραφικὸ ρεπορτάζ; Ἀδιάφορο· καί ἡ διηγηματογραφία χρησιμοποιεῖ τίς ἴδιες μεθόδους: τό σημαντικὸ εἶναι ἡ ἄμεση παρουσία τοῦ συγγραφέα-παρατηρητῆ. Ὅταν, μερικά χρόνια ἀργότερα, ὁ Δροσίνης, γράφοντας σχολικὰ διηγήματα παρμένα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἀναρωτιέται «ἂν προτιμότερα θὰ ἦτο ἡ ἐξ ἀντικειμένου ἀπεικόνισις ἢ ἡ ἐξ ὑποκειμένου ἀφήγησις», ἡ ἀπάντησή του (δηλ. ἡ ἀπάντησις τοῦ *Λουκῆ Λάρα*) δέ μᾶς ξενίζει καθόλου: «Προετιμήθη δέ ὁ δεύτερος τρόπος ἵνα κατασταθῶσι τὰ πράγματα ζωντανότερα διὰ τῆς συμμετοχῆς καί τῆς δράσεως αὐτοῦ τοῦ ἀφηγουμένου. Ἄλλως δέ ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ἡ ἐκ πρώτου προσώπου διήγησις ἐμποιεῖ πλείονα ἐντύπωσιν οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς παῖδας, ἀλλὰ καί εἰς τοὺς μεγάλους. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐκθέσεως ἔχει καί ἕτερον προσόν, ὅτι παρεντίθενται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, οὐχὶ μονομερῆ καί ἀσύνδετα, ἀλλ' ἐν ἀλληλοσχίᾳ καί συνεχείᾳ διὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἱστοροῦντος». ²⁵

Ἔτσι λοιπόν, μετὰ τό 1879 ὁ Λουκῆς Λάρας εἶναι πανταχοῦ παρῶν. Τό διήγημα-ἀπομνημόνευμα δέ θὰ μπορούσε νά βρεῖ καλύτερο πρότυπο. Γιατί τί ἄλλο

πολογία τοῦ διηγήματος, διακρίνοντας δύο βασικά μοντέλα: α) τό διήγημα-ἱστορία (βασισμένο στοὺς ἱστορικούς χρόνους τοῦ ρήματος, στήν ἀπουσία τοῦ ἀφηγητῆ ἢ καί στήν παρουσία του, μέ κυρίαρχο τό ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο καί τὴ μνήμη, ὅταν ἡ ἀφήγησις γίνεται σέ πρώτο πρόσωπο)· β) τό διήγημα-μαρτυρία (βασισμένο κυρίως στόν ἐνεστώτα, μέ κυρίαρχο τό στοιχεῖο τῆς περιγραφῆς καί τῆς παρατήρησης, ἔτσι πού νά συγχωνεύονται ἐδῶ καί ἄλλα εἶδη τοῦ γραφτοῦ λόγου: ρεπορτάζ, χρονογράφημα, ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιο, ἐπιστολικὸ ἀφήγημα κ.ἄ.). Ἄν τὰ δύο αὐτὰ μοντέλα δέν πιστοποιούν παρὰ ἐνμέρει μόνον τὴ μετάβαση ἀπὸ τό ρομαντισμὸ στό νατουραλισμὸ, ἐκφράζουν ὁμως εὐγλωττα τὴν ἀντίθεση *Maupassant*/Τσέχωφ καί, γενικότερα, τὴν πορεία πρὸς τό μεταγενέστερο διήγημα.

24. «Δελτίον τῆς Ἑστίας», ἀρ. 337, 12 Ἰουνίου 1883, σ. 2. Ὁ Δροσίνης δημοσίευσε λίγους μῆνες ἀργότερα τίς ἐντυπώσεις τοῦ ταξιδιοῦ του μέ τόν τίτλο «Ροῦμελη». Βλ. «Ἑστία» 16 (1883) 562-566, 593-596, 645-649 καί 692-697.

25. Γ. Δροσίνης, *Διηγήσεις ἀγωνιστοῦ*, Ἄθ. 1889, σ. 94. Ἀξίζει ἐδῶ ν' ἀναφερθεῖ πῶς, ὅταν στό δεύτερο διαγωνισμὸ διηγήματος (1884) τῆς «Ἑστίας», τό «Ἑλληνικὸ ἀγῶνος τριακοσιἀδραχμον ἐπαθλον» θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς κριτές ὅτι «στερεῖται τεχνικῆς πλοκῆς», ὁ νεαρός συγγραφέας του Γρηγόριος Ξενοπούλου ἀπάντησε ἐπιστρατεύοντας καί αὐτὸς τό κύρος τοῦ *Λουκῆ Λάρα*: «Ἐν τῇ διηγήσει προὔτιμῃσα, ὡς λέγω ρητῶς, τὴν φυσικὴν καί κατὰ σειρὰν ἐκθεσίων γεγονότων κατὰ μίμησιν τοῦ *Λουκῆ Λάρα* τοῦ κ. Βικέλα, πρῶτα δυσκολώτερον τό κατ' ἐμέ τῆς τεχνικῆς πλοκῆς, ἦν ἐπιζητεῖ ἡ ἐπιτροπεία τοῦ ἀγῶνος...». Βλ. Γρηγόριος Δ. Ξενοπούλου, *Ἑλληνικὸ ἀγῶνος τό τριακοσιἀδραχμον ἐπαθλον*, Ἄθ. 1885, σ. 83.

εἶναι αὐτὴ ἡ «αὐτοβιογραφία γέροντος Χίου» παρὰ ἓνα ἀφήγημα βασισμένο στή γραφτὴ ἐμπειρία ἐνός ὑπαρκτοῦ προσώπου, δηλ. στό ἴδιο τό χειρόγραφο τοῦ Λουκῆ Τζίφου;²⁶ Βέβαια, ὁ Βικέλας δέν εἶναι ἓνας οὐδέτερος «ἐκδότης», ὅπως παρουσιάζεται· μεταπλάθει ἐλεύθερα τό ὕλικό του, τό πλουτίζει μέ τίς προφορικές διηγήσεις τοῦ ἡρώα του, τό προσαρμόζει στίς ἰδεολογικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ 1878 (ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ἀλήθεια, καί τὰ καθοριστικὰ γεγονότα τῆς χρονιάς αὐτῆς). Ἐπειτα, τό πρόβλημα δέν εἶναι πιά ἡ συνάντησις τοῦ ἀτόμου μέ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ ἡ ἀναδίπλωσις, ἡ ἀποστράτευσις καί ἡ φυγὴ του πρὸς τὴν καθημερινότητα.²⁷ Ἄν οἱ ἀπομνημονευματογράφοι τοῦ '21 ἐξιστοροῦν κυρίως τὴ δράση τους, ὁ Λουκῆς Λάρας ἀφηγεῖται ἀποκλειστικὰ τὰ βάσανά του. Γιατί νέα συνθήματα χρειάζεται νά ριχτοῦν, μαζί μέ τό διήγημα, γύρω στὰ 1880: σπιτικό, νοικοκυροσύνη, περιουσία, οἰκογενειακὴ ζωὴ. Τί νόημα μποροῦν νά ἔχουν πιά οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες καί οἱ ἄσκοπες παλικαριές γιά μιά καλοκαθισμένη ἀστική κοινωνία; Ὅ,τι προέχει τώρα εἶναι ἡ διερεύνησις τοῦ «παρόντος» καί τοῦ «πραγματικοῦ» (δηλ. ἡ συνέχισις τοῦ παρελθόντος μέ ἄλλα μέσα). Ὁ κανόνας ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐξαίρεση, τό καθημερινὸ ἀπὸ τό σπάνιο, ἡ συγχρονία ἀπὸ τὴ διαχρονία, ἡ οἰκογένεια ἀπὸ τὴν πατρίδα, ἡ μερικότητα ἀπὸ τὴν ὁλότητα, τό σχετικὸ ἀπὸ τό ἀπόλυτο. Ἔτσι στό τέμα μιᾶς διαδικασίας πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τό ἀπομνημόνευμα στό Λουκῆ Λάρα καί ἀπὸ τό Λουκῆ Λάρα στήν προτεραιότητα τῆς παρατήρησης καί τῆς μνήμης (μέ ἄλλα λόγια στόν ἐξοβελισμό τῆς φαντασίας), ἐμφανίζεται τό διήγημα ὡς «αὐτοτελὲς καλλιτέχνημα ἐντὸς στενῶν διαγεγραμμένων ὁρίων» (Ν.Γ. Πολίτης). Καί τότε ἐρχεται ὁ Γ.Μ. Βιζυηνός. Εἶναι ἡ στιγμή ὅπου παρουσιάζονται τὰ πεζογραφήματά του μέ τὴ χαρακτηριστικὴ μορφή πού ἔχουν στὰ μάτια τοῦ Παλαμά, καί ὄχι μόνον στὰ μάτια τοῦ Παλαμά: «ἐντυπώσεις καί ἀναμνήσεις τῶν παιδικῶν χρόνων, τῆς νεανικῆς ἡλικίας, ὡς εἶδος τι οἰκογενειακῶν ἀπομνημονευμάτων...». ²⁸

26. Βλ. σχετικὰ Α. Σαχίνης, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, Ἄθ. 1973, σ. 93 κέ.

27. Γιά τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς μετὰ τό 1848 καί γιά τὴ στροφή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορηματός, ὅπως λ.χ. ἐκφράζεται μέ τὴ *Salammbô* (1862) τοῦ Flaubert βλ. τίς ἀναλύσεις τοῦ G. Lukács, ὁ.π., σ. 190 κέ.

28. Κ. Παλαμάς, *Τὰ πρώτα κριτικά*, Ἄθ. 1913, σ. 138 [ἜΑπαντα, τ. 2, σ. 160]

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΞΠΡΕΣΙΟΝΙΣΜΟ

1.

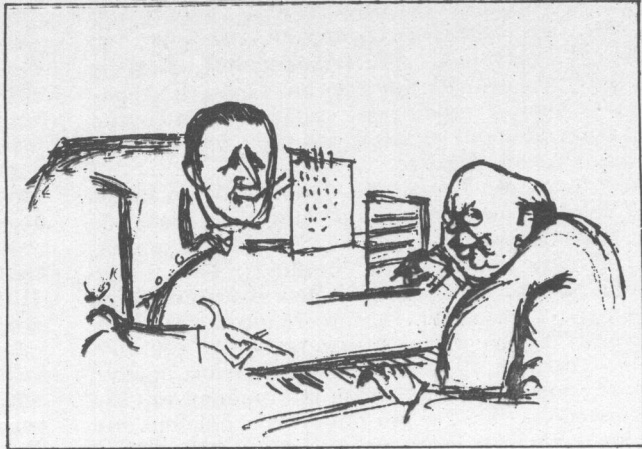
Εισαγωγικό σημείωμα

Μέ τον τίτλο αυτό είναι γνωστή μία διαμάχη – κατ' εὐφημισμὸν συζήτηση – πού ξέσπασε, στά χρόνια 1934-1939, μέσα στους γερμανόγλωσσους, κυρίως,¹ ἀριστερούς, κομμουνιστές και ἀντιφασίστες διανοούμενους, λογοτέχνες και καλλιτέχνες. Πολλά περιοδικά, ἀριστερά και μὴ, στους κόλπους και στήν περιφέρεια τῆς Τρίτης Διεθνούς, ἀνοίξαν τίς στήλες τους στους συζητητές: *Internationale Literatur*, *Die Neue Weltbühne*, *Das Wort*, ἄν και ἡ ἐμβέλεια και ὁ ἀντίκτυπος τῆς διαμάχης ὑπερβαίνουν κατά πολύ τό ἀναγνωστικό κοινό τῶν περιοδικῶν αὐτῶν. Ἀντικείμενο τῆς διαμάχης: ἡ κληρονομιά τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ στή σύγχρονη γερμανική λογοτεχνία και τέχνη· ἀντικείμενο πού μετατράπηκε ἄρδην σέ ἀφορμή για νά κουβεντιαστοῦν, ρητά ἢ ὑπαινικτικά, και ἄλλα γενικότερα, παρεμφερή ἢ ἀπόμακρα, πάντως καιρία, ζητήματα: ὁ ρεαλισμός στήν τέχνη, τό νόημα και τό ἔργο τοῦ μοντερνισμοῦ, ἡ μορφή και τό περιεχόμενο, ἡ κοινωνική διάσταση τῆς τέχνης, ἡ λαϊκότητα· ἄλλα και ἡ πολιτική τῆς Τρίτης Διεθνούς, ἡ πολιτική κατάσταση στή Σοβιετική Ἐνωση, ὁ ἀντιφασιστικός ἀγώνας. Βρισκόμαστε, ἄς μὴν τό ξεχνάμε, μέσα στόν ἐφιάλτη τῆς ναζιστικῆς δικτατορίας, στά πρόθυρα τοῦ παγκοσμίου πολέμου· και οἱ Γερμανοὶ πού συζητοῦν για τόν ἐξπρεσιονισμό εἶναι ἄνθρωποι χωρὶς πατρίδα· Ἡ βραχύβια ἐποχή τῆς Βαϊμάρης – μέ τήν καλλιτεχνική ἀνθοβολή, τήν πολιτική ἀγώνια και τόν δραματισμό, μέ τίς πάμπολλες ἐργατικές ἐξεγέρσεις και τίς δύο κομμουνιστικές δημοκρατίες, μέ τούς φιλελεύθερους, τούς σοσιαλδημοκράτες και τούς σπαρτακιστές, τό θρίαμβο και τήν ἐξόντωση, μέ τήν ἀνάσα τῆς εἰρήνης και τό θραχνά τῶν ρεβαγιστῶν – αὐτή ἡ ἐποχή ὑπῆρξε ἡ ἀντιφασική τους πατρίδα, σηματοδεύοντας τήν πολιτική και καλλιτεχνική τους ἐνηλικίωση. Κουβεντιάζοντας για τόν ἐξπρεσιονισμό, ἐξόριστοι πιά, στρατευμένοι κομμουνιστές, «συνοδοιοπόροι» ἢ και πολιτικά ἄποροι, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διεκδικοῦν και διακυβεύουν κάτι περισσότερο, πιο ζωτικό και πιο σκληρό, ἀπό τή θεωρητική ἐπαλήθευση τῆς ἀποψῆς τους. Γεγονός πού μεγαθύνει και τή θεωρητική σημασία τῶν ὄσων πρόλαβαν νά ποῦν.

Τμήμα τῆς συζήτησης για τόν ἐξπρεσιονισμό εἶναι και ἡ διαβόητη διαμάχη Μπρέχτ – Λούκατς· διαβόητη, γιατί μετά ἀπό τή δημοσίευση τους τό 1967 (κυρίως μετά ἀπό τά κινήματα τοῦ 1968) τά κείμενα τοῦ Μπρέχτ θά ἀποτελέσουν τήν πρώτη ὕλη για μία δεύτερη, ριζική κριτική τῆς σταλινικῆς παράδοσης, για μία καινούρια ἀριστερή ἀποψη τῆς τέχνης και τῆς λογοτεχνίας. Θά πρέπει ὡστόσο νά σημειώσουμε ὅτι ὅσον ἀφορᾶ τή συζήτηση για τόν ἐξπρεσιονισμό, ὁ Μπρέχτ δέν εἶναι ὁ κύριος δημόσιος ἀντίπαλος τοῦ Λούκατς. (Τόν ρόλο αὐτό ἀναλαμβάνουν ἄλλοι). Τά δύο κείμενα τοῦ Μπρέχτ πού ἀκολουθοῦν, μαζί μέ ἀρκετά ἀκόμη για τόν ἐξπρεσιονισμό και τό ρεαλισμό, πρωτοδημοσιεύονται μόλις τό 1967, ἔντεκα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Μπρέχτ,² στή συλλογή δοκιμῶν *Schriften zur Literatur und Kunst* (Γραπτὰ για τή Λογοτεχνία και τήν Τέχνη) ἀπό τίς δυτικογερμανικές ἐκδόσεις Suhrkamp. Στή συζήτηση για τόν ἐξπρεσιονισμό ὁ Μπρέχτ ὑπῆρξε περισσότερο ὡς συγγραφέας, μέ τή θεατρική κυρίως παραγωγή του, και λιγότερο ὡς θεωρητικός. Ἐπομένως περιχαρακώοντες τή συζήτηση στά πλαίσια τῆς «διαμάχης Μπρέχτ-Λούκατς», τή φτωχαίνουμε ἀνεπανόρθωτα, σέ πρόσωπα και σέ ἀπόψεις, και τῆς ἀφαιροῦμε τήν πραγματική τῆς ἱστορία.

Ἄς ξεκινήσουμε μέ τήν προϊστορία τῆς ἱστορίας μας: Ὁ Λούκατς ἀρχίζει νά ἀσχολεῖται συστηματικά μέ τή μελέτη και τήν κριτική τῆς λογοτεχνίας, ἀφοῦ ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τά καθήκοντά του ὡς ἀνωτέρου καθοδηγητικοῦ στελέχους στό ΚΚ Οὐγγαρίας. Τόν Νοέμβριο τοῦ 1931 δημοσιεύει στό περιοδικό *Linkskurve*³ μία δριμύτατη κριτική για τά μυθιστορήματα τοῦ Willi Bredel και στό τεῦχος τοῦ Ἰουλίου-Αὐγούστου 1932 τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ μία ἐξίσου δριμεία κριτική για τα μυθιστορήματα τοῦ Ern st Ottwalt.⁴ Αἰτία τῆς ἐπίθεσης: ὅτι και οἱ δύο συγγραφείς ὑποκαθιστοῦν τήν κλασική μυθιστορηματική χαρακτηριστικότητα μέ τό δημοσιογραφικό ρεπορτάζ, τήν ἀνάπτυξη τοῦ μύθου μέ τό μοντάζ (τεχνικές πού χρησιμοποιεῖ συχνά και ὁ Μπρέχτ καθώς και ἄλλοι νεωτεριστές συγγραφείς τῆς ἐποχῆς, ὅπως λόγου χάρη ὁ Ντὸς Πάσος, τό ὄνομα τοῦ ὁποῖου θά τό συναντήσουμε συχνά στά σχετικά κείμενα).

Θά πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Λούκατς,

Bertolt Brecht καὶ Hanns Eisler.

τόσο στὶς λογοτεχνικές ὅσο καὶ στὶς πολιτικές του ἀπόψεις, εἶναι ἀρκετά ἀπομονωμένος τὴν ἐποχὴ αὐτή. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν ἄμεση πολιτικὴ δράση στὰ 1929 ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι διαφώνησε μὲ τὴ μεσορανοῦσα τότε γραμμὴ τοῦ «σοσιαλφασισμού», ὑποστηρίζοντας ἀπόψεις συγγενικές μὲ τὴ μετέπειτα γραμμὴ περὶ «λαϊκοῦ μετώπου». Καὶ στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ λογοτεχνία ὁ Λούκατς, ἤδη ἀπὸ τὰ 1931, προλεϊαίνει τὸ ἔδαφος ὅπου ἀργότερα θὰ βλαστήσει ἡ «μετωπικὴ» πολιτιστικὴ πολιτικὴ τῆς Τρίτης Διεθνούς.

Ἔτσι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1934, κὶ ἐνῶ ἡ «ὑπεραριστερὴ» γραμμὴ τῆς Διεθνούς πνέει τὰ λούστια, ὁ Λούκατς δημοσιεύει στὸ *Internationale Literatur* (πού ἐκδίδει ὁ Γ.Ρ. Μπέχερ) μιὰ ἀνοιχτὴ καὶ ὀξύτατη ἐπίθεση κατὰ τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ μὲ τὸν τίτλο: «Ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ» («Grösse und Verfall des Expressionismus»). Μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς γραμμῆς τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, οἱ ἀπόψεις τοῦ Λούκατς κερδίζουν ἔδαφος καὶ ἀρχίζουν πιά νὰ διαδραματίζουν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς τρέχουσας ἀριστερῆς «αἰσθητικῆς». Τὸ 1936, μὲ ἓνα ἀκόμη ἀρθρο πού ἔχει τὸν τίτλο «Ἀφήγηση ἢ περιγραφή;», θὰ ἐπανεέλθει στὰ περὶ μυθιστορηματοῦ, γιὰ νὰ ἐκθέσει τίς, ὀλοκληρωμένες πιά, ἀπόψεις του γιὰ τὸ ρεαλισμό.⁵

Στὸ μεταξὺ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1935, τὸ «Διεθνὲς Συνέδριο Συγγραφέων γιὰ τὴν Ὑπεράσπιση τῆς Κουλτούρας» (Παρίσι), ἀποφασίζει μεταξὺ ἄλλων νὰ ἰδρύσει ἓνα γερμανόφωνο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ ὡς ὄργανο τῆς ἀντιφασιστικῆς πάλης τῶν ἐξοριστῶν γερμανῶν λογοτεχνῶν. Συντακτικὴ ἐπιτροπὴ ὀρίζεται ἢ ἀκόλουθη: Willi Bredel, μέλος τότε τοῦ KPD (KK Γερμανίας), ὁ Μπέρτολτ Μπρέχτ καὶ ὁ συγγραφέας Leon Feuchtwanger, φιλελεύθερος «φίλος» τῆς ΕΣΣΔ. Τὸ *Das Wort* – ἔτσι ὀνομάστηκε τὸ ἔντυπο – ἐκδίδεται στὴ Μόσχα, ἀπὸ τὸ 1936 ἕως τὸ 1939. Κανεὶς ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς δὲν θὰ μετάσχει οὐσιαστικά στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἐντύπου. Πιὸ ἐνθουσιώδης ἐμφανίζεται καταρχὴν ὁ Φόυχτβανγκερ· ὁ Μπρέχτ εἶναι καὶ θὰ παραμείνει ἐπιφυλακτικὸς, περιορίζοντας τὴ συνεργασία του στὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ὁ Μπρέντελ πολὺ σύντομα θὰ φύγει γιὰ νὰ πολεμήσει στὴν Ἰσπανία. Τὸ

περιοδικὸ θὰ μεταβληθεῖ οὐσιαστικά σὲ δῆμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Λούκατς, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1938 ἐγκαθίσταται μόνιμα πιά στὴ Μόσχα. Βασικὸς συντελεστὴς τῆς ἔκδοσης: ὁ δημοσιογράφος καὶ ἠθοποιὸς Fritz Eggenbeck, θαυμαστὴς τοῦ Λούκατς.

Ἀπὸ τίς στήλες τοῦ *Das Wort* θὰ ἀνοίξει ἡ συζήτηση γιὰ τὸν ἐξπρεσιονισμό. Τὸ 1937, ὁ Bernhard

1. Ὑπενημιζομε ὅτι τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ καὶ μὲ ἀνάλογη ἐνταση ἐκτυλίσσεται καὶ κορυφώνεται στὴ Γαλλία μιὰ ἄλλη, ἀντίστοιχη στὰ θέματα καὶ τὴν ἐμβέλειά της, διαμάχη: μεταξὺ τῶν σουρεαλιστῶν καὶ τῶν γάλλων κομμουνιστῶν. Οἱ διαφορὲς βέβαια ἀπορρέουν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ σουρεαλισμὸς εἶναι συγκροτημένο καὶ ζωντανὸ κίνημα, ἐνῶ ὁ ἐξπρεσιονισμὸς εἶναι πιά μᾶλλον μιὰ «κληρονομία». Οἱ τυχόν διασταυρώσεις τῶν δύο «συζητήσεων» παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μιὰ τέτοια διασταύρωση τὴ συναντοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Μπένγιαμιν πού, ἐξοριστὸς πιά καὶ ἐγκαταστημένος ἀπὸ τὸ 1938 στὸ Παρίσι, δείχνει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ σουρεαλιστικὸ κίνημα, ἐνῶ ταυτόχρονα παρακολουθεῖ τὴ διαμάχη γιὰ τὸν ἐξπρεσιονισμό.

2. Ἐνα χρόνο πρὶν (1966), ἔχουν δημοσιευτεῖ καὶ τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Μπένγιαμιν, ὅπου ἀπαντοῦν καὶ οἱ συζητήσεις του μὲ τὸν Μπρέχτ πάνω σὲ θέματα τῆς ἐνλόγου διαμάχης.

3. Τὸ περιοδικὸ *Linkskurve* ἦταν ὄργανο τῆς «Ἐνωσης Προλεταριακῶν Ἐπαναστατικῶν Συγγραφέων» (*Bund Proletarisch — Revolutionärer Schriftsteller*), πού εἶχε ἰδρῦσει στὰ 1928 τὸ ΚΚ Γερμανίας.

4. Ὁ Willi Bredel ἦταν ἐργάτης καὶ συγγραφέας καὶ συνδεόταν μὲ τὸν Μπρέχτ. Ὁ δὲ Ottwalt ἦταν συνεργάτης τοῦ Μπρέχτ. Ὁ Ottwalt ἀπάντησε στὴ κριτικὴ τοῦ Λούκατς καὶ ἐπακολούθησε ἀνταπάντηση τοῦ τελευταίου. Τὴν ἴδια χρονία, 1932, ὁ Ottwalt γράφει μαζί μὲ τὸν Μπρέχτ τὸ σενάριο τῆς κινηματογραφικῆς ταινίας *Kuhle Wampe*.

5. «Erzählen oder Beschreiben?», *Internationale Literatur*, No 11, 1936. Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Λούκατς ἀναπτύσσει καὶ ὀλοκληρώνει θεωρητικὰ τίς ἀπόψεις του γιὰ τὸ ρεαλισμό, προδιαγράφοντας καὶ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα θὰ κινηθεῖ στὸ ἐξῆς ἡ κριτικὴ του. Ἐδῶ πρωτοδιατυπώνονται μὲ σαφήνεια οἱ σταθερές τῆς θεωρίας του γιὰ τὸ ρεαλισμό: Ἡ ἀντίθεση νατουραλισμὸς / ρεαλισμὸς, ἡ καταδίκη τοῦ δημοσιογραφισμοῦ καὶ τοῦ ψυχολογισμοῦ (ἐσωτερικὸς μονόλογος, κ.λπ.), ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν παθητικὴ «περιγραφή» (μοντερνισμὸς) καὶ τὴ δραστηκὴ «ἀφήγηση».

Ziegler (ψευδώνυμο του Alfred Kurella, μαθητή του Λούκατς και μετέπειτα κρατικού στελέχους της DDR), με ένα κείμενο που τιτλοφορείται «Nun ist dies Erbe zuende» («Τώρα πάει πιά έτούτη ή κληρονομιά»), άνοιγει πρώτος τά πυρά, άναριπίζοντας κατά βάση τά κύρια έπιχειρήματα της - από τό 1934 - πολεμικής του Λούκατς.

Τό κείμενο του Kurella θά προκαλέσει μιά σειρά από δξύτατες αντιδράσεις από διάφορους καλλιτέχνες, διανοούμενους, λογοτέχνες. Άνάμεσα σ' αυτούς που έλαβαν μέρος στή διαμάχη είναι, για παράδειγμα, οι: Hanns Eisler,⁶ Bela Balázs, Wangeheim και Leschnitzer (πρώην έξπρεσιονιστές), ό Herwarth Walden (πού ως άρχισιντάκτης του *Der Sturm* - 1910 ως 1932 -, είχε διαδραματίσει σημαντικότατο ρόλο στή διαμόρφωση και διάδοση του έξπρεσιονισμού). Ίσως ή πιό βαρύνουσα δημόσια τοποθέτηση νά ήταν ή παρέμβαση του Ernst Bloch: υπήρξε πάντως ή μόνη που υποχρέωσε τόν ίδιο τόν Λούκατς νά άπαντήσει. (Τό κείμενο του Μπλόχ θά δημοσιευτεί στό έπόμενο τεύχος του *Λογοτεχνικού Πολίτη*).

Τά κείμενα του Μπρέχτ που άκολουθούν γράφτηκαν κατά πάσα πιθανότητα μέσα στό 1938, και προφανώς προορίζονταν για τό *Das Wort*, ως άπαντήσεις στον Λούκατς. Έντούτοις, όπως είπαμε πρωτύτερα, τά κείμενα αυτά δέν είδαν τό φώς της δημοσίωσης όσο ζούσε ό Μπρέχτ. Είτε τά έστειλε στό *Das Wort* και άπορρίφθηκαν, είτε πάλι - που είναι και τό πιθανότερο - προτίμησε ό ίδιος ό Μπρέχτ τή σιωπή, παραμένει άγνωστο. Γνωρίζουμε όμως από τά *Ημερολόγια* του Μπένγιαμιν, ότι ή αντίθεση του Μπρέχτ στό σταλινικό καθεστώς υπήρξε έντονότατη τήν έποχή αυτή και ότι ή αντίδρασή του στά δημοσιεύματα κατά του έξπρεσιονισμού, βίαιη και άπροκάλυπτη στίς συζητήσεις του με τόν Μπένγιαμιν, πέρα από τίς καλλιτεχνικές του αντιλήψεις έξεφραζε και τήν πολιτική του άγωνία. Διαβάζοντας τά κείμενα του Μπρέχτ, θά πρέπει πάντως νά κρατούμε κατά νου δύο πράγματα: άφενός ότι είναι «σπουδές» και όχι ολοκληρωμένες, τελειωμένες μελέτες και, άφετέρου, ότι προορίζονταν για δημοσίευση στό *Das Wort* και συνεπώς ό Μπρέχτ δείχνεται περισσότερο έπιεικής και υπαινικτικός άπ' όσο ίσως νά έπιθυμούσε.

Άπομένει ένα τελευταίο έρώτημα, τό βασικότερο ίσως, για τό όποιο θά έπρεπε νά πούμε δύο λόγια: Γιατί ό έξπρεσιονισμός; και γιατί τό 1934, '36 και '38; Πιστεύουμε ότι τά κείμενα του Μπρέχτ, όπως και όσα άλλα θά δημοσιεύσουμε στά έπόμενα τεύχη, άπαντούν, έμμεσα, και σ' αυτό τό έρώτημα. Ό έξπρεσιονισμός, άν και στήν έποχή για τήν όποία συζη-

6. Hanns Eisler, «Antwort an Georg Lukács», στό *Die Neue Weltbühne*, No 5, 1938. Έπίσης: Ernst Bloch και Hanns Eisler, «Die Kunst zu erben», *Die Neue Weltbühne*, No 1, 1938. Τό δεύτερο κείμενο έλπίζουμε νά δημοσιεύσουμε σέ προσεχές τεύχος του *Λογοτεχνικού Πολίτη*.

τούμε δέν ύφίσταται πιά ως κίνημα,⁷ παραμένει δραστικός ως παράδοση, ως ή κατεξοχήν γεωμανική έκδοχή του μοντερνισμού. Γι' αυτό τό λόγο, βασικός στόχος του Λούκατς είναι ό μοντερνισμός στό σύνολό του, ή «ίδεολογία του μοντερνισμού», όπως τό λέει κι ό τίτλος ενός γνωστού άρθρου του. Ό Λούκατς, άναφερόμενος σχεδόν άποκλειστικά στό μυθιστόρημα,⁸ στοιχειοθετεί στά κείμενά του και άποπειράται νά δικαιώσει θεωρητικά τήν αντίθεση μοντερνισμός / ρεαλισμός, συστηματοποιώντας φιλοσοφικά και τήν προτίμησή του για τό δεύτερο σκέλος της αντίθεσης. Η συνεπαγωγή είναι εύνόητη, ήβελημένη και άπροσχημάτιστα ρητή: ή αντίθεση μετατρέπεται σέ δίλημμα, και τό δίλημμα χρεώνεται, ως πολιτική πιά έπιταγή και συνταγή, στους συγγραφείς της έποχής.

Πολύ άργότερα, ό Λούκατς θά έπιχειρήσει νά υπερασπιστεί και πολιτικά τίς θέσεις του κατά του έξπρεσιονισμού: Άναγορεύοντας σέ πρότυπα ρεαλιστικού άφηγηματικού λόγου τά μυθιστορήματα των Τολστόι και Μπαλζάκ καθώς και τό σύγγραφο του Τόμας Μάνν, έπεδίωκε έτσι, έμμέσως, να σιγματίσει και νά κατηριάζει τήν άτεχνη σχηματικότητα που χαρακτηρίζει τά κατασκευάσματα του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού».⁹ Η δήλωση μοιάζει ειλικρινής και σαν τέτοια θά πρέπει νά διαβαστεί σήμερα. Γιατί, όσο εύκολος στόχος κι άν είναι σήμερα πιά ό Λούκατς, δέν θά πρέπει νά ξεχνούμε ότι:

α. Άκόμη κι άν παραμερίσουμε τίς - δογματικές και μονομερείς - προτιμήσεις του, τό θεωρητικό σύστημα του Λούκατς παραμένει. Στίς φιλοσοφικές διαστάσεις και προϋποθέσεις της κριτικής του σκέψης, ό Λούκατς δέν είναι εύκολος αντίπαλος. Γι' αυτό και είναι άκόμη δύσκολο, για πολλούς, νά ξεκαθαρίσουν που είναι και που δέν είναι αντίπαλος.

7. Θά πρέπει νά υπενθυμίσουμε ότι ό έξπρεσιονισμός δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ως «κίνημα». Θά πρέπει μάλλον νά τόν δούμε σαν ένα άστερισμό κινήματων που άρχίζουν νά σχηματίζονται στή δεκαετία 1910-1920 στή Γερμανία, και που χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από μιά κοινωνικά ριζοσπαστική σκέψη και ρηξικέλευθο καλλιτεχνικό προβληματισμό. Οι λέξεις «έξπρεσιονιστής» και «έξπρεσιονισμός» πρωτοχρησιμοποιήθηκαν στό Παρίσι τό 1901, για νά περιγράψουν όκτώ πίνακες που έκτέθηκαν στό «Salon des Indépendants». Γύρω στό 1911, χρησιμοποιούνται ευρέως για νά περιγράψουν σχεδόν άδιακρίτως τήν οποιαδήποτε άντιμπεριουσιαστική ζωγραφική. Στή Γερμανία ό όρος «έξπρεσιονισμός» χρησιμοποιείται συστηματικά μετά τ'ό 1915, ενώ ή πρώτη έκθεση έξπρεσιονιστών ζωγράφων άνοίγει στό Darmstadt στίς 10 Ιουνίου 1920. Έτσι, προκειμένου για τόν έξπρεσιονισμό, που καλύπτει όλες τίς τέχνες και όλα σχεδόν τά πρωτοποριακά κινήματα στή Γερμανία της έποχής, είναι προτιμότερο κατά κανόνα νά άναφερόμαστε σέ συγκεκριμένα κινήματα και ομάδες, όπως ήταν τό *Der Blaue Reiter*, *Die Brücke* (στή ζωγραφική), άντίστοιχες κινήσεις στό θέατρο, τόν κινηματογράφο, τήν ποίηση, κ.ο.κ.

8. Ό Λούκατς δέν άσχολεϊται καθόλου με τή λυρική ποίηση, τή ζωγραφική, τό θέατρο, τόν κινηματογράφο, τέχνες στίς όποιες συναντούμε τό κατεξοχήν «έξπρεσιονιστικό» έργο και έν πάση περιπτώσει πιό χαρακτηριστικά έξπρεσιονιστικά άπ' ό,τι στό μυθιστόρημα, στό όποιο περιορίζεται ό Λούκατς. Τό γεγονός αυτό θά τό έπισημάνουν και θά τό υπογραμμίσουν τόσο ό Μπρέχτ όσο και ό Bloch.

Θά ἔλεγε μάλιστα – δυστυχῶς, αὐτὴ τὴ φορά – ὅτι πολλές ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Λούκατς πού, στὴ θεωρητικὴ τους συνέπεια καὶ ἀπόληξη, θά ἔπρεπε κανονικά νά ἀναπαράγουν τὶς δικές του προτιμήσεις, διαπερνοῦν καὶ ὑπογραμμίζουν τὴ σκέψη πολλῶν κριτικῶν πού, μὲ ἄλλες, πιὸ κόσμιες καὶ φρόνιμες προτιμήσεις, ἀποπειρῶνται σήμερα νά θέσουν τὸ θέμα «κοινωνία-τέχνη». Ἡ θεωρία, λόγου χάρι, τῆς «ἀντανάκλασης», ἀπλοϊκὴ βέβαια καὶ ἀφυδατωμένη χωρὶς τὶς θεωρητικὲς ἐμβαθύνσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Λούκατς, παραμένει μιὰ ἔλκυστικὴ καὶ βολικὴ θεωρία καὶ πρυτανεῦει, ὡς θεωρητικὸ ἀπόθεμα, στὴν ἑλληνικὴ, γιὰ παράδειγμα, «κοινωνικὴ» κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας. Καὶ δὲν μιλοῦμε ἀποκλειστικά γιὰ τοὺς ὁποιοὺς μαρξιστές.

6. Ἐνα δεύτερο σημεῖο – καὶ δὲν πρόκειται γιὰ «ἐλαφροντικὸ», ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἀπαραίτητη ἱστορικὴ ὑπόμνηση – εἶναι τὸ ὅτι στίς πολιτικὲς του τοποθετήσεις ὁ Λούκατς παρέμεινε, μὲ ἐκπληκτικὴ συνέπεια,

9. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Klaus Völker, «Μπρέχτ-Λούκατς, μιὰ θανάσιμη πάλη ἀπόψεων», *Θέατρο*, τεύχος 51-52, Μάης-Αὐγουστος 1976, σ. 36.

10. *Ὁ.π.*, σ. 41.

μιὰ ἀπὸ τὶς βασικότερες – καὶ ὀλιγόριθμες στοὺς χαλεπούς καὶ ἀνύποπτους χρόνους – δραστικὲς ἐστῆες ἀντίστασης κατὰ τοῦ σταλινισμού. Κι αὐτὸ δυσχεραίνει κάπως τὶς εὐκόλες ἀποτιμήσεις ἢ τουλάχιστον εἰσάγει καὶ τὰ σταθμὰ τῆς ἱστορίας σὲ μιὰ ὑπόθεση πού δὲν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο «θεωρητικὸ» ἐνδιαφέροντος.

Τὸ γεγονός πάντως παραμένει ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή, τουλάχιστον μέσα στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση, οἱ θεωρίες τοῦ Λούκατς εἶχαν, γιὰ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ, ὀλέθρια ἀποτελέσματα. Ἐδωσαν τὴ μόνη ἴσως θεωρητικὰ ἄρτια δικαίωση στὴν ὀριστικὴ καταδίκη τῶν ὄσων πρωτοπορικῶν συγγραφέων παρεμείναν ἀκόμη (ἐν δράσει ἢ ἐν ζωῇ). Τὴν ἐποχὴ πού γράφει τὰ ἄρθρα τοῦ ὁ Λούκατς, στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση ζοῦν καὶ δημιουργοῦν ἀκόμη μερικοὶ συγγραφεῖς πρώτου μεγέθους, ὅπως οἱ Ἑρεμπουργκ, Ὀλέσα καὶ Τρετιακόφ. Ὅπως σωστά ἐπισημαίνει ὁ Völker,¹⁰ «τὰ ἄρθρα τοῦ Λούκατς ἦταν ἡ θεωρητικὴ προπαρασκευὴ γιὰ τὴν τελικὴ καταδίκη ὄλων τῶν προοδευτικῶν τάσεων στὴ λογοτεχνία».

Δ. Κ.

Δύο κείμενα τοῦ Μπέρτολτ Μπρέχτ γιὰ τὸ ρεαλισμὸ

– Α – ὁ φορμαλιστικὸς
χαρακτήρας
τῆς θεωρίας
τοῦ ρεαλισμοῦ

Ὁ φορμαλιστικὸς χαρακτήρας τῆς θεωρίας τοῦ ρεαλισμοῦ ἀναδεικνύεται καὶ σὸ ὅτι ἡ ἐνλόγω θεωρία ὄχι μόνο βασίζεται ἀποκλειστικά στὴ μορφή λίγων ἀστικῶν μυθιστορημάτων τοῦ περασμένου αἰῶνα (κατοπινὰ μυθιστορήματα τὰ παίρνει ὑπόψη μόνο ἐφόσον ἔχουν αὐτὴ τὴ μορφή), ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ μόνον μορφή τοῦ μυθιστορηματος. Πῶς ἔχουν τὰ πράγματα μὲ τὸ ρεαλισμὸ στὴ λυρική ποίηση; πῶς ἔχουν στὴ δραματοποιία; Πρόκειται δὲ γιὰ δύο λογοτεχνικά εἶδη πού, ἰδιαίτερα στὴ Γερμανία, ἔχουν φτάσει σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο.

Θά συνεχίσω σὲ τόνο προσωπικὸ γιὰ νά τροφοδοτήσω μὲ συγκεκριμένο ὕλικὸ τὴ συζήτηση. Ἡ δρα-

στηριότητά μου, ὅπως ἐγὼ τὴ φαντάζομαι, εἶναι πολὺ πιὸ πολὺ-πλευρῆ ἀπ' ὅτι πιστεύουν οἱ θεωρητικοὶ μας τοῦ ρεαλισμοῦ. Μὲ παρουσιάζουν ἐντελῶς μονόπλευρα. Αὐτὸ τὸν καιρὸ δουλεύω διὰ μυθιστορήματα, ἓνα θεατρικὸ ἔργο καὶ μιὰ ποιητικὴ συλλογὴ. Τὸ ἓνα μυθιστόρημα εἶναι ἱστορικὸ καὶ ζητάει ἐκτεταμένη ἐρευνα στὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία. Εἶναι σατιρικό. Ἀλλὰ τὸ μυθιστόρημα εἶναι, ὅπως εἶπαμε, τὸ ἔδαφος τῶν θεωρητικῶν μας. Δὲν θά 'ναι ὅμως κακία νά πῶ ὅτι ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἔχω τὸ παραμικρὸ νά πάρω γιὰ τὴ δουλειά μου σὸ ἐνλόγω μυθιστόρημα. *Οἱ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις τοῦ κ. Ἰουλίον Καίσαρα.*¹ Μοῦ εἶναι ἐντελῶς ἄχρηστη ἐκείνη ἡ συσσώρευση

παντοειδών προσωπικών συγκρούσεων σε παρατεταμένες, λεπτομερείς σκηνές σαλονιού, την οποία τό αστικό μυθιστόρημα του προηγούμενου αιώνα δανείστηκε από το θέατρο. Χρησιμοποιώ, σε μεγάλα κομμάτια, τη μορφή του ήμερολογίου. Σε άλλα κομμάτια αποδείχτηκε ότι έπρεπε ν' αλλάξω τό αφηγηματικό πρόσωπο (point of view).² Η δική μου άποψη προκύπτει από τή σύνθεση (montage) των δύο φανταστικών αφηγηματικών προσώπων. Νά υποθέσω τάχα ότι κάτι τέτοιο δέν θά έπρεπε νά έχει αποδειχθεί αναγκαίο; Γιατί μοιάζει βέβαια νά πέφτει έξω από τό προβλεπόμενο σχήμα. Η τεχνική αυτή αποδείχτηκε ώστόσο αναγκαία προκειμένου νά πιάσω καλά τήν πραγματικότητα· τά κίνητρό μου ήταν άμιγώς ρεαλιστικά. Τό θεατρικό έργο τώρα είναι ένας κύκλος σκηνών από τή ζωή στά χρόνια τής δικτατορίας των Ναζί. Έχω ετοιμάσει ώς τώρα 27 ξεχω-

ριστές σκηνές.³ Μερικές τους χωρούν μέσες άκρες στό ρεαλιστικό σχήμα Χ, άν θελήσουμε νά κλείσουμε τό ένα μάτι. Άλλες, κατά παράδοξο μάλιστα τρόπο μιά και είναι πολύ σύντομες, δέν χωρούν. Τό σύνολο πάντως του έργου δέν χωράει έπ' ουδενί. Παραταύτα έγώ τό έργο τό θεωρώ ρεαλιστικό. Περισσότερα άποκόμισα γι' αυτό από τους πίνακες του άγρότη Μπρόιγκελ (Breughel) παρά από τίς περι ρεαλισμού πραγματείες. Για τό δεύτερο μυθιστόρημα, πού τό δουλεύω καιρό τώρα, δέν κοιτάω καλά καλά νά μιλήσω: τόσο πολύπλοκα είναι έδω τά προβλήματα και τόσο πρωτόγονο τό λεξιλόγιο πού μου παρέχει ή αισθητική του ρεαλισμού, εκεί πού βρίσκεται σήμερα. Όσον άφορά τή μορφή, οι δυσκολίες είναι πελώριες· είμαι υποχρεωμένος νά κατασκευάζω διαρκώς μοντέλα. Όποιος θά μέ έβλεπε σ' αυτή τή δουλειά, θά σχημάτιζε τήν εντύπωση πώς δέν ενδιαφέρομαι παρά μόνο για τά τής μορφής. Αύτά τά μοντέλα τά φτιάχνω γιατί θέλω νά αναπαραστήσω τήν πραγματικότητα. Όσον άφορά τώρα τή λυρική ποίηση, υπάρχει και σ' αυτή μιά ρεαλιστική όπτική γωνία. Θαρρώ όμως ότι, άν ήθελε νά γράψει κανείς σχετικά, θά έπρεπε νά προχωρήσει μέ εξαιρετική προσοχή. Από τήν άλλη μεριά θά μπορούσε πολλά νά μάθει για τό ρεαλισμό στό μυθιστόρημα και στό δραματουργία.

Καθώς ξεφυλλίζω χωμένος σε μιά στοιδα παχείς τόμους Ιστορίας (γραμμένους σε τέσσερις γλώσσες, κι από κοντά μεταφράσεις από δύο αρχαίες γλώσσες), και προσπαθώ νά φτάσω στό βάθος κάποιας συγκεκριμένης σχέσης, γεμάτος σκεπτικισμό, άσταμάτητα καθαρίζοντας, όπως λένε, τό πούσι άπ' τά μάτια μου, έχω στό πίσω μέρος του κεφαλιού μου συγκεχυμένες εικόνες χρωμάτων, έντυπώσεις όρισμένων εποχών του χρόνου, άκούω τόνους χωρίς λόγια, βλέπω χειρονομίες χωρίς νόημα, σκέφτομαι επιθυμητές όμαδοποιήσεις άνώνυμων μορφών και πάει λέγοντας. Οι παραστάσεις είναι πολύ άόριστες, διόλου έρεθιστικές, μάλλον ξώπετες, άπ' ό,τι μου φαίνεται. Νά όμως πού υπάρχουν: ό φορμαλι-

στής μέσα μου επί τό έργον. Ένώ μου ξεδιালύεται σιγά σιγά ή σημασία των Φιλόπτωχων Ταμείων Κηδειών του Κλαύδιου και με συννεπαίρνει μιά κάποια χαρά τής ανακάλυψης, σκέφτομαι: νά μπορούσε νά γράψει κανείς ένα μεγάλο, διάφανο, φθινοπωρινό, κρυστάλλινο κεφάλαιο, με μιά άκτανόιστη καμπύλη, ένα είδος κόκκινη κυματιστή γραμμή νά τό διαπερνά! Η πολιτεία αναγορεύει τό δημοκράτη της τόν Κικέρωνα στό αξίωμα του Ύπατου, αυτός θέτει εκτός νόμου τίς ένοπλες δημοκρατικές λέσχες του δρόμου, αυτές μετατρέπονται σε φιλειρηνικά φιλόπτωχα ταμεία κηδειών, οι φυλλοσιές είναι κίτρινες τό φθινοπώρο. Η ταφή ενός άνεργου κοστίζει δέκα δολάρια, πρós τουτο πληρώνεις συνδρομές, άν δέ άργήσεις νά πεθάνεις θρίσκεσαι λιγμένος, αλλά έχουμε τήν κυματιστή γραμμή, ένιστε όπλα κάνουν άξαφνα τήν εμφάνισή τους στις λέσχες αυτές, τόν κ. Κικέρωνα

3. Τό θεατρικό έργο για τό όποιο μιλάει ό Μπρέχτ είναι προφανώς τό *Τρόμος και Άθλιότητα του Τρίτου Ράιχ* (Κάλδος, 1979, μετ. Άγγέλας Βερυκοκάκη), πού γράφτηκε στα χρόνια 1935-1938. Τό σύνολο του έργου αποτελείται τελικά από 28 σκηνές, 4 από τίς όποιες παραμένουν άδημοσίευτες. Τό έργο αυτό είναι και τό πρώτο του Μπρέχτ πού απέσπασε τή - συγκρατημένη - συγκατάνευση του Λούκατς. Στο άρθρο του - άπάντηση στην πολεμική του Bloch. «Es geht um den Realismus» (Πρόκειται για τόν ρεαλισμό», *Das Wort*, No 6, 1938), ό Λούκατς εξαιρεί τή σκηνή «Ο Καταδότης», πού είχε δημοσιευτεί στό τρίτο τεύχος του *Das Wort*, ως ρεαλιστική: «χτυπάει... τήν άπανθρωπία του φασισμού μ' ένα πρωτόγνωρο για αυτόν [τόν Μπρέχτ] ρεαλιστικό τρόπο...». Ο Μπρέχτ, για τόν όποιο τό έργο αυτό σαφώς αποτελεί μιά θεληματική όπισθοχώρηση σε σχέση με τίς αναζητήσεις του τής εποχής, αντίλαμβάνεται τό διαφορούμενο του έπαίνου και τό σχολιάζει με έκδηλη δυσφορία στό *Ημερολόγιο* του: «Ο Λούκατς χαιρέτησε ήδη τόν Καταδότη μ' ένα τρόπο πού δείχνει πώς ήμουνά ένας άμαρτωλός πού γύρεψε καταφύγιο στους κόλπους του Στρατού τής Σωτηρίας. Τελικά, ώστόσο, πρόκειται για ένα πιστό ξεσήκωμα τής πραγματικότητας. Ούτε λόγος για τό μοντάζ των είκοσιεφτά σκηνών». (Βλ. Klaus Völker, «Μπρέχτ - Λούκατς, μιά θανάσιμη πάλη άπόψεων», *Θέατρο*, 51-52, Μάης-Αύγουστος 1976.)

1. Τό μυθιστόρημα *Οι έμπορικές υποθέσεις του κ. Ιουλίου Καίσαρα* παρέμεινε ήμιτελές και δημοσιεύτηκε τό 1957, μετά τό θάνατο του Μπρέχτ (1956). Ο Ιούλιος Καίσαρ αποδίδεται μέσα από δύο αφηγηματικά πρόσωπα: τόν τραπεζίτη του Mummilus Spicer και τό δούλο Ragus. Η καθημερινή ζωή στην Ρώμη τής εποχής «έκσυγχρονίζεται» με τή χρήση σύγχρονης οικονομικής και πολιτικής όρολογίας.

2. Point of view - άγγλικά στό πρωτότυπο.

τόν διώχνουν από τήν πόλη, κι ἔχει και χασούρες, ἡ ἔπαυλή του πυροπολείται, εἶχε κοστίσει ἑκατομμύρια — πόσα ἄραγε; Ἄς ἀνατρέξουμε στά βιβλία· ὄχι, δέν ἔχει νά κάνει μέ τό θέμα μας. Πού βρίσκονταν οἱ λέσχες τοῦ δρόμου στίς 9 Νοεμβρίου τοῦ 91 [π.Χ.]; «Κύριοι, δέν ἐγγυῶμαι γιά τίποτε» (Καίσαρ).

Βρίσκομαι σέ ἀρχικό στάδιο τῆς δουλειᾶς μου.

Ἄφου ὁ καλλιτέχνης καταγίνεται ἀδιάκοπα μέ ζητήματα μορφῆς, ἀφου διαρκῶς «μορφοποιεῖ», αὐτό πού λέμε φορμαλισμό πρέπει νά τό διατυπώσουμε προσεκτικά και πρακτικά, εἰδάλως δέν λέμε τίποτε στόν καλλιτέχνη. Ἄν θέλουμε νά ὀνομάσουμε φορμαλισμό ὅλα ὅσα κάνουν τά ἔργα τέχνης μῆ ρεαλιστικά, δέν πρέπει — ἄν εἶναι νά συνεννοηθοῦμε — νά σχηματίσουμε αὐτή τήν ἔννοια φορμαλισμός ἀποκλειστικά μέ αισθητικούς ὄρους: *ἐδῶ φορμαλισμός — ἐκεῖ περιχομισμός!* Αὐτό πιά παραεἶναι πρωτόγονο και μεταφυσικό.

Ἄπό καθαρά αισθητική ἄποψη ἡ ἔννοια δέν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Ἄν, γιά παράδειγμα, ἰσχυριστεῖ κάποιος κάτι πού δέν εἰσάθει (ἡ εἶναι ἐκτός θέματος) μόνο και μόνο ἐπειδή ταιριάζει στήν ὁμοιοκαταληξία, αὐτός εἶναι φορμαλιστής. Ἐχουμε ὅμως ἀναρίθμητα μῆ ρεαλιστικά ἔργα πού τό ὅτι ἔγιναν τόσο μῆ ρεαλιστικά δέν ὀφείλεται σέ ὑπερβολική ἔγνοια γιά τή μορφή.

Μποροῦμε νά εἶμαστε ἀπολύτως κατανοητοί και ταυτόχρονα νά δώσουμε στήν ἔννοια μιά σημασία πῶς πλατιά, πῶς γόνιμη, πῶς πρακτική. Ἄρκει νά ἀπομακρυνθοῦμε, γιά μιά στιγμή, ἀπό τή λογοτεχνία γιά νά κατέβουμε στήν «καθημερινή ζωή». Τί θά πει ἐδῶ φορμαλισμός;

Ἄς πάρουμε τήν ἔκφραση: *ἔχει τυπικά δίκιο*.⁴ Αὐτό πάει νά πει ὅτι στήν πραγματικότητα δέν ἔχει δίκιο ἀλλά σύμφωνα μέ τούς τύπους, και μόνο σύμφωνα μέ τούς τύπους, ἔχει δίκιο. Ἡ: *τυπικά τό πρόβλημα ἔχει λυθεῖ*, πάει νά πει ὅτι στήν πραγματικότητα δέν ἔχει λυθεῖ. Ἡ: *τό ἔκανα γιά νά κρατήσω τούς τύπους*, πάει νά πει ὅτι δέν ἔχει και μεγάλη σημασία αὐτό πού ἔκανα,

κάνω ὅ,τι θέλω ἀλλά κρατάω τούς τύπους κι ἔτσι μπορῶ καλύτερα νά κάνω ὅ,τι θέλω.

Ἄν διαβάξω ὅτι ἡ αὐτάρκεια τοῦ Τρίτου Ράιχ εἶναι τέλεια *στά χαρτιά*, ξέρω ὅτι ἔχω νά κάνω μέ μιά περίπτωση πολιτικού φορμαλισμοῦ. Ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός εἶναι σοσιαλισμός στους τύπους, δηλαδή ἕνας πολιτικός φορμαλισμός. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά ὑπερβολική ἔγνοια γιά τή μορφή.

Ἄν λοιπόν ἀντιληφθοῦμε τήν ἔγνοια μέ αὐτόν τόν τρόπο (γίνεται ἔτσι και κατανοητή και σημαντική), τότε εἶμαστε σέ θέση, ἐπιστρέφοντας στή λογοτεχνία (χωρίς ἐτούτη τή φορά νά ἐγκαταλείψουμε ἔντελῶς τήν καθημερινή ζωή), νά χαρακτηρίσουμε και νά ἀποκαλύψουμε ὡς φορμαλιστικά και ἔργα πού δέν θέτουν τή λογοτεχνική μορφή πάνω ἀπ' τό κοινωνικό περιεχόμενο και, παρ' ὅλα αὐτά, δέν ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα. Μποροῦμε ἀκόμη νά ἀποκαλύψουμε και ἔργα πού ἀπό τήν ἄποψη τῆς μορφῆς εἶναι ρεαλιστικά. Καί ὑπάρχουν πάμπολλα.

Ἄποδίδοντας στήν ἔννοια τοῦ φορμαλισμοῦ αὐτή τή σημασία, ἔχουμε στό χέρι μέτρα γιά νά ἀποτιμήσουμε φαινόμενα ὅπως ἡ *avant-garde*. Ἐτσι, αὐτή ἡ πρωτοπορία εἶναι δυνατόν νά προελαύνει ἐπικεφαλῆς στήν ὀπισθοχώρηση ἡ στό δρόμο γιά τόν γκερεμό· μπορεί ἀκόμη νά τραβάει τόσο μπροστά πού ἡ κύρια μάζα νά μὴν μπορεῖ πιά νά τήν ἀκολουθήσει, γιατί τήν ἔχει χάσει ἀπό τά μάτια της, και πάει λέγοντας. Μπορεῖ νά γίνει φανερός μέ αὐτόν τρόπο ὁ μῆ ρεαλιστικός της χαρακτήρας. Μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε τό πού χωρίζεται ἀπό τήν κύρια μάζα, τό γιατί, τό μέ ποιὰ μέσα και τό πῶς εἶναι δυνατόν νά ἐνωθεῖ πάλι μέ τήν κύρια μάζα. Τόν *νατουραλισμό* και ἕναν ὀρισμένο τύπο *αναρχικοῦ μοντάζ* μποροῦμε νά τά ἀντιπαράθεσουμε πρός τίς κοινωνικές τους ἐπιπτώσεις, καταδεικνύοντας τό γεγονός ὅτι ἀπλῶς ἀντανακλοῦν τά συμπτώματα τῆς ἐπιφάνειας και ὄχι τά βαθύτερα κοινωνικά πλέγματα αἰτιακῶν σχέσεων. Εἶναι δυνατό νά καταδείξουμε ὅτι σωροὶ ὀλόκληροι ἀπό φαινομενικά ριζοσπαστική ὡς πρός τή μορφή λογοτεχνία εἶναι καθαρά ρεφορμιστι-

κοί, δηλαδή προσπάθειες καθαρά «μορφικές» μέ λύσεις *στό χαρτί*.

Ἄνας τέτοιος ὀρισμός τοῦ φορμαλισμοῦ συνδράμει συγχρόνως τή μυθιστοριογραφία, τή λυρική ποίηση και τή δραματολογία και ξεμπερδεύει, *last but not least*,⁵ μέ ἕναν τύπο φορμαλιστικῆς κριτικῆς πού δείχνει νά ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τά τῆς μορφῆς, πού ἀφοσιώνεται σέ πολύ συγκεκριμένες, χρονικά περιορισμένες μορφές γραφῆς και προσπαθεῖ νά λύσει προβλήματα καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μέ ὄρους ἀποκλειστικά λογοτεχνικούς ἀκόμη κι ὅταν «ἐνσωματώνει» κάποιες κλεφτές ματιές πρός τήν πλευρά τῆς ἱστορίας.

Σ' ἕνα μεγάλο σατιρικό μυθιστόρημα, τόν *Ὀδυσσεά* τοῦ Τζ. Τζόνς, βρίσκουμε ἐκτός ἀπό τή χρήση πολλῶν τρόπων γραφῆς καί ὀρισμένα ἄλλα ἀσυνήθιστα στοιχεία — τόν λεγόμενο *ἐσωτερικό μονόλογο*. Μιά μικροσσή, ξαπλωμένη τό πρωί στό κρεβάτι της, εἶναι δυθι-

4. Στό κομμάτι αὐτό ὁ Μπρέχτ παίξει μέ τίς διάφορες ἔννοιες πού ἔχουν στήν καθομιλουμένη ἡ λέξη «Form» και τά παράγωγά της. Ἐτσι τό «Form» ἐκτός ἀπό «μορφή» σημαίνει και «τύπος» και τό «formell» «τυπικά», ὅπως στή φράση: «er hat formell recht» πού μεταφράζεται ὡς «ἔχει τυπικά δίκιο».

5. «Τελικά ἀλλά ὄχι ἔσχατα» — ἀγγλικά στό πρωτότυπο.

για τόν έξπρεσιονισμό

σμένη σέ σκέψεις.⁶ Οί σκέψεις της αποδίδονται άτακτοποιήτες, ανάκατες, ή μιά νά διαχέεται μέσα στην άλλη. Τό κεφάλαιο αυτό δύσκολα θά είχε γραφτεί χωρίς τόν Φρόντ. Οί κατηγορίες δέ πού έπιώρρευσε στό συγγραφέα του ήταν οί ίδιες πού βάρυναν, στόν καιρό του, και τόν Φρόντ. Έπασαν βροχή: πορνογραφία, «βρωμολαγνεία», υπερβολική έμφαση στά κάτω του άφαλου διαδραματιζόμενα, άνηθικότητα και πάει λέγοντας. Περιέργως πως δέ, τίς άνοησίες αυτές τίς προσπέγραψαν και όρισμένοι μαρξιστές, προσθέτοντας μάλιστα άηδισμένοι και τό χαρακτηρισμό μικροαστός. Τό ίδιο άπορρίφθηκε, ως τεχνικό πιά μέσο, και ό έσωτερικός μονόλογος: τόν είπαν *φορμαλιστικό*. Ποτέ μου δέν μπόρεσα νά καταλάβω τήν αίτιολογία. Τό ότι ό Τολστόι κάτι τέτοιο θά τό 'φτιαχνε άλλιώς δέν είναι βέβαια λόγος για νά άπορρίψουμε τόν τρόπο πού τό έκανε ό Τζόνς. Οί αντίρρήσεις ήταν τόσο επιπόλαιες πού είχε κανείς τήν έντύπωση ότι φτάνει ό Τζόνς νά είχε μεταθέσει τό μονόλογο αυτό στά πλαίσια μιάς έπίσκεψης στόν ψυχαναλυτή κι όλα θά ήταν μιά χαρά. Άλλά ό έσωτερικός μονόλογος είναι ένα πολύ δύσκολο στή χρήση του τεχνικό μέσο, γεγονός πού θεωρώ χρήσιμο νά τό τονίσουμε. Δίχως έντελώς συγκεκριμένα μέτρα – επί-

6. Ό Μπρέχτ αναφέρεται στό τελευταίο κεφάλαιο του *Όδυσσέα*, πού αποτελείται από τόν (έσωτερικό) μονόλογο της Molly Bloom. Ό Λούκατς χρησιμοποιεί κατά κόρον τόν Τζόνς ως παράδειγμα της κακοδαιμονίας του μοντερνισμού, αντιδιαστέλλοντάς τον, αυτόν και άλλους «πρωτοποριακούς», πρós τά κλασικά άφηγηματικά πρότυπα των Μπαλζάκ και Τολστόι πού, κατά τόν Λούκατς, επιδιώνουν και δικαιώνονται στό μυθιστορήματα του Thomas Mann. Ό Μπρέχτ αναφέρεται και αυτός επίμονα στόν Τζόνς για νά δικαιώσει ένα από τά έξέχοντα χαρακτηριστικά του «μοντερνισμού», πού στόν *Όδυσσέα* φτάνει ίσως στην πιο έντεχνα δομημένη μορφή του: τή ριζική, σχεδόν, άλλαγή του τρόπου γραφής από κεφάλαιο σέ κεφάλαιο, τήν ταυτόχρονη, ένιστε, χρήση έτερόκλητων τεχνολογιών.

σης τεχνικής φύσεως – ό έσωτερικός μονόλογος έπ' ούδενί λόγω αποδίδει τήν πραγματικότητα, δηλαδή τήν όλότητα της σκέψης ή του συνειρομού, όπως εκ πρώτης όψεως μοιάζει νά κάνει. Έδω ανακύπτει ένα «μόνο κατά τή μορφή» πού πρέπει νά προσελεύσει τήν προσοχή μας, μιά πλαστογραφησιτήσ πραγματικότητας. Δέν πρόκειται άπλώς για πρόβλημα μορφής (πού θά μπορούσε νά λυθεί μέ ένα «έπιστροφή στόν Τολστόι»). Μιλώντας για μορφή και μόνο, είχαμε κάποτε έναν έσωτερικό μονόλογο πού πραγματικά εκτιμούσαμε πολύ – ό νούς μου πάει στά έργα του Τυχόλσκι (Tucholsky).⁷

•
 'Η ανάμνηση του έξπρεσιονισμού για πολλούς είναι και ανάμνηση ενός πνεύματος έλευθεροφροσύνης. Κι έγώ ό ίδιος ήμουν τότε εναντίον του «έκφράζεσθαι» ως έπαγγέλματος. (Βλέπε και τίς οδηγίες μου για ήθοποιούς στις *Δοκιμές*). Στεκόμουν μέ σκεπτικισμό μπροστά σ' αυτά τά όδυνηρά, άνησυχητικά άτυχήματα, όπου κάποιος φτάνει «έκτός έαυτού». Πού φτάνει κανείς έτσι; 'Υστερα από λίγο ήταν πλέον σαφές ότι είχαν άπλώς άπελευθερωθεί από τή γραμματική, όχι από τόν καπιταλισμό. Οί δάφνες δόθηκαν στόν Χάσεκ για τόν *Σβείκ*. Άλλά οί άπελευθερώσεις πρέπει, νομίζω, νά παίρνονται πάντα και στά σοβαρά. Άκόμα και σήμερα βλέπουν πολλοί τήν όλοκληρωτική επίθεση κατά του έξπρεσιονισμού μέ δυσφορία γιατί φοβούνται ότι έδω καταπνίγονται άπελευθερωτικές πράξεις σάν τέτοιες, μιά αυτοαπελευθέρωση από περιοριστικές προδιαγραφές, από παλιούς κανόνες πού έχουν μεταβληθεί σέ δεσμά· ότι έδω έχουμε νά κάνουμε μέ προσκόλληση σέ τρόπους περιγραφής πού ταίριαζαν σέ γαιοκτήμονες, όταν οί ίδιοι οί γαιοκτήμονες έχουν πιά παραμεριστεί. Για νά πάρω ένα παράδειγμα από τήν πολιτική: αν θέλουμε νά καταπολεμήσουμε τό πραξικόπημα, πρέπει νά διδάξουμε τήν επανάσταση (και όχι τήν εξέλιξη).

Είναι άπαραίτητο, προκειμένου νά τήν καταλάβουμε, νά δούμε τή λογοτεχνία στην εξέλιξη της (και δέν έννοώ αυτοεξέλιξη). Άνακύ-

πτουν τότε φάσεις άναζητήσεων, πειραματισμού, στίς όποιες έκδηλώνεται συχνά ένα σχεδόν άνυπόφορο στένεμα της προοπτικής, αναδύονται έργα μονόπλευρα ή καλύτερα όλιγόπλευρα, ή χρησιμότητα των άποτελεσμάτων καθίσταται προβληματική. 'Υπάρχουν άναζητήσεις πού δέν καταλήγουν πουθενά, άναζητήσεις πού δίνουν καρπούς όψιμους ή καρπούς πενιχρούς. Βλέπει κανείς καλλιτέχνες νά λυγίζουν κάτω από τό βάρος του ύλικού τους, άνθρωπους μέ συνείδηση πού βλέπουν τό πρόβλημα σέ όλο του τό μέγεθος, δέν τό άποφεύγουν άλλά, πάλι, δέν έπαρκούν νά τό αντιμετωπίσουν. Τά λάθη τους δέν τά βλέπουν πάντα μόνοι τους· μερικές φορές τά βλέπουν άλλοι, ταυτόχρονα μέ τά προβλήματα. Μερικούς τους βλέπει κανείς νά άπορροφούνται έντελώς σέ ειδικά ζητήματα· και δέν άσχολούνται όλοι τους μέ τόν τετραγωνισμό του κύκλου. Ό κόσμος έχει κάθε λόγο νά είναι άνυπόμονος άέναντι σ' αυτούς τους άνθρωπους, και είναι μέ τό παραπάνω. Έχει όμως και κάθε λόγο νά δείχνεται ύπομονετικός.

Στήν τέχνη ύπάρχει τό γεγονός του άτυχούς και του μερικά εύτυχούς. Οί μεταφυσικοί μας θά πρέπει αυτό νά τό κατανοήσουν. Τά έργα μπορούν τόσο εύκολα νά άτυχήσουν, άφού ακριβώς είναι τόσο δύσκολο νά εύτυχίσουν! Κάποιος σιωπά γιατί του λείπει τό συναίσθημα, κάποιος άλλος γιατί τό συναίσθημα τόν πνίγει. Κάποιος άπελευθερώνεται, όχι από τό φορτίο πού τόν πλακώνει άλλά μονάχα από ένα συναίσθημα άνελευθερίας. Κάποιος συντριβεί τά εργαλεία του γιατί έχουν χρησιμοποιηθεί για πολύ καιρό για νά τόν εκμεταλλεύονται. Ό κόσμος δέν είναι ύποχρεωμένος νά είναι συναισθηματικός. Άλλά κανείς δέν επιτρέπεται νά βγάλει από τίς ήττες, πού όφείλουμε νά τίς διαπιστώνουμε, τό συμπέρασμα ότι πρέπει πλέον νά πάψουν νά γίνονται άγώνες.

Γιά μένα ό έξπρεσιονισμός δέν είναι άπλώς μιά «όδυνηρή ύπόθεση», άπλώς ένα ξεστράτισμα. Ό

7. Kurt Tucholsky (1890-1938): άριστέρος έκδότης και μυθιστοριογράφος της έποχής της Βαϊμάρης, συντάκτης της *Die Weltbühne*.

λόγος: γιατί διόλου δέν τόν θεωρῶ ἀπλῶς σάν «φαινόμενο» γιά νά τοῦ κολλήσω μιά ἐτικέτα. Ἐδῶ οἱ ρεαλιστές εἶχαν πολλά νά μάθουν, αὐτοὶ δέβαια πού θέλουν νά μάθουν καί προσπαθοῦν νά κατανοήσουν ἀπό τά πράγματα τήν πρακτική τους πλευρά. Στόν Κάιζερ (Kaiser), τόν Στέρνχαϊμ (Sternheim), τόν Τόλλερ (Toller), τόν Γκαίρινγκ (Goering), ὑπῆρχε πολύ ψωμί γιά τόν ρεαλιστή. Παραδέχομαι ἀνοιχτά ὅτι μαθαίνω πιά εὐκόλα ἐκεῖ πού ἔχουν ἤδη προσεγγισθεῖ παρεμφερῆ προβλήματα. Λέω χωρίς περιστροφές καί δίχως φόβο: στόν Τολστόι καί τόν Μπαλζάκ μαθαίνω δυσκολότερα (λιγότερα): αὐτοὶ εἶχαν ἄλλα προβλήματα νά ξεπεράσουν. Κι ἔπειτα, πολλά ἀπ' αὐτά ἔχουν γίνει σάρκα καί αἷμα μου, ἂν μοῦ ἐπιτραπῆ ἡ ἔκφραση. Φυσικά θαυμάζω αὐτούς τούς ἀνθρώπους, τόν τρόπο πού ἔλυσαν τὰ προβλήματα τους. Κι ἀπ' αὐτούς μπορούμε νά μάθουμε. Σκόπιμο εἶναι ὅμως νά μήν τούς ἐξετάζει κανεῖς ἕναν-ἕναν, παρά νά τους ἀνταμῶναι μέ ἄλλους συγγραφεῖς πού εἶχαν ἄλλα προβλήματα, ἄς ποῦμε τόν Σουίφτ καί τόν Βολταίρο. Οἱ διαφορές τῶν προβλημάτων γίνονται τότε σαφείς, μπορούμε εὐκολό-

8. Georg Kaiser: ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας. Ἐργαζε 74 θεατρικά ἔργα, ὅπως τὰ: *Die Bürger von Calais* (Οἱ ἄσπιοι τοῦ Καλαί), 1914, *Von Morgens bis Mitternachts* (Ἀπ' τὸ πρωῖ ὡς τὰ μεσάνυχτα), 1916, καθώς καί τὰ *Gas I* καί *Gas II*, 1918-1920.

Ernst Toller: ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας, σοσιαλιστής. Διετέλεσε καί πρόεδρος τῆς θεατρικῆς Κομμουνιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Βαυαρίας. Ἐργα του: *Die Wandlung* (Ἡ ἀλλαγὴ), 1918, τὸ περίφημο *Hoppla, wir leben!* (Γιούπι, εἴμαστε ζωντανοί!), 1927 – σέ διασκευὴ τοῦ Piscator, *Die Maschinenstürmer*, 1922.

Reinhard Goering, ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας, ἀνῆκε στήν ομάδα «Νεαγῆ Γερμανία» (πού συνέχιζε τὴ θεατρικὴ παράδοση τοῦ Reinhardt). Γνωστό του ἔργο εἶναι τὸ *Seeschlacht* (Ναυμαχία), πού ἀνεβάστηκε ἀπὸ τὸν Max Reinhardt στὸ «Deutsches Theater» τοῦ Βερολίνου στὰ 1918.

Karl Sternheim, ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας. Γνωστά του ἔργα: *Die Hose*, (1911), *Der Snob* (1913) καί *Tabula rasa* (1919).

τερα νά περάσουμε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης καί νά τοὺς προσεγγίσουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν δικῶν μας προβλημάτων.

Τὰ ζητήματα πού τίθενται στὴ στρατευμένη λογοτεχνία μας εἶχαν τὸ ἐπακόλουθο νά γίνεῖ πολὺ ἐπικαιρο ἕνα συγκεκριμένο πρόβλημα: τὸ ἄλμα ἀπὸ τὴ μιά τεχντροπία στὴν ἄλλη μέσα σέ ἕνα καί τὸ αὐτὸ ἔργο τέχνης. Καί τοῦτο ἐγίνε μέ ἕναν ἐντελῶς πρακτικὸ τρόπο. Ἡ κοσμοθεωρία, ἡ πολιτικὴ, δέν ἀγκάλιαζαν ὁλόκληρο τὸ δημιούργημα: τὸ «κύριο ἄρθρο» ἐμπαινε ἐνθετο στὴν πλοκή. Τίς περισσότερες φορές τὸ «κύριο ἄρθρο» ἦταν ἰδιαίτερα «μὴ καλλιτεχνικά» γραμμένο, ἡ δὲ μὴ καλλιτεχνικὴ του φύση χτυποῦσε τόσο πολὺ στὸ μάτι πού τὸ μὴ καλλιτεχνικὸ τῆς πλοκῆς, μέσα στὴν ὁποία καί εἶχε φτυγευθεῖ, περνοῦσε ἀπαρατήρητο. (Ὅπως καί νά 'ναι, ἡ πλοκή ἦταν κάτι καλλιτεχνικότερο ἀπὸ ἕνα κύριο ἄρθρο). Δημιουργήθηκε μιά σαφὴς τομῆ. Πρακτικά ὑπῆρχαν δύο δυνατότητες γιά νά τὰ θγάλομε πέρα. Μποροῦσε κανεῖς νά διαλύσει τὸ κύριο ἄρθρο μέσα στὴν πλοκή ἢ τὴν πλοκή μέσα στὸ κύριο ἄρθρο καί τοῦ τελευταίου νά τοῦ δώσει καλλιτεχνικὴ μορφή. Μποροῦσε ὅμως ἐπίσης νά πλάσει καλλιτεχνικά καί τὴν πλοκή καί τὸ κύριο ἄρθρο (πού τότε θά ἔχανε βέβαια τὸν χαρακτήρα τοῦ κύριου ἄρθρου) καί νά διατηρήσει τὸ ἄλμα ἀπὸ τὸ ἕνα ἰδίωμα στὸ ἄλλο, δίνοντας του ἐπίσης καλλιτεχνικὴ μορφή. Κάτι τέτοιο ἔμοιαζε νεωτεριστικὸ: ἂν θέλομε ὅμως θά μπορούσαμε, τὸ δίχως ἄλλο, νά ἀναφέρουμε πρότυπα πού ὁ καλλιτεχνικός τους χαρακτήρας εἶναι ἀδιαμφισβήτητος: ἡ διακοπὴ τῆς δράσης ἀπὸ τὰ χορικά στὸ ἀττικὸ θέατρο. Στὸ κινεζικὸ θέατρο ὑπάρχουν ἐπίσης παρόμοιες τεχντροπιές.

Τὸ μέ πόσους ὑπαινιγμούς τὰ θγάζει κανεῖς πέρα στὴν ἀφήγηση, τὸ τί εἶναι ὑπέρομετρα καί τί λιγότερο τοῦ ἀναγκαίου πλαστικό, αὐτά εἶναι ἕνα ζήτημα πού μπορούμε νά τὸ ἐξετάσουμε πρακτικά σέ κάθε μεμονωμένη περίπτωσι. Σέ μερικά πράγματα τὰ καταφέρνουμε μέ λιγότερες ἀπὸ τοὺς προγόνους μας νύξεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ψυχολογία, τὸ ἂν πρέπει νά ἐφαρμόζουμε τὰ πορίσματα νεόκοπων ἐπιστημῶν δέν εἶναι ζήτημα πίστεως.

Πρέπει νά ἐλέγχουμε, σέ κάθε μιά περίπτωσι, ἂν ἡ σκιαγράφηση τῶν χαρακτήρων βελτιώνεται ἢ ὄχι μέ

21 Ἰουλίου [1938]. Τὸν Μπρέχτ τὸν ἀπασχολοῦν πολὺ τὰ δημοσιεύματα τῶν Λούκατς, Kurella, κ.ά. Πιστεύει, ὡστόσο, ὅτι δέν πρέπει νά τοὺς ἀντιμετωπίσουμε στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Τοῦ θέτω λοιπὸν τὸ ἐρώτημα στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἐκφράζεται ἀνεπιφύλακτα, χωρίς νά κάνει πίσω: «Μιά σοσιαλιστικὴ οἰκονομία δέν τὸν ἔχει ἀνάγκη τὸν πόλεμο, γι' αὐτὸ ἐξάλλου καί εἶναι ἐναντίον τοῦ πολέμου. Αὐτὰ καί τίποτε παραπάνω ἐκφράζουν τὰ περὶ "φιλειρηνικῆς φύσεως τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ". Σοσιαλιστικὴ οἰκονομία σέ μιά μόνο χώρα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει. Ὁ ἐπανεξοπλισμὸς ἔριξε κατ' ἀνάγκη τὸ ρωσικὸ προλεταριάτο πολλὰ χρόνια πίσω, σέ παρωχημένα πρό πολλοῦ στάδια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης – κοντὰ σ' ἄλλα καί στὸ στάδιο τῆς μοναρχίας. Ἡ Ρωσία σήμερα τελεῖ ὑπὸ καθεστῶς προσωποπαγοῦς ἐξουσίας. Μόνον ἡλίθιοι θά μπορούσαν νά τὸ ἀρνηθοῦν». Μιά σύντομη συζήτηση πού γρήγορα διακόπηκε.

– Συνομιλίες μέ τὸν Μπρέχτ: ἀπὸ τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Βάλτερ Μπένγιαμιν.

Ἀρχές Αυγούστου [1938]. «Στή Ρωσία υπάρχει δικτατορία ἐπὶ τοῦ προλεταριάτου. Ὁφείλουμε νὰ μὴν ἀποσιτιστοῦμε ἀπὸ αὐτὴ τὴ δικτατορία, ὅσο ἀκόμη θὰ ἐπιτελεῖ ἔργο χρήσιμο στὸ προλεταριάτο – δηλαδή, ὅσο ἀκόμη συμβάλλει γιὰ νὰ συμβιθαστοῦν τὸ προλεταριάτο μὲ τὴν ἀγροτιά, δίνοντας τὴν προτεραιότητα στὰ προλεταριακὰ συμφέροντα». Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ὁ Μπρέχτ μιλοῦσε γιὰ "ἐργατικὴ μοναρχία", καὶ ἐγὼ συνέκρινα τὸ ὄν αὐτὸ μὲ κάποια ἀλλόκοτα ἀποκυήματα τῆς φύσης πού ὡς ψάρια κερρασφόρα ἢ ἄλλα τέρατα τὰ ἐκβάλλει ἀπὸ τὰ βῆθη τῆς ἢ θάλασσα.

– Συνομιλίες μὲ τὸν Μπρέχτ: ἀπὸ τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Βάλτερ Μπένγιαμιν.

τὴν ἐπεξεργασμένη ἐνσωμάτωση ἐπιστημονικῶν γνώσεων, καθὼς καὶ ἂν πρόκειται γιὰ καλὴ ἢ ὄχι ἐνσωμάτωση.⁹ Δὲν μπορούμε νὰ ἀπαγορεύσουμε στὴ λογοτεχνία νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς νεοαποκτημένες ικανότητες τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὅπως τὴν ικανότητα τῆς ταυτόχρονης καταγραφῆς, τῆς τολμηρῆς ἀφαίρεσης καὶ τῶν γοργῶν συνδυασμῶν. Πρέπει, ἐφόσον ἐγείρονται ἀξιώσεις ἐπιστημονικότητας, νὰ ἐξετάζεται μὲ τὸν ἀκάματο ἀκριβῶς ζῆλο τῆς ἐπιστήμης τὸ πῶς ἐπιδρᾷ στὴν κάθε μιὰ περίπτωση ἡ καλλιτεχνικὴ υἰοθεσία τέτοιων ικανοτήτων. Ὁ καλλιτέχνης κάλλιστα μπορεῖ νὰ κόβει παντοῦ δρόμο, πολλὰ νὰ τὰ «ἀρπάζει ἀπὸ τὸν ἄερα», νὰ διώνει, λιγότερο ἢ περισσότερο συνειδητὰ, μεγάλα μέρη τῆς ἀσταμάτητης διαδικασίας· ἀλλὰ ἡ κριτικὴ, καὶ ἐν πάσει περιπτώσει ἡ μαρξιστικὴ, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ προχωρᾷ ἐδῶ μεθοδικὰ καὶ συγκεκριμένα, κοντολογίς ἐπιστημονικὰ. Τὰ φληναφήματα δὲν ὀφελοῦν ἐδῶ σὲ τίποτε, σὲ ὅποιο λεξιλόγιο καὶ νὰ ἀκούγονται. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἀρκεῖ, προκειμένου νὰ δώσουμε ἕναν πρακτικὰ χρήσιμο ὄρισμό τοῦ ρεαλισμοῦ, νὰ ἀντλήσουμε τὶς ἀναγκαῖες κατευθυντήριες

γραμμές μόνο ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα. (Νὰ ἴσατε σάν τὸ Τολστόι – χωρὶς τὶς ἀδυναμίες του! Νὰ ἴσατε σάν τὸν Μπαλζάκ – ἀλλὰ τοῦ σήμερα!) Ὁ ρεαλισμὸς εἶναι ὑπόθεση ὄχι μόνο τῆς λογοτεχνίας· εἶναι μιὰ μείζων πολιτικὴ, φιλοσοφικὴ, πρακτικὴ ὑπόθεση, καὶ πρέπει λοιπὸν νὰ τὸν χειριστοῦμε καὶ νὰ τὸν ἐξηγήσουμε σάν μιὰ τέτοια μεγάλη, γενικὰ ἀνθρώπινη ὑπόθεση.

Γύρω στὰ 1938

μετάφραση: Γιώργος Καρρᾶς

9. Τὸ ζήτημα τῆς «ἐπιστημονικότητας» τῆς τέχνης ἀποτελεῖ σταθερὴ παράμετρο τῆς σκέψης τοῦ Μπρέχτ: πῶς ἐκσυγχρονίζεται μιὰ τέχνη, πῶς θὰ συμβαδίσει μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἐπιτεύξεις, πῶς θὰ ἀφομοιώσει κάποια ἐπιστημονικὰ θεωρήματα; Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη: πῶς θὰ ἐναρμονιστεῖ ἡ ἐπιστῆμη μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὴν πνευματικὴ καὶ τὴ χειρωνακτικὴ, πῶς μὲ τὴ γνώση τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μὲ τὸν κοινὸ νοῦ; Ἔτσι ὁ Μπρέχτ μιλά συχνὰ γιὰ «ἐπιστημονικὴ αἰσθητικὴ» ἀλλὰ καὶ «αἰσθητικὴ τῆς ἐπιστήμης», καὶ, δίκαια, ὁ Λούκατς τὸν κατηγορεῖ ἔμμεσα γιὰ ἀπλοϊκὴ χρῆσιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν, προσθέτοντας ὅτι οἱ ἀναλογικὲς συσχετίσεις ἀνάμεσα στὶς αἰσθητικὲς θεωρίες καὶ τὶς ἐννοιες τῶν θετικῶν, κυρίως, ἐπιστημῶν εἶναι κατὰ κανόνα παραπλανητικὲς (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ δοκίμιο τοῦ Λούκατς «Γιὰ τὸν Μπέρτολτ Μπρέχτ» πού πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ δῖτομο *Ästhetik* (Βερολίνο 1963) καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση στὸ *New Left Review*, 110, Ἰούλιος – Αὐγουστος 1978).

Καίτοι στὴ θεωρητικὴ τῆς αὐστηρότητας ἡ κατηγορία τοῦ Λούκατς εὔσταθει, καίτοι πράγματι ὁ Μπρέχτ συχνὰ χρησιμοποιεῖ ἐπιστημονικὰ θέματα μὲ τρόπο ἀπλοϊκὸ καὶ χοντροκομμένο (εἴτε γιὰ τὶς θετικὲς πρόκειται, εἴτε γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστήμες), ἡ ἐμμονὴ τοῦ Μπρέχτ σηματοδοτεῖ κάποια ἄλλα, εὐρύτερα ἰδεολογικὰ, προβλήματα καὶ ὑπαινίσσεται κάποια ἄλλη ἀντίληψη – ρηξικέλευθον ὡς κοινωνικὴ κριτικὴ καὶ ὡς θεατρικὴ πρακτικὴ – γιὰ τὴ σχέση γνώσης καὶ ἀπόλαυσης: μὲ ἐμμονὴ ὑπόκριση τὴν 11ῃ θέση στὸ Φόουερμαχ, ἐπικαιροποιεῖ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν κατάργηση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὴ χειρωνακτικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ἐργασία. Γνώση τοῦ κόσμου, αἰσθητικὴ τέρψη, καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἐργασία, ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, ὑφαίνουσαν στὴ σκέψη τοῦ Μπρέχτ ἕνα καιρὶο καὶ ριζικὸ αἴτημα κοινωνικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀνατρο-

πῆς. Γιὰ τὸν Μπρέχτ ἡ γνώση τοῦ κόσμου εἶναι μιὰ παραγωγικὴ διαδικασία καὶ σάν τέτοια θὰ πρέπει νὰ γίνεαι καὶ ἀπολαυστικὴ, αἰσθητικὰ ἄρτια. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐπισημαίνουν καὶ κουνεντιάζουσι οἱ Π. Μάρκαρης καὶ Ν. Παπανδρέου στὸ διάλογό τους στὴν Ἐταιρεία Σπουδῶν, «Μπρέχτ: Θεωρία καὶ πράξη», πού δημοσιεύτηκε πρόσφατα (*Δελτίο 3α*): «Γιὰ τὸν Μπρέχτ δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ στοχασμὸ καὶ τὴν ἀπόλαυση. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἡδονές πού μᾶς προσφέρει τὸ θέατρο εἶναι ἡ ἡδονὴ, ἀκριβῶς, τοῦ στοχασμοῦ» (σ. 195).

B. λαϊκότητα καί ρεαλισμός

Ὅποιος θελήσει νά παρουσιάσει μέ συνθηματική συντομία τή σύγχρονη γερμανική λογοτεχνία, θά πρέπει νά λάβει ὑπόψη του πώς, ὅ,τι σήμερα ἀξίζει νά ὀνομάζεται λογοτεχνία ἐπιτρέπεται νά τυπώνεται καί νά διαβάζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στό ἐξωτερικό. Γι' αὐτό τό σύνθημα λαϊκότητα στή λογοτεχνία ἀποκτᾷ μιᾷ ἰδιομορφία: στή συγκεκριμένη περίπτωση ὁ συγγραφέας ὀφείλει νά γράφει γιά ἕνα λαό μέ τόν ὅποιο δέν ζεῖ μαζί... Ὅμως ἂν κοιτάξουμε ἀπό πῶς κοντά τά πράγματα θά δοῦμε ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στό συγγραφέα καί τό λαό δέν ἔχει μεγαλώσει τόσο, ὅσο θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανεῖς. Οὔτε τώρα εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο φαίνεται, οὔτε ὑπῆρξε ποτέ ἄλλοτε τόσο μικρή ὅσο φαινόταν. Ἡ κρατούσα αἰσθητική, ἡ τιμὴ τοῦ διδύλου καί ἡ ἀστυνομία δημιουργοῦσαν πάντοτε μιᾷ σημαντικῆ ἀπόσταση μεταξύ συγγραφέα καί λαοῦ. Ἐντούτοις δέν θά ἦταν σωστό, συνεπῶς δέν θά ἦταν ρεαλιστικό, νά θεωρήσουμε τήν ἀπόσταση αὐτή ἀπλῶς «ἐξωτερικό» φαινόμενο. Σήμερα γιά νά μπορέσει κανεῖς νά γράφει μέ τρόπο λαϊκό χρειάζεται ἀναμφισβήτητα νά κοπιᾷσει ἰδιαίτερα. Ἀπό ἄλλη ἀποψη ὅμως τό πράγμα ἔχει γίνει καί πῶς εὐκολο ἀλλά καί πῶς ἐπιγόν. Ὁ λαός ἔχει πλέον ξεχωρίσει μέ μεγαλύτερη σαφήνεια ἀπό τά ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα· οἱ καταπιεστές καί οἱ ἐκμεταλλεῖς ἔγιναν ἀπό τίς τάξεις του καί μπλέχτηκαν μαζί του σέ αἱματηρό καί μέ ἀπρόδλεπτη ἔκβαση ἀγώνα. Εἶναι λοιπόν σήμερα πῶς εὐκολο νά παίρνει θέση. Κατά κάποιο τρόπο ἀνάμεσα στίς τάξεις τοῦ «κοινοῦ» ἔχει ξεσπάσει ἀνοιχτή μάχη.

Ἀλλά καί τό αἶτημα γιά ρεαλιστικό τρόπο γραφῆς δέν εἶναι δυνατό πῶς νά παραβλέπεται μέ τόση εὐκολία. Θεωρεῖται κάπως αὐτονόητο. Σέ σχέση μέ παλιότερες ἐποχές τά κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα χρησιμοποιοῦν τά ψέ-

ματα ὄλο καί πῶς ἀπροκάλυπτα, καί μάλιστα τώρα λένε πολύ χοντρότερα ψέματα. Ἔτσι τό καθήκον νά λέει κανεῖς τήν ἀλήθεια γίνεται πῶς ἐπιτακτικό. Τά δεινοπαθήματα μεγάλωσαν καί ἡ μάζα τῶν δεινοπαθούτων πλήθυνε. Μπροστά στή Μεγάλα Πάθη τῶν μαζῶν ἡ λογοτεχνική διαπραγμάτευση θεμάτων πού ἀντικείμενό τους ἔχουν τίς μικρές δυσκολίες τῆς ζωῆς ἢ τίς δυσκολίες μικρῶν κοινωνικῶν ὁμάδων κατάντησε νά θεωρεῖται γελοία, θά ἴλεγα ἀξιοκαταφρόνητη.

Ἐνάντια στήν ἐντεινόμενη βαρβαρότητα ὑπάρχει μόνο ἕνας σύμμαχος: ὁ λαός πού ὑποφέρει τόσο πολύ ἀπ' ὅλα αὐτά. Μόνο ἀπ' αὐτόν μπορεῖ νά περιμένει κανεῖς κάτι. Ἄς ἔχουμε λοιπόν κατά νου ὅτι πρέπει νά στραφοῦμε στό λαό καί ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε νά μιλήσουμε τή γλώσσα του.

Εἶναι φυσικό λοιπόν ὅτι τά συνθήματα «λαϊκότητα» καί «ρεαλισμός» πηγαίνουν ἀνάτα. Καί εἶναι πρὸς τό συμφέρον τοῦ λαοῦ, δηλαδή τῶν πλατιῶν ἐργαζόμενων μαζῶν, νά ἀποκομίζε ἀπό τή λογοτεχνία ἀπεικονίσεις τῆς ζωῆς πού ἀποδίδουν πιστά τήν πραγματικότητα. Διότι οἱ ἀπεικονίσεις τῆς ζωῆς πού ἀποδίδουν πιστά τήν πραγματικότητα ὑπηρετοῦν οὐσιαστικά μόνο τό λαό, τίς πλατιές ἐργαζόμενες μάζες. Πρέπει συνεπῶς νά εἶναι ὁποσδήποτε κατανοητές ἀπό τίς μάζες καί ὠφέλιμες. Κοντολογίς νά εἶναι λαϊκές. Ὡστόσο οἱ ἔννοιες τῆς λαϊκότητας καί τοῦ ρεαλισμοῦ ἐπιβάλλεται νά ὑποστοῦν ριζική κάθαρση προτοῦ ἀκόμη νά χρησιμοποιηθοῦν στό λόγο, ὅπου καί συχνά συγχέονται. Θά ἦταν πλάνη νά θεωρήσουμε τίς ἔννοιες αὐτές ξεκαθαρισμένες, ἀνεξάρτητες ἀπό τίς ἱστορικές συγκυρίες, ἀμιγείς καί σαφείς («Φυσικά ὄλοι μας ξέρουμε τί ἔννοοῦμε μ' αὐτές, ἄς μή γινόμαστε σχολαστικοί»). Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς λαϊκότητας δέν εἶναι καί τόσο πολύ λαϊκή, καί δέν θά ἦταν καί πολύ ρεαλιστικό νά πιστεύουμε κάτι τέτοιο. Μιά ὀλόκληρη σειρά ἀπό ἔννοιες πού ἀναφέρονται σέ γενικές κατηγορίες καί θεσμούς θά πρέπει νά τίς ἐξετάσουμε μέ πολλή προσοχή. Ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τίς λέξεις τά ἔθιμα, βασιλεία καί ἱερό¹

γιά νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι καί ἡ λέξη λαός ἔχει μιᾷ ἰδιαίτερα ἱεροπρεπή, πανηγυρική καί ὑποπτη ἀπόχρωση πού δέν ἐπιτρέπεται νά κάνουμε πῶς δέν τήν ἀκούμε ἐπειδή χρειάζομαστε ὁποσδήποτε τήν ἔννοια τῆς λαϊκότητας.

Πρόκειται ἴσα ἴσα γιά τίς λεγόμενες ποιητικές ἐκφράσεις μέσα ἀπό τίς ὁποῖες παρουσιάζεται ὁ «λαός» ἰδιαίτερα δεισιδαίμων ἢ καλύτερα παρουσιάζεται νά προκαλεῖ αἰσθήματα δεισιδαιμονίας. Μέσα ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές θγαίνει ἡ εἰκόνα τοῦ λαοῦ πού ἔχει τίς ἀμετάβλητες του ιδιότητες, τίς καθαγιασμένες παραδόσεις του, μορφές τέχνης, ἦθη καί ἔθιμα, τήν θρησκευτικότητά του, τῆς πατροπαράδοτους ἐχθρούς του, τήν ἀκατανίκητη δύναμή του καί πάει λέγοντας. Ἐδῶ ἐμφανίζεται μιᾷ περίεργη ἐνόητα βασανιστή καί βασανιζόμενου, ἐκμεταλλεῖτή καί ἐκμεταλλεμένου, τοῦ ψεύτη καί τοῦ θύματός του καί, κατά κανένα τρόπο, δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά τούς πολλούς, ἀνώνυμους ἐργαζόμενους σ' ἀντίθεση μ' αὐτοῦς πού ἀνήκουν στό ἀνώτερα στρώματα.

Ἡ ἱστορία τῶν πολλῶν παραποιήσεων πού συντελέστηκαν ἐξαιτίας τῆς παραπάνω γενικῆς ἀντιφατικῆς καί ἀσαφούς ἔννοιας τοῦ λαοῦ εἶναι μιᾷ παλιά καί μπερδεμένη ἱστορία, μιᾷ ἱστορία ταξικῶν ἀγῶνων. Ἐδῶ δέν θέλουμε νά περάσουμε σέ περισσότερες λεπτομέρειες. Θέλουμε ἀπλῶς νά κρατήσουμε τό γεγονός τῆς παραποίησης, ἰδίως ὅταν γράφουμε καί λέμε ὅτι χρειάζομαστε λαϊκή τέχνη, ἔννοώντας μέ τόν ὄρο αὐτό μιᾷ τέχνη γιά τίς πλατιές λαϊκές μάζες, γιά τούς πολλούς πού καταπιέζονται ἀπό τούς λίγους, γιά «τούς ἴδιους τούς λαούς», γιά τή μάζα τῶν παραγωγῶν πού ἦταν μέχρι τώρα τό ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς καί πού εἶναι ἱστορική ἀναγκαιότητα νά γίνουν

1. Οἱ γραμμές αὐτές δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθοῦν στό ἑλληνικό μέ κάποια ἀκρίβεια. Ὅλες οἱ παραπάνω λέξεις ἔχουν στό γερμανικό τήν ἴδια κατάληξη, -tum, πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἑλληνική κατάληξη -σύνη, ὅπως π.χ. στίς λέξεις ρωμιοσύνη, χριστιανοσύνη (Σημ. τ. μετ.).
«Volkstümlichkeit und Realismus»: πρωτοδημοσιεύτηκε στήν ἐπιθεώρηση *Sinn und Form*, No 4, 1958.

για τον εξπρεσιονισμό

τό ύποκειμενο της πολιτικής. Θέλουμε να υπενθυμίσουμε ότι πανίσχυροι μηχανισμοί και θεσμοί εμπόδισαν αυτό το λαό να συμμετάσχει στην πλήρη ιστορική εξέλιξη, ότι τον φίμωσαν έντεχνα και βίαια με νομικιστικές συμβατικότητες και ότι η έννοια «λαϊκός» κατάντησε να αποκτήσει ένα περιεχόμενο ανεξάρτητο από το ιστορικό της περιγραμμά, στατικό και ανεξέλικτο. Μέ μια τέτοια έκδοχή της έννοιας αυτής δεν θέλουμε να έχουμε καμιά σχέση ή καλύτερα έχουμε υποχρέωση να την καταπολεμήσουμε.

Η έννοια «λαϊκός» όπως την αντιλαμβανόμαστε έμεις έχει σημείο αναφοράς εκείνο το λαό που όχι μόνο συμμετέχει πλήρως στην ιστορική εξέλιξη αλλά την προσεταιρίζεται κιόλας, την επιταχύνει και την καθορίζει. Έννοούμε ένα λαό που δημιουργεί ιστορία μεταβάλλοντας τον κόσμο και τον εαυτό του. Έννοούμε έναν αγωνισμένο λαό και, συνεπώς, στην έννοια λαϊκός δίνουμε αντίστοιχα αγωνιστικό περιεχόμενο.

Λαϊκό σημαίνει: ότι γίνεται κατανοητό από τις πλατιές μάζες, τούς εκφραστικούς τρόπους των οποίων οικειοποιείται και εμπλουτίζει/ ότι αποδέχεται τις απόψεις των μαζών σταθεροποιώντας τις και θελιτώνοντας τις/ ότι αντιπροσωπεύει το πιο προοδευτικό τμήμα του λαού με τρόπο που να μπορέσει κάποτε κι αυτός να λάβει τον ήγετικό του ρόλο, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να γίνεται κατανοητό και από τα άλλα τμήματα του λαού/ ότι συνδέεται με τις παραδόσεις που όμως προσπαθεί να συνεχίσει στην ιστορική τους προοπτική/ ότι έχει ένα μεταβατικό ρόλο, δηλαδή την ιστορική αποστολή να μεταβιβάσει τα επιτεύγματα εκείνου του τμήματος του λαού που προσπαθεί αγωνιστικά να αναλάβει την ηγεσία.

Και τώρα ερχόμαστε στην έννοια ρεαλισμός. Και η έννοια αυτή επιβάλλεται να υποστεί μία κάθαρση πριν την μεταχειριστούμε, επειδή είναι παλιά και έχει χρησιμοποιηθεί πολύ από πολλούς και για πολλούς σκοπούς. Αυτό κρίνεται απαραίτητο επειδή τό να αναλάβει ο λαός την ιστορική του κληρονομιά

είναι ιστορικά αναγκαίο να πραγματοποιηθεί με πράξη απαλλοτρίωσης. Βέβαια τά λογοτεχνικά έργα δεν είναι δυνατό να μεταβιβαστούν σά να ήταν οδηγίες κατασκευής βιομηχανιών προϊόντων. Και ο ρεαλιστικός τρόπος γραφής, που η λογοτεχνία μάς έχει δώσει τόσα πολλά και τόσα διαφορετικά μεταξύ τους παραδείγματα, έχει διαμορφωθεί μέχρι τις τελευταίες του λεπτομέρειες από τό πώς, πότε και στην ύπηρεσία ποιās τάξης χρησιμοποιήθηκε. Έχοντας λοιπόν υπόψη τό λαό που αγωνίζεται και μεταβάλλει την ιστορική πραγματικότητα, δεν επιτρέπεται να κολλάμε σέ «δοκιμασμένους» κανόνες της αφηγηματικής τέχνης, σέ αξιοσέβαστα πρότυπα της λογοτεχνίας και αιώνιους αισθητικούς νόμους. Δεν επιτρέπεται να συνάγουμε την έννοια του ρεαλισμού αφαιρετικά, γενικεύοντας όρισμένα συμπεράσματα παρμένα από συγκεκριμένα υπάρχοντα έργα. Άλλά θά χρησιμοποιήσουμε όλα τά εκφραστικά μέσα, παλαιά και νέα, δοκιμασμένα και άδοκιμαστα, είτε προέρχονται από την τέχνη είτε έχουν άλλη προέλευση, για να δώσουμε την πραγματικότητα στους ανθρώπους σάν όπλο στά χέρια τους. Θά φυλαχτούμε από τό λάθος να χαρακτηρίσουμε ρεαλιστική μία συγκεκριμένη ιστορική μορφή του μυθιστορήματος μιάς ορισμένης εποχής, για παράδειγμα του Μπαλζάκ ή του Τολστόι, αποφεύγοντας έτσι να θέσουμε για τό ρεαλισμό μόνο μορφολογικά και λογοτεχνικά κριτήρια. Έμεις δεν θά μιλούμε για ρεαλιστικό τρόπο γραφής όταν π.χ. μπορεί κανείς τά μυρίζει «όλα», να νιώθει τή γένση από τους και να τά αισθάνεται, όταν υπάρχει «ατμόσφαιρα» και όταν οι συγγραφείς χειρίζονται τούς μύθους τους με τρόπο που να παρουσιάζεται ή ψυχική κατάσταση των προσώπων. Η δική μας έννοια του ρεαλισμού πρέπει να είναι πλατιά, πολιτική και να επιβάλλεται πάνω σέ κάθε λογής συμβατικότητες.

Ρεαλιστικό σημαίνει: ότι αποκαλύπτει τις αιτιώδεις σχέσεις του κοινωνικού πλέγματος, ότι ξεμασκαρεύει τις κυρίαρχες απόψεις σάν απόψεις τις κυρίαρχης τάξης, ότι εκφράζει την άποψη μιάς τά-

ξης που έχει έτοιμες τις ευρύτερες δυνατές λύσεις στά προβλήματα που αντιμετωπίζει ή ανθρώπινη κοινωνία, ότι δίνει έμφαση στην άποφασιστική στιγμή της ιστορικής εξέλιξης· ρεαλιστικό σημαίνει ότι είναι συγκεκριμένο ενώ παράλληλα καθιστά δυνατή την αφαιρετική διαδικασία της σκέψης και τή συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων.

Αυτά βέβαια είναι γενικές κατευθύνσεις με ευρύτατο πεδίο εφαρμογής αλλά είναι δυνατό να συμπληρωθούν περισσότερο. Και θά πρέπει να αφήσουμε ελεύθερο τον καλλιτέχνη να συνεισφέρει τή φαντασία του, την πρωτοτυπία του, τό χιούμορ του και την ερευνητικότητα του. Δεν θά προσκολληθούμε σέ προκαθορισμένα με λεπτομερειακό τρόπο λογοτεχνικά πρότυπα και δεν θά υποχρεώσουμε τον καλλιτέχνη σέ αυστηρά καθορισμένες άποχρώσεις της αφηγηματικής τέχνης.

Άν εξετάσουμε κάπως προσεκτικότερα τά πράγματα θά διαπιστώσουμε ότι ό λεγόμενος αισθησιοκρατικός τρόπος γραφής (όπου μπορεί κανείς να τά μυρίσει όλα, να τά γευθεί και να τά αισθανθεί), χωρίς άλλο, δεν ταυτίζεται με τό ρεαλιστικό τρόπο γραφής. Και θά αναγνωρίσουμε επίσης ότι υπάρχουν αισθησιοκρατικά γραμμένα έργα που δεν είναι ρεαλιστικά και ρεαλιστικά που δεν έχουν γραφεί με αισθησιοκρατική αντίληψη. Θά πρέπει να εξετάσουμε προσεκτικά εάν πράγματι ό χειρισμός του μύθου εκ μέρους μας είναι ό καλύτερος δυνατός όταν τελικό σκοπό έχουμε να εκθέσουμε την ψυχική κατάσταση των προσώπων. Τελικά οι αναγνώστες μας ίσως σχηματίσουν τή γνώμη ότι δεν τούς δίνεται τό κλειδί για τήν έρμηνεία των γεγονότων, έφόσον ξελογιασμένοι από τά πολλά τερτίπια, περιορίζονται στό να παρακολουθούν τις ψυχικές συγκινήσεις των ήρώων των διβλίων μας. Χρησιμοποιώντας άβασάνιστα τις φόρμες των Μπαλζάκ και Τολστόι θά κουράζαμε ίσως τούς αναγνώστες μας, δηλαδή τό λαό, με τόν ίδιο τρόπο που τόν κουράζουν και οι συγγραφείς που προαναφέραμε. Ό ρεαλισμός δεν είναι καθόλου απλό ζήτημα μορφής· αντιγράφοντας τόν τρόπο

γραφής τῶν ρεαλιστῶν αὐτῶν θά παύαμε νά εἶμαστε ρεαλιστές.

Διότι, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἐποχές περνοῦν καί ἄν δέν περνοῦσαν τά πράγματα θά ἦταν πολύ ἄσχημα γιά ὄσους δέν κάθονται σέ χρυσά τραπέζια. Οἱ μέθοδοι φθειρόνται μέ τό χρόνο καί τά παλιά θέλητρα δέν συγκινοῦν πιά. Νέα προβλήματα ἐμφανίζονται καί ἀπαιτοῦν νέα ἐκφραστικά μέσα. Ἡ πραγματικότητα μεταβάλλεται. Γιά νά τήν παρουσιάσει κανεῖς πρέπει νά ἀλλάξει καί τόν τρόπο τῆς παρουσιάσεώς της. Τίποτε δέν γίνεται ἐκ τοῦ μηδενός. Τό νέο προκύπτει ἀπό τό παλαιό ἄλλα καί γι' αὐτό ἀκριβῶς εἶναι νέο.

Οἱ καταπιεστές δέν δουλεύουν μέ τόν ἴδιο τρόπο σέ ὄλες τίς ἐποχές. Δέν εἶναι δυνατόν λοιπόν νά προσάγονται στό δικαστήριο τῆς ἱστορίας μέ τόν ἴδιο τρόπο σέ ὄλες τίς ἐποχές. Ὑπάρχουν τόσες πολλές μέθοδοι γιά νά ἀποφύγουν τήν ἀνάκριση. Τούς δρόμους πού ἔχουν στρατιωτική σημασία τούς μεταδραπίζονται σέ αὐτοκινητόδρομους. Κι ἔτσι τά τάνκς τους εἶναι χρωματισμένα μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά μοιάζουν μέ τούς κινούμενους θάμνους στό Μάκβεθ. Οἱ πράκτορες τους ἐπιδεικνύουν τούς κάλους τῶν χεριῶν τους γιά νά πιστέψει ὁ κόσμος ὅτι τάχα εἶναι ἐργάτες. Ὁχι, δέν εἶναι καθόλου εὔκολο νά μεταμορφώνεται ὁ θύτης σέ θύμα. Γι' αὐτό χρειάζεται ἐπινοητικότητα. Ὅ,τι χτές θεωρούσαμε λαϊκό σήμερα δέν εἶναι πιά, διότι σήμερα ὁ λαός δέν εἶναι ὅπως ἦταν χτές.

Ὅποιοι δέν ἔχει πάθει σύγχυση ἐξαιτίας τῶν προκαταλήψεων του γιά τά ζητήματα τῆς μορφῆς, ξέρει ὅτι ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νά ἀποσιωπηθεῖ μέ πολλούς τρόπους ἀλλά ξέρει ἀκόμη ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά εἰπωθεῖ μέ πολλούς τρόπους. Γνωρίζει ὅτι μπορεῖ νά προκαλέσει ὀργή καί ἀγανάκτηση γιά τίς ἀπάνθρωπες καταστάσεις εἴτε μέ τήν ἄμεση ἀφήγηση σέ συναισθηματικό καί παθητικό ὕφος, εἴτε μέ ὕφος ἀντικειμενικό, ἀποστασιοποιημένο, χρησιμοποιώντας μύθους καί παραβολές, ὑπερβολές ἢ ὑποτονισμό τῶν πραγματικῶν γεγονότων. Στό θέατρο ἡ πραγματικότητα μπορεῖ νά παρουσιαστεῖ σέ φανταστική ἢ ἀντικειμενική μορφή. Οἱ ἥθοιοι μπορεῖ νά μή μακιγιαρουν-

ται καθόλου ἢ πολύ λίγο καί νά παίξουν ἐντελῶς φυσικά, ὅπως ἐπίσης μπορεῖ νά εἶναι ὅλα μιά ἀπάτη, νά φορᾶνε γκροτέσκες μάσκες καί παραταῦτα νά παρουσιάζουν τήν ἀλήθεια. Σ' αὐτό δέν χωράει καμιά ἀμφιβολία. Τά ἐκφραστικά μέσα θά πρέπει νά ἀναζητοῦνται σύμφωνα μέ τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό. Ὁ λαός τό καταλαβαίνει αὐτό. Τά μεγάλα θεατρικά πειράματα τοῦ Πισκατόρ (ἀλλά καί τά δικά μου), μέ τά ὁποῖα καταθρυμματίστηκαν παραδοσιακές συμβατικές φόρμες, βρῆκαν τήν πιο μεγάλη ὑποστήριξη στά πιο προοδευτικά στελέχη τῆς ἐργατικῆς τάξης. Οἱ ἐργάτες τά ἔκριναν ὅλα μέ βάση τίς ἀλήθειες πού περιείχαν. Χαιρέτιζαν κάθε καινοτομία πού βοηθοῦσε τήν ἀπόδοση τῆς ἀλήθειας καί τῆς πραγματικῆς κοινωνικῆς κίνησης, ἐνῶ ἀντίθετα ἀπέρριπταν ὅτιδήποτε τούς φαινόταν σάν παιχνίδι χωρίς νόημα ἢ μιά πολύπλοκη καί ἐντυπωσιακή τεχνική πού προσπαθεῖ νά λειτουργήσει αὐθύπαρκα χωρίς νά ἐξυπηρετεῖ ἀπολύτως τίποτε, πού δέν ἱκανοποιοῦσε δηλαδή πιά ἢ δέν ἱκανοποιοῦσε ἀκόμη τό σκοπό της. Τά ἐπιχειρήματα τῶν ἐργατῶν ποτέ δέν σχηματίζονταν μέ κριτήρια λογοτεχνικῆς ἢ θεατρικῆς αἰσθητικῆς. Κανένας τους ποτέ δέν εἶπε ὅτι δέν κάνει νά ἀνακατεῖται τό φίλμ μέ τό θέατρο. Παρατηροῦσαν τό πολύ πολύ, ὅταν τό φίλμ δέν ἔμπαινε ἐκεῖ πού χρειαζόταν, ὅτι τό φίλμ σ' αὐτό τό σημεῖο εἶναι περιττό ἐπειδή ἀποπροσανατολίζει. Χορωδίες ἐργατῶν ἀπάγγελναν χορωδιακά κομμάτια πού εἶχαν δύσκολο καί σύνθετο ρυθμό («ἐάν βέβαια εἶχαν ὁμοιοκαταληξία θά τό λέγαμε νεράκι καί δέν θά σκαλῶναμε πουθενά») ἢ τραγουδοῦσαν δύσκολες (ἀσυνήθιστες) συνθέσεις τοῦ Ἄισλερ («ἐδῶ μέσα ὑπάρχει δύναμη»)². Ἡμᾶςταν ὁμως ἀναγκα-

2. Ὁ Μπερχτ ἀναφέρεται στό θεατρικό ἔργο του *Die Massnahme* (1930), ὅπου ὑπερασπίζεται τήν κομματική πειθαρχία καί τήν πολιτική τῆς Διεθνούς στήν Κίνα. Τό KPD (KK Γερμανίας) ἐπέκρινε δριμύτητα τό ἔργο, ἐπειδή καθαγιάζει τήν ἐσκεμμένη ἀνθρωποθυσία. Ὁ Lukács ἐπίσης τό ἀπορρίπτει, στά 1932, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι ἀνάγει στή σφαῖρα τῆς ἠθικῆς στρατηγικά καί τακτικά ζητήματα τῆς ταξικῆς πάλης.

σμένοι νά ἀλλάξουμε ὀρισμένους στίχους ὅταν δέν εἶχαν κανένα νόημα ἢ εἶχαν λάθος νόημα. Ὅταν μέσα σέ ἐμβατήρια, πού γιά νά μαθαίνονται γρηγορότερα εἶχαν ὁμοιοκαταληξίες καί ἀπλούστερο ρυθμό γιά νά «κυλᾶνε» καλύτερα, ὑπῆρχαν κάποιοι ἐκλεπτυσμοί (κάτι ἀκανόνιστο ἢ σύνθετο), ἔλεγαν: «ἐδῶ μέσα ὑπάρχει ἓνα μικρό κόλπο, εἶναι ἀστείο». Δέν ἀγαποῦσαν καθόλου τό ξεπερασμένο, τό τριμμένο καί ὀτιδήποτε ἦταν τόσο συνηθισμένο ὥστε νά μή δημιουργεῖ πιά τήν παραμικρή σχέση («ἀπ' αὐτό ἐδῶ δέν βγαίνει τίποτε ἀπολύτως»). Ἄν κανεῖς χρειαζόταν κάποια αἰσθητική ἐδῶ θά μπορούσε νά τήν ἔχει. Δέν θά ξεχάσω ποτέ τό πῶς μέ κοίταξε ἓνας ἐργάτης ὅταν ὕστερα ἀπό προτροπή του νά βάλω σ' ἓνα χορωδιακό μέρος ἀκόμη κάτι γιά τή Σοβιετική Ἑνωσι (ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νά μπεῖ ὀπωδῆποτε κι αὐτό ἀκόμη – διαφορετικά δέν καταλαβαίνω γιά ποῖο λόγο γίνονται ὅλα αὐτά) τοῦ ἀπάντησα ὅτι αὐτό θά τίναζε στόν ἄερα τήν καλλιτεχνική φόρμα: γέροντας τό κεφάλι στό πλάι καί χαμογελώντας. Ἐνα ὀλόκληρο αἰσθητικό οἰκοδόμημα γκρεμίστηκε μέ τό εὐγενικό ἐκεῖνο χαμόγελο. Οἱ ἐργάτες δέν εἶχαν κανένα φόβο νά μᾶς διδάξουν ὅπως δέν εἶχαν καί κανένα φόβο νά μάθουν μόνοι τους.

Μιλῶ ἀπό προσωπική πείρα ὅταν ὑποστηρίζω: ποτέ δέν χρειάζεται νά φοβόμαστε νά ἐμφανιστοῦμε μπροστά στό προλεταριάτο παρουσιάζοντάς του τολμηρά καί ἀσυνήθιστα πράγματα, ἐφόσον αὐτά ἔχουν σχέση μέ τήν πραγματικότητα μέσα στήν ὁποία ζεῖ. Θά ὑπάρχουν βέβαια πάντοτε ἀνθρωποι μέ μόρφωση καί γνώστες τῆς τέχνης πού χώνονται στή μέση μέ μιά φράση ὅπως «αὐτό δέν τό καταλαβαίνει ὁ λαός». Ἀλλά ὁ λαός σπρώχνει ἀνυπόμονα τούς ἀνθρώπους αὐτούς στήν ἄκρη καί συνεννοεῖται ἀπευθείας μέ τούς καλλιτέχνες. Εἶναι μιά σχολαστική, ψιλοδουλεμένη ἀνοησία, προορισμένη γιά κλίκες ἢ γιά νά φτιαχτοῦν κλίκες, ἢ δισχισιοστή μεταποίηση τῆς παλιῆς ρεπούμπλικας, τό πιτέρωμα ἑνός παλιοῦ κομματιοῦ κρέατος πού ἔχει ἀρχίσει νά σαπίζει. Τό προλεταριάτο τά

29 Ιουλίου [1938]. 'Ο Μπρέχτ μου διάβασε κάτι κείμενα πολεμικής που έχει γράψει για τή διαμάχη του με τόν Λούκατε: σπουδές για μία μελέτη που προορίζει για τό Das Wort. Πρόκειται για καλυμμένες αλλά βίαιες επιθέσεις. Ζητά τή συμβουλή μου· αν θά πρέπει νά τά δημοσιεύσει. Καθόσο, όμως, μέ πληροφορεί ταυτόχρονα ότι, τήν εποχή αυτή, ή θέση του Λούκατε "έκειπέρα" είναι πολύ ισχυρή, του άπαντώ ότι δέν είμαι σέ θέση νά τόν συμβουλευσω. «'Ενέχονται ζητήματα έξουσίας. Θά έπρεπε νά αναζητήσεις τή γνώμη κάποιου που νά βρίσκεται έκειπέρα. Θά έχεις φίλους εκεί. 'Ετσι δέν είναι;»

— Μπρέχτ: 'Οχι· στήν πραγματικότητα δέν έχω κανέναν. Μήτε κι οί Μοσκοβίτες οί ίδιοι δέν έχουν — όπως οί νεκροί.

— Συνομιλίες με τόν Μπρέχτ: από τά Ημερολόγια του Βάλτερ Μπένγιαμιν.

άπορρίπτει αυτά («σίγουρα αυτοί έχουν σκοτούρες στο κεφάλι τους») με ένα δύσπιστο αλλά ουσιαστικά επιεικές κούνημα του κεφαλιού. Δέν είναι τό πιπέρι που άποστρέφεται αλλά τό σάπιο κρέας. 'Οχι τή δυσχίλιοστή μορφή στην όποία κατέληξε ή μεταποίηση τής ρεπούμπλικας αλλά ή παλιά ρεπούμπλικα. Στίς περιπτώσεις όπου οί ίδιοι οί προλετάριοι έγραψαν μόνοι τους ποιήματα ή έκαναν θέατρο ύπήρξαν συναρπαστικά πρωτότυποι. 'Η λεγόμενη τέχνη τής 'Αγκίπρον (άγκιτάτσια — προπαγάνδα), για τήν όποία στραδομουτσουνιάζουν περιφρονητικά όχι οί καλύτερες φάτσες, αποτέλεσε ένα μεταλλείο νέου είδους καλλιτεχνικών μέσων και έκφραστικών τρόπων. Σ' αυτήν έμφανίζονται πάλι μεγαλειώδη στοιχεία γνήσια λαϊκών εποχών τέχνης που είχαν ξεχαστεί από καιρό και είναι κομμένα με τόλμη στα μέτρα των νέων κοινωνικών σκοπών.

Στά ελληνικά πρωτοπαρουσιάστηκε σέ μετάφραση Γ. Πετρή, στην Έπιθεώρηση Τέχνης (ΚΒ', 127, Αύγουστος 1965, σελ. 64-69), με τόν τίτλο «Τέχνη λαϊκή και τέχνη ρεαλιστική».

Τολμηρές συντομεύσεις και συμπύξεις, όμορφες άπλοποιήσεις. 'Εδώ υπήρχε συχνά μία έκπληκτική κομψότητα, περιεκτική συντομία και μία ματιά άτρομήτη στη θεώρηση του σύνθετου.

Μπορεί βέβαια μερικά άπ' αυτά τά έργα νά είναι πρωτόγονα, όμως ό πρωτογονισμός τους δέν ήταν ποτέ ό ίδιος με εκείνον από τόν όποιο πάσχουν τά τόσο φαινομενικά διαφοροποιημένα ψυχογραφικά πορτρέτα τής άστικής τέχνης. Δέν κάνει καλά κανείς, όταν έξαιτίας μερικών άποτυχημένων σχηματοποιήσεων άπορρίπτει ότι τό ουσιαστικό δημιουργείται καθιστώντας ταυτόχρονα δυνατή τήν άφαίρεση. Τό όξύ δλέμμα διαπερνούσε τήν επιφάνεια των νατουραλιστικών άπεικονίσεων τής πραγματικότητας. 'Όταν οί εργάτες στο «Fuhrann Hensel», αναφερόμενοι στην ύπερλεπτομερή άνάλυση τής ψυχικής κατάστασης των ήρώων, λέγανε: «άκριδώς, με τόση λεπτομέρεια δέν μάς χρειάζεται νά τό ξέρουμε», αυτό σήμαινε ότι πίσω από αυτή τή φράση κρυβόταν ή έπιθυμία νά δοθούν με μεγαλύτερη άκριβεια κάτω από τήν επιφάνεια οί ιδρώσες κινητήριες δυνάμεις τής κοινωνίας.

Γιά νά αναφερθώ και στίς προσωπικές μου έμπειρίες, οί εργάτες δέν σκόνταψαν στα φαντασμαγορικά κοστούμια τής φαινομενικά μη ρεαλιστικής άτμόσφαιρας τής «'Οπερας τής πεντάρας». Δέν ήταν στενόκαρδοι. Μισούσαν τή στενότητα επειδή οί κατοικίες τους ήταν στενές. 'Ηταν γενναιόδωροι, ενώ οί επιχειρηματίες ήταν τσιγγούνηδες. Μερικά πράγματα από εκείνα που οί καλλιτέχνες ισχυρίζονται ότι είναι αναγκαία τους φάνηκαν περιττά· όμως στο σημείο αυτό ήταν γενναιοκαρδοι και όχι κατά τής ύπερβολής· αντίθετα, ήταν εναντίον των ανθρώπων που είναι περιττοί. Δέν φίμωσαν τό στόμα του βοδιού που δουλεύει στο άλώνι, γιατί εκείνο που τους ενδιέφερε και εξέταζαν με προσοχή ήταν αν άλώνιζε. Ποτέ τους δέν πίστεψαν σέ κάτι όπως «ή» μέθοδος. 'Εξεραν ότι χρειάζονται πολλές μεθόδους για νά πετύχουν τό σκοπό τους.

Τά κριτήρια λοιπόν για τή λαϊκότητα και τό ρεαλισμό πρέπει νά

διαλέγονται τόσο άνοιχτόκαρδα όσο και προσεκτικά και δέν επιτρέπεται νά συνάγονται άφαιρετικά από τή μελέτη των μέχρι τώρα με ρεαλισμό και λαϊκότητα γραμμένων έργων, πράγμα που συνήθως συμβαίνει. Υίοθετώντας κανείς τήν αντίληψη αυτή θά κατέληγε σέ μορφολογικά κριτήρια καθώς και σέ μία λαϊκότητα και ένα ρεαλισμό καθαρά φορμαλιστικό.

Δέν μπορεί κανείς νά διαπιστώσει αν τό έργο είναι ρεαλιστικό ή όχι έφόσον τό μόνο που εξέταζει προσεκτικά είναι αν μοιάζει ή όχι με παλιότερα έργα που έχουν κιόλας χαρακτηριστεί ή θά πρέπει νά χαρακτηριστούν ρεαλιστικά για τήν εποχή τους. Σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση θά πρέπει ή περιγραφή τής ζωής νά συγκρίνεται με τήν ίδια τή ζωή που άποτελεί τό αντικείμενο τής περιγραφής, αντί νά συγκρίνεται με ένα άλλο λογοτεχνικό έργο. Και όσον άφορά τή λαϊκότητα υπάρχει επίσης μία φορμαλιστική διαδικασία από τήν όποία πρέπει νά φυλαγομάστε. 'Η δυνατότητα κατανόησης ενός λογοτεχνικού έργου είναι τότε μόνο δεδομένη όταν τά έργα έχουν γραφτεί με τόν ίδιο άκριδώς τρόπο με άλλα έργα που ήδη έχουν γίνει κατανοητά. 'Αλλά και εκείνα τά άλλα έργα που έχουν ήδη γίνει κατανοητά δέν γράφτηκαν πάντοτε με τόν ίδιο τρόπο με τά προηγούμενά τους. Γιά νά κατανοηθούν όμως έγιναν προηγουμένως κάποιες προσπάθειες. 'Ετσι επιβάλλεται νά κάνουμε και μες κάτι για νά μπορέσουν νά γίνουν κατανοητά και τά καινούρια έργα. Δέν υπάρχει μόνο ή λαϊκότητα σαν τελειωμένη κατάσταση αλλά και ή λαϊκότητα σαν μελλοντική δυνατότητα.

'Αν θέλουμε νά έχουμε μία λογοτεχνία ζωντανή, αγωνιστική, επηρεασμένη από τήν πραγματικότητα τής κοινωνικής ζωής τήν όποία και συλλαμβάνει με πληρότητα, δηλαδή μία άληθινά λαϊκή λογοτεχνία, τότε θά πρέπει νά παρακολουθούμε κατά δήμα τή γοργή εξέλιξη τής πραγματικότητας. Οί μεγάλες εργαζόμενες λαϊκές μάζες είναι κιόλας έτοιμες για τό μεγάλο ξεκίνημα. Τό άποδεικνύουν οί δραστηριότητες και ή κτηναδία των έχθρων τους.

Μετάφραση: Μ Ν

Γιά τήν άδεια τών ήθοποιών

Μέ άφορμή τήν έξαγγελία του ύπ. Πολιτισμού νά καταργήσει τήν «άδεια έξασκήσεως του επαγγελματίου του ήθοποιού» ξεσηκώθηκε σάλος πολύς στις τάξεις τών ήθοποιών.

Μιά πρώτη θιαστική, άστοχη και δημαγωγική ενέργεια, ήταν η διενέργεια «δημοψηφίσματος» από τό Σωματείο Έλλήνων Ηθοποιών. Η ενέργεια αυτή ήταν δημαγωγική γιατί πρώτα απ' όλα δέν υπήρχε ο χρόνος νά άκουστούν οι τεκμηριώσεις όλων τών άπόψεων και νά συζητηθούν. Καί, κυρίως, τό αποτέλεσμα τής ψηφοφορίας ήταν δεδομένο εκ τών προτέρων. Όλοι ήξεραν πώς απ' τίς κάλπες θά 'βγαίνει ένα ισχυρό «όχι» στην κατάργηση τής άδειας, μιά και οι δύο κυρίαρχες παρατάξεις προωθούσαν αυτή τήν άποψη.

Πράγματι τά νούμερα ήταν, σέ μιά πρώτη ανάγνωση, συντριπτικά: 78% από αυτούς πού ψήφισαν εκφράστηκαν κατά τής κατάργησης τής άδειας, και 21% υπέρ. Σημειώνω επίσης πώς από τά 2.000 έγγεγραμμένα μέλη, ψήφισαν 633 (ποσοστό δηλαδή 31,65%, και ποσοστό άποχής 68,35%). Λαβαίνω επίσης υπόψη ότι οι περισσότεροι άξιοι, ταλαντούχοι ή «επώνυμοι» ήθοποιοί, ανεξάρτητα από τό κόμμα ή τήν παράταξη πού υποστηρίζουν, έχουν εκφραστεί εύνοικά γιά τήν κατάργηση τής άδειας, πράγμα πού δέν φαίνεται στό αποτέλεσμα τής ψηφοφορίας.

Τί όμως κρύβεται πίσω από αυτή τή διαμάχη; Νομίζω πώς γιά πρώτη φορά συγκρούονται άνοιχτά και σέ τέτοια έκταση δύο αντίληψεις σχετικές μέ τόν συνδικαλισμό του κλάδου τών ήθοποιών. Η μία, άπαραίτητη - λένε - κάποτε, έχει σήμερα άρτηριοσκληρωθεί μέσα στην κορπορατίστική της αντίληψη. Η άλλη έκκολαπτόμενη και συγκεχυμένη ίσως σέ πολλά της σημεία, προσπαθεί νά θέσει τό πρόβλημα τής επαγγελματικής ιδιαιτερότητας και ιδιομορφίας του ήθοποιού, και μέσα από αυτήν νά προκύψει μιά νέα συνδικαλιστική πρακτική.

Άς δούμε όμως τίς δύο προτάσεις. Η πρώτη, πού πλειοψήφισε, λέει:

- Νά μήν καταργηθεί ή άδεια, πρίν αναμορφωθεί και κατοχυρωθεί ή υποχρεωτική θεατρική παιδεία γιά τόν ήθοποιό.

- «Ανωτατοποίηση».

- Ισχυροποίηση και ενεργοποίηση του Σωματείου.

Η δεύτερη, πού μειοψήφισε, λέει:

- Άμεση κατάργηση τής άδειας.

- Παιδεία άναγκαία αλλά προαιρετική.

- Ισχυροποίηση και ενεργοποίηση του Σωματείου.

Τό τρίτο σημείο, είναι κοινό και στις δύο προτάσεις. Επίσης, μπορούμε νά άπαλείψουμε τό δεύτερο σημείο τής πρώτης πρότασης, γιατί κανείς δέν θάχε αντίρρηση νά δημιουργηθούν ανώτατες σχολές θεάτρου στό Πανεπιστήμιο. Εξάλλου στην πρώτη πρόταση, από τό πρώτο σημείο μπορούμε νά παραλείψουμε τό «πρίν αναμορφωθεί και κατοχυρωθεί ή υποχρεωτική παιδεία γιά τόν ήθοποιό», γιατί ή παιδεία είναι ήδη υποχρεωτική και γιά τό λόγο αυτό γίνεται ο καθγάς. Όσο δέ γιά τήν αναμόρφωσή της, έχει σήμερα τέτοια χάλια πού κανείς δέ λέει νά μήν αναμορφωθεί, είτε παραμείνει υποχρεωτική είτε όχι. Επίσης μπορούμε νά άπαλείψουμε τό δεύτερο σημείο τής δεύτερης πρότασης, γιατί έννοείται πώς όταν καταργηθεί ή άδεια και ή υποχρεωτική παιδεία, ή φοίτηση στις δραματικές σχολές θά είναι προαιρετική.

Άρα τί μένει στις δύο προτάσεις; Μένει ή ουσία τής διαφοράς τους: ότι ή μία δέν θέλει τήν κατάργηση τής άδειας πού προωθεί τό ΥΠ.Π.Ε. ενώ ή άλλη είναι σύμφωνη μέ τήν κατάργησή της. Βέβαια κάποιιοι άμέσως θά πούν και θ' άπορήσουν, πώς μπορούμε έμεις πού είμαστε προοδευτικοί νά συμφωνούμε μέ τό ΥΠ.Π.Ε. πού είναι - κατά τεκμήριο - αντιδραστικό και νά τό άκολουθούμε μάλιστα σέ αυθαίρετες αποφάσεις; Όμως οι πρώτοι πού άνακίνησαν τό θέμα ήταν τριακόσιοι περίπου ήθοποιοί τόν Αύγουστο του '78 πού όμως, άν θυμάμαι καλά, κακοχαρακτηρίστη-

καν από τούς κρατούντες στό συνδικαλιστικά. Υποστηρίχτηκε μάλιστα τότε ότι αυτή ή θέση βόλευε περισσότερο τούς ήθοποιούς - θιασάρχες, δηλαδή τήν εργοδοσία (άρα τήν αντίδραση κ.λπ. κ.λπ.).

Και οι δύο προτάσεις ξεκινούν από κάποιες κοινές και άναμφισβήτητες διαπιστώσεις: Χαμηλή ως άπαραδέκτη στάθμη τής θεατρικής παιδείας, τροφοδότηση του κλάδου μέ άπαιδευτους και άνίκανους ήθοποιούς, αύξηση τής άνεργίας, ύποασαχόληση, ύπερεκμετάλλευση κ.λπ. κ.λπ. Μιά λοιπόν και οι διαπιστώσεις είναι κοινές, αυτό πού διαφέρει είναι ή αντίληψη γιά τήν αντιμετώπιση του θέματος, είναι δηλαδή θέμα στρατηγικών επιλογών του συνδικαλισμού τών ήθοποιών πού θά συμπαρασύρει μέ τόν καιρό όλους τούς κλάδους του λεγόμενου «θεάματος - άκροάματος», και ίσως άργότερα όλους τούς καλλιτέχνες, σέ άναθεωρήσεις τής συνδικαλιστικής τους πρακτικής.

Η πρώτη λοιπόν αντίληψη είναι αυτή πού μόνιμως άπαιτεί από τό κράτος νά αναλάβει τή λύση τών σχετικών θεμάτων φτιάχνοντας σχολεία, θρανία, ή δίνοντας επιδόματα και συντάξεις. Όμως αυτή ή τακτική, επειδή είναι μόνο διεκδικητική, άπαιτεί και περιμένει, και συνεχώς άνακυκλώνεται «στριμώχνοντας» τίς εκάστοτε κυβερνήσεις, δημιουργεί ή συντηρεί μιά μόνιμη δυσάρεσκια, πού εισπράττεται έκλογικά (προσωρινά όμως) από τήν αντιπολίτευση. Μακροχρόνια, ο καπιταλισμός έχει πιά δείξει πώς είναι ικανός νά καρπωθεί αυτή τήν «ένγένει» δυσάρεσκια. Ειδικότερα, στό συνδικαλισμό τών ήθοποιών, έχει καταστροφικές συνέπειες. Θέωρει τό θέατρο ως εργοστάσιο παραγωγής του προϊόντος θέαμα, και τόν ήθοποιό εργάτη κάπου στην άλυσίδα. Τόν υποβάλλει δηλαδή σέ μιά μηχανιστική αντίληψη τής σχέσης του μέ τό περιβάλλον: τήν κοινωνία και τήν τέχνη του: του στερεί δηλαδή τή δημιουργικότητά του.

Η δεύτερη αντίληψη μοιάζει νά θέλει ν' απαγκιστρωθεί από τήν παραπάνω εργαλειακή αντιμετώπιση του ήθοποιού, αρχίζει νά ψιθυρίζει πώς ο ήθοποιός παράγει μέν, αλλά παράγει θέαμα, παράσταση, διασκέδαση, παιδεία, ήθος, και (κάτι πού τόχουμε ξεχάσει) τέχνη.

Ν. Π.

Έψές είδα στον ύπνο μου

Ήμασταν, λέει, στό έτος 2001, χρονιά πού μόλις είχε επικρατήσει στην Ελλάδα ή σοσιαλιστική επανάσταση ή

καλή, ή δική μας δηλαδή. Είμαι, λοιπόν, Ὑπεύθυνος Δημοσιευμάτων Παρελθόντος, στο Ὑπουργεῖο Τύπου και Πληροφοριῶν (ὁ ἐφιάλτης ἀρχίζει...). Καθημερινά, κάποιοι ὑπάλληλοι μου φέρνουν διάφορα ἀποκόμματα ἀπὸ ἐφημερίδες ἐποχῆς, καὶ τὰ κρίνω, τὰ κατατάσσω καὶ τὰ στέλνω στὶς διάφορες σχολές δημοσιογραφίας γιὰ νὰ ἀντλήσουν οἱ σπουδαστές θετικές ή ἀρνητικές ἐμπειρίες. Σημειῶνω ἐδῶ πῶς τὰ χειρότερα, ἦταν αὐτὰ πού ἐσημείωνα ὡς ἀπαράδεκτα. Αὐτὰ, οἱ σπουδαστές τὰ κολλοῦσαν στὸν πίνακα γιὰ νὰ γελᾶνε πρὶν τὸ μάθημα.

Ὁ ὑπάλληλος Α.Α.Τ. κ.θ.κ./35 (πού σημαίνει 35ος Ἀνιχνευτὴς Ἀστικοῦ Τύπου, τμήμα κριτικῆς θεάτρου καὶ κινηματογράφου καί... ὁ ἐφιάλτης συνεχίζεται) μου φέρνει τὸ πρῶτο ἀπόκομμα. Τὸ συνοδευτικό του σημείωμα, γράφει: Ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*, κριτικὴ τοῦ Βασ. Ραφαηλίδη γιὰ τὴν ταινία τοῦ Γιούτκεβιτς «Ὁ Μαγιακόβσκι χαμογελάει».

Ἀχνοθυμᾶμαι πῶς τότε, τὸ 1980, εἶχα αἰσθανθεῖ τέτοια δυσφορία ἀπὸ τὸν τίτλο κιάλας τῆς σοβιετικῆς αὐτῆς κινηματογραφικῆς παραγωγῆς, πού δὲν εἶχα πάει νὰ τὴν δῶ. Ἀγαπούσα θλέπεις τὸν ποιητὴ καὶ καταλάβαινα ἀν' ὄχι ὅλους, πάντως τοὺς πολιτικούς λόγους τῆς αὐτοχειρίας τοῦ ὄνειροπόλου, μαχητικοῦ, ρηξικέλευθου καὶ δοσμένου στὴν ἐπανάσταση Μαγιακόβσκι, (σωστὰ εἶχε τότε παρατηρήσει ὁ Δ. Ραυτόπουλος ἀπὸ τὶς στήλες τῆς *Λύγης* τῆς 23ης 3-80 πῶς ἡ προβολὴ τῆς στὴν Ἀθήνα συνέπεσε μὲ τὰ 50 χρόνια ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία τοῦ ποιητῆ, λές καὶ μᾶς τὴν ἐστειλαν πεσκέσι γιὰ τὸ μνημόσυνο).

Διατρέχω στὰ πεταχτὰ τὸ κύριο σῆμα τῆς κριτικῆς πού εἶναι θετικὴ γιὰ τὸν Γιούτκεβιτς – ἀπολογητὴ τοῦ ἰσχύοντος τὸ 1980 καθεστῶτος στὴ Σοβιετικὴ ἔνωση, καί, εἰρήσῳ ἐν παρόδῳ, διαστρεβλωτὴ τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τοῦ συγκεκριμένου θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Μαγιακόβσκι, τοῦ «Κοριού». Ἀπὸ τέτοια ὅμως εἶμαστε συνηθισμένοι στὸ Τμήμα Δημοσιευμάτων τοῦ Παρελθόντος. Μὲ σταματᾶει ὅμως μιά παράγραφος πού κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ λείπει τελειῶς ἀπὸ μιά κριτικὴ κινηματογράφου. Ἐλεγε λοιπὸν ὁ Ραφαηλίδης, ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *Βῆματος*:

α) «Μιά τελευταία παρατήρηση: Εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ βέβαιο, πῶς ἡ ἰδεολογικὴ θέση τῆς ταινίας θὰ ἐξεργήσει τὰ μέγιστα κάποιους ἐντονα κορεσποιημένους «ἀριστερούς» καὶ «ἀμφισβητίες»».

β) «Δὲν ἀνέχεται κανεὶς εὐκολὰ νὰ τοῦ λένε πῶς εἶναι ἀπατεῦνας νέτα σκέτα, ὅταν μονίμως «μιλάει ἀριστερά» καὶ «μονίμως ζεῖ δεξιά»».

γ) «Ὅτε πῶς ἡ στέρηση τοῦ χασιῶς δὲν εἶναι στέρηση τῆς ἐλευθερίας».

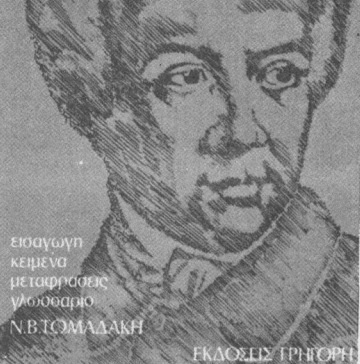
γ) «Ὅτε πῶς ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐκφράζεσθαι ἀνοήτως καὶ ἀνευθύνως, δὲν εἶναι στέρηση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκφρασεως».

δ) «Οἱ κοριοὶ πρέπει νὰ λείψουν κάποτε ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμο».

Ὁ ἐφιάλτης κορυφώνεται, μὲν γιὰ λίγο ἀναυδος. Θέλω νὰ πετάξω στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων τοῦτο τὸ ἀπόκομμα, ἀσχολίαστο. Ὅμως, συνεχίζω τὸ ἀχαρο καὶ σχολαστικὸ μου ἔργο, σημειώνοντας. Ἡ λογικὴ τῆς πρότασης α) ἀποκλείει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ὁποιαδήποτε ἀντίρρηση ἢ ἀμφισβήτηση στὶς «θέσεις» πού ἡ ταινία προπαγανδίζει, γιὰτὶ κανένας ἀριστερός δὲν ὑποφέρει νὰ τὸν βάζουν σὲ εἰσαγωγικά. Ἐπίσης ἀποκλείει ἐκ τῶν προτέρων σὲ ὁποιοδήποτε μέλος τοῦ Ἐνὸς καὶ Μοναδικοῦ ἢ τῆς νεολαίας του, νὰ σχηματίσει προσωπικὴ ἀντίληψη γιὰ δσοὺς ἀριστεροὺς δὲν ἔχουν τὶς ἴδιες μ' αὐτὸν ἀπόψεις, μιά καὶ τοὺς προκαταλαμβάνει δίνοντας ἕνα «προκάτ» καλοῦπι γιὰ ὅλες τὶς ἀπόψεις αὐτῶν πού ἀμφισβητοῦν τὴν Μία καὶ Μοναδικὴ ἀλήθεια τοῦ Ἐνὸς καὶ Μοναδικοῦ. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ. Ὅσο γιὰ τὴν πρόταση β) σκέφτομαι πῶς ὁ Βασ. Ραφαηλίδης ὅταν τὸ 1980 τάγραφε ὀλ' αὐτὰ, ἀναφερόταν σὲ κάποιον δικό του, ἄγραφο «Ἠθικὸ Κώδικα Καθημερινῆς Πρακτικῆς τοῦ ἐν Καπιταλιστικῆ Κοινωνία Ζῶντος Ἀριστεροῦ Κομμουνιστῆ» πού τοῦ ἐπέτρεπε νὰ μᾶς βγαίνει ἀπ' τὰ βραχάκια. Ὅμως πῶς δὲ βρέθηκε κανεὶς νὰ τὸν ρωτήσῃ ἀπὸ ποιά θέση μιλάει; Ἄν μιλάει ἀπὸ τὴ θέση τοῦ φιλελεύθερου ἀστοῦ τότε δὲ συζητάω μαζί του γιὰ τὴν ἠθικὴ στάση τῶν ἀριστερῶν. Ἄν ὅμως μιλάει σάν ἀριστερός, τότε εὐχαρίστως θὰ τοῦ ἀναγνώριζα τὸ δικαίωμα νὰ ψάχνει γιὰ κάποιους κώδικες, ἂν τὸ θεωρεῖ πρωταρχικὸ ζήτημα, νὰ τοὺς προτείνει καὶ στοὺς συντρόφους του, καὶ νὰ κρίνει κιάλας μὲ αὐτὸ τὸ μέτρο τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων, ἐφόσον βέβαια καὶ ὁ ἴδιος δέχεται νὰ κριθεῖ μὲ τὰ ἴδια μέτρα. Νὰ λοιπὸν ἕνα ἐρώτημα πού ἀπὸ μόνο του ἐπιβάλλεται στὸν ἀναγνώστη τῆς παραπάνω β) πρότασης: Τὸ 1980 ὁ Βασ. Ραφαηλίδης σκεφτόταν, μιλαγε, ἔγραφε καὶ δημοσίευε ἀριστερά; (Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἐφιαλτικοῦ μου ὄνειρου ἀρχίζει νὰ μὲ λούζει κρύος ἰδρώτας γιὰτὶ ἀνακαλύπτω πῶς τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ κυρίου Β.Ρ. μὲ σπρώχνει νὰ γίνω κριτὴς συνειδήσεων, πρᾶγμα πού στὸν ζῦπνιο μου θεωρῶ πῶς δὲν ἔχω κανένα δικαίωμα νὰ τὸ κάνω, γιὰ κανένα).

Ψάχνω τὰ κιτάπια μου. Πουθενὰ κανεὶς δὲ χαρακτήριζε τότε τὸ *Βῆμα* σάν ἀριστερὴ ἐφημερίδα. Τότε; Ἴσως, σκέφτομαι, σὲ κάποιο του γραφτὸ πού τώρα ἔχει χαθεῖ, νὰ ἔχει κάνει τὴν αὐτοκριτικὴ του, ὄχι τόσο

ΣΟΛΩΜΟΥ ΑΙΠΑΝΤΟΙ

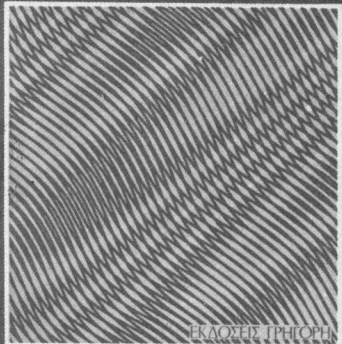

Εἰσαγωγή
Κείμενα
μεταφράσεις
γλωσσάριο
Ν.Β.ΤΩΜΑΔΑΚΗ

ΓΚΑΘΣΗΣ ΓΡΗΓΟΡΗ

Γκαμπριέλ Μαρσέλ

Ο ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΓΚΑΘΣΗΣ ΓΡΗΓΟΡΗ

Η. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ ΓΡΗΓΟΡΗ

γιὰ κάθε καλό βιβλίο

Σόλωνος 71 - Αθήνα

για τήν προσωπική του ασυνέπεια όσο για τό ὅτι ὁ ἄγραφος αὐτός ἠθικός Κώδικας, ὄντας ἀσυμβίβαστος μέ τήν πραγματικότητα, χρησίμευε μόνο ὡς μπαμπούλας καί μέτρο ἀποπομπῆς τῶν ἑτερόδοξων. Ἄν ὅμως ὁ Βασ. Ραφαηλίδης δέν ἔκανε ποτέ τήν κριτική του γιά ὅλα αὐτά, τότε αὐτή ἡ μικρή του φρασούλα ἦταν καί παραμένει ἀπαράδεκτη.

γ) Σήμερα, τό 2001, εἶναι ἀπλό μάθημα στό Δημοτικό σχολεῖο κύριε Ραφαηλίδη, πῶς ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας, γιά ὅποιον λόγο κι ἄν γίνεται, εἶναι καταναγκασμός ξένος πρὸς τίς ἐπαναστατικές ἀντιλήψεις, καί βλαβερός. Ἀκόμη καί τό 1980 ἦταν ἀπαράδεκτο γιά ἕναν προοδευτικό ἄνθρωπο νά μὴν καταλαβαίνει· πῶς γιά ἕναν χασισοπότη (μιά καί τὸν ἀναφέρατε) ἡ στέρηση τοῦ χασίς ΕἶΝΑΙ στέρηση τῆς ἐλευθερίας του. Ἄν στήν κοινωνία τῶν δικῶν σας ὄνειρων κύριε Ραφαηλίδη ἡ χασισοποτία θά θεωρεῖται ἐπιβλαβής, σᾶς συμβουλεύω μὴν κόβετε τὰ χέρια τῶν χασικλήδων γιά νά μὴν μποροῦν νά πιᾶσουν τό τσιγάρο. Τό μόνο πού θά καταφέρετε θά εἶναι νά γεμίσετε μέ κουλοῦς χασικλήδες. Ἄσε πού θά θυμίζετε πολὺ τήν ἀστική κοινωνία πού κανένα κοινωνικό πρόβλημα δέν ἔλυσε μέ ἀπαγορεύσεις καί στέρησεις. Ὅταν τό 1979 ὁ Χομεϊνί καί οἱ ὄμοιοί του ἀποκεφάλιζαν δημοσίως – πρὸς παραδειγματισμόν – τίς μοιχαλίδες καί ἔκοθαν τὰ χέρια τῶν κλέφτηδων, ὅλος ὁ ἀστικός τύπος φώναζε ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ.

γ') Σ' αὐτὴ τὴ φράση τί νά πῶ πιά κύριε Ραφαηλίδη; Ἀκόμη καί στό βαθύ μου ὄνειρο, τέτοιες σκέψεις εἶναι τόσο ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΕΣ πού μόνο νά κραυγᾶσω μπορῶ: Ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης, κύριε Ραφαηλίδη, ἐμπεριέχει μύριους κινδύνους, ἀλλὰ μόνο μέ τήν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης ξεπερνιέται ἡ ἀνόητη καί ἡ ἀνεύθυνη ἔκφραση. Κι ὅσοι, ποῖός θά χωρίσει τὸν κόσμο σέ νοήμονες καί ἀνόητους; σέ ὑπεύθυνους καί ἀνεύθυνους; Φωνάζω, καί τραντάζομαι σύγκορμος μέσ στόν ἐφιάλτη.

– Ἐγώ! Ἀπαντᾶ μέ ἐξοργιστική ψυχραιμία ὁ Βασ. Ραφαηλίδης πού μέ δική του πρωτοβουλία εἶχε σπεύσει νά τὸν φωνάξει ὁ ὑπάλληλος Α.Α.Τ.κ.θ.κ./35.

– Μά αὐτό εἶναι ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ. Ὀρῶμαι. ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ ΦΑ... Δέν πρόλαβα ν' ἀποσώσω τήν ἀναρτηρή πιά κραυγή μου, ὅπου ὁ Α.Α.Τ.κ.θ.κ./35 βγάζει μιά φοβερὴ ἁγιατολάδικη χατζάρα, καί – ὕψιστη κορύφωση τοῦ ἐφιάλτη –, τοῦ κόβει τό κεφάλι. Ἦτανε βλέπετε ὁ ἄθλιος ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους πλὴν, φεῦ, ὑπαρκτοὺς ΚΟΡΙΟΥΣ πού τὰ κατάφεραν νά ἐπιβιώσουν καί στή δική μας τήν καλὴ (θεβαίως) σοσιαλιστικὴ κ.λπ. κ.λπ. ἐπανάσταση.

Ἐπινάω. Κάθιδρος.

Μὴ γελᾶτε κύριε Ραφαηλίδη. Ἦταν τρομαχτικός ἐφιάλτης. Γιατί οὔτε στόν ὕπνο μου διανοοῦμαι νά σας στέρησω τήν ἐλευθερία τοῦ ἐκφράζεσθαι ... ὅπως κι ἄν θέλετε, παρόλο πού συμφωνῶ μαζί σας πῶς «οἱ κοριοὶ πρέπει νά λείψουν κάποτε ἀπ' αὐτόν τὸν κόσμον».

Νίκος Πολίτης

Οἱ ἀκριτικές περιοχές ζητοῦν Νταίνικεν!

Τίτλος τοῦ Διαβάζω στή στήλη πού παρουσιάζει ἐκδότες. Τούτη τὴ φορά τό ἐκδοτικὸ πού μᾶς συστήνεται εἶναι ὁ ΝΟΤΟΣ. Ἐγκαινιάζοντας τὴ μόνιμη στήλη «ΕΚΔΟΤΕΣ», ἕνα περιοδικὸ πού φροντίζει γιά τὴ διάδοση τοῦ καλοῦ βιβλίου, κάνει κάποιες ποιοτικές ἐπιλογές ἢ καταχωρεῖ κείμενα – ἕνας τρόπος διαφήμισης πού συνηθίζεται ἄλλωστε σέ περιοδικὰ καί ἐφημερίδες. Δέν ἔχει καί τόσο σημασία. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ καταπληκτικὴ πληροφωρία πού προβάλλεται ἄλλωστε σάν πρωτοεῖδη εἰδηση τῆς Ἀπογευματινῆς: πλήθος ιδιώτες τηλεφωνοῦν στό ἐκδοτικὸ ΝΟΤΟΣ, συχνὰ ἀπὸ ἀκριτικές περιοχές καί ζητοῦν Νταίνικεν...

Δ.Μ.

GEORGES BATAILLE ἡ ἱστορία τοῦ ματιοῦ

εἰσαγωγή – μετάφραση

ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

Ἄ γ ο ρ α

Πλατεία Σταδίου 5, Ἀθήνα 501, τηλ. 728 263

Βραβεῖα, λογοτεχνία καί κέρδος

Μακρολογοτεχνικά: Οἱ δηλώσεις πού ἀκολούθησαν τήν ἀπονομή τοῦ βραβείου Νόμπελ στόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη καταχώρησαν τήν τιμὴ εἴτε στό ἴδιο τό βραβεῖο, εἴτε στό σύνολο τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν, εἴτε, κατὰ πλειοδοσία, στήν πατρίδα μας – κοιτίδα καί τῆς ποίησης. Γιά τὸν ποιητὴ ἀπόμεινε ἡ ἐσωτερικευση καί ἐπεξεργασία τῆς, ὅποιος καί ὀσης, συγκίνησης.

Καί στήν περίπτωση Ἐλύτη καί σ' ἐκείνη Ρίτσου-«Λένιν», τό βραβεῖο λειτουργεῖ ὡς *σῆμα ἀναγνώρισης*, παρά καταξίωσης. Ἡ λογοτεχνία εἰσπράττει ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἐξ ἀντικειμένου. Οἱ πιθανές ὁσμώσεις ποίησης καί (ἐξωτερικῆς κυρίως) πολιτικῆς θεωροῦνται αὐτονόητες, ἂν μάλιστα συνομολογηθεῖ ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀποτελέσματος ἀπὸ τήν κοινωνικὴ κατηγορία τοῦ ποιητῆ καί ἀπὸ τὸν ἄρχοντα λόγο.

Ἡ ἀντιπαλότητα τῆς ἐξύψωσης τοῦ παραγωγοῦ καί τῆς ταυτόχρονης ταπείνωσης τοῦ δημιουργοῦ θά ἦναι ἐκείνη πού θά κατανείμει τελικὰ τὰς φρένας του.

Μικρολογοτεχνικά: Τὰ κρατικά βραβεῖα (π.χ. τοῦ θεάτρου, πού δόθηκαν τίς προάλλες μετὰ πολλῶν ἐπαίνων καί μυρίων θασάνων) λειτουργοῦν ὡς *σῆμα πρόκρισης*. Ἐδῶ ὁ λογοτέχνης διεκδικεῖ τό παράσημο, γράφοντας ἐπί σκοπῶν, καταθέτοντας ἕνα παραπεταμένο χειρόγραφο ἢ ἀρπάζοντας ἀπλῶς τήν εὐκαιρία. Αἰτεῖ τό κέρδος, τῆς ἐπωνυμίας καί κατὰ συνέκδοχὴ τό οικονομικό, κέρδος πού φαίνεται – ἡ ἴδια ἡ πράξη τῆς γραφῆς δέν τοῦ ἀποφέρει. Μήπως αὐτὸ μαρτυρεῖ πῶς μῆτε καί τοῦ κοστίζει τούτη ἡ ἐπώδυνη διαδρομὴ;

Λογοτεχνικά: Ἄν ἡ λογοτεχνία ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δαπάνης, τῆς ἀπώλειας μᾶλλον κι ὄχι τῆς κατοχῆς ἢ τῆς λογιστικῆς, ὁ μόνος τρόπος πού συγκατανεύει στό βραβεῖο εἶναι τοῦ μεγεθυντικοῦ φακοῦ ἢ τοῦ κτερίσματος. Ἐντείνει τίς φωτεινὲς περιοχές τῶν ἤδη ἀναγνωρισμένων, ἀποκρύβοντας τίς σκιές τους, ἢ διαπραγματεύεται συνοπτικὰ τίς τελετές βαπτίσεως καί θανάτου τῶν φερέλιπων.

Παντελής Μπουκάλας

«'Ας δουλέψουμε λιγάκι στό μεγάλο στόρισμα»

Κωνσταντίνος Θεοτόκης

**‘Ο εισηγητής του κοινωνικού μυθιστορήματος
στην Ελλάδα. ‘Ο άνθρωπος - τό έργο**

του Αίμ. Χουρμούζιου

Δεύτερη έκδοση, «Έκδόσεις τών φίλων» Άθήνα 1979

Διηγήματα (Κορφιάτικες ιστορίες)

του Κωνσταντίνου Θεοτόκη

Εισαγωγή Γιάννης Δάλλας, “Έντεκα χαρακτηριστικά του
Μάρκου Ζαβιτσιάνου. Έκδόσεις «Κείμενα»
Άθήνα 1978

Σημειώσεις από έναν άλλο τρόπο ανάγνωσης του Θεοτόκη

Δίπλα στην πρόσφατη επανέκδοση της μελέτης του Αίμ. Χουρμούζιου για τόν Κωνστ. Θεοτόκη είχαμε τήν τύχη ν' αποκτήσουμε και τή σειρά τών «κερκυραϊκών» του διηγημάτων μέ εισαγωγή του Γιάννη Δάλλα, σέ έκδοση Άρτια και προσιτή.

‘Η μελέτη του Χουρμούζιου γράφεται στην κατοχή και πρωτοβγαίνει τό 1946. Άνήκει σέ μία περίοδο τής προσωπικής πορείας του συγγραφέα κατά τήν όποία θά λέγαμε πώς έχει Άρκετά απομακρυνθεί από τίς μεσοπολεμικές σοσιαλιστικές κατευθύνσεις του. Δέν είναι πιά ό Α. Ζεβγάς αλλά ό Αίμ. Χ. Άλλωστε και τά “Απαντά του πού επιμελείται ό Κ.Ε. Τσιρόπουλος, όπου εντάσσεται και ό «Κ. Θεοτόκης» (“Έργα ΣΤ”), πρós τό παρόν τουλάχιστον κρατούν στά παρασκήνια τά έργα και τίς ημέρες του Α. Ζεβγά, αυτόν τόν Άλλο Χουρμούζιο.¹

‘Η αλήθεια είναι πώς κάτι ή συγκυρία τής κατοχής, κάτι ή πειστική φωνή του Θεοτόκη πού υπαινίσσεται πώς τελικά οι ιδεολογίες μπορούν και φτουράνε και στην τέχνη, κάτι ή όξυμένη και συσσωρευμένη γνώση και εδαισθησία του Χουρμούζιου, κάτι «τό

άπεραντο κενό πού αισθάνεται ή σκέψη όλόγυρά της»² λόγω του πολέμου, μάς δίνουν τελικά μία υποδειγματική σύνθεση αυτού του τυπικά μεσοπολεμικού προϊόντος τής κριτικής πράξης, τήν όποία μέ ένα σχηματικό-περιγραφικό όρο θά ονόμαζα κοινωνιολογική προσέγγιση ενός έργου και συγγραφέα. Δουλειά συνήθως εξαιρετικά χρησιμη. Άλλά, για νά μήν άπλουστεύω, Άς παραθέσω ένα απόσπασμα του Χουρμούζιου, όπου ακριβώς μιλάει για τήν πορεία πού ακολούθησε στην μελέτη του Θεοτόκη:

«‘Η μελέτη πού ακολουθεί χωρίζεται σέ δύο μέρη. Τό πρώτο είναι μία προσπάθεια διογραφήσεως στηριγμένη σ' όσες γραφές κι Άγραφες μαρτυρίες μπόρεσα νά συγκεντρώσω - σέ στενή συνάφεια μέ τό έργο του. (...) Τό δεύτερο μέρος είναι μία κριτική ανάλυση του έργου αυτού, από τούς Άνώριμους καρπούς ως τά μεστά έπιτεύγματα, όπου ό φιλοσοφικός στοχασμός συντροφεμένος μέ τά κοινωνιολογικά κίνητρα συνθέτουν τήν πνευματικήν ενότητα. ‘Η συσχέτιση τής ζωής μέ τό έργο ενός συγγραφέα, ιστορικά τοποθετημένου, σέ συ-

νάρτηση δηλαδή μέ τή γενική κοινωνική και πολιτική διάρθρωση του τόπου του, είναι, νομίζω, ή ασφαλέστερη μέθοδος για τή διαφώτιση τής πνευματικής δημιουργίας. Καί τή μέθοδο τούτη ακολουθώ, υποτάσσοντας τή λεπτομέρεια στην γενικότητα ή επιμένοντας στην λεπτομέρεια όταν αυτή βοηθεί για νά κατανοήσουμε πληρέστερα τή γενικότητα» (σελ. 11-12).

Χαρακτηρίζοντας τυπικά μεσοπολεμική τή φιλολογική μελέτη του Χουρμ. αναφέρομαι σέ μία κατη-

1. Όπως αναφέρει ό Κ.Ε. Τσιρόπουλος στην εισαγωγή του Γ' τόμου τών “Απάντων”, ό όποιος έχει τόν χαρακτηριστικό τίτλο *Στράτευση κι έλευθερία* και έντούτοις περιλαμβάνει κείμενα μετά τό 1950: «Μέ τά βαρυσήμαντα έτούτα κείμενα μπορεί ό τίμιος αναγνώστης νά μετρήσει τόν δύσκολο, Άνηφορικό, μοναχικό δρόμο πού, για τή τιμή και τήν Άξιοπρέπεια του, χρειάστηκε, μετά τίς Δίκες τής Μόσχας, τό 1936, νά διανύσει ό ιδεολόγος κομμουνιστής - πού έφερε τό ψευδώνυμο Άντρέας Ζεβγάς - για νά μορφωθεί σ' έλεύθερο, περιήφανο Άνθρωπο, τόν Αίμ. Χουρμούζιο πού γνωρίζουμε όλοι μας». “Έργα Γ”, Έκδόσεις τών φίλων, Άθήνα 1977, σελ. 7-8.

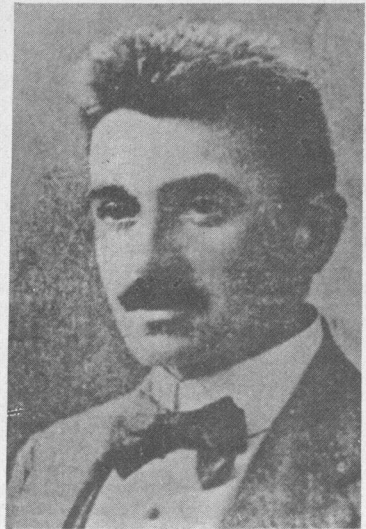
2. Από Άρθρο του, γραμμένο στις 3-6-1940, στο “‘Η περιπέτεια μιας γενεάς”, “Έργα Α”, σελ. 27.

γορία ιδεολογικών και λογοτεχνικών προβλημάτων που διατυπώνονται με εξαιρετική συχνότητα σε κείνη ακριβώς την περίοδο. Ίσως θά ήταν σωστότερο να τη λέγαμε *υποδειγματική*, διότι οι κριτικές του Χουρμούζιου συνθέτουν και ολοκληρώνουν τις σχέσεις και τις δυνατότητες που προσφέρει η «εξωτερική» μέθοδος προσέγγισης ενός λογοτεχνικού έργου.

Μερικές βασικές κατευθύνσεις, ώσάν αρμοί ενός δομικού σχήματος, που στηρίζουν την λογοτεχνική κριτική εκείνη την εποχή (κυρίως στην περίπτωση της πεζογραφίας), μπορούμε να πούμε πως είναι η βιογραφία σε συνάρτηση με το δημοτικισμό και τις πολιτικές ιδέες του συγγραφέα, σε συσχέτιση πάλι με το λαό και το κοινωνικό πρόβλημα. Η λογοτεχνικότητα, τό λογοτεχνικό πρόβλημα, ή «αίσθητική» ενός πεζογραφήματος περνούσε κατά κανόνα από τό δοκιμαστικό σωλήνα διαδοχικών *ισμών*: μετριότητα|σέ|σχέση|μέ|κάποια πάγια πρότυπα ρεαλισμού, συμβολισμού, νατουραλισμού κ.λπ. Βέβαια πρόκειται για ένα σχήμα που ποτέ δέν έπαψε να εφαρμόζεται από τή φιλολογία — είναι κατά κάποιον τρόπο ή ασφαλέστερη οργάνωση μιάς διδακτορικής διατριβής. Τό ιδιαίτερο που ανακύπτει από τή μεσοπολεμική κριτική σκέψη είναι ο κυρίαρχος κοινωνιολογικός προβληματισμός, ακόμη και ή αντίχρηση τής κοινωνιολογικής υπόστασης τής τέχνης. Ο λόγος πάνω στό κείμενο άρθρώνεται από λίγους κριτικούς — κόμπους μέσα στό μεγάλο ύφαδι τών μεσοπολεμικών ανανεώσεων, και δέν είναι τυχαίο ότι ο λόγος αυτός έχει ένα εκτόπισμα κυρίως σε αξιολογους λογοτέχνες. Τά πράγματα δέν είναι φυσικά ούτε τότε πάντοτε διακριτά και περιχαρακωμένα. Γεγονός που θά 'πρεπε όχι μόνο να τονίζεται — σήμερα που άνθισε κάποιο ένδιαφέρον για τή μεσοπολεμική ιστορία τών ιδεών και τής λογοτεχνίας — αλλά και να αποτελεί στοιχείο κατευθύνον τις αντίχρη-

σεις μας και αποτρέπον τις σχηματοποιήσεις μας. Για παράδειγμα, ακόμη και έννοιες φαινομενικά τόσο διάφανες όπως ή *παρακμή*, που συνιστούσε για μερικές δεκαετίες τό αδιάβλητο κριτήριο αξιολόγησης ενός έργου τέχνης (από άριστη ιδεολογική σκοπιά), δέν είναι τόσο εύκολο να τη φορτώσουμε αποκλειστικά σάν εφεύρεση στην άριστη διάνοηση. Και όχι μόνο επειδή στην άριστη όχθη υπήρξαν διανοητές (Ράντος, Βάρναλης...) που εξαρχής δρασκελίσαν αυτή την άγωνα παγίδα. Άς θυμηθούμε ένα πασίγνωστο καθοδηγητικό κείμενο τής «άλλης» όχθης, τό *Έλεύθερο Πνεύμα* του Γ. Θεοτοκά, που σε μία κρίσιμη στιγμή πέταξε στό πεδίο μάχης κρίσεις και κατακρίσεις δεξιά και άριστερά. Από άλλους ιδεολογικούς δρόμους ο Θεοτοκάς χτυπάει ό,τι έμποδίζει την νεανική *άκμή* και ρωμαλεότητα. Άς σκεφτούμε, κρατώντας κάπως σχολαστικά τις ήμερομηνίες, ποιός και πότε δέν θεώρησε τόν Καδάφη παρακμία.

Άν μπορούμε σε πεδίο λιγότερο κοινωνιολογικό, συναντάμε έναν ελληνικότατο -ισμό που καθορίζει τό χαρακτήρα (θετικά ή άρνητικά) τής πεζογραφικής παραγωγής στον τόπο μας για μερικές δεκαετίες. Είναι ή κατηγορία τής ήθογραφίας. Κι εδώ δέν ξέρω πάλι πόση έμβέλεια είχαν οι τοποθετήσεις του Όρέστη Διγενή. Πάντως, είτε ο Θεοτοκάς με τις απόλυτες εκτιμήσεις του, είτε ή κοινωνική ανάδειξη ενός άλλου τύπου πεζογράφου, τής Γενιάς του '30, ακόμη κι ένας καθαρά θεωρητικός παράγοντας, ότι δηλαδή διαμορφώθηκε κάποιο χρηστικό εργαλείο ταξινόμησης μιάς άνησυχητικής συνύπαρξης ετερόκλητων λογοτεχνικών έργων, τό γεγονός είναι πως ή έννοια τής ήθογραφίας πονήρησε τούς ανθρώπους αλλά και έκλεισε στίς καρτελοθήκες τής λογοτεχνικής ιστορίας όλην χοντρικά τήν πεζογραφική παραγωγή που προηγείται τής λεγόμενης Γενιάς του '30.³ Κριτικοί αποκτούν ένα σταθερό κριτή-

ριο που πηγάζει από ένα ελληνικότατο φαινόμενο και θεωρούν υποχρέωση τους ν' απολογηθούν ή τοποθετηθούν άπέναντι σ' αυτό που λέμε ήθογραφία. Ένα σχήμα που τελικά άπλώς ταξινομεί, αλλά δέν αναπαράγει κριτικά τό λογοτεχνικό έργο, σάν αυτό π.χ. που χρησιμοποιήθηκε τόσο πλατιά για τό μυθιστόρημα: ή σχέση ρεαλισμού και μυθιστορήματος. Λές και ο ρεαλισμός είναι μιά Ίδέα έξω από τό κείμενο, αβύθρακτη άξια με την όποία πρέπει να μετρηθεί και συγκριθεί τό λογοτέχνημα. Λές και δέν παρήγαγαν τά ίδια τά κείμενα κάποιες σχέσεις που ονομάστηκαν Ρεαλισμός και δέν πρόκειται πάλι τά ίδια τά κείμενα να τις καταργήσουν εγκαθιδρύοντας κάποιες άλλες σχέσεις λόγου και κόσμου. Μήπως δουλειά του κριτικού είναι να βρρίσκει και να βαφτίζει με κάποιον -ισμό αυτόν τόν πολυδιάστατο λόγο;

Κάπως έτσι διαχειριστήκαμε έμεις 50 χρόνων πεζογραφία. Με τή διαφορά πως ή έννοια, τό περι-

3. Μιλάμε πάντοτε για τά χρόνια του μεσοπολέμου, διότι μεταπολεμικά και λογοτέχνες και κριτικοί τής «Γενιάς του '30» άσχολήθηκαν φιλολογικά με τήν πεζογραφία.

εχόμενο της ήθογραφίας σε κάποια στροφή του δρόμου⁴ από χαρακτηρισμός θετικός πήρε χροιά άρνητική: θεωρήθηκε ή φωτογραφία, ή επίπεδη περιγραφή, ό μη ρεαλισμός. Από τή στροφή αυτή και δώθε, άφου ήθογραφική χαρακτηριστική μισού αιώνα πεζογραφική παραγωγή, κάτι έπρεπε νά γίνει και μέ τούς «καλούς» πεζογρά-

φους. Έτσι κολλάμε επιθετικούς προσδιορισμούς του τύπου κοινωνική ήθογραφία, άστική ήθογραφία, ψυχολογική ήθογραφία, κοινωνιστική ήθογραφία και πάει λέγοντας.

Η ήθογραφία συνιστά και τήν βασική κατηγορία άνάλυσης του διηγηματογραφικού έργου του Θεοτόκη στή μελέτη του Αίμ. Χουρμούζιου. Ήθογραφία ή καλή, ή «ρεαλιστική» και «ψυχογραφική» από τή μιά, κοινωνιστικό (δηλ. σοσιαλιστικές ιδέες - κοινωνικό πρόβλημα) μυθιστόρημα από τήν άλλη.⁵

Άκριβώς από αυτό τό μεθοδολογικό μονόδρομο μισού αιώνα έρχεται νά μās θγάλει ή είσαγωγή του Γ. Δάλλα. Μιλάει για μιά πεζογραφία πού είναι ψυχολογική σπουδή της έντοπιότητας. Για «τό

4. Είναι φυσικό ότι αυτή ή «άξιολογική» στροφή συμπύπτει μέ τήν έποχή όπου ήθογραφία πλέον δέν ύπάρχει.

πρόβλημα της έντοπιότητας». Όπου έντοπιότητα είναι ένα πυκνότατο δίχτυ σχέσεων, μέσα στις όποιες καταρχήν ένυπάρχουμε έμεις οί ίδιοι.⁶ Είναι όλοφάνερο πώς δέν πρόκειται έδω για άπλή μετονομασία της ήθογραφίας σ' έναν όρο νιόκοπο ή μοντέρνο. Στή σύντομη είσαγωγή του - δυστυχώς σύντομη, διότι άπλώς ύπαινίσσεται μιά πλειάδα προτάσεων και προβλημάτων προς διερεύνηση⁷ - διαφαίνεται πόσο ή άνάγνωση, άκόμη και ή «κριτική» άνάγνωση, άναδημιουργεί ένα λογοτέχνημα, όταν τό άποφυλακίζει από τίς άποστεγνωμένες σταθερές και του έπιτρέπει και πάλι νά εύδιάσει και νά προσφέρει όλους τούς ύπόγειους θησαυρούς του. Στήν περίπτωση του Θεοτόκη πρόκειται γι' αυτό τό είδος της λογοτεχνίας πού είχε έντονα καθοριστεί από τίς κυρίαρχες ιδέες, τίς μεθόδους και τίς επίκτητες άνάγκες μιάς έποχής.⁸ Ήταν για μās ό ήθογράφος από τή μιά, ό σοσιαλίζων μυθιστοριογράφος από τήν άλλη. Και για νά μήν δημιουργηθούν παρεξηγήσεις για τήν είσαγωγή του Γ. Δάλλα, πρόκειται για έναν λόγο-άνάγνωση πού δέν χάνει τίποτε από τή φιλολογική του έγκυρότητα και τήν έπιστημονική του χρησιμότητα και έμβάθυνση.

Μέ όλα τά παραπάνω κανείς δέν έχει τήν πρόθεση νά ίσχυριστεί ότι ή ήθογραφία δέν ύπήρξε σε μιά δεδομένη ιστορική περίοδο τό κυρίαρχο, τό λειτουργικό είδος της έλληνικής πεζογραφίας.⁸ Άλλά ή παρατεταμένη και παρωχημένη χρήση ενός φιλολογικού όρου πού παραπέμπει κατά κανόνα σε κάποιο όριοθετημένο λογοτεχνικό κίνημα, Σχολή ή είδος (παρόμοια προβλήματα συμβαίνουν πχ. μέ τό Ρομαντισμό, Ύπερρεαλισμό κ.λπ), από ένα σημείο και μετά δέν άποτελεί άπλως έναν κενό ταξινομικό τύπο, αλλά συχνά σύσκοτίζει, ίσοπεδώνει και ύποτονίζει τά πράγματα.

Σημειώνοντας άπλως τίς χρονολογίες των διηγημάτων 1898, 1904,

1904, 1904, 1904, 1904, 1905, 1905, 1906, 1910, 1912, τά όποια μās είχαν δοθεί ως ή ήθογραφική παραγωγή του Θεοτόκη (άν και ένας σύγχρονος ειδικός μελετητής της έλληνικής πεζογραφίας, ό Α. Σαχίνης, και τά μυθιστορήματά του τά χαρακτηρίζει ως ήθογραφικά) θά μπορούσε κανείς νά άνασκαλίσει ένα σωρό προβλήματα: ό Θεοτόκης του 1898 και του 1912, ή ήθογραφία στα '98 και ή ήθογραφία στα 1912 και Ή τιμή και τό χροήμα (1911-12), ή Έλλάδα του 1904 και '12, ή πυκνότητα διηγηματογραφικής παραγωγής στα 1904-1906 κ.ά. Καταργώντας τόν όρο ήθογραφία (και τήν αντίστοιχη εικόνα) ό Δάλλας καταφέρνει νά

5. Όμως αυτές οί κυρίαρχες κατευθύνσεις, τίς όποιες σχεδόν «μοιραία» άκολουθούν στό Μεσοπόλεμο όσοι νοιάζονται για τά πολιτιστικά περισσότερα παρά για τήν Τέχνη, ό Αίμ. Χ. τίς μεταπλάθει σε έργαλεία κριτικής μεθόδου μέ τό πιο γόνιμο άποτέλεσμα. Γι' αυτό και μίλησα στήν άρχή για μελέτη ύποδειγματική. Κι άν ή άνίχνευση της ιδεολογικής (πολιτικής) εξέλιξης του συγγραφέα είναι για τόν Χουρμούζιο ό πρωταρχικός φακός φωτισμού ενός έργου («Τ' ότι ό συγγραφέας θέλει νά ύποδηλώσει τίς σοσιαλιστικές πεποιθήσεις του δέν νομίζω ν' άποτελεί τούτο μομφή, γιατί ό τρόπος πού έξηγει κανείς τά φαινόμενα της έποχής του έμπνέεται από κριτήρια κοινωνιολογικά, είτε τό θέλει είτε δέν τό θέλει» λέει χαρακτηριστικά στή σελίδα 103), τό φακό αυτό τόν μετατοπίζει έξαιρετικά προσεκτικά και εν πάση περιπτώση τόν άκουμπάει σε ύπαρκτά άντικείμενα. Και άδιάκοπα θυμάται πώς οί ιδέες περί κοινωνίας για νά γονιμοποιηθούν στήν τέχνη πρέπει «ό τεχνίτης (...) νά έρθει σε θερμή έπαφή μέ τήν άυτοψία του κοινωνικού σώματος» (σ. 123, ύπογραμμ. δικές μου). Παρ' όλα αυτά στή λογοτεχνία του Χουρμούζιου μόνο ό άνθρωπος, ό «τεχνίτης» ύπάρχει, πού, για νά κάνει κοινωνική λογοτεχνία «είναι ύποχρεωμένος νά παραμελήσει τή διαίσθηση και τήν πλαστοουργική φαντασία» (σ. 123), ό κατασκευαστής ή φορέας πολιτικών ιδεών τίς όποιες μεταγγίζει σε λογοτεχνικά κείμενα. Τά κείμενα άκολουθούν τήν πολιτική πορεία του Θεοτόκη, έτσι τό έργο έχει σαφή στάδια, φάσεις, μιάν άναμφισβήτητη εξέλιξη.

τονίζει πειστικά τή διαφοροποίηση τής πεζογραφίας του Θεοτόκη (καί όχι μόνο του Θεοτόκη) «από τά λογοτεχνικά προηγούμενα καί έπόμμενα, από τήν πεζογραφία τών έθιμων καί τής έθνικης αυτογνωσίας τής γενιάς του '80 καί από τήν πεζογραφία τής «ύποβολής» καί του αντιπολέμου, κατά τά σκανδιναδικά καί γαλλικά πρότυπα, τής γενιάς του '20 ή του '30» (σελ. 15). Σ' αυτή τήν «δεύτερη ανάγνωση» βλέπουμε επίσης πώς πολλαπλασιάζονται καί γονιμοποιούνται μέσα ή μέσω τής λογοτεχνίας ορισμένες απόψεις κοινωνιολογικές, ιστορικές, ανθρωπολογικές, ιδεολογικές, απόψεις επιστημονικότερες, άρα πιά σύνθετες (γεγονός πού ένμέρει προέκυψε από ένα κοινωνιολογικό προβληματισμό τυπικά μεταπολεμικό καί για τούτο δέν μπορεί πάντοτε νά συγκρίνεται μέ τόν αντίστοιχο μεσοπολεμικό), μ' αποτέλεσμα νά παρακολουθοῦμε «στά Διηγήματα τό δράμα [πού] παίζεται στή διάσταση τών κοινωνικών ταμπού ή μάλλον στή συμβολή καί τή σύγκρουση τών ήθικών καταπιέσεων καί απελευθερωμένων ένστίκτων» (σελ. 13). Μιά «άλλη» ανάγνωση πού καταγράφει ύπαινιγμούς, ύπόνοιες, έρεθίσματα καί στοχασμούς, σχεδόν σά νά ακολουθάει τόν ρυθμό του κόσμου πού αναδύεται από αυτά τά «μικρά, συνθετικά στήν κατασκευή καί σχεδόν ποιητικά στή σύλληψη καί τό αποτέλεσμα, διηγήματα, πού είναι όλα μαζί προϊόντα αφαιρέσεων καί τό καθένα χωριστά μιά

6. «Γιατί άν για τό ένδιαφέρον του ανθρωπολόγου είναι θαμίδες [οί πρωτογενείς πολιτισμοί καί τελετουργικοί χώροι] ενός πολιτισμού τής ανάγκης καί τής τιμής - καί για τήν ανανεωμένη σήμερα περιέργειά μας δείχτες του σέξ καί τής θίας τής άπροσημάστιστης κοινωνίας τών πατέρων μας καί άρα του ύποσυνείδητου έαυτού μας - στους χώρους αυτούς, πέρα από τίς προηγούμενες διαδικασίες, πέφτει βαρύνς ό ίσκιος τής τραγωδίας» (σελ. 19).

7. Προβλήματα πού διασαφηνίζονται στήν είσαγωγή του Γ. Δάλλα στόν Κατάδικο, Κείμενα, Άθήνα 1979.

γρήγορη ριπή καί εκκένωση πάθους» (...) (σελ. 11).

Ή ήθογραφία όχι μόνο ως κριτικός όρος αλλά καί ως λογοτεχνική εφαρμογή (σάν νά μήν είναι τυχαίο ότι καί στίς δύο χρήσεις του τό «είδος» έπαιξε τόν ίδιο ρόλο) συναρμολόγησε έναν λόγο περιγραφικό, έξωτερικό, συνήθως ούτε καν πιστή ίχνογραφία τών αντικειμέ-

τίς βοηθητικές έπιστήμες, τήν προσωπική μας ιστορία καί ό,τι άλλο μās ζητηθεί από τό κείμενο καί τά πληρώνουμε συναλλασσόμενοι στους ρυθμούς ανάγνωσης μέ τό λογοτέχνημα. Ή πεζογραφία του Θεοτόκη, μέ τή ματιά ευαισθητοποιημένη από τό στοχασμό πού ξετύλιξαν ορισμένες νεαρές σχετικά έπιστήμες, γίνεται «τό μεγάλο

νων. Μιά σύγχρονη επίδιωση τών επιπτώσεων αυτής τής κατάστασης είναι καί ή δυσκολία δημιουργίας ενός ελληνικού σέ χαρακτήρα κι όχι στή λαλιά εκφραστικού μέσου. Δέν φωτογραφίσαμε, δέν ζωογράψαμε νεκρές φύσεις. Ή «έλληνική ύπαιθρος», πού τόσο διατυμπανίζεται, δέν ύπάρχει στή συνείδησή μας επί 200 χρόνια - νά μήν πούμε καί παραπάνω - ούτε καν σάν εικόνα. Ένα έργο σάν τό «Δέντρο από τόσκαρα» του Όλμι δέν γίνεται μόνο από καλόν τεχνίτη μέ σωστές ιδέες. Έμεις δέν είχαμε νά διαθέσουμε ούτε κοινό ούτε φιλόλογους για έναν Θεοτόκη ή έναν Βιζυηνό.

Φυσικά, μιά άπεμπλοκή από ταξινομικά μοντέλα πού αποπτωχεύουν τά κείμενα δέν σημαίνει όπωσδήποτε άπουσία μεθόδου καί έλευθερία άναπαραγωγής προσωπικών αναγκών στήν κριτική γραφή. Καθώς τά πράγματα είναι σήμερα τόσο δύσκολα για τήν «έπιστήμη» τής λογοτεχνίας, επιστρατεύουμε όλη μας τήν παιδεία,

στόρισμα» μās εποχής καί μās ιδεολογίας, αλλά ή κοινωνική αυτή τοιχογραφία χάνει συνάμα κάθε στιγμή τήν μνημειακή έκτατική της διάσταση σάν από ήλεκτρικές τροφοδοτήσεις πού φωτίζουν στό βάθος άνοιγμα λαμπερό όπου διαχέεται «ή εξήγηση τών πραγμάτων» στό μεγάλο σκοτάδι. Πεζογραφία παράλληλη καί αντίστοιχη μέ τίς λειτουργικές τελετουργίες αυτών πού ονομάζονταν φυλή. Είναι όμως άργά - διαβάζοντας τόν Θεοτόκη για πρώτη φορά στά 1980, είναι άραγε μοιραία άργά - νά κοινωνήσουμε κι έμεις μέ «τά έπιχώρια» πού χάσαμε για παραδοσιακούς πολιτισμούς; «Άς δουλέψουμε (τουλάχιστον) λιγάκι στό μεγάλο τό στόρισμα».

8. Βλ. Μ. Vitti, Ή κοινωνική λειτουργία τής ελληνικής ήθογραφίας, Κείμενα, Άθήνα 1972.

Μαριάννα Δήτσα

Ἡ ἐπιθετικότητα

τοῦ Κόνραντ Λόρεντζ

μετάφραση Ἰω. Χατζηνικολῆ, ἐκδ. «Χατζηνικολῆ», Ἀθήνα 1979

Εἶναι πάνω ἀπό ἕνα χρόνος πού κυκλοφόρησε καί στά ἑλληνικά ἀπό τίς ἐκδόσεις Χατζηνικολῆ τό βιβλίον τοῦ Konrad Lorenz γιά τήν ἐπιθετικότητα. Τό βιβλίον αὐτό πρωτοκυκλοφόρησε στά γερμανικά τό 1963 καί στά ἀγγλικά τό 1966 καί ἦταν μία ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐκδοτικές ἐπιτυχίες. Ἀρκεῖ νά ἀναφέρουμε ὅτι στά ἀγγλικά ἔκανε τουλάχιστον 7 ἐπανεκδόσεις. Στά ἑλληνικά μεταφράστηκε βέβαια μέ μεγάλη καθυστέρηση καί μέ καθυστέρηση ἔρχεται καί ἡ κριτική αὐτή παρουσίαση.

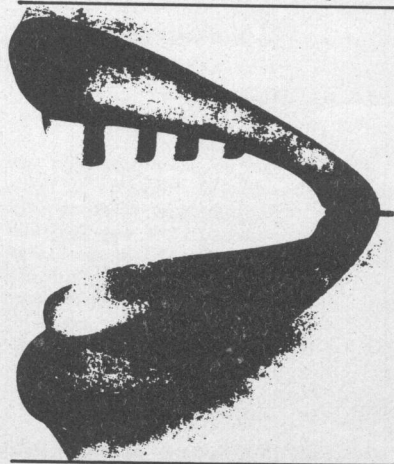
Ὁ Konrad Lorenz εἶναι Αὐστριακός ἠθολόγος ὁ ὁποῖος δουλεύει πρῖν ἀπό τό Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον στή Γερμανία, Ναζιστική στήν ἀρχή καί Δυτική κατόπιν. Γιά τή δουλειά του στή λειτουργία τοῦ ἐντυπώματος βραβεύτηκε τό 1971 μέ τό βραβεῖο Nobel, στόν πολύ ὁμως κόσμο εἶναι γνωστός μέ τό βιβλίον του γιά τήν ἐπιθετικότητα. Ὅχι καί ἄδικα, ἀφοῦ μέ αὐτό ξεκινάει μία νέα περίοδος τῆς Κοινωνικῆς Βιολογίας. (Γιά τήν ἰδεολογική λειτουργία τῆς Κοινωνικῆς Βιολογίας μέ τή σημερινή της μορφή βλέπε σχετικό ἄρθρον τοῦ René Rémond στόν *Πολίτη* τοῦ Αὐγούστου-Σεπτεμβρίου 1979). Ἡ κύρια γραμμή τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Lorenz ὅπως ἐμφανίζονται στό βιβλίον του εἶναι ἡ ἑξής: Ἡ ἐπιθετικότητα, λέει, εἶναι μία ἐνστικτώδης συμπεριφορά, προῖόν φυσικῆς ἐπιλογῆς, πού αὐξάνει τίς πιθανότητες γιά ἐπιβίωση καί ἐπιτυχῆ ἀναπαραγωγή. Τό πλεονέκτημα πού ἔχει ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι ὅτι βοηθάει στό νά ἐπικρατήσουν μέσα στό εἶδος οἱ ἰσχυρότεροι, οἱ ὁποῖοι καί ἀναπαραγονται. Ἡ μάχη μεταξύ τῶν ἀτόμων τοῦ ἴδιου εἴδους μπορεῖ νά εἶναι ἐπίσης χρήσιμη διότι καθορίζει ἕνα σύστημα ἱεραρχίας, πού βαθμιαία μπορεῖ νά ὀδηγήσει στό νά γίνονται ἀρχηγοί τῆς ομά-

δας οἱ γεροντότεροι καί ἐξυπνότεροι. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Lorenz μιλάει γιά ἐπιθετικότητα μεταξύ τῶν ἀτόμων τοῦ ἴδιου εἴδους. Συνεχίζοντας ὑποστηρίζει ὅτι, ἐνῶ ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι πολλές φορές μία ἰδιότητα πλεονεκτική γιά τήν προσαρμογή, ἄλλοτε δέν εἶναι. Ὅταν π.χ. ἡ ἐπιθετικότητα ἐκφράζεται ἐναντίον ἑνός ἀντιπάλου γιά τήν κατάκτηση ἑνός ζωτικοῦ χώρου, τότε βοηθάει τό άτομον γιά ἕνα πετυχημένο ζευγάρισμα, ἐνῶ ἀντίθετα δέν δίνει πλεονέκτημα ὅταν κατευθύνεται ἐναντίον τοῦ συντρόφου τοῦ ἄλλου φύλου. Ἔτσι γιά ν' ἀποφεύγεται ἡ ἐπιθετικότητα χωρίς ἐπιλεκτικό πλεονέκτημα ἔχουν δημιουργηθεῖ διάφορες συμπεριφορές πού ἀνατρέπουν μία τέτοια μορφή ἐπιθετικότητας. Συμπεριφορές τέτοιες μπορεῖ νά εἶναι ἀπό μία κίνηση ὑποταγῆς τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο συντρόφους μέχρι ἕνα περίπλοκο τυπικό ἡ ἱεροτελεστία (ritual). Πολλές φορές ἡ ἱεροτελεστία αὐτή ὄχι μόνο μειώνει τήν ἐπιθετικότητα, ἀλλά δημιουργεῖ καί ἰσχυρούς δεσμούς μεταξύ τῶν ἀτόμων. Προχωρώντας περισσότερο ὁ Lorenz ὑποστηρίζει ὅτι ἰσχυροί δεσμοί μεταξύ ἀτόμων ἑνός εἴδους δημιουργοῦνται μόνο μεταξύ τῶν ἀτόμων τῶν εἰδῶν ἐκείνων πού ἔχουν ἐντονη ἐπιθετικότητα. Συνεχίζοντας ὑποστηρίζει ὅτι καί στόν ἄνθρωπον, ὅπως καί σ' ἄλλα ζῶα, ἀναπτύχθηκε μία ἰσχυρή ἐπιθετικότητα μεταξύ τῶν ἀτόμων τοῦ εἴδους, πού εἶναι ἀποτελεσματική φυσικῆς ἐπιλογῆς. Καί γιά ὅσο διάστημα ὁ ἄνθρωπος δέν διέθετε ἰδιαίτερα καταστρεπτικά ὄπλα, τό πράγμα δέν ἔβλαπτε. Ἀπό τή στιγμή ὁμως πού ἀπέκτησε καταστρεπτικά ὄπλα ἡ ἐπιθετικότητα αὐτή γίνεται ἐπικίνδυνη, διότι, ἀπό τότε πού ὁ ἄνθρωπος ἀνακάλυψε τήν ἀξίνα, μέχρι τή στιγμή πού βρῆκε τήν ἀτομική

βόμβα, πέρασε πολύ λίγος χρόνος. Ἔτσι, δέν ἦταν δυνατή ἡ φυσική ἐπιλογή μηχανισμῶν παρόμοιων μέ αὐτούς πού ὑπάρχουν στά κατώτερα εἶδη καί ὀδηγοῦν σέ μείωση τῆς ἐπιθετικότητας στά ζῶα τά ὁποῖα ἔχουν ἰσχυρά νύχια καί δόντια. Ὁ ἄνθρωπος λοιπόν ζεῖ σέ μία κοινωνία ὅπου δέν ὑπάρχει δυνατότητα ἀποφυγῆς τῆς καταστρεπτικῆς ἐπιθετικότητας.

Ἐδῶ ἴσως χρειάζεται μία παρένθεση γιά νά πούμε ὅτι ὁ Freud μιλάει καί αὐτός γιά τό ἐνστικτο τῆς ἐπιθετικότητας. Στό βιβλίον του *Civilization and its discontents* γράφει: «... εἴμαστε ἀπόγονοι μιᾶς ἀτέλειωτης σειρᾶς ἀπό γενεές δολοφόνων, πού ἡ ἀγάπη τους γιά τό ἔγκλημα ἦταν στό αἷμα τους καί ἴσως συμβαίνει τό ἴδιο σ' ἐμάς...». ἴσως συμβαίνει τό ἴδιο σ' ἐμάς...».

Σκέψεις σάν κι αὐτές δίνουν στόν Lorenz τή δυνατότητα νά γράφει στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου του ὅτι ὅταν ἀνέπτυξε τίς ἀπόψεις του στούς ψυχαναλυτές φίλους ἀνακάλυψε κατάπληκτος ὅτι θρῆσκότην «στή θέση ἑνός ἀνθρώπου πού πασχίζει νά παραδιάσει μία ἤδη ἀνοιχτή πόρτα». Βέβαια οἱ διαφορές μεταξύ Freud καί Lorenz εἶναι ἄρκετά σημαντικές. Ὁ Lorenz δέν παραδέχεται τήν δυνατότητα ὑπαρξῆς τῆς Φροϋδικῆς ἀποψῆς τῆς ἐπιθυμίας τοῦ θανάτου, πού γιά τόν Freud εἶναι ἐπίσης μία ἐκφραση ἐπιθετικότητας στρεφόμενῃ ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου. Ὁ Freud βέβαια δέν προσπά-

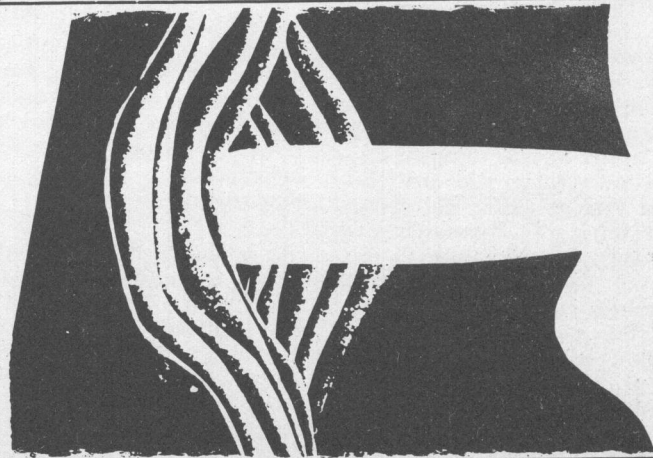

θησε νά δώσει ιδιαίτερη έπιστημονικότητα στά όσα έλεγε γιά τήν επιθετικότητα και πολλά ήταν άποτέλεσμα είτε άγανάκτησης από τά έγκλήματα του πρώτου παγκόσμιου πολέμου ή άκόμη και διαίσθησης, θά μπορούσαμε νά πούμε. Αντίθετα ό Lorenz υποστηρίζει ότι τά όσα λέει είναι συμπεράσματα σοβαρής έπιστημονικής έρευνας έξω από κάθε ιδεολογική προκατάληψη. "Ας δούμε πρώτα άν υπάρχει ή όχι αυτή ή ιδεολογική προκατάληψη. Ίσως πρέπει νά ξαναθυμηθούμε τό τί έγραφε ό L. τό 1940 γιά νά 'χουμε μιá άπάντηση: «Η έπιλογή γιά σκληρότητα, ήρωισμό, κοινωνική χρησιμότητα... πρέπει νά γίνει από ένα ανθρώπινο ίδρυμα, άν δέν θέλουμε, λόγω άνεπάρκειας τών μηχανισμών έπιλογής, νά καταστραφεί τό ανθρώπινο είδος από έκφυλισμό. Τό φυλετικό ιδεώδες σάν βάση του κράτους έχει ήδη πετύχει πολλά πρós αυτή τήν κατεύθυνση». ¹ Στά 1963 ό L. άποφεύγει τέτοιες «σκληρές» φράσεις, αλλά βέβαια ή ιδεολογία του φαίνεται πολύ καθαρά μέσ' από τίς φράσεις πού χρησιμοποιεί ιδίως όταν μιλάει γιά τό θηλυκό. Μέ έξαιρεση ίσως τίς άράχνες, σέ όλα τά άλλα είδη, πτηνά, έρπετά, θηλαστικά και τόν άνθρωπο, ή θηλυκιά είναι, ή όφείλει νά είναι, ή ύποτακτική, κι άν κάνει κανένα λάθος και δέν είναι, τότε γίνεται μαινάδα (σελ. 86). Η μεγάλη θηλυκιά πρσίση σαύρα, πού πολεμούσε άκάθεκτη τά μέλη του φύλου της, έπεφτε κυριολεκτικά ξερή μπροστά στό μικρότερο, στόν πιό τρεμουλιάρη άρσενικό (σελ. 87). Πιό κάτω στήν ίδια σελίδα, άφου μπεί ή έννοια του άνώτερου και κατώτερου, έννοιες ξεκάθαρα ιδεαλιστικές έξω από κάθε έπιστημονική αντίληψη, ξεκινάει ή περιγραφή τών «ραμφο-έρωτροπιών» του πετρίτη. Κατά τόν L. λοιπόν, τό ποιό πουλί είναι «άνώτερο» του άλλου καθορίζεται από τό ποιό ραμφίζει ποιό. Στήν έποχή λοιπόν τών έρώτων του πετρίτη «τό άρσενικό... δέν ραμφίζει ποτέ τή γυναίκα του και άν κρίνουμε τήν ιεραρχική τάξη τών δύο συζύγων από τό ποιός ραμφίζει και ποιός ραμφίζεται, θά πρέπει άναμφισβήτητα νά συμπε-

ράνουμε πώς είναι άνώτερή του. Ωστόσο, όταν παρατηρήσουμε τά πράγματα από πιό κοντά, θά φτάσουμε στό αντίθετο συμπέρασμα. Όταν ένας άρσενικός πετρίτης ραμφίζεται από τήν γυναίκα του, δέν παρουσιάζει μέ κανένα τρόπο μιá στάση ύποταγής αλλά αντίθετα επιδεικνύει σεξουαλισμό και τρυφερότητα. Έτσι τό ράμφισμα τής γυναίκας του δέν τόν ύποχρεώνει σέ μιá ύποτελή στάση, αλλά αντίθετα ή παθητική του συμπεριφορά, ό τρόπος μέ τόν όποιο δέχεται τίς επιθέσεις τής γυναίκας του χωρίς νά γίνεται επιθετικός και χωρίς νά επιτρέπει στόν έαυτό του νά βρεθεί σέ δύσκολη θέση, έντυπωσιάζει...»!!! Δηλαδή στήν ουσία ό,τι μās άρέσει βλέπουμε και όπως θέλουμε έρμηνεύουμε κάθε φαινόμενο. Τά ίδια κατά τόν L. συμβαίνουν και στούς σκύλους και τούς λύκους και καταλήγει στό έξής καταπληκτικό συμπέρασμα, έπιστημονικό υποτίθεται, ότι όταν υπάρχει ύποταγή του άρσενικού στό θηλυκό «προκαλείται από τήν ίπποτική άναστολή πού έμποδίζει τό άρσενικό νά δαγκάσει θηλυκές» (σελ. 89). Αυτός βέβαια ό ίπποτισμός τών άρσενικών προφανώς είναι μιá ιδιότητα πού έχει επικρατήσει μέσα από φυσική έπιλογή στούς άρσενικούς. Πιό κάτω στήν ίδια παράγραφο ό L. αναφέρεται πλέον και στό Δυτικό άνθρωπο και άφου γράψει διάφορα κωμικά γιά τήν σχέση τών δύο φύλων στήν

Άμερική καταλήγει: «Άλλά ύπάρχει μιá έκφραση παρμένη από τή ζωική συμπεριφορά γιά τόν άληθινά άξιο καταφρόνιας και ύποταγμένο άντρα, τόν λένε henpecked» (τσιμπημένο από κότες), μιá μεταφορά πού άποδίδει περιήφημα τό άφύσικο τής ύποταγής του άρσενικού, γιατί ένας πραγματικός κόκορας δέν επιτρέπει στόν έαυτό του νά ραμφίζεται από καμιá κότα, ούτε καν από τήν εύνοουμένη του. Παρεμπιπτόντως, καμιá άναστολή δέν έμποδίζει τόν κόκορα νά πολεμάει τίς κότες του». Αυτά και πολλά άλλα χωρίς καμιá προκατάληψη.

Δέν έχω τήν πρόθεση νά πώ ότι κάθε έρευνα πού ψάχνει γιά βιολογικές παραμέτρους στήν ανθρώπινη συμπεριφορά είναι φασιστική και ρατσιστική. Έκεينو πού λέω είναι ότι όρισμένες τέτοιου τύπου έρευνες είναι άπλώς ψευδοεπιστημονική κάλυψη μιáς ιδεολογίας πού προβάλλεται σέ όσα υποτίθεται βρίσκουμε στή φύση. Μιá τέτοια ψευδοεπιστήμη, όπως του L., άγνοεί διαφορές μεταξύ τών ειδών και άνακατεύει βασικές έννοιες όπως τήν όμολογία και άναλογία. Έπιθετική π.χ. συμπεριφορά μπορεί νά παρατηρηθεί σέ μιá μεγάλη ποικιλία όργανισμών από τά έντομα μέχρι τόν άνθρωπο. Στή μιá περίπτωση μπορεί νά προκληθεί από χημικές ουσίες, στήν άλλη περίπτωση σάν προοπάθεια προστασίας του χώρου μόνο στήν

καί γράμματα γνωρίζω

περίοδο του ζευγαρώματος, σε μιά άλλη σάν άμυντικός μηχανισμός όταν έχει αποκλεισθεί κάθε όδός διαφυγής ή στον άνθρωπο από όρισμένες κοινωνικές συνθήκες. Η άπλή παρατήρηση ότι σε διάφορα είδη παρατηρείται παρόμοια επιθετική συμπεριφορά κάτω από διαφορετικές συνθήκες δέν άποδεικνύει ότι ό μηχανισμός πού κινεί όλα αυτά είναι τό ένστικτο της επιθετικότητας. Τέτοιου τύπου «έξημνησίες» κολλάνε τό ίδιο όνομα σε τελείως διαφορετικές λειτουργίες με τελείως διαφορετική όργάνωση και θεωρούν ότι μέ τό νά δώσουν ένα όνομα σε κάτι, τό έχουν κιόλας έξημνηύσει.

Αυτός είναι ό τρόπος μέ τον όποιο λειτουργεί ό L. και όλοι όσοι τον άκολουθήσαν. Στην πραγματικότητα όμως, από τό μέ έτη της συμπεριφοράς των ζώων δέν είναι δυνατό νά ύποστηριχθεί ότι ή επιθετικότητα είναι μιά ένστικτώδης συμπεριφορά, όπως π.χ. ή πείνα. Διότι δέν παρουσιάζει μιά προβλέψιμη περιοδικότητα, δέν έμφανίζονται αραφείς μεταβολές σε έσωτερικές παραμέτρους (π.χ. μεταβολές γλυκόζης αίματος) και δέν ύπάρχει ένδειξη ότι ύπάρχει κάποια «ανάγκη» γιά επιθετικότητα, όταν δέν ύπάρχει ένα σημαντικό έξωτερικό έρέθισμα. Τά χαρακτηριστικά του είδους, τό γενετικό περιεχόμενο του κάθε οργανισμού, οί προηγούμενες έμπειρίες, τό άμεσο έρέθισμα, όλα αυτά μαζί παίζουν σημαντικό ρόλο και καθορίζουν τή συγκεκριμένη συμπεριφορά. Παρόμοια άποτελέσματα μπορεί νά προέλθουν από τελείως διαφορετικούς μηχανισμούς και ή σύγκριση μπορεί νά γίνει μόνο όταν ξερούμε ποιοί είναι οί μηχανισμοί αυτοί. Κι ένώ αυτές οί άπόψεις έχουν γραφτεί και ξαναγραφτεί, οί ντετερμινιστές της συμπεριφοράς όπως ό L. προσπαθούν νά «έξηγήσουν» τή συμπεριφορά από τό τελικό άποτέλεσμα χωρίς νά άσχολούνται καθόλου μέ τήν όντογένεση του φαινομένου. Η αίτία λένε προϋπάρχει μέσα στον οργανισμό μέ τή μορφή του «ένστικτου». Μά πού είναι έντοπισμένο αυτό τό ένστικτο, πότε έμφανίζεται, πώς δημιουργείται; Υπάρχει

μέσα στά γονίδια του γονιμοποιημένου αυγού; Κανένας δέβαια δέν τολμά νά πει κάτι τέτοιο. Και όμως μονίμως μιλάνε γιά κάποιο προκωδικοποιημένο ένστικτο, πού ύπάρχει διότι εκφράζεται χωρίς νά χρειάζεται προηγούμενος μάθηση.

Η άπάντηση σ' όλα αυτά δέν είναι ότι ή συμπεριφορά δέν έξαρτάται καθόλου από μιά γενητική ρύθμιση. Η συμπεριφορά είναι άποτέλεσμα μιάς δομής και ή δημιουργία της δομής έξαρτάται σ' ένα ποσοστό από μιά γενετική ρύθμιση, αλλά ή δυνατότητα πλαστικότητας, πού έμπεριέχει ή δομή αυτή πού λέγεται νευρικό σύστημα, είναι τεράστια ιδίως κατά τή διάρκεια της δημιουργίας της. Είναι τελείως ένδεικτικό τό γεγονός ότι ένώ ό L. και όσοι τον άκολουθούν έπικαλούνται τή φυσιολογία, άγνοούν τελείως δουλειές όπως του Blake-more, των Hubel και Wiesel και άλλων πού δείχνουν τήν τρομακτική πλαστικότητα πού έμφανίζει όχι άπλώς μιά συνειρμική περιοχή, αλλά αυτός ό όπτικός φλοιός. Χαρακτηριστικά άναφέρω ότι ένα από τά κύρια εύρήματα μιάς τέτοιας έρευνας είναι ότι γάτες, πού σε μιά όρισμένη ηλικία μεγάλωσαν σε περιβάλλον πού περιείχε μόνο κάθεται γραμμές, δέν ήταν σε θέση νά δούν τίς όριζόντιες. Τό εύρημα αυτό ήταν τόσο συνταρακτικό πού άμφισβητήθηκε έντονότατα μέχρις ότου τό ένα εργαστήριο μετά τό άλλο τό επιβεβαίωσαν. Έδώ δέν πρόκειται γιά κάποιο μηχανισμό μάθησης, όπως τουλάχιστον όρίζεται αυτή, αλλά δείχνει τό πόσο σημαντικό είναι ό ρόλος πού παίζει τό περιβάλλον στην έκφραση μιάς ιδιότητας και πόσο λανθασμένες είναι οί ντετερμινιστικές έξημνησίες συμπεριφοράς. Αυτά ως πρός τήν Φυσιολογία.

Άς δούμε όμως άν ό L. λαμβάνει ύπόψη του τά δεδομένα άλλων έπιστημών. Λέει λοιπόν στή σελίδα 35 της έλληνικής έκδοσης: «Όταν ό άνθρωπος έφτασε στο στάδιο νά έχει όπλα, ρουχισμό και κοινωνική όργάνωση, ύπερνικώντας έτσι τον κίνδυνο νά λιμοκτονήσει, νά παύσει και νά γίνει βορά των

άγρίων θηρίων, και πάφανε αυτοί οί παράγοντες νά είναι οί βασικοί συντελεστές πού έπηρεάζουν τήν έπιλογή, θά πρέπει νά εγκαθιδρύθηκε μέ κακόβουλη έπιλογή. Παράγοντας πού έπηρεάζε τήν έπιλογή ήταν τώρα οί πόλεμοι πού έξαπολύονταν μεταξύ των έχθρικών γειτονικών φυλών». Συνεχίζει παρακάτω γιά πολεμικές άρετές και άλλα τέτοια. Άλλά ως μείνουμε στή παραπάνω φράση πού μαθαίνουμε, γιά λόγους ίσως ύφους, ότι ή φυσική έπιλογή μπορεί νά είναι κακόβουλη ή καλόβουλη. Ποιοί είναι αυτοί οί πόλεμοι πού έξαπολύονταν μεταξύ των φυλών, πού πρέπει νά είναι ιδιαίτερα καταστρεπτικοί γιά νά δουλέψουν και έπιλεκτικά; Ιστορικά και έθνολογικά δεδομένα δείχνουν σταθερή αύξηση του άπόλυτου και σχετικού άριθμού των νεκρών των πολέμων όσο προχωράμε σε πιο σύγχρονες και πολύπλοκες κοινωνίες. Οί πόλεμοι των «πρωτογόνων» σπάνια είχαν περισσότερους από ένα νεκρούς και δέν είχαν καμιά γενετική ή δημογραφική σημασία.²

Νομίζω ότι αξίζει τον κόπο νά μεταφέρω στο κείμενο αυτό ένα κομμάτι από τό θαυμάσιο μυθιστόρημα του Νιγηριανού Chinua Achebe, *Τά πράγματα πού καταστράφηκαν*, πού περιγράφει ένα πόλεμο μεταξύ δύο φυλών των Ίμπος πριν από τήν εμφάνιση του ιμπεριαλισμού:

Και έτσι οί γειτονικές φυλές πού φυσικά γνώριζαν γιά όλ' αυτά τά πράγματα φοβόντουσαν τήν Ούμονόφια και δέν θά κάνανε ποτέ πόλεμο έναντίον της, προτού νά προσπαθήσουν νά κάνουν ένα ειρηνικό διακανονισμό. Και προς τιμή της Ούμονόφια πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι ποτέ δέν έκανε πόλεμο παρά μόνο όταν ήταν καθαρός και δίκαιος και τον είχε άποδεχτεί τό Μαντείο της - Μαντείο των Λόφων και των Σπηλαίων. Και ύπήρξαν πραγματικά περιπτώσεις πού τό Μαντείο άπαγόρευε στην Ούμονόφια νά κηρύξει πόλεμο. (...) Άλλά ό πόλεμος πού άπειλούσε νά ξεσπάσει τώρα, ήταν ένας δίκαιος πόλεμος. Και γι' αυτό όταν ό Όκονκοού από τήν Ούμο-

νόφια έφτασε στό Μπαίνο σάν υπερέφανος και άγέρωχος άπεσταλμένος πολέμου, έγινε δεκτός μέ μεγάλες τιμές και σεβασμό, και δύο μέρες μετά γύρισε στόν τόπο του φέροντας μαζί του ένα άγόρι δεκαπέντε χρονών και μία νέα παρθένα. Τό όνομα του άγοριού ήταν Ίκεμφούνα και τή λυπητερή του ιστορία τή λένε άκόμη στην Ομόνοφια μέχρι σήμερα. Οί γεροντότεροι, ή ndichie, μαζεύτηκαν για νά ακούσουν τό ριπόρτο του Όκονκούο για τήν άποστολή. Αφού τόν άκουσαν, άποφάσισαν ότι τό κορίτσι έπρεπε νά πάει στόν Όγκποκέφο Ούντο για ν' αντικαταστήσει τή δολοφονημένη γυναίκα του. Όσο για τ' άγόρι, αυτό άνήκε σ' ολόκληρη τή φυλή και δέν ύπήρχε καμία διασύνη ν' άποφασίσουν από τώρα για τήν τύχη του. Ζήτησαν λοιπόν από τόν Όκονκούο, από μέρους όλης τής φυλής, ν' αναλάβει στό μεταξύ νά τόν προσέχει. Και έτσι για τρία χρόνια ό Ίκεμφούνα ζούσε στό σπιτικό του Όκονκούο.

Λυπάμαι πού πρέπει νά ξαναγυρίσω πάλι στην Βιολογία, Κοινωνική Βιολογία και τά παρόμοια. Λέγαμε ότι ό L. προσπαθεί νά στηρίξει τή θεωρία του στην Δαρβινική άποψη τής φυσικής έπιλογής χαρακτηριστων πού βοηθούν στην προσαρμογή. Όταν ό Δαρβίνος είχε διατυπώσει τή θεωρία του, τό γονίδιο πού σήμερα, σύμφωνα μέ τή μοριακή γενετική, άποτελεί τή βάση τής κληρονομικότητας, δέν ήταν γνωστό. Μέ τή διατύπωση τής έννοιας του γονιδίου και τή δημιουργία τής μοριακής βιολογίας, στις άρχές τής δεκαετίας του '60, ύπάρχει ή γενετική παραδοχή ότι κάθε βιολογικό χαρακτηριστικό μπορεί νά έρμηνευτεί μέσα από τήν έπιλογή πλεονεκτικών γονιδίων, και ότι δέν ύπάρχει γονίδιο πού νά είναι από τήν πλευρά τής έπιλογής ούδέτερο. Αντίθετα κάθε γονίδιο είναι ή πλεονεκτικό ή μειονεκτικό. Πρίν όμως από μερικά χρόνια ό Motto Kimura διατυπώνει τήν ούδέτερη θεωρία τής μοριακής εξέλιξης ή όποια σε γενικές γραμμές μπορεί νά διατυπωθεί ως εξής: «Κάθε μεταλλαγμένο γονίδιο πού

έχει άπομονωθεί μέχρι σήμερα είτε μέ χημικές τεχνικές είτε μέ μοριακή γενετική είναι από πλευράς έπιλογής ούδέτερο, δηλαδή δέν είναι πλεονεκτικό ούτε μειονεκτικό σε σχέση μέ τό γονίδιο πού αντικαθιστά. Έτσι στό μοριακό επίπεδο οι περισσότερες από τις εξέλικτικές μεταβολές προκαλούνται από τυχαία γενετική παρέκκλιση ισοδυνάμων, από πλευράς έπιλογής, μεταλλαγμένων γονιδίων».³ Η κατανόηση τής θεωρίας αυτής είναι άρκετά δύσκολη για όσους δέν έχουν μερικές γνώσεις μοριακής βιολογίας και γενετικής, αλλά εκείνο πού έχει σημασία είναι ότι μέ τή θεωρία αυτή άμφισβητούνται όρισμένες βασικές άρχές των μηχανισμών τής εξέλιξης. Κι εκείνο πού είναι πιο σημαντικό για τή συζήτηση αυτή είναι ότι, ενώ ή βιολογία βρίσκει άκόμη μπροστά σε τόσο σημαντικά προβλήματα, έρχονται κάποιοι νά μιλήσουν για μηχανισμούς εξέλικτικής έπιλογής ιδιοτήτων, πού δέν είναι καν σε θέση νά όρίσουν. Και ως μη θεωρηθεί ή άποψη αυτή σάν άγνωστικιστική. Απλώς περιγράφει ένα πρόβλημα.

Η άνθρώπινη φύση

Άλήθεια, σχεδόν μεγαλομανιακός τίτλος. Δέν είναι όμως δικός μου. Τόν δανείστηκα από τό τελευταίο βιβλίο του E.O. Wilson⁴ πού είναι τό μεγάλο όνομα τής Κοινωνικής Βιολογίας σήμερα. Ο Wilson, παρ' όλο ότι είναι από τους κύριους εκφραστές του βιολογικού ντετερμινισμού σήμερα, άρνείται και αυτός τήν άκρίβεια τής έρμηνείας του L. για τήν έπιθετικότητα. Δέν πρόκειται λέει για ένστικτο, αλλά για μία τάση πού έχει ό άνθρωπος νά είναι έπιθετικός. «Τάση», άλλη μία περιεργή λέξη.

Υπάρχουν βέβαια κάποια χαρακτηριστικά τής άνθρώπινης φύσης. Η γλώσσα θά πρέπει νά είναι τό ένα. Αν θέλουμε κι ένα δεύτερο, τότε αυτό θά πρέπει νά είναι ή ποικιλομορφία πού ύπάρχει στην άνθρώπινη συμπεριφορά. Ας μείνουμε μόνο σ' αυτό πού λέγεται έπιθετικότητα.

Αν ένα κύριο μέτρο τής έπιθετικότητας είναι οι πόλεμοι πού διε-

ξάγει μία ομάδα ανθρώπων, όπως πιστεύουν οι όπαδοί τής Κοινωνικής Βιολογίας, τότε μπορούμε νά διαπιστώσουμε μία φοδερή ποικιλομορφία από τους Ίνδιάνους τής Βραζιλίας και τους Εύρωπαίους λευκούς, πού θεωρούνται ιδιαίτερα πολεμοχαρείς ομάδες, μέχρι τους Kung San τής έρήμου Kalahari και τους Semai τής Μαλαισίας, πού σύμφωνα μέ τις περιγραφές τής Elizabeth Marsall Thomas και του Robert K. Dentan δέν ήξεραν τί θά πει πόλεμος ώσπου νά έμφανιστεί ό ίμπεριαλισμός στην ζωή τους. «Και αν εξηγήσουμε τις δολοφονικές έπιδρομές τής μιάς φυλής σάν άποτέλεσμα ενός έγγενούς ένστικτου έπιθετικότητας, τότε θά πρέπει νά ανακαλύψουμε μία θεωρία πού θά μιλά για κάποιους μηχανισμούς έγγενούς άναστολής και έξιδανικευσης για τους άλλους. Μήπως θά ήταν πιο συντετό νά δεχτούμε ότι οι άνθρωποι από τή φύση τους δέν είναι ούτε έπιθετικοί ούτε ειρηνικοί;»⁵

Ας μή γελοιάσετε, ή βιολογοποίηση των κοινωνικών φαινομένων ένα και μόνο σκοπό έχει: νά τά παρερμηνεύσει και ν' άποτρέψει τή μελέτη των κοινωνικών δομών μέσα στις όποιες συμβαίνουν και δέν πρόκειται νά καταλάβουμε ποτέ τήν κοινωνική δραστηριότητα ενός άτόμου αν δέν καταλάβουμε πρώτα τήν κοινωνική δομή πού μέσα τής ύπάρχει και δρα.

Ηλίας Κούβελας

1. Lorenz K. (1940), «Durch Domestikation verursachte Störungen artigen Verhaltens», *Zeitschrift für angewandte Psychologie und characterkunde*. 59, 56-75: αναφέρεται από τόν Cloud, W. (1973), «Winners and Sinners», *The Sciences* 13, 16-21

2. Scott J. P., *Aggression*, University of Chicago Press, Chicago 1958.

3. Motoo Kimura (1979), «The Neutral Theory of Molecular Evolution», *Scientific American* 241, 99-126.

4. Edward O. Wilson, *On Human Nature*, Harvard University Press, 1978. Στά Γαλλικά κυκλοφορεί μέ τόν τίτλο *La nature humaine* από τις εκδόσεις Stock.

5. Eisenberg L. (1972), «The human nature of human nature», *Science* 176, 123-128.

Τί είναι καί πού πηγαίνει ὁ εὐρωκομμουνισμός;

τοῦ Φώντα Λάδη

Ἐκδόσεις Πύλη, Ἀθήνα 1979

Ὁ Φ. Λάδης δέν ἐνδιαφέρεται νά μλήσῃ στά σοβαρά γιά τόν εὐρωκομμουνισμό, νά τόν ἀναλύσει, νά τόν μελετήσει ἢ νά τόν ἐξηγήσει. Ἡ ἐξήγηση, γιά τό συγγραφέα, θρίσκειται «στήν ἀθρόα εἰσοδοχή, ἐπί χρόνια, μικροαστικῶν, ἐνδιάμεσων στρωμάτων καί διανοουμένων στίς γραμμές ὀρισμένων κινήματων» (24). Ἡ, ἀλλιῶς, «ὁ εὐρωκομμουνισμός εἶναι ἡ ἀπόρροια τῆς ἐξαντλημένης ὑπομονῆς τῆς ἡγεσίας ὀρισμένων κομμουνιστικῶν κομμάτων – καί ἀναντίρρητα καί μερίδας τῶν μελῶν τους – πού ἐδῶ καί μισόν αἰῶνα θρίσκοντα... ἡ ἀντιπολίτευση» (109). Ἡ ἐνλόγω «...» εἶναι «εἶναι παξικά διαβρωμένη» (110) καί ἄρα ἐπιρρηπῆς στό μικροαστικό ἀμάρτημα τῆς ἀνυπομονησίας. Μέ αὐτό τό χαρμάνι ἐργατισμοῦ καί ψυχολογισμοῦ ξεμπερδεύει ὁ Φ. Λάδης. Εἶπαμε, δέν ἐνδιαφέρεται ὁ ἀνθρωπος.

Οὔτε πάλι ἐνδιαφέρεται γιά τήν πολυπλοκότητα τοῦ εὐρωκομμουνιστικοῦ κινήματος. Πρόκειται, λέει, ἡ ἔνα «διαμορφωμένο πολιτικό ρεῦμα» (139) καί «τό πραγματικό του πρόσωπο» (119) θά μάς τό ἀποκαλύψει ὁ συγγραφέας μέ «τά σαράντα σημεῖα» πού ἀποτελοῦν, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, τήν «πεμπουσία τῆς εὐρωκομμουνιστικῆς σκέψης» (137). Καί αὐτά εἶναι ἕνα ἀθροίσμα ἀπλουστεύσεων, σχηματοποιήσεων καί ἀκροβασιῶν δίχως δίχτυ. Παράδειγμα τό δέκατο σημεῖο: «Τελικά, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά καταργηθεῖ, ἡ πάλη τῶν τάξεων ἀντιμετωπίζεται μέ ἀσπικά κριτήρια» (127). Ἡ τό δέκατο ἑβδόμο: «προτείνεται ἀπό ὀρισμένους (Ἀμέντολα κ.ἄ.) ἡ αὐτοδιάλυση τῶν ΚΚ...» (130). Πεμπουσία εἶναι λοιπόν αὐτό πού προτείνεται ἀπό ὀρισμένους. Εἶπαμε, δέν ἐνδιαφέρεται ὁ ἀνθρωπος.

Οὔτε καί ἐνδιαφέρεται γιά τίς πραγματικές πολιτικές διαστάσεις τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ, δηλαδή

γιά τίς ἀντιφάσεις του. Γιά τήν Ἰσπανία, π.χ., ἀναφέρεται μόνο στό βιβλίο τοῦ Καρίγιο ἀλλά ὄχι καί στήν ἄκρως ἐνοχλητική ὑπόθεση τῶν Ἐργατικῶν Ἐπιτροπῶν ἢ τήν ἐργατική-συνδικαλιστική πολιτική τοῦ ἰσπανικοῦ ΚΚ. Ὅσο γιά τό προσφάτως μεταμεληθέν γαλλικό ΚΚ (τό καμάρι τοῦ Φ. Λάδη στή Δύση), αὐτό ποτέ του δέν ἐνοήθηκε νά συγκροτήσει τήν Ἐνωμένη Ἀριστερά μέ τήν ἀνεπανάληπτη γιά τή μεταπολεμική Εὐρώπη δυναμική πού δημιούργησε, οὔτε πάλι τήν ἐγκατέλειπε μετά ἢ καλύτερα τή διάλυσε. Τό γαλλικό ΚΚ δέν εἶναι καί ἡ δημιουργία τῆς Ἐνωμένης Ἀριστερᾶς· εἶναι μόνο οἱ πειθήνιες πτήσεις τοῦ Μαρσέ στή Μόσχα. Εἶπαμε, δέν ἐνδιαφέρεται ὁ ἀνθρωπος. Ὁ Φ. Λάδης μιλάει ἀκόμα στό ἐκ 229 σελίδων βιβλίο του γιά τήν Ἰταλία, τόν Τομάτι, τόν Γκράμοσι, τήν ΕΟΚ κ.λπ. Ἀλλά οὔτε γι' αὐτά ἐνδιαφέρεται.

Γιά τό μόνο γιά τό ὅποιο σίγουρα ἐνδιαφέρεται ὁ συγγραφέας (πού στή σελ. 39 μιλάει σεμνά γιά «τά γεγονότα τῆς Τσεχοσλοβακίας» τό 1968 καί, στήν ἐπόμενη, γιά τήν «ἀνοιχτή ἐπέμβαση τοῦ ἰταλικοῦ ΚΚ καί τοῦ ΚΚ Ἰσπανίας στά ἐσωτερικά τῆς Πορτογαλικῆς Ἐπανάστασης») εἶναι νά πεί ὅτι ὁ εὐρωκομμουνισμός εἶναι, μά κι ὄξω, «δεξιός ἀναθεωρητισμός» (16), «ἰδεαλιστική κοσμοαντίληψη» (17), «ἐπικίνδυνο μείγμα ἀπό ἀπάτες καί αὐταπάτες» πού «τίποτα δέν μπορεῖ νά ἐμποδίσει τήν πλήρη μετατροπή του, στό φῶς τῆς ἡμέρας, σέ μιά νέου τύπου σοσιαλδημοκρατία» (144). Καί νά ἀναρωτηθεῖ ῥητορικά: πού τελειώνουν οἱ «καλές προθέσεις» καί πού ἀρχίζει «τό πέρασμα στίς θέσεις τῶν ἐκμεταλλευτῶν, ἢ (συνειδητή) ἀπάτη;» (143). Δέν μελετᾷ οὔτε ἀναλύει ὁ Φ. Λάδης. Πόλεμο κάνει ὁ ἀνθρωπος, καί μάλιστα ὀλοκληρωτικό.

Εἶναι προφανές λοιπόν ὅτι κα-

μά διάθεση δέν ἔχουμε γιά διάλογο μέ τό βιβλίο. Θά θέλαμε ἀπλῶς νά μονολογήσουμε λιγάκι πάνω στά κλασικά ἀλλ' ὄχι κι ἀνεπίκαιρα μοτίβα, στά πασίγνωστα μέσα αὐτοῦ τοῦ πολέμου.

1. Ὁ κόσμος χωρίζεται σέ δύο στρατόπεδα. Στό δεξί μας χέρι ὁ καπιταλισμός, στό ἀριστερό ὁ σοσιαλισμός. Ἀρραγῆς ὁ πρῶτος, ἀλλά καί «ἡ ἐργατική τάξη εἶναι μιά ἐνιαία σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο τάξη, πού τά διάφορα ἔθνη καί τῆς τμήματα...». (132).

2. Τό δεξί στρατόπεδο, ὁ καπιταλισμός, «θρίσκειται καί πάλι μπροστά σέ τεράστια προβλήματα, πού τή φορά αὐτή τόν περικυκλώνουν ἀπό ὄλες τίς μεριές», ἔτσι πού γιά ὄλους μας πλέον «μόνη καί χειροπιαστή λύση εἶναι ὁ σοσιαλισμός», πράγμα πού συνειδητοποιοῦν «ὄλο καί μεγαλύτερα στρώματα ἐργαζομένων» ἐκεῖ ὅπου ἐξακολουθεῖ νά «ἐπιζεῖ» ὁ καπιταλισμός (13). Μέ βάση λοιπόν αὐτό τό καθόλα νόμιμο κράμα τριτοδιεθνισμοῦ καί τροτοκισμοῦ, ὁ καπιταλισμός κατά τά κοινῶς λεγόμενα τήν ἔχει βάλει.

3. Τό ἄλλο στρατόπεδο τώρα. «Τί σημαίνει τό γεγονός ὅτι σέ εἴκοσι δύο εὐρωπαϊκές χώρες οἱ κομμουνιστές δέν μπόρεσαν ἐδῶ καί ἐξήντα χρόνια νά κατακτήσουν τήν ἐξουσία;» Ἀπολύτως τίποτα. Διότι φυσικά (τό μέρος καί τό ὄλο, τό μερικό καί τό γενικό κ.λπ.) «ἡ ἀπάντηση στό παραπάνω ἐρώτημα μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο ἐξετάζοντας τίς ἐξελίξεις σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο». Ἐκεῖ τό στρατόπεδό μας πάει θαυμάσια, «ὁ σοσιαλισμός ἀπλώνεται (ἀλλοῦ σάν πραγματικότητα καί ἀλλοῦ σάν δυνατότητα) σέ ὄλο τόν πλανήτη», τά νικηφόρα ΚΚ καθοδηγοῦν ὠραϊότατα τούς ἐνθουσιασμένους λαούς τους, στίς δέ καπιταλιστικές χώρες τά ΚΚ, «ὀργανώνοντας στίς γραμμές τους τούς πιό συνειδητούς ἐργάτες, ἀνάγκασαν τούς καπιταλιστές σέ πολλές ὑποχωρήσεις, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές». Τό ἀδίαστο «συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ κομμουνιστές – σάν ἐνιαῖο, παγκόσμιο, κίνημα – ἔχουν ἤδη πραγματοποιήσει σέ μεγάλο βαθμό τούς ἀπώτερους στρατηγικούς σκοπούς τους» (35-36). Τί εἶναι αὐτό λοιπόν πού πείραξε τόν Φ. Λάδη (τήν ΕΣΣΔ);

Πρίν απ' όλα και κυρίως, τό ότι όρισμένα ΚΚ άρχισαν κάποτε νά άρνούνται τή λογική του καταμερισμού πού μόλις άκούσαμε (έμείς θά διεθύνουμε και θά άκούουμε έξουσία, έσείς θά πιέζετε και θά άποσπάτε κόσμιες παραχωρήσεις κ.λπ.). Τό ότι δηλαδή θέλησαν νά θέσουν θέμα έξουσίας γιά (τόν έαντό τους και) τό λαό τους. Και κάτι τέτοιο βέβαια δέν χωράει στό σήμα του Φ. Λάδη (του ΚΚΕ, τής ΕΣΣΔ): τό τινάζει στόν άέρα. Τά περί Λένιν, Γκράμσι, ιδεολογίου κ.λπ. είναι μάλλον πρός κατανάλωση στό πηγαδάκια (άλλά και δόλωμα γιά μās, όπως θά δούμε). Και μία άπαραίτητη αντίφαση: ο Φ. Λάδης (ή ΕΣΣΔ) δέν θέλει ούτε μπορεί νά καταγγείλει τά δυτικά ΚΚ στό ίσια, θέλει όμως νά έξοντώσει τόν ευρωκομμουνισμό. Άλλά νά πού πολλά από αυτά είναι, γενικά μιλώντας, ευρωκομμουνιστικά. Έτσι θά άκούσουμε τήν άμχανία νά μεταφράζεται σίς φοβερές έκείνες διχοτομίες του είδους καλή εργατική βάση / κακιά μικροαστική ήγεσία (143). "Η θά δούμε νά συνυπάρχουν στό ίδιο βιβλίο διαβεβαιώσεις ότι ή «προσάθεια αντιπαράθεσης του όργανου κομμουνιστικού κινήματος τής χώρας μας μέ τό αντίστοιχο κίνημα άλλων χωρών» είναι «έξω από τίς προθέσεις μας, μέ οποιαδήποτε έννοια και σέ οποιοδήποτε επίπεδο» (21) και φράσεις όπως «είναι ζήτημα άν μπορεί [τό ΙΚΚ] νά είναι έστω ένα άπλό κόμμα τής εργατικής τάξης» (176). Έως, κρίνοντας ένα βιβλίο, νά είναι άθέμιτο νά αναφέρεται κανείς σέ δραστηριότητες του συγγραφέα σέ άλλους τομείς. Καμία φορά όμως έχουν και τά άθέμιτα τό γούστο τους. Γιά νά συνοψίσουμε, λοιπόν, αυτά πού λέει στό βιβλίο του ο Φ. Λάδης τά χει πεί καλύτερα και λακωνικότερα στό έξής έμμετρο, τό όποιο ένέπνευσε τόν Θ. Μικρούτσικο, αναφέρεται δέ σίς έν Αίθιοπία δραστηριότητες των σοβιετικών:

«Τά είκοσάχρονα παιδιά
πού γεννηθήκαν
τήν ώρα πού μπαινε ο Φι-
ντέλ μέσ στην Άδάνα,
στό Όγκαντέν σαν Άηγιώ-
γηδες ριχτήκαν,
μές από του Λένιν τά μεγάλα
άεροπλάνα...»

Τό βιβλίο όμως, πού ή κεντρική του ιδέα δέν είναι παρά τό σπιχούργημα, μιλάει και γιά τόν Γκράμσι. Άνεξάρτητα από τό πόση είναι ή ευαισθησία του καθενός μας στό περί Γκράμσι, μου είναι άδύνατο νά καταλάβω πώς μπορεί ο Δ. Δημητράκος (*Οικονομία και Κοινωνία*, άρ. 6, Νοέμβριος 1979) νά διαλέγεται μέ άπόσπασμα του ένλόγω βιβλίου (τό ίδιο, άρ. 5, Όκτώβριος 1979) μεταξύ άλλων περί «μεταφραστικής άδοκιμότητας» και περί του πώς άποδίδεται τό *Società Civile* στό έλληνικά. "Η άκόμα πώς μπορεί νά είναι τόσο άμερόληπτος: «Τελικά βρισκω ότι, μέσα στό άρνητικά της στοιχεία, ή μελέτη του Φ. Λ. ένέχει ένα πάντως πού είναι θετικό: τό ότι υπενθυμίζει... ότι ή σκέψη του Γκράμσι κάθε άλλο παρά σοσιαλδημοκρατική είναι...» (σελ. 56). Μά ένέχει, τελοσπάντων, νά ευγνωμονούμε τόν Φ. Λάδη πού δέν θεωρεί τόν Γκράμσι έμμοσθο ή μεροκαματιάρη λακέ του ίμπεριαλισμού;

Φρονώ ότι τό να κουβεντιάζει κανείς στό σοβαρά μέ τέτοια βιβλία περί θεωρίας, όρολογίας και μετάφρασης ίσοδυναμεί μέ τό νά τά νομιμοποιεί πολιτικά και στό σύνολό τους, έστω και σαν αντίθετη άποψη. Η συζήτηση όμως μέ τό σταχάκι του Φ. Λάδη είναι πολιτικό (και άλλο) χαράκι. "Όσο περίπου είναι τό νά μου χυμάνε μαινόμενοι κνίτες μπροστά στό Χημείο κραυγάζοντας τσιτάτα του Λένιν περί επαναστατικής βίας, κι εγώ, μέ τά "Απαντα στό χέρια, νά περιμένω νηφάλια γιά νά επιχειρηματολογήσω πειστικά ότι δέν έννοούσε αυτά τά πράγματα ο μακαρίτης.

Γιώργος Καρράς

Άφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη

Κυκλοφόρησε πρόσφατα πολυσέλιδος τόμος (σ. 480), άφιερωμένος στόν γνωστό νεοελληνιστή και παισιογράφο καθηγητή τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου

Θεσσαλονίκης Λίνο Πολίτη (ο όποιος έγινε τελευταία και Άκαδημαϊκός). Τόν τόμο έπιμελήθηκαν και έξέδωσαν μαθητές του, οι όποιοι και δημοσιεύουν φιλολογικές, ιστορικές και γλωσσολογικές συνεργασίες. Στόν τόμο προτάσσεται ή άναγραφή των δημοσιευμάτων του Λίνου Πολίτη και άκολουθούν 27 συνεργασίες πού αναφέρονται σέ ποικίλα έρευνητικά και λογοτεχνικά θέματα.

Μ.Δ.

Ποίηση καί άφηρημένη σκέψη "Η καθαρή ποίηση

του Paul Valéry

Μετάφραση Χριστόφορος Λιοντάκης, Πλέθρον, Άθήνα 1980

Δύο σημαντικά κείμενα τής Ποητικής του Πάλ Βαλερύ γίνονται προσιτά στόν Έλληνα άναγνώστη χάρη στή μετάφραση του Χ. Λιοντάκη και τήν πρωτοβουλία των εκδόσεων «Πλέθρον» νά μās παρουσιάσουν προγραμματισμένη σειρά κειμένων πού νά αναφέρονται ιστορικά στόν προβληματισμό γύρω από τή θεωρία λογοτεχνίας και κριτικής. Προτάσσεται ένδιαφέρουσα κατατοπιστική εισαγωγή του γνωστού Γάλλου ιστορικού και κριτικού τής λογοτεχνίας Phillippe van Tieghem. Οί σκέψεις του Π. Βαλερύ γιά τήν ποίηση, άκόμη και ο όρισμός καθαρή ποίηση, συνέβαλαν σημαντικά στή διαμόρφωση αισθητικών άπόψεων γύρω από τήν ποίηση και τίς θεωρίες τής ποιητικής. Γιά τόν Έλληνα άναγνώστη τά δοκίμια του Βαλερύ έχουν ένα επιπλέον ένδιαφέρον, διότι τώρα άποκτάει τή δυνατότητα νά έρθει σέ άμεση έπαφή μέ μία από τίς βασικότερες «πηγές» από τίς όποιες άντλησαν στοιχεία αισθητικών στοχασμών γνωστοί Έλληνες δημιουργοί και κριτικοί στό χρόνια του Μεσοπολέμου.

Μ.Δ.